

**A CRITICAL EDITION
OF
THE DEVANĀGARĪ RECENSION
OF
THE DAŚARŪPA AND THE AVALOKA**

Mohendra Narayan Kundu

A thesis submitted for the degree of Ph.D.

THE UNIVERSITY OF EDINBURGH

2000

Abstract

This thesis comprises an introduction, and the text of the *Daśarūpa* and the *Avaloka* thereon. In the Introduction I have given an account of the manuscripts selected and cited in the apparatus and have explained the arrangement of text and apparatus. I have also included in the Introduction an outline of the contents of the *Daśarūpa* and the *Avaloka* with some critical comments. Dhanañjaya and Dhanika have tried to revive the *tātparya* theory to explain the function of *dhvani*. The *tātparya* theory is arguably the most plausible alternative to the *dhvani* theory. While Ānandavardhana holds Sentiment to be suggestion, Dhanañjaya and Dhanika consider Sentiment to be purport. A relative evaluation of the two theories in the perspective of the analogy of word-sense and sentence-sense has been made to show that the difference between these two theories is one of emphasis. The *tātparya* theory has been misunderstood and misrepresented by many theorists and did not receive the recognition it deserves. The tacit admission by Ānandavardhana that the *dhvani* theory complements the view of the *Mīmāṃsakas* should ensure the rightful place of the *tātparya* theory in the wider background of Sanskrit poetics. Dhanañjaya and Dhanika have been influenced by Bhaṭṭanāyaka in their interpretation of Bharata's *rasasūtra*. And Bhaṭṭanāyaka's interpretation is not very different to that of Abhinavagupta. The controversial question as to whether Dhanañjaya and Dhanika allow *Śāntarasa* in poetry has also been discussed.

The text of the *Daśarūpa* with the *Avaloka* commentary has been based on a collation of seven manuscripts and one printed edition. If my selection of any particular reading does not seem to be justified, the reader is of course free to select another reading with the help of the critical apparatus annexed to the text and commentary.

Two other manuscripts and the printed edition by T. Venkatacharya have not been collated for this edition. An account of these materials has been given in the Appendix.

Declaration

This thesis, produced under the auspices of the University of Edinburgh, is based on my own research unless otherwise stated, and is composed by myself.

Acknowledgements

I acknowledge my deep debt of gratitude to my supervisor, Professor John Brockington for his patience and kindness. I have undoubtedly benefited from the erudition which he wears lightly. Without his painstaking efforts this work would have been deficient in every aspect.

I should also like to acknowledge the assistance of Dr. Gillian Evison of the Indian Institute Library, Oxford; Mr. Chitrabhanu Sen, the Librarian of the Asiatic Society, Calcutta; Dr. Rama Bai and Mohan of the Government Oriental Manuscripts Library, Madras; and Mr. R. Lakshmanan of the Adyar Library, Madras, in providing me with the copies of the *Daśarūpa* manuscripts. Sincere thanks are also due to the staff of the Edinburgh University Main Library for their ungrudging help.

I would like to record my indebtedness to the late Mrs. Joyce Brown for her kind hospitality. I am sincerely grateful as well to our close family-friend, Elizabeth Jogee. Her generosity will always remain a very precious memory. And it is a great pleasure to thank my good friend Dr. Dipak Chatterjee for his unfailing kindness and help over many years.

I owe a great deal to my wife Hilary for her encouragement and support. It is to her that this thesis is dedicated.

Contents

Abstract	ii
Declaration	iii
Acknowledgements	iv
INTRODUCTION	
General Account of the Daśarūpa Manuscripts	
and Hall's Edition of the Daśarūpa	vii
Mutual Relationship of Manuscripts	xiii
Relationship between the Text and the Commentary	xiv
Concerning the Present Edition	xvii
Bibliography	xxi
List of Abbreviations	xxiii
The Daśarūpa and the Avaloka:	
Dhanañjaya and Dhanika	xxviii
An outline of the contents of	
the Daśarūpa and the Avaloka	
CHAPTER I	
Introduction	xxxiii
Drama, Pantomime and Dance	xxxiv
Basis of classification of dramas and	
subdivisions of the Subject - matter	xxxvi
Elements of the Subject - matter	xxxvii
The five stages of the Objective	xxxviii
The Five Junctures	xxxviii

Further subdivisions of the Subject - matter	xxxix
CHAPTER II	
Characteristics of the Hero and	
the four types of Hero	xi
The three kinds of Heroine	xli
Further classification of Heroine	xli
Messengers of the Heroine	xlii
Assistants of the Hero when a king	xlii
The four dramatic Styles	xliii
CHAPTER III	
Different kinds of dramas	xliii
CHAPTER IV	
Sentiment	li
Dhvani and Tātparya	liii
The realisation of Sentiment	lix
Śāntarasa	lxxii
TEXT AND COMMENTARY	
Chapter I	1
Chapter II	120
Chapter III	224
Chapter IV	284
APPENDIX	444

INTRODUCTION

General Account of the Daśarūpa Manuscripts and Hall's Edition of the Daśarūpa

This edition is based upon a collation of seven manuscripts and one printed edition. They are as follows:

AS1 The Asiatic Society (Calcutta) Colln. No. G 9006. The text of the *Daśarūpa* with the *Avaloka* commentary. 84 pages. Written on country paper, size, 26 cm X 8.2 cm. Written by two scribes. The reverse of the first page contains a fragmented extract from a different work copied by yet another scribe, which reads : ऊजानायुद्ध शौडानामोजताजाताया आजिः संग्रामस्तांजयतीति जजौ भोजभिजित् । ... etc. The first scribe has written up to the middle of page 46. The last few pages are written in inordinate haste. 7 - 10 lines to a page. The handwriting is clumsy and often illegible. Compound letters are indistinctly made. It confuses *t* and *n*, *tt* and *nt*, *v* and *c*, *y* and *p*; often writes *ś* for *s*, but always *v* for *b*. Very liberal with the use of the *daṇḍa* which is represented by a point placed at mid - height. There are frequent omissions of letters and words. The MS. begins: श्रीगणेशाय नमः । प्रणिपत्य शिवं साम्बमाचार्यं भरतं तथा । त्रिनयते दशरूपस्य व्याख्यानं धनिकेन वै ॥ इह सदाचारं ... etc., and ends: इति श्रीविष्णुसूनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोक्ये चतुर्थः प्रकाशः घ स साप्तोयं ग्रन्थः . The second scribe's handwriting is much better, with fewer mistakes. 6 - 10 lines to a page.

AS2 The Asiatic Society (Calcutta) Colln. No. G 9621. The text of the *Daśarūpa* with the *Avaloka* commentary. 68 pages. Written on country paper, size, 25 cm X 10.7 cm. On the front cover is written ॥दशरूपकप्रारंभः॥ . 10 lines to a page. Clear handwriting. It writes *bhd* for *dbh*, *a* for *ku*, *sa* for *kṛ*. But apart from these orthographical peculiarities, it is fairly accurate and contains some strikingly appropriate readings. Omissions supplied along the margins are written in another hand with a finer pen. It is dated *saṃvat* 1841 (= A.D. 1785). The manuscript begins: श्रीमहागणपतये नमः श्रीभवान्यै नमः इह सदाचारं ... etc., and ends : इति श्रीविष्णुसूनोर्धनिकस्य दशरूपावलोके रसविचारश्चतुर्थः प्रकाशः समाप्तः संवत् १८४१ मीतीमाघसुदी ५ वारसनीचर

AS3 The Asiatic Society (Calcutta) Colln. No. G 2494. The text of the *Daśarūpa* with the *Avaloka* commentary. 74 pages. Written on country paper, size, 25.5 cm X 11.5 cm. Approximately first 17 pages missing. 12 lines to a page. Good handwriting. Moderately accurate. It shares the same confusion in orthography with AS1, but uses the *daṇḍa* very occasionally. The extant part of the manuscript begins: [षष्ठे] के भीमः भवति यज्ञवेदिसंभवे ... etc. (*Avaloka* on DR 1. 100), and ends: इति श्रीविष्णुसूनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोके चतुर्थः प्रकाशः ॥ शुभम् ॥

BD1 Bodleian Library shelfmark: MS WILSON 335. The text of the *Daśarūpa* with the *Avaloka* commentary. Chapter 1 only. Excellent uniform handwriting. 8 - 13 lines to a page. European paper, size, 36.8 cm x 21.6 cm. Copied in about 1820 A.D. Quite often confuses *y* and *p*, *c* and *v*. More liberal with the use of the *daṇḍa* than AS1. The manuscript begins: श्रीगणेशाय नमः। श्रीभरताय नमः। प्रणिपत्य शिवं ... etc., and ends: ॥ इति श्रीदशरूपकावलोकं ध्वनिककृतौ नाटकांगव्याख्यानं नाम प्रथमः प्रकाशः ॥

BD2 This manuscript appears at the end of BD1. Written by a different scribe. The text of the *Daśarūpa* with the *Avaloka* commentary. 17 pages. 12 lines to a page. The last two pages are duplicated. The manuscript begins thus: ॐ नमः श्रीगणेशाय नमः इह सदाचारं ... etc. Extends only up to: सागरिका दृष्ट्वा सविस्म (*Avaloka* on DR 1. 47).

BD3 Bodleian Library shelfmark: MS. IND. INST. SANSK. 71. Comprises Bhānudatta's *Rasamañjarī*, Subhāṭa's *Dūtāṅgada* (a *chāyānāṭaka*), and the text of the *Daśarūpa*. Clear handwriting. The *Daśarūpa* portion occupies 24 pages. 16 lines to a page. European paper, size, 17 cm x 10.8 cm. Seems to have been copied in the 19th century. Has a few lacunae. It begins: ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ नमस्तस्मै ... etc. , and ends: ॥ इति श्रीदशरूपके नाटकरसाद्यलंकारे चतुर्थो भावादिप्रकाशः समाप्तः ॥ मार्तण्डो जयति ॥

MD Government Oriental Manuscripts Library (Madras) Colln.
 No. D 12887. Text of the *Daśarūpa* only. Written on country paper, size, 25 cm X 12.7 cm. Writing fairly legible and correct. 32 pages. 8 lines to a page. Often shares the same lacunae with BD3. The manuscript begins: श्रीरामचन्द्राय नमः नमस्तस्मै ... etc., and ends: इति श्रीदशरूपके नाटकरसाद्यलंकारे चतुर्थो भावादिप्रकाशः समाप्तः शुभम् एषस्तेतनुतादहोतरगतः कस्यापि सद्रूपकैः कल्याणस्य परंपरां नवरसालंकारसारो नटः नांदी यस्य विभावभावितवपुर्यत्सूत्रधारोनुभावो यत्सात्विकभावमारिष इति मेहांगणे नर्तितः

Hall The *Daśa - rūpa*, by Dhanañjaya; with the exposition of Dhanika, The *Avaloka*. Edited by Fitzedward Hall,¹ D.C.L. Bibliotheca Indica 12, 24 and 82. Calcutta; published in two parts; the first part containing the *Daśarūpa* and the *Avaloka* was published in 1861 and the second part containing the Preface and the Appendix (NS chapters 18, 19, 20 and 34) in 1865. The first part has a title page in English; the second part has two title pages; one in English, the other in Sanskrit.

1. Although the author's name is given as Fitz - Edward Hall on the title pages, Haas has established that the name should be written as Fitzedward Hall. Cf. Haas, Introduction, p. xxxix, fn.3. Also cf. " And first of all, and above all others, to Mr. Fitzedward Hall, D.C.L. " Preface, p. xiii, A New English Dictionary, Oxford, 1888.

Based on a collation of six manuscripts, this is the first printed edition of the *Daśarūpa*. All subsequent editions of the *Daśarūpa*,¹ as far as the text and commentary are concerned, are little more than mere reprints of Hall's edition with most of its mistakes intact. Hall considered some readings of the *Nāṭyapradīpa* to be variants of corresponding readings of the *Daśarūpa*. These readings are listed on pp. 38 - 39 of his work, and are indicated in my apparatus with **NPH**.

Hall's book contains a scholarly introduction, and apart from some misprints and mistakes which must be due to a hurried transcript and lack of subsequent revisions, the importance and value of this work can hardly be exaggerated. It is unfortunate that having prepared a minute account of the manuscripts and of their readings, Hall did not think it necessary to incorporate that account into his work.² As Haas has pointed out "we

1. Except the edition by T. Venkatacharya. Cf. Appendix, p. 446f.

2. Hall, Preface, p. 37. During his last few years in India Hall was very busy otherwise. "He fought for the British side during the Sepoy Mutiny in 1857, as a rifleman..." Simon Winchester, *The Professor and the Madman*, Harper Collins, New York, 1998, p. 166. He left India in 1862. Hall, Preface, p. 37. As he was preparing the copy for the press, he must have been desperately short of time. He wrote the Preface to his work on February 20, 1862, while he was posted at Camp Bhelsā. Op. cit., p. 36. Just about a month later, on March 21, 1862, he added three more paragraphs to his Preface. But by that time, he had been transferred to Dhār. Op. cit., p.37. His job kept him continuously on the move.

are thus left without much of the information that would have been helpful in estimating the correctness of his text." ¹ In his edition there are numerous mistakes in punctuation, in euphonic combination and in separating out the words. These mistakes are mostly superficial and therefore, not worth dilating upon. He has also failed to detect some spurious extracts. ² And some of his errors ³ are serious enough to misrepresent the views of Dhanañjaya and Dhanika.

1. Haas, Introduction, p. xxxix.

2. The stanzas तनुत्राणं तनुत्राणम् etc. DR p. 333 and शस्त्रमेतत् समुत्सृज्य etc. DR p. 439.

3. The verse निर्वाणवैरदहनाः etc. is to be uttered by the *sūtradhāra*, and not by Bhīma (as found in Hall). Otherwise, it will go against वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिणः. Cf. DR 3.10 and the *Avaloka* thereon. Hall's reading ततोऽर्थेनाह instead of इत्युक्तेः gives us the impression that Dhanika recognises a third variety of कथोद्धात. Cf. DR p. 232, l.1. The reading अन्यत्वात् is incommensurate with the context. If it is not emended to अनन्यत्वात् Dhanika's argument will involve the fallacy of *ignoratio elenchi*. Cf. DR p. 366, l. 5. Dhanika cannot admit that in a sentence like *viṣaṃ bhuñkṣva* etc., the suggested sense is different from the purport. We have discussed this point later in the Section. See DR p. lvi. The reading अङ्गत्वायोगात् has to be emended to अङ्गत्वयोगात्. Cf. DR p. 350, l.1. Both Dhanañjaya and Dhanika have implied that any sentiment, no matter whether or not it is compatible with the predominant Sentiment, can be subsidiary to the predominant Sentiment. cf. एको रसोऽङ्गीकर्तव्यो ... अङ्गमन्ये रसाः सर्वे ... DR 3.38 and वीरश्चाङ्गी। अङ्गभूताः सर्वे रसाः। *Avaloka* on DR 3.60. Also cf.... विरोधिनाम्। वाध्यानामङ्गभावं वा प्राप्तानाम् ... DH 3.20; अङ्गभावं प्राप्तानां च तेषां विरोधित्वमेव निवर्तते। *vṛtti* thereon; ... अविरोधिनां विरोधिनां च रसानामङ्गाङ्गभावेन समावेशे प्रबन्धेषु स्यादविरोधः। *vṛtti* on DH 3.24

Hall seems to have been somewhat negligent in making use of his six manuscripts. He finds that 'only three of them deserve any notice'.¹ While describing the acquisition of these manuscripts, he says '... and the third belongs to the Asiatic Society of Bengal. The first two would alone have served my purpose amply'.² We shall soon establish that this third manuscript Hall refers to is AS1.³ Compared to his edition, AS1 has five additional text portions. Hall has missed two of them altogether.⁴ But he has included the other three⁵ in the *Avaloka*. We shall make some further comments on these three text portions in another context.⁶

Mutual Relationship of Manuscripts

Judging by their mutual affinities the seven MSS. described above can be classified into four groups. AS1, AS3 and BD1 belong to one group. In all three of them, the text occupies the centre, and the

1. Hall, Preface, p. 35.

2. Hall, Preface, p. 36.

3. See DR p. xiv.

4. अङ्गैरुनिबध्नीयानैवाङ्गेन कदाचन DR p. 258, l.6 and वीरादावुच्यते यद्वा शृङ्गारेऽध्यवसायि वा DR p. 320, l.3.

5. DR 1.78, 79 and कथासन्ध्यङ्गोपमादिलक्षणैर्भूषणादिभिः DR p. 257, l. 3.

6. See DR p. xvi.

commentary the top and bottom, of each page. BD3 and MD belong to another group. AS2 and BD2 do not separate the text and the commentary. But the similarity ends there. Both of them exhibit independence, and therefore, belong to two different groups. But although these manuscripts divide themselves into different groups, they all belong to the same archetype represented by Hall's edition. Of the six manuscripts Hall consulted, one belonged to the Asiatic Society, one was incomplete, and only his personal copy was dated. Of the three Asiatic Society manuscripts, only AS2 bears a date. Since the date of AS2 differs from the date of his own manuscript, and AS3 is incomplete, the manuscript he consulted has to be AS1. Between Hall and myself we have collated twelve manuscripts. Therefore it is likely that the present archetype is the only one properly represented by manuscripts.

Relationship between the Text and the Commentary

The brevity of the *Daśarūpa* no doubt contributes to its complexity. Unlike other Sanskrit rhetoricians, Dhanañjaya has not written any sub - commentary on the *kārikā*s to provide his readers with necessary explanations. Dhanika's *Avaloka* has for so long been the most indispensable aid to the study of the *Daśarūpa*, that it is held as though it were an integral part of the *Daśarūpa*.

As manuscripts were written continuously, it can be presumed that the *kārikā* and the commentary portions could hardly be distinguished. It may be argued that it would be easy to differentiate between the *kārikā* and the commentary portions, because the *kārikā* s are written in verse, and the commentary in prose. But most of these *kārikā* s are written in the *anuṣṭubh* metre. The metrical requirements of the *anuṣṭubh* are so few that even when a verse in the *anuṣṭubh* is rewritten in the word order which characterises prose, the distinction is not necessarily apparent and a verse written in the *anuṣṭubh* can easily be mistaken for prose.¹ Furthermore, a text portion consisting of one or two lines will not be recognised as such, if it is interspersed between a few lines of commentary. This may be the main reason why scribes and scholars alike have confounded the text with the commentary and vice versa. We find that in AS1 and AS3 the *Avaloka* portion नर्तकोऽपि न लौकिक्यरसेन रसवान् भवेत् ² is included in the text, and the text portions DR 4. 83 and 4. 90 are included in the *Avaloka*. Incidentally, it may be pointed out that the line नर्तकोऽपि etc. can be considered to be a line in the *anuṣṭubh* metre. The scribe of the prototype of AS1 and AS3 must have

1. For example, Hall has written the first of the two couplets beginning with चाणक्यनाम्ना तेनाथ etc. (Hall, p. 59; DR p. 118) as though it were written in prose.

2. *Avaloka* on DR 4.51.

made these mistakes while separating out the text and the commentary. BD3 and MD provide us with the text only. The reason why so many text portions ¹ are missing from these two manuscripts is that the scribe of their prototype considered these text portions to be portions of the *Avaloka*. We can reasonably be sure of the fact that their prototype was copied from a manuscript which had both text and commentary written continuously. For both the manuscripts insert a portion of the *Avaloka* after DR 2.36. Similarly, it is possible that the first two manuscripts Hall mostly relied on ² were written continuously. For had he consulted AS1, he would have been able to avoid making those mistakes. ³ In this connection we would like to mention that the mistakes made by Viśvanātha ⁴ can be explained in the same way. He was perhaps a little more complacent during his indiscriminate appropriation of the *Daśarūpa* and the *Avaloka*.

1. DR 1.78 - 79, 2. 35, 3. 53, 4. 46, 4.49, 4.66, 4. 82 - 83, 4. 85, 4. 87 etc.

2. See DR p. xiii.

3. Cf. fn 4 and 5, DR p. xiii.

4. Cf. fn 1 and 2, DR p. xxxi.

It will not be unjustified for this edition to claim some independent value. There are a few notable features of this edition. It is primarily based on manuscripts. It has a critical apparatus to help the reader determine the correctness of the text. And an attempt has been made to examine the question of whether the concept of *tātparya* can be substituted for the concept of *dhvani* in order to explain the *rasasūtra* of Bharata.¹

In determining the text of the *Daśarūpa* and the *Avaloka* thereon, I have, wherever possible, adopted the major reading. On occasions I have chosen a minority reading that explains all variants. The critical apparatus has been placed at the bottom of the page just below the text and the commentary. When all sources do not agree with the adopted reading, the adopted reading is given first, followed by the source or sources that support the reading. Then the variants are given followed by the source or sources that support the variants. Sources are cited in the order they have been described.

In numbering the text portion of the *Daśarūpa* I have followed the principle adopted by Haas, so that any definition given by Dhanañjaya can be accurately referred to. But my numbering differs from that of Haas for two reasons. Firstly, I have incorporated some additional material into the text. Secondly, Haas himself has not always conformed to his decision

1. विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः । NS prose after 6.31.

" to renumber the work according to logical sections and thus to establish a *simple numerical designation* for every definition or part of a definition that is separately treated in Dhanika's commentary." ¹ On several occasions he has separated the text unnecessarily. For example, the section एभिरङ्गैश्चतुर्थेयं सात्त्वती justifiably forms part of Haas 2.88, but the portion एभिरङ्गैश्चतुर्थेयम् (आरभटी) has been separated from the succeeding section. Haas 2. 93 - 94.

It has been my guiding principle to maintain the purity of the text of the *Daśarūpa* and the *Avaloka* commentary. The mistakes which I have been able to detect in the manuscripts and in Hall's edition have been eliminated. It should be noted in this connection that a large number of these mistakes have been faithfully reproduced in all printed editions. Some editorial emendations had to be made. But all radical emendations have been made with the utmost circumspection and have been justified by reasons.

In editing some Prakrit and Apabhramśa stanzas cited in the *Avaloka*, I have on occasions taken help from Prof. H.C. Bhayani's excellent guidance. ² Sometimes I have rejected his version of a stanza,

1. Haas, Introduction, p. xlii.

2. See his article on 'Prakrit Verses in Daśarūpaka with Avaloka' in 'Prakrit Verses in Sanskrit Works on Poetics'; ed. V.M. Kulkarni, B.L. Series No.6, Delhi, 1988; Volume I, Ch. IV, pp. 26 - 34.

because either it makes poor sense or it differs widely from mine. 1

1. In rendering the stanza ताव च्चिअ etc. (DR p. 155), I have retained the plural number in नयनानि to correspond to the plural number in महिलानां. Bhayani has नयने. Cf. Bh p. 27. He goes on to observe: "Again, in Prakrit there is no dual number. Hence the form 'naanaim' is perfectly all right. In Sanskrit rendering it is necessary to follow the dual number construction." Bh p. 28. But there are exceptions. We do see the use of dual number in ते च्चेअ लोअणे DR p. 183, Bh p. 29; also cf. रुक्खसेअणे दुवे धारेसि मे (वृक्षसेचने द्वे धारयसि मे) Śak p. 25. In the stanza जं किं पि etc. (DR p. 184), I have read the second line as: णिअसुहि सिणेहमुद्धअ वअस्स मुद्धं णिअच्छेहि (निजसुखि स्नेहमुग्ध वयस्य मुग्धां पश्य). This gives better meaning than Bhayani's reading: णिज्झाअ णेहमुद्धं वअस्स मुद्धं णिअच्छेहि (निर्ध्याय स्नेहमुग्धां वयस्य मुग्धां पश्य). Bh p. 29. The word निर्ध्याय is irrelevant. If the girl is within seeing distance (पश्य), why waste time dwelling on her (निर्ध्याय)? There is unnecessary repetition in स्नेहमुग्धां ... मुग्धां. The speaker of this stanza is urging his friend (वयस्य) to have a look at this charming girl (मुग्धां). He taunts his friend as being self-contented (निजसुखि) and weakly affectionate (स्नेहमुग्ध). In the stanza दिअहं खु दुक्खिआए etc. (DR p. 189) Bhayani reads थुडुंकिआए (रोषमूकायाः) for खु दुक्खिआए (खलु दुःखितायाः), भरिमो (स्मरामः) for सुमरिमो (स्मरामः) and पाअंतसुत्तस्स (पादान्तसुप्तस्य) for पाअंतसुताए (पादान्तसुप्तायाः) Bh p. 30. The stanza illustrates 'nobility' (औदार्य). DR 2. 58. Surely a woman seething with silent anger (रोषमूकायाः) does not display nobility. The word मन्नुदुःखे corroborates दुःखितायाः. पादान्तसुप्तस्य has no noun to qualify, but पादान्तसुप्तायाः qualifies दुःखितायाः. Having done household tasks all day, the woman finds that there is no room for her in the bed. So she sleeps horizontally across the end of the bed at the feet of the other sleepers. There are two obscure Apabhraṃśa stanzas in the *Avaloka*. Regarding these two stanzas, see H.C. Bhayani, Restoration of the text of Some Corrupt Apabhraṃśa and Prakrit citations in Dhanika's *Avaloka* on the *Daśarūpaka* and in Kuntaka's *Vakroktijīvita*. Journal of the Asiatic Society of Bombay, 1981, pp. 49 - 54. The first one is

(continued on next page)

I have devoted a considerable amount of time and effort to find the sources of the illustrative quotations in the commentary. ¹ These sources along with many kindred ideas and cognate passages have been given in the footnotes.

(continued from previous page)

वेवइ etc. DR p. 293. I have read the first three feet of this stanza as restored by Bhayani. The term विसंठुलवयणई is doubtful, for it does not illustrate the Involuntary State *vaisvaryam* in DR 4.7. But I have failed to agree with Bhayani's version of the other *Apabhramśa* stanza अण्णहु etc. DR p. 350. Bhayani reads the stanza as: अण्णहु णाहु महेलिअहु बहुपरिमलसुसुअंधु। महु कंतह अल्लव्वणह अंगि ण फिट्ठइ गंधु॥ (अन्यासां नाथो महिलानां बहुपरिमलसुसुगन्धिः। मम कान्तस्याद्रवणस्य अङ्गे न भृष्यति गन्धः॥). नाथो should be replaced by नाथाः because of the plural number in महिलानां ; अङ्गे should be replaced by अङ्गात् because of भृष्यति (cf. प्रभृष्टो ... मन्दुरायाः RV 2. 2, हस्ताद् भृंशिता RV 2. 18). Although the stanza corroborates Dhanika's remark on it इत्यत्र बीभत्सरसस्याङ्गभूतरसान्तरव्यवधानेन शृङ्गारसमावेशो न विरुद्धः। (DR p. 350), it implies something different altogether. By comparing her husband with that of other ladies', the heroine shows preference for the exceedingly fragrant husband of other ladies to her own who smells of suppurating wound. I believe that Dhanika's remark suits my version of the stanza much better . The Odious is indicated by the word कान्तहतकस्तनायाः . Cf. वैराग्याज् जघनस्तनादिषु . DR 4. 79. The heroine wants to be attractive to her beloved, but her beloved does not find her breasts appealing. The Amorous is suggested by the fact that other ladies can retain the very sweet fragrance of perfume, and be attractive to their husbands. The intervention of another Sentiment (रसान्तरव्यवधान) is the heroine's low estimation of herself. When she applies perfume to her body, it does not give forth any sweet smell. In utter self- disparagement she turns to god (नाथ).

1. Although Dhanika has often indicated the source of his citations by such phrases as यथा माघे, यथा रघौ etc., it is significant that he has never mentioned Hāla or *Gāthāsaptasatī* by name.

Bibliography

Editions of the Dasarupa

Haas, George C.O. : The Daśarūpa, a treatise on Hindu dramaturgy, by Dhanañjaya. Columbia University Press, New York, 1912.

Hall, F. : The Daśarūpa, or Hindu Canons of Dramaturgy, by Dhanañjaya; with the exposition of Dhanika, the Avaloka. Published in two parts; Bibliotheca Indica, Calcutta, part 1, 1861, part 2, 1865.

Parab, K.P. : The Daśarūpaka of Dhanañjaya with the commentary of Dhanika, and Daśarūpa from Bhāratīya Nāṭyaśāstra. Bombay, 1941.

Shastri, S. : The Daśarūpaka of Dhanañjaya along with the Avaloka commentary of Dhanika. Gujerati Printing Press, Bombay, 1914.

Venkatacharya, T. : The Daśarūpaka with the Avaloka and Bhaṭṭa Nṛsiṃha's sub - commentary ' Laghuṭīkā ' on the Avaloka. The Adyar Library, Madras, 1969.

General

Chakravarti, P.C. : The Linguistic Speculations of the Hindus. Calcutta University, 1933.

: The Philosophy of Sanskrit Grammar. Calcutta University, 1930.

De, S.K. : Studies in the History of Sanskrit Poetics. Calcutta, 1960.

: Some Problems of Sanskrit Poetics. Calcutta, 1959.

Kane, P.V. : History of Sanskrit Poetics. Bombay, 1951.

Keith, A.B. : The Sanskrit Drama. Oxford, 1924.

Masson, J.L. and Patwardhan, M.V. : Śāntarasa. Bhandarkar Oriental
Research Institute, Poona, 1969.

Raja, K. Kunjunni : Indian Theories of Meaning. The Adyar Library,
Madras, 1963.

Raghavan, V. : The Number of Rasas. The Adyar Library, Madras, 1940.

: Some Concepts of the Alamkāraśāstra. The Adyar Library,
Madras, 1942.

: Bhoja's Śṛṅgāra Prakāśa. Madras, 1978.

Sankaran, A. : Some Aspects of Literary Criticism in Sanskrit. University
of Madras, 1929.

Śāstrī, G. : The Philosophy of Word and Meaning. Sanskrit College,
Calcutta, 1959.

List of Abbreviations

Abhi. Bhā.	Abhinavabhāratī, Gaekwad's Oriental Series, vol. 1, 1926, vol. 2, 1934, vol. 3, 1954, vol. 4, 1964.
AŚ	Amaruśataka of Amaru, ed. Nārāyaṇa Rāma Acārya, Bombay, 1954.
Bh	Dr. H.C. Bhayani or his article " Prakrit Verses in Daśarūpa with Avaloka" in Prakrit Verses in Sanskrit Works on Poetics, ed. V.M. Kulkarni, B.L. Institute of Indology, Delhi, 1988.
DH	Dhvanyāloka of Ānandavardhana (with the Locana commentary), ed. S.C. Sengupta and K.P. Bhattacharya, Calcutta, 1951
DR	The present edition of the Daśarūpa.
GS	Gāthāsaptasatī of Hāla, Das Saptacatakam des Hāla, ed. Albrecht Weber, Leipzig, 1881.
Haas	George C.O. Haas or his edition of the Daśarūpa, New York, 1912.
Hall	Fitzedward Hall or his edition of the Daśarūpa, Calcutta, 1861 and 1865.
JOR	Journal of Oriental Research, Madras.
Kirāta	Kirātārjunīya of Bhāravi, ed. Durgaprasad and Parab, Bombay, 1889.

- KL Kāvyaḷamkāra of Bhāmaha, ed. P.V. Naganatha Sastry, Tanjore, 1927.
- KP Kāvyaḷprakāśa of Maḡmaṭa, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1950.
- KS Kumārasambhava of Kālidāsa, ed. K.P. Parab, Bombay, 1893.
- MA Mālavikāgnimitra of Kālidāsa, ed. K.P. Parab, Bombay, 1890.
- MBH Mahābhāṣya of Patañjali, ed. F. Kielhorn, Bombay, vol.1, 1880, vol. 2, 1883, vol.3, 1885.
- MK Mr̥cchakaṭika of Śūdraka, ed. K.P. Parab, Bombay, 1900
- MM Mālatīmādhava of Bhavabhūti, ed. M.R. Kale, Motilal Banarsidass, 1967.
- MN Mahānāṭaka, ed. Jīvānanda Vidyāsāgara, Calcutta, 1890.
- MR Mudrārākṣasa of Viśākhadatta, ed. R. R. Deshpande, Surat, 1948.
- MS Mīmāṃsāsūtra, in The Aphorisms of the Mīmāṃsā, ed. Maheśa Candra Nyāyaratna, Calcutta, vol. 1, 1873, vol. 2, 1887.
- MVC Mahāvīracarita of Bhavabhūti, ed. Todar Mall, Oxford University Press, 1928.

- Nīti Nītisāta. In Śātakatrayam of Bharṭṛhari, ed. D.D. Kosambī, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, 1946.
- NM Nyāyamañjarī of Jayanta Bhaṭṭa, ed. Sūryanārāyaṇa Śukla, Kashi Sanskrit Series, No. 106, Benares, 1936.
- NN Nāgānanda of Śrī Harṣa, ed. T. Gaṇapati Śāstrī, Trivandrum, 1917.
- NŚ Nāṭyaśāstra of Bharata, ed. Baṭukanātha Śarmā and Baladeva Upādhyāya, Benares, 1929.
- NSC Navasāhasāṅkacarita of Padmagupta (also known as Parimala), ed. Vamana Shastri Islampurkar, Bombay, 1895.
- Pā Aṣṭādhyāyī of Pāṇini (with the Kāśikā commentary), ed. Śrī Śobhita Miśra, Benares, 1952.
- Parab K.P. Parab or his edition of the Daśarūpaka, Bombay, 1941.
- Raghu Raghuvaṃśa of Kālidāsa, ed. Haragovinda Śāstrī, Benares, 1953.
- Ram Rāmāyaṇa, ed. Caturvedī Dvārakāprasāda Śarmā, Allahabad, 1927
- RG Rasagaṅgādhara of Jagannātha, ed. Pandit Durgaprasad and V.L.S. Panasikar, Kavyamāla 12, Bombay, 1916.

- RV Ratnāvalī of Śrī Harṣa, ed. Nārāyaṇaśāstrī Nigudkar, Bombay, 1913.
- Śak Abhijñānaśākuntala of Kālidāsa, ed. A.B. Gajendragadkar, Bombay, 1934.
- ŚB Śabarabhāṣya on MS.
- SD Sāhityadarpaṇa of Viśvanātha, ed. K.M. Śāstrī, Benares, 1955.
- Śśū Śśūpālavadha of Māgha, ed., T. Tarkavachaspati, Calcutta, 1847.
- SKM Saduktikarṇāmṛta of Śrīdharadāsa, ed., Sures Chandra Banerjee, Calcutta, 1965.
- SMV Sūktimuktāvalī of Bhagadatta Jalhaṇa, Gaekwad's Oriental Series, 1938.
- ŚP Śārṅgadharapaddhati, ed. Peter Peterson, vol. 1, Bombay Sanskrit Series, No. 37, Bombay, 1888.
(Reference is made also to the treatise on the same by Aufrecht in ZDMG, vol. 27 (1873), pp. 1-120).
- ŚPR Bhoja's Śrṅgāraprakāśa, ed. V. Raghavan, Madras, 1978.
- SRK Subhāṣitaratnakoṣa of Vidyākara, Harvard Oriental Series, vol. 42, 1957.

- ŚŚ Śṛiṅāraśataka. In Śatakatrāyam of Bhartṛhari, ed. D.D. Kosambī, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, 1946.
- SV Subhāṣitāvali of Vallabhadeva, ed., Peterson and Durgāprasāda, Bombay Sanskrit Series, No.31, Bombay, 1886.
- URC Uttarakāmacarita of Bhavabhūti, ed. Ratnam Aiyar and Parab, Bombay, 1809.
- Venkata T. Venkatacharya or his edition of the Daśarūpaka, Madras, 1969.
- VP Vākyapadīya of Bhartṛhari, Benares Sanskrit series, vol. 1, 1887, vol. 2, 1905.
- VS Veṇīsaṃhāra of Bhaṭṭanārāyaṇa, ed. A.B. Gajendragadkar, Bombay, 1933.
- VŚ Vairāgyaśataka. In Śatakatrāyam of Bhartṛhari, ed. D.D. Kosambī, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, 1946.
- VU Vikramorvaśīya of Kālidāsa, ed. Jīvānanda Vidyāsāgara, Calcutta, 1873.
- ZDMG Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.

The Daśarūpa and the Avaloka:

Dhanañjaya and Dhanika

The *Daśarūpa* of Dhanañjaya provides a summary of the dramaturgic portions of the *Nāṭyaśāstra*. Although narrower in range than the *Nāṭyaśāstra*, the *Daśarūpa* has long been regarded as the standard treatise on Sanskrit dramaturgy. The popularity enjoyed by the *Daśarūpa* is largely due to the *Avaloka* commentary thereon by Dhanika.

Dhanañjaya and Dhanika are arguably the most formidable opponents of the *dhvani* theory. In explaining the famous *rasasūtra*¹ of Bharata, they put forward the theory of *tātparya* to explain the function of *dhvani*. It is well known that the anti-*dhvani* theorists have paid dearly for their rejection of the *dhvani* theory. The *dhvani* theorists display a marked disregard for their works by referring to their views only to reject them. But despite the anti-*dhvani* stand adopted by Dhanañjaya and Dhanika, the very fact that so much from the *Daśarūpa* and the *Avaloka* thereon has been anonymously appropriated by so many later writers on dramaturgy is indeed a testimony to their unique achievement.

From the last stanza of the *Daśarūpa* we learn that the *Daśarūpa* was composed by Dhanañjaya, son of Viṣṇu, who attained proficiency in the assembly of the sovereign monarch Muñja. Muñja reigned in Dhārā,

1. विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः । NS' prose after 6.31.

the capital of Mālava, from 974 to 995 A.D.¹ Therefore, there are adequate grounds to assign the *Daśarūpa* to the last quarter of the tenth century.

Although we know very little about Dhanañjaya, we can deduce more information about Dhanika from the brief references and citations found in the *Avaloka*. Like Dhanañjaya, Dhanika was patronised by King Muñja. The verse *praṇayakupitām* etc. which is quoted twice in the *Avaloka*,² has been in the first instance ascribed to Vākpatirāja and in the second, to ŚrīMuñja. The two names, Muñja and Vākpatirāja refer to the same king.³ Dhanika demonstrates his ability as a versifier by quoting twenty-four of his own stanzas. He also cites seven couplets from his *Kāvyanirṇaya*,⁴ a

1. Cf. Haas, Introduction, p. xxii.

2. *Avaloka* under DR 4.66 and 4.67

3. Cf. Haas, p. xxiii, fn. 5. It is to be noted that this Vākpatirāja is different from the Vākpatirāja, author of the *Gauḍavaho*. The latter, along with Bhavabhūti, was patronised by king Yaśovarman. Cf. कविर्वाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः। जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम्॥ *Rājatarāṅgiṇī* of Kalhaṇa, 4.144; ed. Durgaprasada, in 3 vols. Bombay, 1892 - 96. The stanza खर्वग्रन्थि etc. which is quoted in the *Avaloka* under DR 4.78 and considered by Dhanika to be famous (इति च प्रसिद्धः) has been ascribed to Vākpatirāja in SRK 124. King Yaśovarman is known to be the author of the *Rāmābhyudaya*. Cf. रामाभ्युदये यशोवर्मणा *Locana* on यदुक्तम् कथामार्गे न चाल्पोऽप्यतिक्रमः etc. *vṛtti* on DH 3.10 - 14. Ānandavardhana refers to the *Rāmābhyudaya* in his *vṛtti* on DH 3.3 - 4, and Dhanika, in his *Avaloka* on DR 1.92. The stanza प्रारब्धां तरुपुत्रकेषु etc. which is cited in the *Avaloka* on DR 4.35 has been ascribed to Yaśovarmadeva in SMV p. 330.

4. Quoted in the *Avaloka* under DR 4.46.

treatise on poetics. The colophon at the end of each chapter of the *Avaloka* informs us that this *Daśarūpāvaloka* has been composed by Dhanika, son of Viṣṇu. Dhanika quotes a verse from the *Navasāhasāṅkacarita* ¹ by Padmagupta, also known as Parimala. Padmagupta was patronised by both Muñja and his brother Sindhurāja who succeeded Muñja in 995 A.D. Padmagupta wrote his work to compliment Sindhurāja, otherwise known as Navasāhasāṅka. According to Bühler this work could not have been composed prior to 1005 A.D. ² Therefore, it will not be unreasonable to suppose that the *Avaloka* was written sometime around this date. But it is strange that Bhoja who succeeded Sindhurāja shows no knowledge of Dhanañjaya or Dhanika, except for quoting the verse लक्ष्मीपयोधरोत्सङ्ग etc. ³ in his *Sṛṅgāraprakāśa* and *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa*. ⁴

It would be hasty to conclude on grounds of the similarity of the names and the patronymic that Dhanañjaya and Dhanika were one and the same person. They were possibly brothers. ⁵ Although Viśvanātha has

1. Quoted in the *Avaloka* under DR 2. 65.

2. Cf. Bühler, *Epigraphia Indica*, vol. 1 (1892), p. 230.

3. Quoted in the *Avaloka* under DR 4. 78; ascribed to Gaṇādhyakṣa in SKM 215.

4. ŚPR p. 668.

5. Cf. Bühler, *Epigraphia Indica*, vol. 1 (1892), p. 227.

ascribed one text portion of the *Daśarūpa* to Dhanika, ¹ we must not forget that mistaken attribution of authorship is not uncommon. It is also possible that the importance of the *Avaloka* in understanding the *Daśarūpa* is so profound that the views of Dhanañjaya as explained by Dhanika have sometimes been regarded as those of Dhanika himself. ² In other words, the distinction between the text and the commentary has been virtually obliterated. We have discussed this point in detail a little earlier. ³ There is also some internal evidence which proves that Dhanañjaya was not identical with Dhanika. Some portions of the *Avaloka* do not seem to represent the author's intentions. ⁴ Both Dhanañjaya and Dhanika lived in Dhārā and both were patronised by the same king. Dhanika could easily have consulted Dhanañjaya on doubtful

1. Viśvanātha ascribes DR 3. 37 to Dhanika in his *vṛtti* on SD 6. 64a.

2. Cf. एतच्च धनिकमतानुसारेणोक्तम्। *vṛtti* on SD 6. 60 cd.

3. See p. xivf

4. Hall is justified in criticising Dhanika's explanation of the word तुल्यसंविधानविशेषणम् in DR 1.22. There is no indication in the text that allows Dhanika to divide the पताकास्थानक under two heads: तच्च तुल्येतिवृत्ततया तुल्यविशेषणतया च द्विप्रकारम्। अन्योक्तिसमासोक्तिभेदात्। See Hall, Preface, p.9 fn. Viśvanātha ignores the role of समासोक्ति in his treatment of पताकास्थानक. Haas has rejected Hall's interpretation without giving any reason. See Haas, Introduction, p. xxxiv, fn.1. Haas has pointed out that the term सुखार्थ in DR. 2.34 has been explained by Dhanika as अप्रयासावाप्तधनः सुखप्रयोजनो वा। "Dhanika gives two possible interpretations of the text without deciding which is the correct one". Op. cit. The distinction between अङ्कास्य and अङ्कावतार has not been clarified in the *Avaloka* on DR 1.122 and 123. Dhanika makes the two categories almost identical.

points. It is just possible that Dhanika composed his *Avaloka* after the death of Dhanañjaya.

It is unkind of Prof. Keith to remark that Dhanañjaya wrote his *Daśarūpa* in wooden verses.¹ Dhanañjaya does not profess to be a poet. He sets out to summarize the dramaturgic principles of the *Nāṭyaśāstra*, and judging by the popularity of his work, he achieves his objective. The *Daśarūpa* is so compact that it sometimes lacks lucidity. Dhanañjaya has ruthlessly sacrificed much dramaturgic matter to brevity. This perhaps explains his one error of judgement. As Haas has pointed out that the *Daśarūpa* "seems to confuse the *vīthī* and *prahasana* as varieties of the Eloquent Style with the types of drama known by those names."²

The *Avaloka* is a free running commentary on the *Daśarūpa*. This commentary alone has earned Dhanika a permanent place among the great Sanskrit rhetoricians. Dhanika is the only rhetorician whose exposition of the *Tātparya* theory survives today. But while defending the *Tātparya* theory Dhanika has made two mistakes. Once he calls *Tātparya* a *śakti*.³ But *Tātparya* has not been recognized as a *śakti* in the *Mīmāṃsā* system. Only in the Nyāya system has *Tātparya* been

1. Sanskrit Drama, p. 293.

2. Haas, p. 82, Notes. Also cf. DR 3. 7.

3. Cf. कार्यपर्यवसायित्वात् तात्पर्यशक्तेः। *Avaloka* on DR 4. 46.

given the status of a *śakti*.¹ On another occasion he refers to the denotative power of a sentence.² The denotative power is vested in words. If any other power excepting the denotative power of words is postulated, it will be impossible for Dhanika to argue the case for *Tātparya*. The credibility of the *Tātparya* theory depends on the principle of logical economy.

An Outline of the Contents of the *Daśarūpa* and the *Avaloka*

CHAPTER I

Introduction

Dhanañjaya begins his *Daśarūpa* by saluting three deities, Gaṇeśa, Viṣṇu and Bharata.³ He compares the feat of Bharata with that of Viṣṇu, and by naming Bharata alongside Viṣṇu accords them equal importance. Following Bharata he ascribes divine origin to the drama. No human being is able to give a word by word description of the characteristics of the different varieties of the Drama. Nonetheless he will provide a summary of those characteristics. It is hinted by Dhanañjaya that the *Nāṭyaśāstra* being of a diffused nature confounded people of lesser intelligence. By

1. Cf. अभिधात्री मता शक्तिः पदानां स्वार्थनिष्ठता । तेषां तात्पर्यशक्तिस्तु संसर्गावगमावधिः ॥ NM p. 372.

2. Cf. अतो वाक्यस्याभिधानशक्तिः *Avaloka* on DR 4. 46

3. Dhanika introduces the first two stanzas by saying that in the following two verses the author salutes his प्रकृतदेवता and अभिमतदेवता. In the *Avaloka* on DR 1.2 he states that Viṣṇu is the प्रकृतदेवता and Bharata, the अभिमतदेवता. It is surely an oversight on Dhanika's part to deny Gaṇeśa the status of a *devatā*.

employing the same terms that are used in the *Nāṭyaśāstra* he will present in a direct and concise manner what is implied there.

Dhanañjaya ridicules Bhāmaha who maintains that dramas, like history and the like, yield no benefit except knowledge.¹

Drama, Pantomime and Dance

The *nāṭya* (drama) is defined as the imitating of situations. It is also called *rūpa* (form), because it can be seen,² and called *rūpaka* (representation), because the dramatic characters are superimposed on actors. The *nāṭya* is based on *rasa* (sentiment), and is of ten kinds only. Dhanika hastens to add that these ten are pure varieties of the *nāṭya*. The *nāṭikā* will be dealt with as a derivative variety.³ The ten varieties are the *nāṭaka*, *prakaraṇa*, *bhāṇa*, *prahasana*, *ḍima*, *vyāyoga*, *samavakāra*, *vīthī*, *aṅka* and *īhāmṛga*.

1. DR 1. 6. Cf. न हि कवेरितिवृत्तमात्रनिर्वहणेन किञ्चित् प्रयोजनम् । इतिहासादेव तत्सिद्धेः । *vrtti* on DH 3. 10 - 14.

2. The word दृश्यतया in DR 1. 8 has been explained by Dhanika as दृश्यमानतया . To put it otherwise, a *nāṭya* is called *rūpa*, 'because of its being seen enacted'. This meaning of the *nāṭya* has been further corroborated by Dhanika in his *Avaloka* on DR 4. 77. He quotes from the RV to show that vulgar pleasantry is not allowed even in the *kāvya*. Dhanika considers a *nāṭya*, when it is not being seen enacted, to be a *kāvya*.

3. एवेत्यवधारणं शुद्धामिप्रायेण । नाटिकायाः सङ्कीर्णत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । *Avaloka* on DR 1. 10

The *nṛtya* (pantomime) is different from *nāṭya*, because it is based on states. ¹ The *nṛtta* is based on rhythm and tempo. Each of these two varieties is twofold, gentle (*lāśya*) and vehement (*tāṇḍava*). They are subsidiary to the drama and the like. ²

1. Dr. Raghavan is somewhat confused about the implications of the three terms, *nāṭya*, *rūpaka* and *nṛtya*, as explained in the DR. " We find the *Daśarūpaka* of Dhanañjaya saying at the opening that Nāṭya is imitation of mood or character and that it falls into two classes: the major, depicting Rasa - Rasāsāraya, and the minor, depicting Bhāva - Bhāvāsāraya. The former is called Rūpaka and is only of ten kinds. दशधैव रसाश्रयम्. I.7. N.S. Press Edn. The latter is called Nṛtya and is Padārthābhinaya. अन्यद् भावाश्रयं पदार्थाभिनयः I. 8 - 9. This means that the scope of the Nṛtya class is smaller and that, as distinguished from these which are called Padārthābhinaya, the Rūpaka class is called Vākyaārthābhinaya. The *Avaloka* explains the distinction in this manner:

तथाविधवाक्यार्थाभिनयान्नाट्यात् पदार्थाभिनयात्मकमन्यदेव नृत्यमिति । P. 3 ." ŚPR p. 521. He misinterprets the meaning of the word अन्यत् in अन्यद् भावाश्रयं नृत्यम् (DR 1. 12) and thinks that the *nāṭya* has two varieties: one is *rūpaka*, and the other (अन्यत्) is *nṛtya*. Dhanika explains the distinction between the *nāṭya* and *nṛtya* by तथा वाक्यार्थाभिनयात्मकान्नाट्यात् etc. *Avaloka* on DR 1. 12. Dr. Raghavan quotes this sentence to show how Dhanika explains the distinction between the *rūpaka* and the *nṛtya* which are held by him to be the two varieties of *nāṭya* according to the *Daśarūpaka*. The three terms, *nāṭya*, *rūpa* and *rūpaka* are synonymous: इत्येकस्मिन्नर्थे प्रवर्तमानस्य शब्दत्रयस्य etc. *Avaloka* on DR 1. 9. It is not clear how he concludes from अन्यद् भावाश्रयं पदार्थाभिनयः that the scope of the Nṛtya class is smaller. For sentiments and states etc. are infinite. Cf. रसभावादीनां हि प्रत्येकं विभावानुभावव्यभिचारिसमाश्रयादपरिमितत्वम् । *Vṛtti* under DH 4.3.

2. We can imagine the importance of *tāṇḍava* and *lāśya* in Sanskrit drama if we consider that these two elements were contributed by Śiva and Pārvaṭī, when Sanskrit drama was created. But in none

(continued on next page)

Basis of classification of dramas

and subdivisions of the Subject - matter

The classification of drama rests on Subject - matter (*vastu*), Hero (*netā*) and Sentiment (*rasa*). The Subject - matter is of two kinds: the Principal (*ādhikārika*) and the Incidental (*prāsaṅgika*). The Incidental subject matter is again twofold. When the Incidental Subject - matter is

(continued from previous page)

of the extant Sanskrit dramas, except in the *Mālavikāgnimitra*, has the *nṛtya* any significant part to play. It is easy to see that as the pantomime (*nṛtya*) incorporated dialogue into itself, it assumed a different character and came to be called drama (*nāṭya*). In the transition from the pantomime to the drama, the first step must have been the *Bhāṇa* . The seven types of *nṛtya* such as *ḍombī*, *śrīṅgādita* etc. may be similar to *Bhāṇa*, but according to *Dhanika*, they are just varieties of pantomime because they are based on states. While explaining the difference between *nṛtya* and *nāṭya*, *Dhanika* says that those who perform *nṛtya* are called *nartaka*s, and those who perform *nāṭya* are called *naṭa*s. *Avaloka* on DR 1.12. We see that the two terms, *naṭa* and *nartaka*, are separately mentioned in the *Rāmāyaṇa* : नटनर्तकसङ्घानां गायकानां च गायताम् । मनः कर्णसुखा वाचः शृङ्गुवुश्च ततस्ततः ॥ *Ayodhyākāṇḍa* 6.14. But the close relationship between *nṛtya* and *nāṭya* is difficult to ignore. A few theorists including *Dhanañjaya* and *Dhanika*, have used the term *nartaka* in the sense of *naṭa*. Cf. काव्यार्थभावनास्वादो नर्तकस्य न वार्यते । DR. 4. 51; नर्तकोऽपि न लौकिक्यरसेन रसवान् भवेत् । *Avaloka* thereon; किं त्वनुकार्याभिन्नाभिमतं नर्तके आस्वादयिता ... *Locana* on DH 2.4; ... रामादावनुकार्यं तद्रूपतानुसन्धानान्नर्तकेऽपि प्रतीयमानो रसः । *vṛtti* on KP 4. 28; दर्शयन्नर्तको नैव रसस्यास्वादको भवेत् । SD 3. 19ab. In this connection we quote the following verse from the *Rāmāyaṇa* where the word *nāṭaka* is used in the sense of *naṭa* : वधूनाटकसङ्घैश्च संयुक्तां सर्वतः पुरीम् । उद्यानामृगणोपेतां महतां सालमेखलाम् ॥ *Bālakāṇḍa* 5.12

protracted, it is called the Episode (*patākā*); and when of limited duration, it is called the Interlude (*prakarī*).

An Episode - indication (*patakāsthānaka*) indicates a future event of similar attributes.

Each of the three kinds of subject - matter, viz., the Principal, the Episode and the Interlude, is of three kinds: legendary, invented and mixed.

Elements of the Subject - matter

There are five elements of the subject matter (*arthaprakṛti*) : the Seed (*bīja*), the Drop (*bindu*), the Episode, the Interlude and the Objective (*kārya*).

The Seed is the cause of gaining the Objective. It is but slightly intimated, and expands itself in manifold ways. The Drop maintains the continuity of the Subject - matter until the Objective is accomplished. It is explained by Dhanika by means of the metaphor of a drop of oil spreading out on water. The Drop has been described as the secondary Seed. The Objective is the triad of human ends (*trivarga*). It is either simple or joined with either of the other two or with both.

The five stages of the Objective

The Objective has five Stages (*avasthā*) viz., Commencement (*ārambha*), Effort (*yatna*), Prospect of Attainment (*prāptyāśā*), Certainty of Attainment (*niyatāpti*) and Attainment of the Fruit (*phalāgama*).

The five Junctures

When the five Elements of the Subject - matter combine with the five Stages, there respectively occur five Junctures (*Sandhi*), viz., the Opening (*mukha*), Re - opening (*pratimukha*), Embryo (*garbha*), Pause (*vimarsā*) and Conclusion (*upasaṃhṛti*).¹ Of these, the Opening and the Embryo have twelve subdivisions each; the Re - opening and the Pause have thirteen each; and the Conclusion, fourteen.² The utility of these subdivisions is sixfold: the arrangement of the intended matter, concealment of what is to be concealed, displaying what is to be displayed, the interest of the presentation, an exciting representation and sustaining interest in the subject - matter.

1. The twentyone additional Junctures enumerated by Bharata in NS 21. 49 ff are discarded by Dhanañjaya in DR 4. 96.

2. Bharata states that there are sixty - four subdivisions but enumerates and defines sixty - five. NS 21. 59 ff. Dhanañjaya omits the Wish (*prārthanā*) from the Embryo (*garbha*) to solve this discrepancy. Cf. SPR p. 574, fn 1.

Further subdivisions of the Subject - matter

In a drama the subject - matter is divided under two heads: some of it is to be intimated, and the rest is to be seen and heard.

The intervening incidents which are to be intimated (but not to be shown) are to be reported in five Intermediate Scenes (*arthopakṣepaka*): the Supporting Scene (*viṣkambhaka*), the Introductory Scene (*praveśaka*), the Intimation Scene (*culikā*), the Anticipatory Scene (*aṅkāśya*)¹ and the Continuation Scene (*aṅkāvatāra*).

With regard to the dramatic conventions the subject matter is again

1. The definition of *aṅkāśya* substantially differs from that of *aṅkamukha* as given by Bharata:

विश्लिष्टमुखमङ्गस्य स्त्रिया वा पुरुषेण वा । यत्र संक्षिप्यते पूर्वं तदङ्गमुखमिष्यते ॥ NS 21.116. Viśvanātha, on the other hand, defines *aṅkamukha* as that part of an Act, in which the subject-matter of all the Acts is indicated. SD 6.59cd, 60ab. The *aṅkamukha* , as defined by Bharata or by Viśvanātha, is distinct from the *aṅkāvatāra* (DR 1.123). But the definition of *aṅkāvatāra* is wide enough to cover the scope of *aṅkāśya*. Viśvanātha tries to solve this problem. He quotes the definition of *aṅkāśya* as an alternative definition of *aṅkamukha* , and cites the same example as Dhanika but distances himself from those theorists who think that the purpose of *aṅkāśya* is easily served by the *aṅkāvatāra* : एतच्च धनिकमतानुसारेणोक्तम् । अन्ये तु अङ्गावतरणेनैवेदं गतार्थम् इत्याहुः । SD 6.60cd and *ṛtti* thereon. Not to speak of अन्ये, even Dhanika seems to admit it: तद्वशेनोत्तराङ्गावतारोऽङ्गास्यमिति । (DR p. 112, ll.6 - 7).

declared to be threefold: some is to be heard by all, some is to be heard by a limited few, and some is not to be heard by all. What is to be heard by all is Aloud (*prakāśa*) and what is not to be heard by all is Aside (*svagata*). There is another dramatic convention which is twofold: Personal Address (*janāntika*) and Confidence (*apavārita*). When an actor says " What do you say"? , " Is that so "? and the like without the presence of another actor, as if hearing something though not actually spoken, it is called Speech in the Air (*ākāśabhāṣita*).

CHAPTER II

Characteristics of the Hero and the four types of Hero

The Hero should be decorous, charming, munificent, clever, affable, popular, upright, eloquent, of exalted lineage, resolute, youthful, accomplished, valiant, endowed with intelligence, energy, retentive memory, wisdom, pride, mighty, vigourous, familiar with the conventions and pious. The Hero is of four kinds: light-hearted, (*lalita*), placid (*śānta*), exalted (*udāṭṭa*) and impetuous (*uddhata*).

For the Episode there should be a separate Hero who should be an assistant of the Hero. He is called an Attendant. He is intelligent but

somewhat deficient of the generic qualities of the Hero. The parasite and jester are two other companions of the Hero.

The Rival Hero is grasping, bold, impetuous, headstrong, criminal and vicious.

The three kinds of Heroine

The Heroine may be the wife of a Hero, a woman belonging to another or a courtesan. She should be endowed with the qualities of the Hero. A woman who belongs to another is either a married woman or a maiden. A woman who is someone else's wife should not figure in the Principal Sentiment.

Further classification of Heroine

Heroines are further classified into eight varieties depending on their conditions in relation to the Hero: one who has her husband in subjection (*svādhīnapatikā*), one who is dressed up to receive her lover (*vāsakasajjā*), one who is anxious because of her beloved's absence (*virahotkaṇṭhitā*), one who is enraged because of her beloved's relations with another woman (*khaṇḍitā*), one who is separated from her beloved

because of a quarrel (*kalahāntarītā*), one who is deceived because her beloved has not come after having made an assignation (*vipralabdhā*), one whose beloved is away (*proṣitapriyā*) and one who goes after her lover or makes him come to her (*abhisārikā*).

Messengers of the Heroine

The Heroine may employ as messengers a maidservant, a female friend, a work - woman, a foster - sister, a neighbour, a female ascetic, a craftswoman or her own self.

Assistants of the Hero when a king

When the Hero is a king, he should have several assistants. The minister, the Hero himself or both of them are to be his assistants in taking counsel on affairs of state. In his religious duties the assistants of the Hero are his chaplain, his domestic priest, ascetics and expounder of the Veda. In regard to punishments the assistants of the Hero are his friends, princes, foresters, officers and soldiers. In the harem the assistants of the Hero are eunuchs, mountaineers, mutes, dwarfs, barbarians, cowherds, the brother of a concubine etc.

There are four Dramatic Styles (*vr̥tti*): The Elegant (*kaiśikī*) which is employed in the Amorous; the Grandiose (*sāttvaī*) which is employed in the Heroic; The Horrific (*ārabhaṭī*) which is employed in the Furious and the Odious, and the Eloquent (*bhāratī*) which is used everywhere.¹

CHAPTER III

Different kinds of dramas

The *Nāṭaka* is the drama par excellence. It should have for its principal subject-matter a celebrated story. The number of Acts should be between five and ten. When the Stage - manager (*sūtradhāra*) has departed after performing the Preliminaries (*pūrvavaṅga*) at the beginning of the play, the Establisher (*sthāpaka*) with qualities and appearance similar to those of the Stage - manager enters the stage and introduces the drama. He indicates a divine matter in the guise of a deity, a human matter, of a human being, and a mixed matter, of either of these. He should allude to the Germ (*bīja*), the Opening (*mukha*), or the hero. Having propitiated the spectators with sweet verses suggesting the purport of the drama, he should resort to the eloquent (*bhāratī*) style in

1. According to Dr. Raghavan, Udbhata has not sanctioned a fifth *vr̥tti* as stated in DR. 2.93. See JOR, 6, pp. 346 - 370.

describing some season. The denouement should be reached through the whole series of junctures (*sandhi*). The hero should be a king of famous descent or a god in human form. He should belong to the firm and exalted (*dhīrodātta*) type. The prevailing sentiment must be the Amorous or Heroic.

The plot of the *Prakaraṇa* is to be imaginary and mundane. The hero should be a Brahmin, a minister or a merchant and should be of the firm and mild (*dhīrapraśānta*) type, undergoing misfortune, and intent on virtue, wealth and desire. The heroine should be a lady of good family or a courtesan. In other respects the features of *Prakaraṇa* are similar to those of the *Nāṭaka*. In some *Prakaraṇas* there may be two heroines, one is a lady of good family and the other, a courtesan. The former should remain in the inner apartments and the latter, outside; and the two should not meet each other. Because of the three varieties of heroine, the *Prakaraṇa* is divided under three heads. The mixed variety is crowded with cheats, gamblers and rogues.¹

1. The characteristics of the *Prakaraṇa* as laid down by Bharata in NS 20. 49 ff. do not apply to the *Mṛcchakaṭīka*. Dhanañjaya has created this mixed variety for the sole purpose of including the *Mṛcchakaṭīka* in the *Prakaraṇa* class. Cf. DR 3. 44.

The *Nāṭikā* ¹ is a derivative variety. The plot is taken from the *Prakaraṇa*, and the hero, from the *Nāṭaka*. The four subdivisions of the

1. Dhanañjaya has not included the *Nāṭikā* in his list of ten *Rūpakas*. cf. DR 1.11. He follows Bharata in defining *Nāṭikā* after defining *Nāṭaka* and *Prakaraṇa*. Dhanika explains in his *Avaloka* (on DR 3. 45) that some theorists interpret this verse by Bharata - अनयोश्च बन्धयोगादेको भेदः प्रयोक्तृभिर्नयः । प्रख्यातस्वितरो वा नाटिसंज्ञाश्रिते काव्ये ॥ (NS 20. 60 - 61) - to mean that Bharata has authorised two derivative varieties which combine features of *Nāṭaka* and *Prakaraṇa*. One is *Nāṭikā* which is well - known; the other is *Prakaraṇikā* which is not well - known. Dhanika rejects this interpretation. He argues that the *Prakaraṇikā* has neither been referred to nor been defined. If the subject - matter, hero and sentiment of the *Prakaraṇikā* are similar to those of the *Prakaraṇa*, then there is no distinction between the two. Bharata need not have separately defined the *Nāṭī*, for its definition can be understood by combining the features of the regular *Nāṭaka* and the regular *Prakaraṇa*. The purpose of Bharata's definition is to regulate the number of the mixed varieties. If the *Nāṭikā* is distinguished as having four Acts and an abundance of female characters, then there will be an endless variety of forms of the *Rūpaka* depending on the distinguishing criteria of one, two or three Acts and the various combinations of characters. Among the eighteen *uparūpakas* defined by him, Viśvanātha has included the *Srīgadita*, *Rāsaka*, *Prasthānaka*, *Bhāṇikā*, *Kāvya*, *Saṭṭaka*, *Troṭaka*, *Nāṭikā* and *Prakaraṇikā*. The first five are, according to a stanza quoted by Dhanika, varieties of the Pantomime (*nṛtya*). *Avaloka* on DR 1.11. Since Dhanika has quoted five stanzas from the *Vikramorvaśīya* (a *Troṭaka*) and one stanza from the *Karpūramañjarī* (a *Saṭṭaka*), he intends to consider these two to be *Nāṭikās*. The *Daśarūpa* holds the *Nāṭikā* to be a full-fledged variety of the *Rūpaka*, but does not recognize the *Prakaraṇikā*. Dr. Raghavan is in error when he

(continued on next page)

eloquent style relate, as it were, to its four Acts. The hero should be an illustrious king and should belong to the type known as firm and light-hearted. The heroine is also of royal lineage, of the type known as inexperienced, and is beautiful and very fascinating. Since the heroine stays in the female apartments or the like she is not far away from the hero. The hero's newly-awakened love for the heroine grows in him in its regular stages through his hearing and seeing her. In it the queen should be older than the heroine and also of royal family, serious, and proud despite her misfortune. The union of the hero with the heroine is under her control. The hero conducts himself in an apprehensive manner through fear of the queen. The principal sentiment is the Amorous.

The *Bhāṇa* is a one - act play carried on in monologue. The plot of the *Bhāṇa* is invented by the poet. A clever and shrewd parasite (*viṭa*) narrates his or someone else's mischievous exploits by means of speeches in the air, repeating answers supposedly heard by him. The

(continued from previous page)

says that " The Uparūpakas are, as distinguished by Bhoja and Dhanañjaya, emotional fragments, compared to the Rūpakas which present a major theme with the unity of a single Rasa running through and fed by other subsidiary Rasas." ŚPR p. 529. Nowhere in the *Daśarūpa* has the term 'uparūpaka' been mentioned.

Bhāṇa has two junctures, the opening (*mukha*) and the conclusion (*nirvahaṇa*), with their subdivisions, and all the ten subdivisions of the gentle dance (*lāsya*). Resorting to the eloquent (*bhāratī*) style the hero suggests the Heroic and Amorous sentiments by descriptions of valour and beauty.

The *Prahasana* is similar to the *Bhāṇa*. The subject matter of a *Prahasana* is invented by the poet. The predominant sentiment is the Comic. It is of three kinds: pure, modified and mixed. The pure *Prahasana* contains heretics, Brahmins and the like, servants, maid servants and parasites. It is performed with appropriate costume and language, and is full of humorous speeches. The modified *Prahasana* contains eunuchs, chamberlains and ascetics represented with the speech and dress of lovers and the like. The mixed *Prahasana* is so called because it is mixed with features of the subdivisions of the *Vithī*. It is full of deceitful persons.

The subject matter of the *Ḍima* is taken from legends. The name *Ḍima* is derived from the root *ḍim* 'to wound'. It consists of four Acts and abounds with representations of magic, conjuration, war, rage, bewilderment and eclipses of the sun and moon. It excludes the pause (*vimarśa*) from its junctures and the elegant (*kaiśikī*) from its styles. Its

heroes are sixteen in number. They are haughty gods, demi-gods, demons, serpents, ghosts, sprites etc. The customary predominant sentiment is the Furious (*raudra*). The Comic and the Amorous sentiments are forbidden.

The *Vyāyoga* is a military spectacle. It is so called because in it many men disagree with one another. Its plot is derived from legends. The *Vyāyoga* consists of one Act, presenting the events of a single day. It represents a contest not caused by a woman, as in the case of the ' Victory of the Son of Jamadagni '. It should omit the embryo (*garbha*) and the pause (*vimarśa*) as junctures. The elegant style is forbidden. It has many male characters as heroes who are well - known, and of the type known as firm and haughty (*Dhīroddhata*). Like the *Ḍima* , it excludes the Comic and the Amorous from among its sentiments.

The *Samavakāra* is so called because various themes are scattered in it. Its plot should be based on legends. It should have all the junctures except the pause (*vimarśa*) and the elegant style should be seldom employed. The expansion (*bindu*) and the introductory scene (*praveśaka*) are not employed. The thirteen subdivisions of the *Vīthī* can be used in it as occasion demands, as in the *Prahasana*. In the

Samavakāra there is to be an Induction (*āmukha*) as in the *Nāṭaka* and the like. The *Samavakāra* consists of three Acts, the first of which has two junctures. The events of the first Act should occupy twelve *nālikās*; those of the second, four; and the third, two. A *nālikā* has the duration of two *ghaṭikās*. In its three Acts it represents the three kinds of deception, the three kinds of love and the three kinds of excitement. The three kinds of deception should be those caused by the nature of the subject, by supernatural action, and by enemies; the threefold love should be motivated by virtue, gain and passion; and the three kinds of excitement should be those resulting from the besieging of a city, from a battle, and from violent winds, fires and the like; The heroes are twelve well - known gods and demons who should belong to the type known as firm and exalted. Each of them obtains a separate fruit. It contains all the sentiments, but the Heroic should be the most prominent, as in the story of the 'Churning of the Ocean'.

Written in elegant (*kaiśikī*) style, the *Vithī* resembles the *Bhāṇa* in its subdivisions of junctures (*sandhi*) and Acts. It has one or two characters who should suggest the Amorous sentiment and also other sentiments in some degree.

The plot of the *Utsrṣṭikāṅka* is a well known story expanded by the poet's imagination. The junctures, the styles, and their subdivisions are to be the same as those of the *Bhāṇa*. War, victory and defeat should be verbally represented. It contains lamentations of women. Its heroes are ordinary men. The Pathetic is its permanent sentiment. It is allegedly called *Utsrṣṭikāṅka* to distinguish it from the *aṅka* (Act).¹

The *Ṭhāmṛga* is so called because in it the hero seeks (*Ṭhate*) a lady as unattainable as a gazelle (*mṛga*). It consists of four Acts and three junctures. Its plot is partly legendary and partly invented. The hero and the rival hero may be a man or a god. Both should be illustrious, and of the firm and haughty (*dhṛōddhata*) type. The rival hero commits some improper acts by mistake. As the hero tries to obtain the heroine, a divine lady, against her will by carrying her off, the semblance of love in him should be exhibited slightly. But when the wrath of the enemy is provoked, the battle is prevented from taking place by some artifice. The death of a great person, though described in the original story as killed, is not to be so represented here.

1. Cf. उत्क्रमोन्मुखा सृष्टिर्जीवितं यासां ता उत्सृष्टिकाः शोचन्त्यः स्त्रियस्ताभिरङ्कितत्वादुत्सृष्टिकाङ्कः ।

Nāṭyadarpaṇa , GOS, Baroda, 1929, p. 130; उत्क्रान्ता विलोमरूपा सृष्टिर्यत्रेत्युत्सृष्टिकाङ्कः । *vṛtti* under SD 6. 252.

CHAPTER IV

Sentiment

A Permanent State (*sthāyibhāva*) is called Sentiment (*rasa*), when it is brought to a relishable state by Determinants (*vibhāva*), Consequents (*anubhāva*), Involuntary States (*sāttvikabhāva*) and Concomitant States (*vyabhicāribhāva*). There are eight kinds of Sentiments: The Amorous (*ṣṛṅgāra*), the Heroic (*vīra*), the Odious (*bībhatsa*), the Furious (*raudra*), the Comic (*hāsyā*), the Marvellous (*adbhuta*), the Terrible (*bhayānaka*) and the Pathetic (*karuṇa*).

A State is the aesthetic contemplation of a feeling such as joy, sorrow or the like. States are of three kinds, being divided into Permanent States, Concomitant States and Involuntary States.

A Permanent State is one which is not interrupted by like or unlike States, and which assimilates the others to its own character. There are eight Permanent States: Love (*rati*), Energy (*utsāha*), Disgust (*jugupsā*), Resentment (*krodha*), Mirth (*hāsa*), Astonishment (*vismaya*), Fear (*bhaya*) and Sorrow (*śoka*). Some theorists add Quietude (*śama*) to this list, but it cannot be developed in plays. The Quiet (*śānta*) cannot be described.

The Concomitant States are those that accompany the Permanent States. There are thirtythree Concomitant States: Discouragement (*nirveda*), Debility (*glāni*), Apprehension (*śaṅkā*), Weariness (*śrama*),

Contentment (*dhṛti*), Stupor (*jaḍatā*), Joy (*harṣa*), Depression (*dainya*), Sternness (*augrya*), Anxiety (*cintā*), Fright (*trāsa*), Envy (*īrṣyā*), Indignation (*amarṣa*), Arrogance (*garva*), Recollection (*smṛti*), Dying (*marāṇa*), Intoxication (*mada*), Dreaming (*supta*), Drowsiness (*nidrā*), Awakening (*vibodha*), Shame (*vṛīdā*), Hysteria (*apasmāra*), Distraction (*moha*), Authoritativeness (*mati*), Indolence (*ālasya*), Flurry (*āvega*), Perplexity (*vicāra*), Dissembling (*avahitthā*), Sickness (*vyādhi*), Insanity (*unmāda*), Disappointment (*viṣāda*), Impatience (*autsukya*) and Hotheadedness (*cāpala*).

The Involuntary States are so called, because they arise from Purity (*sattva*). They are of twofold character. On the one hand they are Consequents (*anubhāva*), because they are external manifestations of feelings; on the other hand they are States, because they are aesthetically contemplated by the connoisseurs of Poetry. There are eight Involuntary States: Stupefaction (*stambha*), Fainting (*pralaya*), Horripilation (*romāñca*), Perspiration (*sveda*), Change of colour (*vaivarṇya*), Trembling (*vepathu*), Tears (*aśru*) and Change of voice (*vaisvarya*).

A Determinant (*vibhāva*) by virtue of its being recognised nourishes the States. It is of two kinds according to whether it is Fundamental (*ālambana*) or Excitant (*uddīpana*).

A Consequent (*anubhāva*) is a modification that consists in the indication of a State.

Poetry is a sentence. Determinants etc. are the word- senses;
Sentiment is the sentence - sense, the purport of Poetry.

Dhvani and Tatparya

When speaking of Sentiment all theorists take the famous aphorism of Bharata¹ as their starting point and formulate their own theories in the light of the particular school of philosophy they belong to. Dhanañjaya and Dhanika follow the Bhāṭṭa School of Mīmāṃsā Philosophy (*abhihitānvayavāda*) and replace the theory of suggestion (*dhvani*) with the theory of purport (*tātparya*). They argue that just as in an ordinary sentence the sentence - sense is expressed by the individual word - senses, so also in poetry, the Sentiment is realised through the Determinants etc.²

The question whether the primary denotative power (*abhidhā*) of words is adequate to give rise to the meaning of a sentence is an interesting one. According to Śābara words cease to function after denoting their individual meanings; later the individual word - senses

1. विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः । NS prose after 6.31.

2. तत्र विभावादयः पदार्थस्थानीयाः । तत्संसृष्टो रत्यादिर्वाक्यार्थः । *Avaloka* on DR 4. 46.

being known, communicate the sentence - sense.¹ This plain statement of Śābara has been differently interpreted by the two rival theories of Mīmāṃsā known as *abhihitānvayavāda* and *anvitābhīdhānavāda*.

Here we are concerned with the *abhihitānvayavāda* which is propounded by Kumāṛila and his followers. They contend that a word can convey by the primary denotative power only its individual unrelated meaning. A sentence is a collection of words possessing expectancy (*ākāṅkṣā*), compatibility (*yogyatā*) and contiguity (*āsatti*). This tripartite character of words constitutes the purportive tendency (*tātparya*) which dictate how the words are selected and placed in a sentence. The relational meaning is brought about by this purportive tendency. The denotative power of words being already exhausted, the sentence - sense is communicated by the function of secondary denotation (*lakṣaṇā*) which is vested in the word - senses. It is to be noted in this connection that Kumāṛila does not call purportive tendency a power (*śakti*). It is a fundamental pre - requisite for the formation of a sentence.

The *Dhvani* theorists consider Sentiment to be suggested. Dhanañjaya and Dhanika urge that it is unnecessary to accept *dhvani* as a separate power, because the sentence - sense is wide enough to cover

1. पदानि हि स्वं स्वं पदार्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि। अथेदानीं पदार्था अवगताः सन्तो वाक्यार्थं गमयन्ति।

the suggested also. Before giving their opinion on the relation between Sentiment and Determinants etc. Dhanika summarises the standpoint of the *Dhvani* theorists thus:

The relation between Sentiment and Determinants etc. is one of suggested and suggester. The realisation of Sentiment from the description of Determinants etc. must be due to the novel power of suggestion which cannot be included in any of the established powers of words, viz., denotative (*abhidhā*), indicative (*lakṣaṇā*) and figurative (*gauṇī*). Not even by the indicative indication (*lakṣitalakṣaṇā*) can the suggested sense be understood.¹

1. नापि लक्षितलक्षणाया तेषां प्रतिपत्तिः। यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ। *Avaloka* on DR 4. 45
 Dr. Raghavan has misunderstood the concept of लक्षितलक्षणा . " *Dhva. A.* 1. 20 is for refuting *Lakṣita - lakṣana* which some propose for explaining the purpose or the ' *phala* ' or the ' *prayojanāṃśa* ' in *Lakṣaṇā*." *SPR* p. 141. Although Viśvanātha cites गङ्गायां घोषः as an example of indicative indication (*vṛtti* under SD 2.7), Mammaṭa has discarded लक्षितलक्षणा in गङ्गायां घोषः on the grounds that लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः फलेन नो। न प्रयोजनमेतस्मिन् शब्दो नैव स्खलद्गतिः ॥ KP 2. 16. Dr. Raghavan takes the portion योगः फलेन नो। न प्रयोजनमेतस्मिन् to mean that लक्षितलक्षणा does not require *phala* or *prayojana*. He goes on to observe that " The case of *Lakṣita - lakṣaṇā* may be one kind of *Dhvani* ... " *SPR* p. 142. Abhinavagupta does not consider that

Even the analogy of the word - sense and sentence - sense (*padārtha - vākyārthanyāya*) cannot adequately explain the situation. In a sentence like भयं धम्मिअ etc. the word - senses belong to the first phase (*kakṣā*). The second phase consists of the sentence sense which signifies an injunction. The purportive tendency embodied in words is fulfilled here. But the sentence suggests something else, viz., a prohibition. This suggested prohibitive sense is revealed in the third phase. Thus the suggested sense remains outside the scope of sentence - sense. Prohibition and injunction can never be identified. In other words suggestion is widely different from purport. But this assertion is not always true. In a sentence like विषं भक्षय मा चास्य गृहे भुङ्क्थाः the sentence - sense is 'eat poison, do not eat in his house'. This sense is not final, if it be

(continued from previous page)

लक्षितलक्षणा can be substituted for *dhvani* . Since the meaning of the indicated word (*taṭa*) is not hindered, the motive for a further indication cannot be understood. In that case, i.e., if the motive were indicated, we would require another motive for the indication of the first motive for which again we must have another one and so on, and the process will lead us to regressus ad infinitum: न च प्रयोजनमवगमयतः शब्दस्य बाधकयोगः । तथाभावे तत्रापि निमित्तान्तरस्य प्रयोजनान्तरस्य

चान्वेषणेनानवस्थानात् । *Locana* on DH 1. 17

considered with reference to the context. The sentence is addressed by a father to his son. A father cannot advise his son to eat poison. When he does so, he only intends to prohibit his son from eating in a particular person's house. It follows therefore, that the ultimate sentence - sense is 'better eat poison than eat in his house'. Here the injunctive sense is only apparent, not real. It is not wise to proceed up to the third phase to get the suggested prohibitive sense which is comprehended by the sentence - sense in the second phase. Thus in this instance the second phase invalidates the utility of the third phase, and makes suggestion inhere in purport. What then is the distinction between purport and suggestion? Dhanika quotes a verse that draws a line of demarcation between the two. It states that when a sentence not established and not resting in its own meaning tends to mean what it is intent on, then it is proper that it is a case of purport; but when its meaning is securely established, and it operates resting upon its own meaning, then it is a case of suggestion. In sentences possessed of Sentiment, only the Determinants etc. are known in the second phase. Since the realisation of Sentiment occurs in the third phase, it is proper to hold that Sentiment is suggested.

Dhanika now turns round to defend his own position. He observes that in our daily life we speak in two ways. When we say गामभ्याज् the act of driving is directly mentioned. When we say द्वारं द्वारम् the act of shutting or opening is not mentioned. The idea that the act of shutting or opening is connected with the word द्वारम् already exists in our minds.¹ On hearing the sentence द्वारं द्वारम् the person addressed is supposed to understand from the context the particular action (*kriyā*) intended by the speaker. All sentences involve some action. The meaning of a sentence is nothing but the action developed by cases, i.e., by related word - senses. Similarly in a poetry - sentence the Permanent State plays the same part as the action does in an ordinary sentence. Sometimes the Permanent State is mentioned, as in प्रीत्यै नवोद्भा प्रिया. When the Permanent State is not mentioned, it can be understood from the context or from the description of Determinants etc. which are associated with the corresponding Permanent State abiding in our minds. Determinants etc. are similar to the word - senses. The Permanent State related to Determinants etc. stands for the sentence - sense. As soon as the Determinants etc. are conceived as being related to the Permanent State, Sentiment comes into being. The

1. Cf. प्रकरणं वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थता । RG p. 122

process is so quick that there seems to be no sequence at all, and Sentiment appears to be the expressed sentence - sense of poetry. Thus the relation between Sentiment and Determinants etc. is one of 'expressed and expresser' (*vācyavācaka*). It cannot be denied that there is some sequence. In the process of transition from the perception of Determinants etc. to the realisation of Sentiment, the secondary denotative function (*lakṣaṇā*) is at work. So the relation between them can be one of 'indicated and indicator' (*lakṣyalakṣaka*). But this relation may as well be aptly styled as one of 'effected and effecter' (*bhāvyabhāvaka*) as Bhaṭṭanāyaka puts it. And Bharata lends support to it: भावाभिनयसम्बद्धान् भावयन्ति रसानिमान् । यस्मात्तस्मादमी भावा विज्ञेया नाट्ययोक्तृभिः ॥¹

In this way the relation between Sentiment and Determinants etc. can be explained by the analogy of the word - sense and the sentence - sense with the help of the established powers such as primary denotation and the like. It is indeed unnecessary to create a new faculty for words called *Dhvani*.

Ānandavardhana accepts this analogy of the word - sense and the sentence - sense up to a point. He observes that the relation between the

1. NŚ 6.34 and 7.3

expressed (*vācya*) and the suggested (*vyaṅgya*) is similar to that between the word - sense and the sentence - sense. Just as the sentence - sense is conveyed by the word - senses, so also the suggested sense is manifested through the expressed sense. ¹

According to Ānandavardhana the relation between Sentiment and Determinants etc. is one of ' suggested and suggester ' (*vyaṅgyavyaṅjaka*). Determinants etc. being expressed go to suggest Sentiment. From his acceptance of the analogy of the word - sense and the sentence - sense in respect of the expressed and the suggested, we should not be tempted to conclude that he holds the same view as Dhanañjaya and Dhanika on the relation between Sentiment and Determinants etc. He records his dissent from such a view before giving his final verdict on this issue. He contends that the analogy of the word - sense and the sentence - sense cannot explain the relation between the expressed and the suggested. For according to the grammarians the knowledge of the word sense is unreal. Those who maintain that it is real should agree that the relation between the word - sense and the sentence - sense can be better explained by the

1. DH 1.10

analogy of the jar and its material causes. When a jar is made, its material causes i.e., the lumps of clay are not separately noticed. Similarly when the sentence - sense is known, its component parts, viz., the word - senses are not individually recognised. Had they been individually recognised, the whole sentence - sense would have been lost. But this analogy is not applicable to the relation between the expressed and the suggested. For when the suggested is apprehended, the expressed does not disappear. The suggested is simultaneously manifested by the apprehension of the expressed. Therefore the analogy of the jar and the lamp ¹ has to be accepted with reference to the suggested and the expressed. Having manifested the jar the light of the lamp continues to shine. Similarly, the expressed after manifesting the suggested does not disappear. The analogy of the word - sense and the sentence - sense has been posited to emphasize that just as the word - senses are the means to the sentence - sense, so also the expressed is the means to the suggested. ²

1. The following verse may be the source of this analogy: घटादिषु यथा दीपो येनार्थेन प्रयुज्यते ।

ततोऽन्यस्यापि साचिव्यात् सः करोति प्रकाशनम् ॥ VP vol. 2, p. 20.

2. न च पदार्थवाक्यार्थन्यायो वाच्यव्यङ्ग्ययोः । यतः पदार्थप्रतीतिरसत्यैवेति कैश्चिद्विद्वद्भिरास्थितम् ।

यैरप्यसत्यत्वमस्या नाभ्युपेयते तैर्वाक्यार्थपदार्थयोर्घटतदुपादानकारणन्यायोऽभ्युपगन्तव्यः । यथा हि घटे निष्पन्ने तदुपादानकारणानां न पृथगुपलम्बस्तथैव वाक्ये तदर्थे वा प्रतीते पदतदर्थानाम् । तेषां तदा विभक्ततयोपलम्भे

Dhanika rejects this analogy of the jar and the lamp. He argues that the jar owes its origin to the lumps of clay. It is manifested by some other object, viz., the lamp. The two things are of different nature. They are not related to each other. But the Determinants etc. and Sentiment are mutually connected. Sentiment is brought into existence by the Determinants etc. If the analogy of the two unrelated objects explains the relation between the suggested and the expressed, the same analogy does not hold good with reference to Sentiment and Determinants etc., because they are closely related to each other. Therefore Sentiment cannot be held to be suggested. ¹

In spite of the popularity of the theory of suggestion the logical cogency of Dhanika's arguments compels recognition. The greatest anomaly in the theory of suggestion is that although the suggestive power

(continued from previous page)

वाक्यार्थबुद्धिरेव दूरीभवेत्। न त्वेष वाच्यव्यङ्ग्ययोर्न्यायः। न हि व्यङ्ग्ये प्रतीयमाने वाच्यबुद्धिर्दूरीभवति। वाच्यावभासाविनाभावेन तस्याः प्रकाशनात्। तस्माद् घटप्रदीपन्यायस्तयोः। यथैव हि प्रदीपद्वारेण घटप्रतीतावुत्पन्नायां न प्रदीपप्रकाशो निवर्तते तद्वत् व्यङ्ग्यप्रतीतौ वाच्यावभासः। यत्तु प्रथमोद्घोते यथा पदार्थद्वारेण इत्याद्युक्तं तदुपायत्वमात्रात् साम्यविवक्षया। *vṛtti* on DH 3.33.

1. एवं च सति रसादीनां व्यङ्ग्यत्वमपास्तम्। अन्यत्रोपलब्धसत्ताकं वस्त्वन्धेनाभिव्यज्यते। प्रदीपेनेव घटादि। *Avaloka* on DR 4. 47.

may be vested in words ¹ or in both words and meanings, ² the suggested is implied by the power of the expressed. ³ Thus Anandavardhana postulates two powers for one single thing, viz. the suggested sense. And there are so many similarities between the *dhvani* and the *tātparya* theories that the zeal of the *tātparya* theorists to explain *dhvani* by *tātparya* is justified. In fact Ānandavardhana concurs on almost all the points of strength in the theory of purport. The concept of suggestion is derived from grammar. ⁴ But like Kumārila he does not agree with the grammarians who hold that the sentence sense is indivisible. ⁵ He admits that the sentence - sense is conveyed by the power of the word - senses. ⁶ Abhinavagupta explains this power as the mutual expectancy (*ākāṅkṣā*), compatibility (*yogyatā*) and

1. यद्यपि हि ध्वननं शब्दस्यैव व्यापारः ... *Locana* on DH. 1. 4.

2. सर्वत्र शब्दार्थयोरुभयोरपि ध्वननं व्यापारः। *Locana* on DH. 1. 13.

3. तृतीयस्तु रसादिलक्षणः प्रभेदो वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तः प्रकाशते ... *vṛtti* on DH 1.4;

तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामभिधेयसामर्थ्याक्षिप्तत्वमेव रसादीनाम्। *Op. cit.* व्यङ्ग्यश्वार्थो वाच्यसामर्थ्याक्षिप्ततया वाच्यवच्छब्दस्य सम्बन्धी भवत्येव। *vṛtti* on DH 3. 33.

4. *vṛtti* on DH 1. 13; 3. 33.

5. VP 2. 90

6. DH 1. 11

proximity (*sannidhi*).¹ Therefore this power is nothing but what is called the purportive tendency in Kumārila's theory. Ānandavardhana admits that Sentiment may be directly asserted or indirectly narrated, for it is understood as the sentence - sense.² But this sentence - sense is suggested. Anandavardhana also endorses the role of context in the apprehension of the suggested.³ Both Ānandavardhana and Dhanika hold the same view that all human utterances reveal the intention of the speaker.⁴ Both agree that Sentiment is sweepingly manifested with the apprehension of the expressed, i.e., the Determinants etc.⁵ The sequence between them is so swift that it can be ignored. Ānandavardhana contends that Sentiment is the suggested sentence - sense of poetry, because it is different from the expressed sentence - sense. Dhanika argues that Sentiment may be different from

1. स्वसामर्थ्यमाकाङ्क्षयोग्यतासन्निधयः। *Locana* on DH 1. 11

2. न च रसेषु विध्यनुवादव्यवहारो नास्तीति शक्यं वक्तुम्। तेषां वाक्यार्थत्वेनाभ्युपगमात्। *vṛtti* on DH 3.20

3. प्रकरणाद्यवच्छेदेन व्यञ्जकत्वं शब्दानामित्यनुमतमेवैतदस्माकम्। *vṛtti* on DH 3. 33; cf. DR 4.46

4. पौरुषेयाणि च वाक्यानि प्राधान्येन पुरुषाभिप्रायमेव प्रकाशयन्ति। *vṛtti* on DH 3. 33. पौरुषेयस्य वाक्यस्य विवक्षापरतन्त्रता। Quoted from the *Kāvyaṇiṃaya* in the *Avaloka* on DR 4. 46

5. विभावादिप्रतीत्यविनाभाविनी रसादीनां प्रतीतिः ... *vṛtti* on DH 3. 33; ... अभिधेयाविनाभावेन लाक्षणिकी रत्यादिप्रतीतिः *Avaloka* on DR. 4. 46

the expressed, but since it is simultaneously manifested with the expressed, it can be regarded as the expressed. Ānandavardhana thinks that the purport of a sentence is the expressed sentence- sense.¹ Dhanika maintains that the purport covers the whole range of the speaker's intention, and therefore it comprehends the suggested in its orbit.² The difference between these two theories thus turns out to be one of emphasis. Before Dhanañjaya and Dhanika the superfluity of the theory of suggestion was pointed out by the *Candrikā* commentator³ on the *Dhvanyāloka* who considered suggestion to be nothing but purport. Abhinavagupta does not find his view agreeable, because different men have different tastes.⁴ He contends that the suggestive power operates in the fourth phase. It transcends the other three powers, viz., the primary denotative (*abhidhā*), purport (*tātparya*) and secondary denotative (*lakṣaṇā*).⁵ Here Abhinavagupta goes one step further than

1. तस्मात्तात्पर्यविषयो योऽर्थः स तावन्मुख्यतया वाच्यः। *vṛtti* on DH 3. 33

2. यावत्कार्यप्रसारित्वात्तात्पर्यं न तुलाधृतम्। Quoted from the *Kāvyaṇiṣaya* in the *Avaloka* on DR 4.46

3. Mentioned by Abhinavagupta at the end of his *Locana* on DH 1.

4. यस्तु ध्वनिव्याख्यानोद्यतस्तात्पर्यशक्तिमेव विवक्षासूचकत्वमेव वा ध्वननमवोचत् स नास्माकं हृदयमावर्जयति। यदाहुर्भिन्नरुचिर्हि लोक इति। *Locana* on DH 1.4.

5. चतुर्थ्यां तु कक्षायां ध्वननव्यापारः। ... तस्मादभिधातात्पर्यलक्षणाव्यतिरिक्तश्चतुर्थ्योऽसौ व्यापारः ... *Locana* on DH 1.4

Ānandavardhana who considers suggestion to be the third function.¹ It seems probable that Abhinavagupta tries to save the theory of suggestion from the adverse criticism of the *Candrikā* commentator who was an adherent of the theory of purport. Abhinavagupta ignores the fact that purport is not, according to Kumārila, a power. Therefore the suggestive power has to operate in the third phase. *Tātparya* theorists can easily dispense with this third phase entailed by the *dhvani* theorists. From their point of view, the postulation of the suggestive power is not an indispensable necessity, but an unwarranted underestimation of the scope of *tātparya*.

Now we have a clear picture of the *tātparya* theory. The *tātparya* mobilises all individual word - senses and with the help of the secondary denotative function expresses a unified sentence - sense. The function of *tātparya* extends upto the farthest possible nuances of meanings.

Ānandavardhana anticipates that he has no defence against this ever - expanding concept of *tātparya*. While explaining the respective scopes of suggestion and purport he adopts the principle of *tuṣyatudurjana* and says that the suggestive power of words is not opposed to the view of the

1. तदेवं शाब्दे व्यवहारे त्रयः प्रकाराः वाचकत्वं गुणवृत्तिर्व्यञ्जकत्वं च। *vṛtti* under DH 3. 33

Mīmāṃsaka s; on the contrary it is found to be consistent with their view.¹

It is to be noted in this connection that the anti - *dhvani* theorists do not disagree with Ānandavardhana over the existence of the so - called ' suggested ' sense. The disagreement is about the process by which the suggested sense is arrived at. While Jāyantabhaṭṭa² and Mahimabhaṭṭa consider this process to be inference (*anumāna*), Dhanañjaya and Dhanika consider it to be purport (*tātparya*). Ānandavardhana has tried his best to convince the anti - *dhvani* theorists that the process involved in arriving at the suggested sense is suggestion (*vyañjanā*). But in the end it

1. तस्माद्वाक्यतत्त्वविदां मतेन तावद् व्यञ्जकत्वलक्षणः शाब्दो व्यापारो न विरोधी प्रत्युतानुगुण एव लक्ष्यते।

vṛtti under DH 3. 33

2. According to Dr.Raghavan " Jayanta Bhaṭṭa , in his *Nyāyamañjanā* , casts sarcastic remarks on Ānandavardhana and considers the poets and literary critics as unfit to discuss such serious problems as Śabda - vyāpāra and pramāṇa ". ŚPR p. 143. Dr. Raghavan refers to this verse: अथवा नेदृशी चर्चा कविभिः सह शोभते। विद्वांसोऽपि विमुह्यन्ति वाक्यार्थगहनेऽध्वनिं ॥ NM p. 45. The word अथवा is significant. After casting sarcastic remarks on Ānandavardhana by समन्यः पण्डितम्मन्यः प्रपेदे कञ्चन ध्वनिम् op. cit., Jayanta intends to say something different from what he has said prior to अथवा . If Jayanta wanted to exclude poets from discussing some problems, he would have written कविषु instead of कविभिः सह . And finally the portion विद्वांसोऽपि implies किं पुनर्वयं नैयायिकाः . In the very next verse Jayanta says that this discussion should be left with the wise. This principle of suggestion does not come under the province of logicians: तदलमनया गोष्ठ्या विद्वज्जनोचितया चिरम्। परमगहनस्तर्कज्ञानामभूमिरयं नयः ॥ op. cit.

does not matter to him whether this process is called inference or otherwise.¹ He is confident about the existence of *dhvani*.

The *tātparya* theory may have the merit of satisfying the law of economy, but it does not accord with our common sense, because it makes poetry stagnate in the literalism of the *Mīmāṃsā* philosophy. The object of the *Mīmāṃsā* philosophy is to interpret the *Veda* s. There is no difference between the words uttered by men and those revealed in the *Veda* s, so far as their denotative capacity is taken into consideration. But Ānandavardhana informs us that according to the *Mīmāṃsaka* s there is some difference between the two.² Not to mention the *Veda* s, poetry is different even from other human sentences. Dhanañjaya and Dhanika ridicule Bhāmaha who does not recognise any difference between poetry and history etc.³ This difference must be due to an adventitious power vested in the words of poetry. Opinions might differ as to whether this power is *bhāvanā* or *vyañjanā*, but Dhanika is reluctant to accept any

1. तद्धि व्यञ्जकत्वं लिङ्गत्वमस्तु अन्यद्वा । *vṛtti* on DH 3. 33.

2. ... वाक्यतत्त्वविदा पौरुषेयापौरुषेययोर्विशेषमभिद्धता ... Op. cit.

3. DR 1. 6 and the *Avaloka* thereon.

4. Abhinavagupta considers *vyañjanā* to be instrumental to *bhāvanā* but Jagannātha holds *bhāvanā* to be means to *vyañjanā*. Cf. ... इति त्र्यंशायामपि भावनायां करणांशे ध्वननमेव निपतति ।

Locana on DH 2. 4; ... भावस्यापि भावनाद्वारैव व्यञ्जकत्वात् । RG p. 74.

other power except *abhidhā* , although he describes the relation between Sentiment and poetry as *bhāvyabhāvaka* .¹ This shows the extremism to which partisan spirit can lead. Dhanika is fully aware that to posit another power is to create another phase, and it would only render the two theories, *tātparya* and *dhvani* identical. Moreover, the plea of logical economy put forward by Dhanika is a hoax. The function of secondary denotation in a sentence like अहं गच्छामि is qualitatively different from that of the same in a sentence like काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम् . If both these functions are called secondary denotation, the gain is only verbal, not material. And to seek this mere verbal economy, Dhanika virtually obliterates the distinction between *vācya* and *vivakṣita* .

The Realisation of Sentiment

Dhanañjaya and Dhanika hold that Sentiment (*rasa*) is so called, because it can be tasted (*svādyatvat*).² This taste is an arising of the bliss in self. Sentiment emerges in the appreciators, and not in the hero, because he existed in the past.³ If it were so, the spectator, on seeing the display of the Amorous in a drama, would feel shame, jealousy, passion or

1. किं तर्हि। भाव्यभावकसम्बन्धः। काव्यं हि भावकम्। भाव्या रसादयः। *Avaloka* on DR 4.46

2. DR 4. 47 and the *Avaloka* thereon.

3. Op. cit.

hatred, as is felt from seeing a man in real life united with his wife. ¹ Sītā, the real character, may be the Fundamental Determinant to Rāma only. The spectator who is fully aware of his difference from Rāma, cannot accept her to be his own Fundamental Determinant. Then how can he derive disinterested pleasure in his own self? Dhanañjaya and Dhanika realise that since Sentiment is activated by a non - practical context, the experience has to be a generalised one. Sītā is understood not as a particular individual, but in the general character of a lady. ² The Permanent State, i.e., Rāma's love towards Sītā, is considered to be love in general, regardless of the agent or the object. When the Determinants etc. are thus sensed in their generalised character, they become the media of Sentiment. It is the experience of the working of one's own mind. ³

Dhanañjaya and Dhanika have been influenced by Bhaṭṭalollaṭa and Bhaṭṭanāyaka who are considered to be *Mīmāṃsaka*s. The influence of Lollaṭa is evident, when we compare the statement of Dhanika: क्रियैव

1. DR 4. 47 and the *Avaloka* thereon.

2. DR 4.49 and *Avaloka* thereon.

3. DR 4.50.

कारकोपचिता वाक्यार्थः 1 with that of Lollaṭa: स्थाय्येव विभावानुभावादिभिरुपचितो रसः . 2

While rejecting Śāṅkuka's view Dhanañjaya echoes the arguments put forward by Bhaṭṭanāyaka ³ and agrees with him on the generalisation of Determinants etc. According to Dhanañjaya and Dhanika the relation between Sentiment and Determinants etc is that of *vācya-vācaka* , *lakṣya-lakṣaka* or *bhāvyabhāva*. ⁴

While distinguishing between the theory of Abhinavagupta and that of Bhaṭṭanāyaka, Jagannātha observes that the latter differs from the former only in the positing of a new function called *bhāvakatva* . The function of *bhojakatva* is not different from suggestion. The rest is the same. ⁵

Abhinavagupta has included in *vyañjanā* both *bhāvakatva* and

1. *Avaloka* on DR 4. 46.

2. *Abhi. Bhā.* vol. 1, p. 274.

3. Compare DR 4. 47 with ... नायक्युगलकावभासे हि प्रत्युत लज्जाजुगुप्सास्पृहादिस्वोचित-
चित्तवृत्त्यन्तरोदयः । *Abhi. Bhā.* vol. 1, p. 278

4. DR 4. 46 states that sometimes Permanent State is mentioned, and sometimes it is understood. Sentiment and Permanent State are not identical. Dr. Raghavan fails to understand the implication of DR. 4. 46 and comments " The most serious flaw in this theory is its view that Rasa is realised also by express mention of its name". *ŚPR* p. 146. Nowhere in the *Daśarūpa* has it been stated that Sentiment can be experienced by denotational reference. Cf. DR 4. 54.

5. मतस्यैतस्य पूर्वस्मान्मताद्भावकत्वव्यापारान्तरस्वीकार एव विशेषः । भोगस्तु व्यक्तिः । भोगकृत्त्वं तु व्यञ्जनादविशिष्टम् । अन्या तु सैव सरणिः । *RG* p. 25

bhojakatva and offered a revised interpretation. Prof. Keith's remark that " The doctrine set out in Abhinavagupta is also that of the Daśarūpa, although it is rendered more obscure there by the brevity of its exposition " ¹ is fundamentally justified, although he has failed to appreciate the precise relationship between the three viewpoints of Bhaṭṭanāyaka, Dhanañjaya and Abhinavagupta.

Though the taste of various Sentiments is generic in character, Dhanañjaya tries to determine the precise nature of the mental conditions with reference to the enjoyment of Sentiments, viz., expansion in the Amorous, prolixity in the Heroic, agitation in the Odious, and distraction in the Furious. These four mental conditions apply respectively to the other four Sentiments, viz., the Comic, Marvellous, Terrible and Pathetic. ² Thus the division of Sentiments into primary and secondary is justified.

Śāntarasa

The *Daśarūpa* recognizes eight Permanent States and eight Sentiments. Dhanañjaya holds Discouragement (*nirveda*) etc. to be Concomitant States, because they are not similar to Permanent States. ³

1. Sanskrit Drama, p. 319.

2. DR 4. 52

3. DR 4. 45; Dhanañjaya's argument involves the fallacy of *petitio principii*.

However since Bharata considers (as does Dhanañjaya) Disgust, a Permanent State, to be one of the prohibited Concomitants in the Amorous,¹ some theorists hold that any of the fortynine States, no matter whether it is Permanent, Involuntary or Concomitant, can be, according to the situation, any of these three.² Thus it is possible to have more than eight Sentiments. Many theorists like Ānandavardhana, Abhinavagupta, Mammaṭa, Viśvanātha, Jagannātha and others have accepted the Quiet (*Śānta*) as a Sentiment, although there are divergent views about its corresponding Permanent State. Bharata does not mention the Quiet. Dhanañjaya and Dhanika hold that the Quiet cannot be developed in plays.³ It may be argued that though the Quiet is forbidden in a drama, as it cannot be represented, yet it can be allowed in poetry, for all matters can be conveyed by words. This question is discussed in : शमप्रकर्षोऽनिर्वाच्यो मुदितादेस्तदात्मता.⁴ Some scholars interpret

1. व्यभिचारिणश्च त्रासालस्यौग्रचजुगुप्सावर्जम्। NS 6, prose after 45; *marāṇa* has been prohibited in the Amorous in NS 24. 182. Dhanañjaya allows *trāsa* in the Amorous; cf. DR 4. 57.

2. जुगुप्सां च व्यभिचारित्वेन शृङ्गारे निषेधन् मुनिः भावानां सर्वेषामेव स्थायित्वसञ्चारित्वचिन्तनात् तावत्त्व अनुभावत्वानि योग्यतोपनिपतितानि शब्दार्थबलाकृष्टानि अनुजानाति। *Abhi Bhā* p. 334.

3. शममपि केचित् प्राहुः पुष्टिर्नाट्येषु नैतस्य। DR 4. 44 and the *Avaloka* thereon.

4. DR 4. 53 and the preceding *Avaloka*.

this line to mean that the *Daśarūpa* accepts the Quiet in poetry. But if that be the case, Dhanañjaya need not have written this line. For by explicitly forbidding the Quiet in the drama,¹ he has implicitly allowed it in poetry. But to deny the Quiet in drama and allow it in poetry is not a happy compromise.² Both drama and poetry are varieties of *kāvya*. Although by the terms '*drśyakāvya*' and '*śravyakāvya*' we mean drama and poetry respectively, drama was created to be both *drśya* and *śravya*.³ There is little difference between drama and poetry. As Bharata puts it, drama is poetry with the inclusion of Acts.⁴ The meaning of the word '*kāvya*' in the stanza काव्यात्⁵ etc. is applicable to the word '*nāṭya*' as well. Dhanika has explained many dramaturgic terms by quoting examples from so - called *kāvya*s like *Raghuvamśa*, *Kumārasambhava* etc. We think that Dhanañjaya has written the line शमप्रकर्षो etc. to emphasise the fact that not even in poetry will he allow the Quiet.⁶ According to Dhanika, the Quiet can appear only in the state of

1. पुष्टिर्नाट्येषु नैतस्य DR 4. 44.

2. Cf. यद्यभिनयस्यैवविषयस्यासम्भ्यता तत् काव्यस्यैवविषयस्य सा केन निवार्यते। *vṛtti* on DH 3. 10 -14.

3. NS 1. 11

4. NS 20. 11

5. DR 4. 54.

6. Cf. ग्राम्यः सम्भोगो रङ्गेषु निषिद्धोऽपि काव्येऽपि न कर्तव्य इति पुनर्निषिध्यते। *Avaloka* on DR 4. 77.

liberation (*mokṣa*).¹ But liberation, the fourth human goal, has not been recognised in the *Daśarūpa* as one of the objectives of *nāṭya* or *kāvya*.² According to the *Daśarūpa*, Sentiment is *vācya*.³ If the Quiet is *anirvācya*, it cannot be Sentiment. Again, Dhanika says that *rasa* lies in the *rasika*.⁴ If there are no *rasikas* of the Quiet,⁵ as he further observes, it cannot exist. Dhanika quotes from the *Veda*s⁶ to substantiate his view that the Quiet cannot be expressed. Dhanika would not have quoted the Vedic authority in the first place, if he held a different view. And lastly, if in the words तदुक्त्यौ च कोऽत्र शान्तास्वादो निरूपितः⁷ there is any indication that Dhanika allows the Quiet in poetry, that indication (*liṅga*), according to Jaimini,⁸ is weaker than the direct assertion (*śruti*) : तस्य तु स्वरूपेणानिर्वचनीयता.⁹

1. ... तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात् ... *Avaloka* on 4. 53.

2. Cf. कार्यं त्रिवर्गः DR 1. 24 ; धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यम् (KL 1. 2) has been interpreted by Dhanika as त्रिवर्गादिव्युत्पत्तिं काव्यफलत्वेन etc. in the *Avaloka* on DR 1. 6.

3. The term *vācya* is used by the *Mīmāṃsaka*s in the widest possible sense. All delicate and and elusive nuances also are *vācya*.

4. ... रसो रसिकवर्ती ... *Avaloka* on DR. 4. 47.

5. न च तथाभूतशान्तरसस्य सहृदयाः स्वादयितारः सन्ति । *Avaloka* on DR. 4. 53.

6. श्रुतिरपि तं स एष नेति नेति ... Op. cit.

7. Op. cit.

8. श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् । MS 3.3.14

9. *Avaloka* on DR 4. 53.

But it will not be justified to conclude that Dhanañjaya and Dhanika have dismissed the Quiet. The hint of hesitation in मुदितादेस्तदात्मता may be due to the fact that none of Dhanañjaya's three predecessors, viz., Bhaṭṭalollaṭa, Bhaṭṭanāyaka and the *Candrikā* commentator who have influenced him greatly, has rejected the Quiet outright. ¹ Both Dhanañjaya and Dhanika seem to have second thoughts about the existence of the Quiet. Only Permanent States can be developed into Sentiments. But Dhanañjaya does not consider Quietude to be a Permanent State. And yet he recognizes Quietude by saying that Quietude cannot be developed in dramas, and that the intensity of Quietude cannot be described. Dhanika also approves of Quietude. He says that there are Love and Quietude in the stanza मात्सर्यमुत्सार्य etc., and Quietude, Love and Anger in the stanza एकं ध्याननिमीलनात् etc. ² He goes on to observe that these two stanzas are solely intent on Quietude (शमैकपरत्वम् and शमैकपरतैव). ³ But Quietude cannot exist, if the Quiet does

1. तेनानन्त्येऽपि रसानाम् पार्श्वदप्रसिद्धयैतावतां प्रयोज्यत्वमिति यद् भट्टलोल्लटेन निरूपितं तदवलेपना परामृश्येत्यलम्। Abhi. Bhā. vol. 1. p. 299; ... स्वं स्वं निमित्तमादाय ज्ञान्तादुत्पद्यते रस इति। तदनेन परामार्थिकं प्रयोजनमुक्तमिति व्याख्यानं सहृदयदर्पणे पर्यग्राहीत्। Op. cit. p. 5; आधिकारिकत्वेन ज्ञान्तो रसो न निबद्धव्य इति चन्द्रिकाकारः। तच्चेहास्माभिः न पर्यालोचितम्। *Locana* on DH 3. 26.

2. *Avaloka* on DR 4. 43.

3. Op. cit.

not.¹ And Dhanañjaya proclaims in the penultimate stanza of the *Daśarūpa* that there is nothing on earth that cannot be developed into Sentiment and gives us in a roundabout way his acquiescence in the Quiet.

1. Cf. न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः NS 6. 36.

दशरूपम्

प्रथमः प्रकाशः

इह सदाचारं प्रमाणयद्विरविघ्नेन प्रकरणस्य समाप्त्यर्थमिष्टयोः प्रकृताभिमतयोश्च
देवतयोर्नमस्कारः क्रियते श्लोकद्वयेन ।

नमस्तस्मै गणेशाय यत्कण्ठः पुष्करायते ।

मदाभोगघनध्वानो नीलकण्ठस्य ताण्डवे ॥१॥

5 दशरूपानुकारेण यस्य माद्यन्ति भावकाः ।

नमः सर्वविदे तस्मै विष्णवे भरताय च ॥२॥

यस्य कण्ठः पुष्करायते मृदङ्गवदाचरति । मदाभोगेन घनध्वानो निविडध्वनिः ।

नीलकण्ठस्य शिवस्य ताण्डवे उद्धते नृत्ते । तस्मै गणेशाय नमः । अत्र खण्डश्लेषाक्षिप्य-
माणोपमाच्छायालंकारः । नीलकण्ठस्य मयूरस्य ताण्डवे यथा मेघध्वनिः पुष्करायत इति

I.1 In AS1 and BD1, the *Avaloka* begins with this salutation: प्रणिपत्य शिवं साम्बमाचार्यं भरतं तथा ।
क्रियते दशरूपस्य व्याख्यानं धनिकेन वै ॥ Hall justifiably considers it spurious on the ground " that its
manner is too pedestrian for so ornate a stylist as Dhanika". Preface, pp. 4 - 5. प्रमाणयद्भिः AS1,
BD1, BD2, Hall; प्रमाणयता AS2. अविघ्नेन AS1, BD1, BD2, Hall; निर्विघ्नेन AS2. ऽमतयोश्च AS1, AS2,
BD1; ऽमतं Hall; कृताभिमतं BD2.

I.2 श्लोकद्वयेन AS2, BD2, Hall; श्लोकद्वयेन । नम इति दशरूपेति च AS1, BD1.

I.4 ताण्डवे AS1, AS2, BD1, BD2, BD3, Hall; ताण्डवे MD.

I.5 भावकाः AS2, Hall; भावुकाः AS1, BD1, BD2, BD3, MD.

I.8 शिवस्य AS1, AS2, BD1, Hall; om. BD2. नृत्ते AS2, Hall; नृत्ये AS1, BD1; नृत्य BD2.

I.9 यथा मेघध्वनिः AS2, Hall; मन्दमेघध्वनिर्यथा AS1, BD1; यथा मेघध्वनि BD2.

प्रतीतेः। दशरूपानुकारेणेति। एकत्र मत्स्यकूर्मादिप्रतिमारूपेणान्यत्रानुकृतिरूपनाटकादिना यस्य भावकाः ध्यातारो रसिकाश्च माद्यन्ति हृष्यन्ति तस्मै विष्णवेऽभिमताय प्रकृताय भरताय च नमः।

श्रोतुः प्रवृत्तिनिमित्तं प्रदर्शयति।

5 कस्यचिदेव कदाचिद् दयया विषयं सरस्वती विदुषः।

घटयति कमपि तमन्यो व्रजति जनो येन वैदग्धीम्॥३॥¹

तं कंचिद् विषयं प्रकरणादिरूपं कदाचिदेव कस्यचिदेव कवेः सरस्वती योजयति। येन प्रकरणादिना विषयेणान्यो जनो विदग्धो भवति।

स्वप्रवृत्तिविषयं दर्शयति।

I.1 दशरूपानु० AS2, BD2, Hall; दशरूपेति AS1, BD1. ०रूपेण AS1, AS2, BD1, BD2; ०नामुद्देशेन Hall.

I.2 भावकाः AS2, Hall; भावुकाः AS1, BD1, BD2. हृष्यन्ति AS1, BD1, Hall; om. AS2, BD2.

I.4 श्रोतुः प्रवृत्ति० प्रदर्शयति AS2, BD2, Hall; अथ श्रोतृप्रवृत्ति० दर्शयति AS1, BD1.

I.5 दयया AS1, AS2, BD1, BD3, MD, Hall; om. BD2.

I.6 तमन्यो AS1, AS2, BD1, BD3, MD, Hall; तन्यो BD2. व्रजति AS1, AS2, BD1, BD3, MD, Hall; वृजति BD2.

I.7 ०रूपं AS2, BD2, Hall; ०रूपनाटकादि AS1, BD1. ०चिदेव कस्य० AS2, BD2, Hall; ०चिदेव दयया कस्य० AS1, BD1.

I.8 प्रकरणादिना AS1, AS2, BD1, Hall; प्रकरणादिना BD2. अन्यो AS2, BD2, Hall; अन्योपि AS1, BD1.

After भवति AS2 adds: प्रकरणादिरूपं नाटकादीत्यर्थः।

I.9 स्वप्रवृत्तिविषयं AS2, BD2, Hall; स्वप्रवृत्तेर्विषयं AS1, BD1.

1. Cf. DH 4. 17.

उद्धृत्योद्धृत्य सारं यमखिलनिगमान् नाट्यवेदं विरञ्चिश्
चक्रे यस्य प्रयोगं मुनिरपि भरतस्ताण्डवं नीलकण्ठः।

शर्वाणी लास्यमस्य प्रतिपदमपरं लक्ष्म कः कर्तुमीष्टे

नाटयानां किन्तु किञ्चित् प्रगुणरचनया लक्षणं संक्षिपामि ॥४॥

- 5 यं नाट्यवेदं वेदेभ्यः सारमादाय ब्रह्मा कृतवान् यत्संबद्धमभिनयं भरतश्चकार करणाङ्गहारान्
अकरोत् हरस्ताण्डवमुद्धतं लास्यं सुकुमारनृतं पार्वती तस्य सामस्येन लक्षणं कर्तुं कः शक्तः।
तदेकदेशस्य तु दशरूपकस्य लक्षणसंक्षेपः क्रियत इत्यर्थः।

विषयैक्यप्रसक्तं पौनरुक्त्यं परिहरति।

व्याकीर्णं मन्दबुद्धीनां जायते मतिविभ्रमः।

- 10 तस्यार्थस्तत्पदैरेव संक्षिप्य क्रियतेऽञ्जसा ॥५॥

व्याकीर्णं विक्षिप्ते विस्तीर्णं च शास्त्रे मन्दबुद्धीनां पुंसां मतिमोहो भवति। तेन तस्य

- I.1 उद्धृत्योः AS1, AS2, BD1, BD2, MD, Hall; उद्धृत्योद्धृत्य BD3. विरञ्चिः AS1, AS2, BD1, BD2, BD3, MD; विरिञ्चिः Hall.
- I.3 शर्वाणी AS2, BD1, BD3, Hall; शर्वाणि BD2; सर्वाणी AS1, MD. अपरं BD3, MD, Hall; अपरो AS1, AS2, BD1; अपडो BD2.
- I.6 सुकुमारनृतं AS1, AS2, BD1, BD2; सुकुमारं नृतं Hall. After पार्वती BD2 and Hall ins. कृतवती. तस्य AS2, BD2, Hall; अस्य AS1, BD1. तु AS2, BD2, Hall; om. AS1, BD1.
- I.7 दशरूपकस्य AS1, AS2, BD1; दशरूपस्य BD2, Hall. लक्षणं AS1, AS2, BD1; संक्षेपः Hall; संक्षिप्य BD2.
- I.9 मतिः AS2, BD1, BD2, BD3, MD, Hall; प्रतिः AS1.
- I.10 एव AS1, AS2, BD1, BD3, MD; तेन BD2, Hall.
- I.11 च AS1, BD1, BD2, Hall; om. AS2. शास्त्रे AS1, AS2, BD1; रसशास्त्रे BD2, Hall. मन्दबुद्धीनां BD2, Hall; अल्पबुद्धीनां AS1, BD1; मन्दमतीनां AS2. मतिः AS2, BD1, BD2, Hall; प्रतिः AS1.

नाट्यवेदस्यार्थस्तत्पदैरेव संक्षिप्य ऋजुवृत्त्या क्रियत इति ।

इदं प्रकरणं दशरूपज्ञानफलम् । दशरूपं किंफलमित्याह ।

आनन्दनिस्पन्दिषु रूपकेषु व्युत्पत्तिमात्रं फलमल्पबुद्धिः ।

योऽपीतिहासादिवदाह साधुस्तस्मै नमः स्वादुपराड्मुखाय ॥६॥

- 5 तत्र केचित् धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च । करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्य-
निषेवणम् ॥१॥ इत्यादिना त्रिवर्गादिव्युत्पत्तिं काव्यफलत्वेनेच्छन्ति तन्निरासेन स्वसंवेद्यः
परमानन्दरूपो रसास्वादो दशरूपाणां फलम् न पुनरितिहासादिवत् त्रिवर्गादिव्युत्पत्तिमात्रमिति
दर्शितम् । नम इति सोल्लुण्ठम् ।

नाटयानां लक्षणं संक्षिपामीत्युक्तम् । किं पुनस्तन्नाटयमित्याह ।

10 अवस्थानुकृतिर्नाटयं । ७

काव्योपनिबद्धधीरोदात्ताद्यवस्थानुकारश्चतुर्विधाभिनयेन तादात्म्यापत्तिर्नाटयम् ।

-
- I.1 ऋजुवृत्त्या Hall; ऋजुविधा AS1; ऋजुवृत्त्या AS2, BD1, BD2.
I.2 ०रूपं AS2, BD2, Hall; ०रूपकं AS1, BD1. ०रूपं BD2, Hall; ०रूपकं AS1, BD1; ०रूपज्ञानं AS2.
I.3 ०निस्पन्दिषु AS1, AS2, BD1, Hall; ०निःस्पन्दिषु MD; ०निष्पन्दिषु BD2, BD3.
I.4 साधुः AS2, BD2, BD3, MD, Hall; साधु AS1, BD1. स्वादुः AS1, BD1, MD, Hall; स्वादुपराड्मुखाय AS2;
स्वादुः BD2, BD3;
I.7 ०वत् AS1, AS2, BD1, Hall; om. BD2.
I.8 सोल्लुण्ठं AS1, AS2, BD1, Hall; सोल्लुण्ठं BD2.
I.11 ०धीरोः AS1, BD1, BD2, Hall; ०रामादिधीरोः AS2. ०विधाभिनयेन Hall; ०विधानुनयेन AS1, BD1;
०द्वाभिनयनेन AS2; ०विधानिन BD2.
-

रूपं दृश्यतयोच्यते । ८

तदेव नाट्यं दृश्यमानतया रूपमित्युच्यते नीलादिरूपवत् ।

रूपकं तत् समारोपाद् । ९

नटे रामायवस्थारोपेण वर्तमानत्वाद् रूपकं मुखचन्द्रादिवत् । इत्येकस्मिन्नर्थे प्रवर्तमानस्य

5 शब्दत्रयस्य इन्द्रः शक्रः पुरन्दर इतिवत् प्रवृत्तिनिमित्तभेदो दर्शितः ।

दशधैव रसाश्रयम् । १०

रसानाश्रित्य वर्तमानं दशप्रकारम् । एवेत्यवधारणं शुद्धाभिप्रायेण । नाटिकायाः संकीर्णत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ।

तानेव दशभेदानुद्दिशति ।

10 नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः ।

व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति ॥११॥

ननु डोम्बी श्रीगदितं भाणो भाणीप्रस्थानरासकाः । काव्यं च सप्त नृत्यस्य भेदाः स्मुस्तेऽपि भाणवत् ॥१॥ इति रूपकान्तराणामपि भावादवधारणानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह ।

I.2 नीलादि० AS2, BD2, Hall; नीलरूपादि० AS1, BD1.

I.4 वर्तमानत्वात् AS2, Hall; om. AS1, BD1; सर्वमानवात् BD2. प्रवर्त० AS1, BD1, BD2, Hall; वर्त० AS2.

I.5 त्रयस्य AS1, AS2, BD1, Hall; रूपस्य BD2. शक्रः पुरन्दरः AS1, AS2, BD1; पुरन्दरः शक्रः BD2, Hall.

I.7 प्रकारम् AS1, AS2, BD1, BD2; प्रकारकम् Hall.

I.9 भेदान् AS1, BD1, BD2, Hall; प्रभेदान् AS2.

I.12 डोम्बी AS1, AS2, BD1, Hall; द्रोवी BD2.

I.13 रूपकान्तराणाम् AS1, AS2, BD1, Hall; रूपकान्तराणीम् BD2. भावादव० AS2, BD1, Hall; भावादिव AS1; संभावादव० BD2.

अन्यद् भावाश्रयं नृत्यं।१२

- रसाश्रयान् नाट्याद् भावाश्रयं नृत्यमन्यदेव। तत्र भावाश्रयमिति विषयभेदात्। नृत्यमिति नृतेर्गात्रविक्षेपार्थत्वेनाङ्गिकबाहुल्यात् तत्कारिषु च नर्तकव्यपदेशाल् लोकेऽपि चात्र प्रेक्षणीयकमिति व्यवहारान् नाटकादेरन्यन् नृत्यम्। तद्भेदत्वाच्छीगदितादेरवधारणोपपत्तिः। नाटकादि च
- 5 रसविषयम्। रसस्य च पदार्थीभूतविभावादिसंसर्गात्मकवाक्यार्थरूपत्वाद् वाक्यार्थाभिनयात्मकत्वं रसाश्रयमित्यनेन दर्शितम्। नाट्यमिति च नट अवस्पन्दन इति नटेः किञ्चित् चलनार्थत्वात् सात्त्विकबाहुल्यम्। अत एव तत्कारिषु नटव्यपदेशः। यथा च गात्रविक्षेपार्थत्वे समानेऽप्यनुकारात्मकत्वेन नृत्तादन्यन् नृत्यं तथा वाक्यार्थाभिनयात्मकान् नाट्यात् पदार्थाभिनयात्मकमन्यदेव नृत्यमिति।

- 10 प्रसङ्गान् नृत्तं व्युत्पादयति।

नृत्तं ताललयाश्रयम्।१३

तालश्चञ्चत्पुटादिः। लयो द्रुतादिः। तन्मात्रापेक्षोऽङ्गविक्षेपोऽभिनयशून्यो नृत्तमिति।

-
- 1.1 भावाश्रयं नृत्यं AS1, AS2, BD1, BD3, MD, Hall; om. BD2.
- 1.2 रसाश्रयात् AS1, AS2, BD1, Hall; भाव्यात् BD2. नृत्यमिति AS1, AS2, BD1, Hall; नृत्यमिति BD2.
- 1.3 चात्र प्रेक्षणीयकम् BD2, Hall; रंगप्रीक्षणीयकम् AS1; रंगप्रेक्षणीयकम् AS2, BD1.
- 1.4 अन्यत् AS1, AS2, BD1, Hall; अत् BD2.
- 1.5 विभावादि० AS1, BD1, AS2; विभावादिक० BD2, Hall. रूपत्वात् AS1, AS2, BD1; हेतुकत्वात् BD2, Hall.
- 1.7 नटव्यपदेशः BD2, Hall; नट इति व्यपदेशः AS1, AS2, BD1.
- 1.8 तथा AS2, BD2, Hall; तथा च AS1, BD1.
- 1.11 लयाश्रयम् BD2, BD3, MD, Hall; लयाश्रितम् AS1, AS2, BD1.
- 1.12 अङ्ग० BD1, BD2, Hall; अङ्गविक्षेपेणे AS1; गात्र० AS2.

अनन्तरोक्तं द्वितयं व्याचष्टे।

आद्यं पदार्थाभिनयो मार्गो देशी तथा परम्।१४

नृत्यं पदार्थाभिनयात्मकं मार्ग इति प्रसिद्धम्। नृत्यं च देशीति।

द्विविधस्यापि द्वैविध्यं दर्शयति।

5 मधुरोद्धतभेदेन तद् द्वयं द्विविधं पुनः।

लास्यताण्डवभेदेन नाटकाद्युपकारकम् ॥१५॥

सुकुमारं द्वयमपि लास्यमुद्धतं द्वितयमपि ताण्डवमिति। प्रसङ्गोक्तस्योपयोगं दर्शयति। द्वयं तच्च नाटकाद्युपकारकमिति। नृत्यस्य क्वचिदवान्तरपदार्थाभिनयेन नृत्यस्य च शोभाहेतुत्वेन नाटकादावुपयोग इति।

10 अनुकारात्मकत्वेन रूपकाणामभेदात् किंकृतो भेद इत्याशङ्क्याह।

वस्तु नेता रसस्तेषां भेदको।१६

I.1 द्वितयं AS2, BD2, Hall; द्वयं AS1, BD1.

I.3 च AS2, BD2, Hall; om. AS1, BD1.

I.4 दर्शयति AS1, BD1, BD2, Hall; आह AS2.

I.5 मधुरोद्धतं AS1, AS2, BD1, BD2, MD, Hall; मधुरोद्धतं BD3. तद् द्वयं AS2, BD2, MD, Hall; तद्वयं AS1, BD1; तत् द्वयं BD3.

I.7 द्वितयम् AS1, BD1, BD2, Hall; द्वयम् AS2. प्रसङ्गोक्तस्य AS2, BD2, Hall; प्रसङ्गे प्रसङ्गस्य AS1, BD1. द्वयं तच्च AS1, BD1; तच्च द्वयं AS2; तच्च BD2, Hall.

I.8 इति AS1, BD1, BD2, Hall; om. AS2.

I.10 रूपकाणाम् AS1, AS2; रूपकानाम् BD1; रूपाणाम् BD2, Hall. किंकृतो भेदः AS1, AS2, BD1, Hall; किंकृताभेदः BD2.

वस्तुभेदान् नायकभेदाद् रसभेदाद् रूपाणामन्योन्यं भेद इति ।

वस्तुभेदमाह ।

वस्तु च द्विधा । १७

कथमित्याह ।

5 तत्राधिकारिकं मुख्यमङ्गं प्रासङ्गिकं विदुः । १८

प्रधानभूतमाधिकारिकम् । यथा रामायणे रामसीतावृत्तान्तः । तदङ्गभूतं प्रासङ्गिकम् । यथा तत्रैव विभीषणसुग्रीवादिवृत्तान्त इति ।

निरुक्त्याधिकारिकं लक्षयति ।

अधिकारः फलस्वाम्यमधिकारी च तत्प्रभुः ।

10 तन्निर्वर्त्यमभिव्यापि वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ॥ १९ ॥

फले स्वस्वामिसंबन्धोऽधिकारः । फलस्वामी चाधिकारी । तेनाधिकारेणाधिकारिणा वा निर्वृत्तं फलपर्यन्ततां नीयमानमिति वृत्तमाधिकारिकम् ।

1.1 वस्तुभेदान् नायकभेदाद् रसभेदात् BD2, Hall; वृत्तभेदान् नायकभेदा इत्यभेदात् AS1, BD1; इतिवृत्तभेदान् नायकभेदाद् रसभेदात् AS2. रूपाणाम् AS1, BD1, Hall; रूपकाणाम् AS2; रपाणाम् BD2.

1.2 भेदमाह AS2, Hall; भेदमेवाह AS1, BD1, BD2.

1.4 इत्याह AS2, BD2, Hall; इत्याशङ्क्याह AS1, BD1.

1.7 सुग्रीवादि० AS2, BD2, Hall; सुग्रीवविभीषणादि० AS1, BD1.

1.9 अधिकारः AS1, AS2, BD1, BD2, BD3, Hall; अधिकारी MD. फलस्वाम्यम् AS1, AS2, BD2, BD3, Hall;

फले स्वाम्यम् BD1; फलः स्वाम्यम् MD.

1.10 अभिव्यापि AS1, AS2, BD1, BD3, MD, Hall; अतिव्यापि BD2, NPH.

1.11 फले AS1, AS2, BD1; फलेन BD2, Hall. स्वस्वामि० AS1, BD1, BD2, Hall; स्वामि० AS2.

अधिकारेणाधिकारिणा वा BD2, Hall; अधिकारिणा AS1, BD1; अधिकारिणि AS2.

प्रासङ्गिकं निर्व्याचष्टे।

प्रासङ्गिकं परार्थस्य स्वार्थो यस्य प्रसङ्गतः।१०

यस्येतिवृत्तस्य परप्रयोजनस्य सतस्तत्प्रसङ्गात् स्वप्रयोजनसिद्धिस्तत् प्रासङ्गिकमिति वृत्तं
प्रसङ्गनिर्वृत्तेः।

5 प्रासङ्गिकमपि पताकाप्रकरीभेदाद् द्विविधमित्याह।

सानुबन्धं पताकाख्यं प्रकरी च प्रदेशभाक्।११

दूरं यदनुवर्तते प्रासङ्गिकं सा पताका सुग्रीवादिवृत्तान्तवत्। पताकेवासाधारणनायकचिह्नवत्
तदुपकारित्वात्। यदल्पं सा प्रकरी श्रमण्यादिवृत्तान्तवत्।

पताकाप्रसङ्गेन पताकास्थानकं व्युत्पादयति।

10 **प्रस्तुतागन्तुभावस्य वस्तुनोऽन्योक्तिसूचकम्।**

पताकास्थानकं तुल्यसंविधानविशेषणम् ॥१२॥

I.1 निर्व्याचष्टे AS1, AS2, BD1, BD2; व्याचष्टे Hall.

I.2 स्वार्थी AS1, BD1, BD2, MD, Hall; सिद्धिः AS2; स्वाथे BD3.

I.3 सतः AS1, BD1, BD2, Hall; सतोऽपि AS2. तत् AS1, BD1, BD2, Hall; प्रसङ्गात् AS2. ईतिवृत्तं AS1, AS2, BD2, Hall; ईति। वृत्तं BD1.

I.6 ऽबन्धं पताकाख्यं AS1, AS2, BD1, BD2, MD, Hall; बन्ध प्रसंगाख्यं BD3. प्रदेशभाक् AS1, AS2, BD1, BD2, MD; प्रदर्शभाक् BD3; प्रदेशभाक् Hall.

I.7 सा पताका ... तदुपकारित्वात्। AS1, BD1, Hall; सा पताकेवासाधारणनायकचिह्नवत् तदुपकारित्वात् पताका सुग्रीवादिवृत्तान्तवत्। AS2; सा पताका पताकेवासाधारणनायकचिह्नवत् तदुपकारित्वात् सुग्रीवादिवृत्तान्तवत्। BD2.

I.8 श्रमण्यादि० Ed.; श्रवणादि० AS1, BD1, BD2, Hall; श्रमणादि० AS2; cf. स चास्य कथयामास शबरीं धर्मचारिणीम्। श्रमणीं धर्मनिपुणामभिगच्छेति राघवम्॥ Rām Bālakāṇḍa 1.56

I.9 व्युत्पादयति AS2, BD1, BD2, Hall; व्युत्पादयति AS1.

प्राकरणिकस्य भाविनोऽर्थस्य सूचकं रूपं पताकावद् भवतीति पताकास्थानकम्। तच् च तुल्येतिवृत्ततया तुल्यविशेषणतया च द्विप्रकारमन्योक्तिसमासोक्तिभेदात्। यथा रत्नावल्याम्।

यातोऽस्मि पद्मनयने समयो मयैष

सुप्ता मयैव भवति प्रतिबोधनीया।

5

प्रत्यायनामयमितीव सरोरुहिण्याः

सूर्योऽस्तमस्तकनिविष्टकरः करोति ॥1

यथा च तुल्यविशेषणतया।

उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-

दायासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः।

10

अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं

पश्यन् कोपविपाटलद्युतिमुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥2

एवमाधिकारिकद्विविधप्रासङ्गिकभेदात् त्रिविधस्यापि त्रैविध्यमाह।

l.1 सूचकं रूपं Hall; सूचकं रूपकं AS1, BD1; सूचनरूपं AS2, BD2. स्थानकम्। तच् च BD2, Hall;

स्थानकं तत् AS1; स्थानकं तत् BD1.

l.2 रत्नावल्याम् AS2, BD2, Hall; om. AS1, BD1.

l.3 यातोऽस्मि AS1, AS2, BD1, Hall; यतोस्मि BD2.

l.4 मयैव AS1, AS2, BD1, Hall; ययैव BD2.

l.6 सूर्योऽस्तं AS1, AS2, BD1, Hall; सूर्येस्ति BD2.

l.7 तुल्यं AS1, AS2, BD1, Hall; om. BD2.

l.12 एवम् AS2, BD2, Hall; om. AS1, BD1.

1. RV 3.6

2. RV 2.4

प्रख्यातोत्पाद्यमिश्रत्वभेदात् त्रेधापि तत् त्रिधा ।

प्रख्यातमितिहासादेरुत्पाद्यं कविकल्पितम् ।

मिश्रं च संकरान् नान्तो दिव्यमर्त्यादिभेदतः ॥२३॥

इति निगदव्याख्यातम् ।

5 तस्येतिवृत्तस्य किं फलमित्याह ।

कार्यं त्रिवर्गस्तच्छुद्धमेकानेकानुबन्धि च ॥२४॥

धर्मार्थकामाः फलम् । तच्च शुद्धमेकैकमेकानुबन्धं द्वयनुबन्धं वा । तत्साधनं व्युत्पादयति ।

स्वल्पोद्दिष्टस्तु तद्वेतुर्बीजं विस्तार्यनकधा ॥२५॥

स्तोकोद्दिष्टः कार्यसाधकः पुरस्तादनेकप्रकारं विस्तारी हेतुविशेषो बीजवद् बीजम् । यथा

10 रत्नावल्यां बत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुरनुकूलदैवो यौगन्धरायणव्यापारो विष्कम्भके न्यस्तः ।

यौगन्धरायणः । कः सन्देहः । द्वीपादन्यस्मादपीति पठति 1 इत्यादिना प्रारम्भेऽस्मिन् स्वामिनो

I.1 तत् AS1, AS2, BD1, BD2, MD, Hall; तात् BD3.

I.2 ऋसादेः AS1, AS2, BD1, BD2, Hall; ऋसादिः BD3, MD.

I.3 नान्तो AS1, BD1, BD3, MD; नान्तो and त्रेधा NPH; ताभ्यां AS2, BD2, Hall. भेदतः AS1, AS2, BD1, BD3, MD, Hall; भेदनः BD2.

I.7 एकानुबन्धं BD2, Hall; एकानुबद्धं AS1, BD1; एकैकानुबन्धं AS2. द्वयनुबन्धं AS2; द्वयनुबद्धं AS1, BD1; द्विव्यनुबन्धं BD2, Hall.

I.11 ऋयणः AS2, Hall; एवमत्र AS1, BD1. अपीति AS1, AS2, BD1; इति Hall. ऋयणः ।... अन्तेन ।

(I.1, p. 12) om. BD2.

1. RV the text following the Prologue.

वृद्धिहेतौ ¹ इत्यन्तेन। यथा च वेणीसंहारे द्रौपदीकेशसंयमनहेतुर्भीमक्रोधोपचित-
युधिष्ठिरोत्साहो बीजमिति। तच्च महाकार्यावान्तरकार्यहेतुभेदादनेकप्रकारमिति।

अवान्तरबीजस्य संज्ञान्तरमाह।

अवान्तरार्थविच्छेदे विन्दुरच्छेदकारणम्। २६

- 5 यथा रत्नावल्यामवान्तरप्रयोजनानङ्गपूजापरिसमाप्तौ कथार्थविच्छेदे सत्यनन्तरकार्यहेतु-
रुदयनस्येन्दोरिवोद्वीक्षते।² सागरिका। श्रुत्वा। कहं एसो सो उदयणणरिन्दो जस्स अहं
तादेण दिण्णेत्यादि।³ विन्दुर्जले तैलविन्दुवत् प्रसारित्वात्।
इदानीं पताकाद्यं प्रसंगाद् व्युत्क्रमोक्तं क्रमार्थमुपसंहरन्माह।

I.1 संहारे AS2, BD2, Hall; वेण्यां AS1, BD1.

I.2 बीजमिति। AS2, BD2, Hall; बीजं। यथा च मुद्राराक्षसे चन्द्रगुप्तलक्ष्मीः स्थैर्यफलकस्य राक्षससंग्रहरूपकार्यस्य
हेतुरनुकूलदैवश्चाणक्यनीतिप्रयोगो बीजमिति। AS1; बीजं। ... राक्षसे। लक्ष्मीस्थैर्यं... (the rest as in AS1) BD1.

I.5 कथार्थं BD2, Hall; कार्यार्थं AS1, BD1; कथं AS2.

I.6 सागरिका।दिण्णेत्यादि। AS2, Hall; सागरिका श्रुत्वा कहं एसो उदयणं.....दिण्णेत्यादि यथा मुद्राराक्षसे
राक्षसः पत्रं गृहीत्वा स्वागतं किमत्र लिखामीत्यादियमपटचरवृत्तान्तेन विच्छिन्नस्यान्तरितस्य बीजस्य पुनः प्रवर्तनात्
AS1; सागरिका श्रुत्वा कहं। एसो। उदयणणरिन्दो। जस्स। अहं इत्यादि। यथा च मुद्रां चाणक्यः
स्वागतं। किमत्र लिखामीत्यादि। यमं विच्छिन्नस्य ... (the rest as in AS1) BD1; सागरिका श्रुत्वा कथं एसो
.....तस्स अहं (the rest as in AS2 and Hall) BD2.

I.7 प्रसारित्वात् AS2, BD2, Hall; प्रसृतत्वात् AS1, BD1.

1. RV 1. 7

2. RV I. 23

3. RV the text following 1. 23; कथमेष स उदयननरेन्द्रो यस्याहं तातेन दत्ता। (Skt.)

बीजबिन्दुपताकारूपप्रकरीकार्यलक्षणाः ।

अर्थप्रकृतयः पञ्च ता एताः परिकीर्तिताः ॥२७॥

अर्थप्रकृतयः प्रयोजनसिद्धिहेतवः ।

अन्यदवस्थापञ्चकमाह ।

5 अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ।

आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमाः ॥२८॥

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

औत्सुक्यमात्रमारम्भः फललाभाय भूयसे । २९

इदमहं सम्पादयामीत्यध्यवसायमात्रमारम्भ इत्युच्यते । यथा रत्नावल्याम् ।

10 प्रारम्भेऽस्मिन् स्वामिनो वृद्धिहेतौ

दैवे चेत्थं दत्तहस्तावलम्बे । 1

इत्यादिना सचिवायत्तसिद्धेर्वत्सराजस्य कार्यारम्भो यौगन्धरायणमुखेन दर्शितः ।

1.1 बीजबिन्दु० AS1, AS2, BD1, BD2, BD3, Hall; बीजं बिन्दु० MD.

1.2 प्रकृतयः AS1, BD1, BD2, BD3, MD, Hall; प्रसृतयः AS2.

1.3 प्रकृतयः AS1, BD1, BD2, Hall; प्रसृतयः AS2.

1.9 इत्युच्यते AS1, BD1, BD2, Hall; उच्यते AS2.

1.12 दर्शितः । AS2, BD2, Hall; दर्शितः । यथा च मुद्राराक्षसे प्रथमेके राक्षसः ऐश्वर्यादनपेतमीश्वरमयं

लोकोऽर्थतः सेवते तं गच्छत्यनु ये विपत्तिषु पुनस्ते तत्प्रतिष्ठाशया भर्तुर्ये प्रलयेऽपि पूर्वसुकृतासंगेन निःसंगया

भक्त्या कार्यधुरां वहन्ति बहवस्ते ते दुर्लभास्त्वादृशाः अत एवास्माकं त्वत्संग्रहे यत्न इति । AS1; दर्शितः ।.....

प्रथमेके चाणक्यः (the rest as in AS1) BD1.

अथ प्रयत्नः ।

प्रयत्नस्तु तदप्राप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः । ३०

तस्य फलस्याप्राप्तावुपाययोजनादिरूपश्चेष्टाविशेषः प्रयत्नः । यथारत्नावल्यामालेख्याभि-

लेखनादिर्वत्सराजसमागमोपायः सागरिका । तहवि णत्थि अण्णो दंसणोवाओ त्ति जहा तहा

5 आलिहिअ जहासमीहिदं करिस्सम् 1 इत्यादिना प्रतिपादितः ।

प्राप्त्याशामाह ।

उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसंभवः । ३१

उपायस्यापायशङ्कायाश्च भावादर्निर्धारितैकान्तफलप्राप्तिः प्राप्त्याशा । यथा

रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के वेषपरिवर्ताभिसरणादौ समागमोपाये सति वासवदत्तालक्षणापायशङ्का

1.3 उपाययोजना० AS1, BD1, BD2, Hall; उपायो योजना० AS2.

1.4 वत्सराज० AS2, BD2, Hall; वत्सराजस्य AS1, BD1. सागरिका AS1, AS2, BD1; om. BD2, Hall. तहवि AS1, AS2, BD1; तथावि BD2; तहावि Hall. दंसणोवाओ AS1, AS2, BD1; दंसणोवाउ BD2; दंसणुवाओ Hall. जहा तहा AS1, BD2, Hall; जह तहवि AS2; जहा जहा BD1.

1.5 आलिहिअ AS2, BD2, Hall; आलिहिय AS1, BD1. जहासमीहिदं AS1, AS2, BD1; जहासमीहिअं BD2; जहासमीहिअं Hall. इत्यादिना AS1, AS2, BD2, Hall; इत्यादि BD1. ष्पादितः AS2, BD2, Hall; ष्पादितः यथा वा मुद्राराक्षसे स्वच्छन्दमेकचरमुज्ज्वलदानशक्तिमिति प्रथमाङ्कान्तपद्ये राक्षससंग्रहरूप उपायश्चाणक्येनोक्तः । AS1, BD1.

1.7 शङ्काभ्यां AS1, AS2, BD1, BD2, BD3, Hall; ष्काभ्यां MD.

1.8 एकान्तफल० AS1, AS2, BD1; एकान्ता फल० BD2, Hall.

1.9 वर्तनाभि० AS1, BD1, BD2, Hall; वर्तनाभि० AS2. शङ्का AS1, AS2, BD1; शङ्काया BD2, Hall.

1. RV p. 54. तथापि नास्त्यन्यो दर्शनोपाय इति यथा तथा आलिख्य यथासमीहितं करिष्यामि । (Skt.).

Hall mistakenly ascribes this line to विदूषक (विदू० seems to be a misprint). See Hall p. 10.

विदूषकः। एवं यदि अआलवादावली विअ आगच्छिअ अण्णदो ण णइस्सदि वासवदत्ता 1
इत्यादिना दर्शितत्वादनिर्धारितैकान्ता समागमप्राप्तिरुक्ता।

नियताप्तिमाह।

अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिः सुनिश्चिता।३२

5 अपायाभावादवधारितैकान्ता फलप्राप्तिर्नियताप्तिरिति। यथा रत्नावल्यां विदूषकः।

साअरिआ उण दुक्करं जीविस्सदि 2 इत्युपक्रम्य किं णु उवाअं चिन्तेसि।३ इत्यनन्तरं

I.1 एवं AS1, BD1, BD2, Hall; एव्व णेदं AS2. यदि AS2, BD2, Hall; जइ AS1; जइ। BD1. वादावली
AS1, AS2, BD1; वादाली BD2, Hall. विअ AS1, AS2, BD2, Hall; विअ। BD1. आगच्छिअ AS1, AS2,
BD2; आगच्छिअ। BD1; आअच्छिअ Hall. अण्णदो AS1, AS2, BD2, Hall; आणदो। BD1. णइस्सदि AS2,
BD2, Hall; णेस्सदि AS1; अण्णेस्सदि BD1.

I.2 दर्शितत्वात् AS2, BD2, Hall; दर्शितत्वात्। BD1; दर्शितत्वा AS1. उक्ता। AS2, BD2, Hall; उक्ता। यथा
वा मुद्राराक्षसे द्वितीयके आहितुंडकवेषधारिणो विराधस्योक्तिः स्वगतं संस्कृतमाश्रित्येत्यादिना कौटिल्यधीरञ्जु-
निमद्धमूर्तिमित्यनेनोपायशंका राक्षसेन निष्कृष्यमाणामित्यनेन चैकस्मिन्नेव पद्ये अपायशंका च ताभ्यां
प्राप्तेर्मौर्यलक्ष्मीस्थैर्यरूपायाः संभवः। AS1; उक्ता। यथातुंडिकंसंस्कृत्यम् निबद्धं
संभवः। (the rest as in AS1) BD1.

I.4 सुनिश्चिता AS1, AS2, BD1, BD2, BD3, Hall; सुनिश्चिताः MD.

I.5 अपायाभावात् AS2, BD2, Hall; अपायाभावा AS1; अपायाभाव BD1. धारितैकान्ता फलं AS2, Hall;
ध्याडितैकान्ता फलं BD2; धारितैकान्तफलं AS1, BD1. नियताप्तिः AS2, BD2, Hall; om. AS1, BD1.

I.6 साअरिआ AS1, AS2, BD1; सागरिका BD2, Hall. उण AS1, AS2, BD1; om. BD2, Hall. दुक्करं BD2,
Hall; दुष्करं AS1, BD1; दुःकरं AS2. णु AS1, AS2, BD1; ण Hall; न BD2. उवाअं AS1, BD1; उपायं
BD2, Hall. उवाअं एत्थ AS2.

1. RV p. 144. एवं यदि अकालवातावलीव आगत्यान्यतो न नेष्यति वासवदत्ता। (Skt.)

2. RV p.138. सागरिका पुनः दुष्करं जीविष्यति। (Skt.)

3. RV p. 139. किं नु उपायं चिन्तयसि। (Skt.)

राजा । वयस्य देवीप्रसादनं मुक्त्वा नान्यमत्रोपायं पश्यामि 1 इत्यनन्तराङ्गार्थविन्दुनानेन
देवीलक्षणापायस्य प्रसादनेन निवारणान् नियता फलप्राप्तिः सूचिता ।

फलयोगमाह ।

समग्रफलसंपत्तिः फलयोगो यथोदितः ॥३३॥

5 यथा रत्नावल्यां रत्नावलीलाभाच्चक्रवर्तित्वाद्यवाप्तिरिति ।

संधिलक्षणमाह ।

अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः ।

यथासंख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्च संधयः ॥३४॥

अर्थप्रकृतीनां पञ्चानां यथासंख्येनावस्थाभिः पञ्चभिर्योगाद् यथासंख्येनैव वक्ष्यमाणा मुखाद्याः

I.1 प्रसादनं मुक्त्वा AS1, AS2, BD1, Hall; प्रसादं मुक्त्वा BD2. अनन्तराङ्गार्थं AS1, BD1, Hall;

अनन्तरकार्यं AS2; अनन्तरं कार्यं BD2.

I.2 निवारणात् AS1, AS2, BD2, Hall; निवारणात् । BD1.

I.4 यथोदितः AS1, AS2, BD1, BD2, Hall; यथोचितः BD3, MD.

I.5 रत्नावल्यां AS1, AS2, BD2, Hall; रत्नावल्यां BD1. लामाच्चक्रवर्तित्वाद्यवाप्तिरिति AS2; प्राप्तिः

चक्रवर्तित्वाद्यवाप्तिश्च यथा मुद्राराक्षसे राक्षससंग्रहेण मौर्यलक्ष्मीस्थैर्यम् AS1; प्राप्तिः च । मुद्राराक्षसे ।

..... (the rest as in AS1) BD1; लानचक्रवर्तित्वावाप्तिरित्यादि BD2; लामचक्रवर्तित्वावाप्तिरिति Hall.

I.6 संधिः AS2, BD2, Hall; अथ संधिः AS1, BD1.

I.7 पञ्च AS1, BD1, BD2, BD3, MD, Hall; om. AS2. समन्विताः AS1, AS2, BD1, BD3, MD, Hall; समन्वितः

BD2.

I.9 पञ्चानां AS2, Hall; om. AS1, BD1, BD2. अवस्थाभिः AS2, BD1, Hall; अयथाभिः AS1; अवस्थानिः

BD2. पञ्चभिः AS1, BD1, Hall; पञ्चभिः पञ्चभिः AS2; पञ्चनि BD2. योगात् AS1, AS2, Hall; योगा BD1;

योगा च BD2. संख्येनैव AS2, BD2, Hall; ऋमेण AS1, BD1. वक्ष्यमाणा मुखाद्याः AS1, BD1, BD2, Hall;

मुखाद्याः वक्ष्यमाणाः AS2.

पञ्च संधयो जायन्ते ।

सन्धिसामान्यलक्षणमाह ।

अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति ।३५

एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानामवान्तरैकप्रयोजनसंबन्धः सन्धिः ।

के पुनस्ते सन्धयः ।

5 **मुखं प्रतिमुखं गर्भः सावमर्शोपसंहतिः ।३६**

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।

अङ्गानि द्वादशैतस्य बीजारम्भसमन्वयात् ॥३७॥

बीजानामुत्पत्तिरनेकप्रकारप्रयोजनस्य रसस्य च हेतुर्मुखसन्धिरिति व्याख्येयम् । तेनात्रिवर्गफले 1

I.2 अन्तरैकार्थं AS1, AS2, BD1, BD2, Hall; अवान्तरार्थं BD3, MD.

I.3 अवान्तरैकं AS2, BD2, Hall; अवान्तरैः AS1, BD1.

I.4 के AS1, AS2, BD2, Hall; किं BD1. संधयः AS2, BD2, Hall; संधयस्तत्राह AS1, BD1.

I.5 मुखं प्रति AS1, AS2, BD1; मुखप्रतिमुखे BD2, MD, Hall; मुखः प्रतिमुखे BD3.

I.6 यथोद्देशं AS1, BD1, Hall; यथोद्देशं AS2; यथोद्देशं BD2.

I.7 उत्पत्तिर्नानां AS2, BD1, BD2, BD3, MD, Hall; उत्पत्तिर्नानां AS1. संभवा AS2, BD2, BD3, MD, Hall; संश्रया AS1, BD1, NPH.

I.8 द्वादशैतस्य AS1, AS2, BD1, BD2, MD, Hall; द्वादशैतस्य BD3. समन्वयात् AS1, AS2, BD1, BD3, MD, Hall; समन्वयात् BD2.

I.9 उत्पत्तिः AS2, BD2, Hall; समुत्पत्तिः AS1, BD1.

1. Mammaṭa will consider this word to be ' defective ', because its significance is interrupted. Cf. KP 7.158 and *vṛtti* thereon.

प्रहसनादौ रसोत्पत्तिहेतोरिव बीजत्वमिति। अस्य च बीजारम्भार्थयुक्तानि द्वादशाङ्गानि भवन्ति। तान्याह।

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम्।

युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभाषना।

5 उद्भेदभेदकरणान्यन्वर्थान्यथ लक्षणम् ॥३८॥

एतेषां स्वसंज्ञाव्याख्यातानामपि सुखार्थं लक्षणं क्रियते।

बीजन्यास उपक्षेपः ॥३९॥

यथा रत्नावल्यां नेपथ्ये।

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात्।

10 आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥¹

I.1 इति। AS2, BD2, Hall; इति यथा मुद्राराक्षसे प्रथमेके चरवृत्तान्तमारभ्य निष्क्रान्त इति पर्यन्तं नानार्थरस-संभवा बीजसमुत्पत्तिर्निरूपिता AS1; इति। यथा (the rest as in AS1) BD1. बीजारम्भार्थं AS2, BD2, Hall; बीजार्थं AS1, BD1.

I.2 तान्याह AS2, BD2, Hall; तान्याह उपक्षेप इति सार्धेन AS1; ... सार्धेन (the rest as in AS1) BD1.

I.3 विलोभनम् AS1, AS2, BD1, MD, Hall; विलोचनं BD2; विलोभनं BD3.

I.4 भावना AS1, BD1, BD2, BD3, MD, Hall; भावना AS2.

I.6 एतेषां AS1, BD1, BD2, Hall; एषां AS2. सुखार्थं AS1, BD1, BD2, Hall; सुखार्थं (?) AS2. लक्षणं क्रियते AS2, BD2, Hall; लक्षणान्याह AS1, BD1.

I.9-10 द्वीपादन्यं.... भूतः AS2, BD2, Hall; द्वीपादस्मादपीति AS1; द्वीपादपि BD1. जलनिधेः AS2, Hall; लनिधेः BD2.

इत्यादिना यौगन्धरायणो वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुभूतमनुकूलदैवं स्वव्यापारं
बीजत्वेनोपक्षिप्तवानित्युपक्षेपः ।

परिकरमाह ।

तद्बाहुल्यं परित्रिन्या १४०

5 यथात्रैव ।

अन्यथा क्व सिद्धादेशप्रत्ययप्रार्थितायाः सिंहलेश्वरदुहितुः समुद्रे प्रवहणभङ्गमग्नोत्थितायाः
फलकासादनमित्यादिना सर्वथा स्पृशन्ति स्वामिनमभ्युदया १ इत्यन्तेन बीजोत्पत्तेरेव
बहूकरणात् परिकरः ।

I.1 स्वव्यापारं AS1, BD1, BD2, Hall; व्यापारं AS2.

I.2 ०वानित्युपक्षेपः । AS2, BD2, Hall; ०त्वात् । यथा मुद्राराक्षसे प्रथमंके शोचन्त इति पद्यान्तरं (some words are obliterated here) इत्यनेन राक्षससंग्रहरूपकार्यबीजस्य सोद्योगस्य नासमुपक्षेपात् । यथा वा वेण्यां लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैरित्यादिना बीजस्य न्यास इत्युपक्षेपः । AS1; ०वान् । यथा वा वेण्यां (the rest as in AS1) BD1.

I.4 परित्रिन्या AS1, AS2, BD2, BD3, MD, Hall; परित्रिन्याः BD1.

I.5 अत्रैव AS2, BD2; तत्रैव Hall; रत्ना AS1; रत्नावल्यां BD1.

I.6 ०आदेशप्रत्यय० AS2, BD1, BD2, Hall; ०आदेशवचनप्रत्यय० AS1. प्रवहण० BD2, Hall; प्रवाहण० AS1, BD1; प्रवहणभङ्गमग्न्याः AS2.

I.7 फलकासादनम् AS2, BD1, BD2, Hall; कालसादनम् AS1. स्पृशन्ति स्वामिनम् AS2, BD2, Hall, स्पृशन्ति नः स्वामिनम् AS1, BD1. बीजोत्पत्तेरेव AS2, BD2, Hall; बीजोत्पत्तेरेव AS1; बीजस्यैव BD1.

I.8 बहूकरणात् परिकरः । BD2, Hall; बहुकरणात् परिकरः । AS2. बहूकरणात् । यथा वा वेण्यां । प्ररुद्धं यद्वैरं मम खलु शिशोरेव कुरुभिरिति पद्ये । यथा वा मुद्रा । येन मया समुत्खाता नन्दा इत्यनेन पद्येन चन्द्रगुप्तलक्ष्मी-स्थैर्योत्पादनहेतोर्बीजस्यावश्यकर्तव्यत्वेन प्रचुरीकरणात्परिकरः । AS1; ... प्ररुद्धं यद्वैरं ... येन मया । ... (the rest as in AS1) BD1.

परिन्यासमाह ।

तन्निष्पत्तिः परिन्यासो १४१

यथात्रैव ।

प्रारम्भेऽस्मिन् स्वामिनो वृद्धिहेतौ दैवे चेत्यं दत्तहस्ताबलम्बे ।

5 सिद्धेर्भ्रान्तिर्नास्ति सत्यं तथापि स्वेच्छाकारी भीत एवास्मि भर्तुः ॥¹

इत्यनेन यौगन्धरायणः स्वव्यापारदैवयोर्निष्पत्तिमुक्तवानिति परिन्यासः ।

विलोभनमाह ।

गुणाख्यानाद् विलोभनम् १४२

यथा रत्नावल्याम् ।

1.2 ऽनिष्पत्तिः AS1, AS2, BD1, BD3, MD, Hall; निःपत्तिः BD2.

1.3 अत्रैव AS2, BD2; तत्रैव Hall; रत्ना AS1; रत्नावल्यां BD1.

1.4 - 6 प्रारम्भेऽस्मिन् ... इत्यनेन Hall; प्रारम्भेऽस्मिन्निति पद्येन AS1; प्रारम्भेऽस्मिन्निष्ठादिना AS2; प्रारम्भेऽस्मिन् स्वामिन इति पद्येन BD1; प्रारम्भेऽस्मिन्स्वामिनो स्वेच्छाकारी ... इत्यनेन (the rest as in Hall) BD2;

1.6 ऽदैवयोः AS2, BD2, Hall; ऽदैवतयोः AS1, BD1. इति परिन्यासः । AS2, BD2, Hall; इति । यथा वा मुद्रा । प्रथमेके न किञ्चित् परिहास्यते सर्वं समाहितमिति परितः सर्वैरुपायैर्बाजस्य न्यासात्परिन्यासः । AS1; ... मुद्राराक्षसे ... परिन्यासः । (the rest as in AS1) BD1.

1.7 विलोभनम् AS2, BD1, BD2, Hall; प्रलोभनम् AS1.

1.8 गुणाख्यानाद् AS2, BD2, MD, Hall; गुणाख्यानम् AS1, NPH; गुणाख्याने BD1; गुणाख्याद् BD3.

विलोभनम् AS1, AS2, BD1, BD3, MD, Hall; विलोचनम् BD2.

अस्तापास्तसमस्तभासिनभसः पारं प्रयाते रवा-

वास्थानीं समये समं नृपजनः सायन्तने सम्पतन्।

सम्प्रत्येष सरोरुहद्युतिमुषः पादांस्तवासेवितुं

प्रीत्युत्कर्षकृतो दृशामुदयनस्येन्दोरिवोद्वीक्षते ॥¹

5 इति वैतालिकमुखेन चन्द्रतुल्यवत्सराजगुणवर्णनया सागरिकायाः समागमहेत्वनुराग-

बीजानुगुण्येनैव विलोभनाद् विलोभनमिति। यथा च वेणीसंहारे।

मन्थायस्तार्णवाम्भःप्लुतकुहरवलन्मन्दरध्वानधीरः

कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः।

I.1 अस्तापास्त° AS2, BD2, Hall; AS1 and BD1 read अस्तापास्त and om. the rest of the verse.

°समस्तभासि° AS2, Hall; °समस्तनासि° BD2.

I.4 °उत्कर्षकृतो BD2, Hall; उत्कर्षसतो AS2.

I.5 इति AS2, BD2, Hall; इति पद्ये AS1, BD1.

I.6 विलोभनमिति। AS2, BD2, Hall; विलोभनं। यथा वा मुद्रा। ऐश्वर्यादनपेतमिति पद्येन राक्षसगुणवर्णनाद् विलोभनं। AS1; ... मुद्राराक्षसे।... °वर्णनाविलोभनं। (the rest as in AS1) BD1. च वेणीसंहारे BD2, Hall; च वेणीसं प्रथमेके AS1; वेणी° AS2; च वेण्यां प्रथमेके BD1.

I.7 °प्लुतकुहर° Hall; AS1 and BD1 om. the rest of the verse from °प्लुतकुहर°; °प्लुतिजहर° AS2; °सुतकुहर° BD2. °धीरः BD2, Hall; °धिरः AS2.

I.8 गर्जत्प्रलय° AS2, Hall; गर्जत्प्रलय° BD2.

कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः

केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोयम् ॥1

इत्यादिना यशोदुन्दुभिः 2 इत्यन्तेन द्रौपद्या विलोभनाद् विलोभनमिति ।

अथ युक्तिः ।

5

संप्रधारणमर्थानां युक्तिः । ४३

यथा रत्नावल्याम् प्रथमेऽङ्के । मयापि चैनां देवीहस्ते सबहुमानं निक्षिपता

युक्तमेवानुष्ठितम् । श्रुतं च मया यथा बाभ्रव्यः कञ्चुकी सिंहलेश्वरामात्येन वसुभूतिना सह

कथं कथमपि समुद्रादुत्तीर्य कोशलोच्छित्तये गतस्य रुमण्वतो मिलित 3 इत्यनेन सागरिकाया

I.1 कृष्णाक्रोधाग्र० AS2, Hall; कृष्णोक्रोधाग्र० BD2.

I.2 ँसिंह० BD2, Hall; ँशिंह० AS2. ताडितोऽयम् AS2, Hall; ताडितोम् BD2.

I.3 इत्यादिना AS2, Hall; इत्यारभ्य AS1, BD1. यशोदुन्दुभिः AS1, AS2, BD2, Hall; शोदुन्दुभिः BD1.

विलोभनात् AS2, BD2, Hall; om. AS1, BD1. इति AS2, BD2, Hall; om. AS1, BD1.

I.6 प्रथमेऽङ्के AS1, BD1; om. AS2, BD2, Hall; मयापि BD2, Hall; मया AS1, AS2, BD1. सबहुमानं AS1, BD1, BD2, Hall; सगौखं AS2. For निक्षिपता ... रुमण्वतो (I.8) AS1 and BD1 read निक्षिपतेत्यारभ्य रुमण्वतो.

I.7 श्रुतं AS2; कथितं BD2, Hall. यथा BD2, Hall; om. AS2. उत्तीर्य AS2, Hall; उभीर्य BD2.

I.8 कोशलोच्छित्तये BD2, Hall; कोशलेश्वरोच्छित्तये AS2. मिलितः AS1, AS2, BD1; घटितः Hall; विघटितेन BD2. इत्यनेन AS2, BD2, Hall; इत्यन्तेन AS1, BD1.

1. VS 1.22

2. VS 1.25

3. RV p.15

अन्तःपुरगताया वत्सराजस्य सुखेन दर्शनादिप्रयोजनावधारणाद् बाभ्रव्यसिंहलेश्वरामात्ययोः
च नायकसमागमहेतुप्रयोजनत्वेनावधारणाद् युक्तिरिति ।

अथ प्राप्तिः ।

प्राप्तिः सुखागमः ॥४४

5 इति । यथा वेणीसंहारे । चेटी । भट्टिणि परिकुविदो विअ कुमारो लक्खीअदि¹
इत्युपक्रमे । भीमः ।

मथ्थामि कौरवशतं समरे न कोपाद्

दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।

संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु

10 सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥2

I.1 अन्तःपुरगतायाः AS1, AS2, BD1; अन्तःपुरस्थायाः BD2, Hall. °प्रयोजनाव° AS1, BD1, BD2, Hall;
°प्रयोजनात् AS2.

I.2 च नायक° AS1, AS2, BD1; च नायका° BD2; स्वनायक° Hall. युक्तिरिति । AS2, BD2, Hall;
युक्तिः यथा वा मुद्रा । प्रथमेके । अत्र तावद्वृषलेत्यारभ्य प्रमार्ष्टुमिच्छामीत्यन्तःसन्दर्भो बीजानुगुणसंघटनप्रयोजनस्य
विचारो युक्तिः । AS1; युक्तिः । ... मुद्राराक्षसे प्रथमेके । ... °संघटन° ... (the rest as in AS1) BD1.

I.5 वेणीसंहारे BD2, Hall; वेणी° AS2; वेण्यां प्रथमेके AS1, BD1. कुमारो AS1, AS2, BD2, Hall; कुमालो
BD1; लक्खीअदि AS1, AS2, BD1; लुक्खीयदि BD2; लक्खीयदि Hall.

I.7-10 मथ्थामि ... पणेन Hall; मथ्थामि कौरवशतमिति पद्यानन्तरं । AS1, BD1; मथ्थामि ... रुधिरं पिबामि ...
पणेन (the rest as in Hall) AS2; मथ्थामि ... भवता नृपतिः पणेन (the rest as in Hall) BD2.

1. भर्त्रिं परिकुपित इव कुमारो लक्ष्यते । (Skt.)

2. VS 1.15

द्रौपदी। (श्रुत्वा सहर्षं) णाध अस्सुदपुल्लं खु एदं वअणं ता पुणो पुणो भण 1 इत्यनेन भीमक्रोधबीजान्वयेनैव सुखप्राप्त्या द्रौपद्या प्राप्तिरिति। यथा च रत्नावल्याम् प्रथमेऽङ्के।

सागरिका। (श्रुत्वा सहर्षं परिवृत्य सस्पृहं पश्यन्ती) कथं अअं सो राआ उदयणो

जस्स अहं तादेण दिण्णा ता परपेसणदूसिदं पि मे जीविदं एदस्स दंसणेण बहुमदं संवुत्तं 2

5 इति सागरिकायाः सुखागमात् प्राप्तिरिति।

अथ समाधानम्।

I.1 द्रौपदी AS1, BD2, Hall; द्रौप० AS2; द्रौपदी। BD1. श्रुत्वा सहर्षं AS2, BD2, Hall; श्रुत्वा सहर्षं। AS1; श्रुत्वा। सहर्षं। BD1. णाध AS1, BD1; णाह AS2; नाध BD2, Hall. अस्सुदपुल्लं AS1, AS2, Hall; असुदपुल्ल BD2; अस्सुदपुल्लं BD1. खु AS1, AS2, BD2, Hall; क्खु BD1. पुणो पुणो AS2, BD2, Hall; पुणोर AS1; पुणोवि BD1. भण AS2, BD2, Hall; भणाहि AS1, BD1.

I.2 सुखं... प्राप्तिरिति AS1, AS2, BD2, Hall; सुखप्राप्तिरिति BD1. प्रथमेके AS1, BD1; om. AS2, BD2, Hall.

I.3 श्रुत्वा ... पश्यन्ती AS2, BD2, Hall; श्रुत्वा सस्पृहं पश्यन्ती AS1; श्रुत्वा सहर्षं पश्यन्ती BD1. कथं AS1, AS2, BD1, Hall; कथं BD2. अअं AS2, BD1, Hall; अयं AS1, BD2. सो AS1, AS2, BD2, Hall; सा BD1. राआ AS1, AS2, BD1, Hall; राया BD2. उदयणो AS1, BD2, Hall; उदअणो AS2, BD1.

I.4 जस्स...दिण्णा AS2, BD2, Hall; जस्स अहं। तादेण दिण्णा। AS1; जस्स। तादेण। अहं दिण्णा। BD1. ०दूसिदं Hall; ०दूसिअं AS1, BD1; परपेसणदूसिदं AS2; परपेसणदूसिदं BD2. पि मे जीविदं ...संवुत्तं AS2; मेपि अजीविदं ...संवुत्तं (the rest as in AS2) AS1; मेपि ...संवुत्तं। (the rest as in AS1) BD1; पि मे जीविदंसणेण ...संजातम् BD2; मे जीविदं एदस्स दंसणेण बहुमदं संजादम् Hall.

I.5 इति AS1, AS2, BD1, BD2; इति। Hall.

I.6 समाधानम् AS2, BD2, Hall; समाधानं लक्षयति AS1, BD1.

1. VS p. 13. नाथ अश्रुतपूर्वमेतद्वचनं तत्पुनः पुनर्भण। (Skt.)

2. RV pp. 46 - 47. कथमयं स राजा उदयनो यस्याहं तातेन दत्ता तत् परप्रेषणदूषितमपि मे जीवितमेतस्य दर्शनेन बहुमतं संवृत्तम्। (Skt.)

बीजागमः समाधानं 185

यथा रत्नावल्याम् प्रथमेऽङ्के। वासवदत्ता। तेन हि उवणेहि मे उवअरणाइं। सागरिका।
भट्टिणि एदं सव्वं सज्जम्। वासवदत्ता। (निरूप्यात्मगतम्) अहो पमादो परिअणस्य। जस्स
एव्व दंसणपहादो पअत्तेण रक्खीअदि तस्स ज्जेव्व कहं दिट्ठिगोअरं आअदा। भोदु एव्वं दाव।
5 (प्रकाशम्) हंजे साअरिए कीस तुमं अज्ज पराहीणे परिअणे मअणूसवे सारिअं मोत्तूण इहागदा
ता तर्हि ज्जेव गच्छ इत्युपक्रमे सागरिका। (स्वगतम्) सारिआ दाव मए सुसंगदाए हत्थे
समप्पिदा। पेक्खिदुं च मे कुतूहलं। ता अलक्खिदा पेक्खिस्सम् 1 इत्यनेन वासवदत्तया

1.2 प्रथमेके AS1, BD1; om. AS2, BD2, Hall. उवणेहि AS1, AS2, BD1; उअणेदि BD2; उअणेहि Hall. मे
AS2, BD2, Hall; om. AS1, BD1. उवअरणाइं Hall; उक्वरणाइं AS1; पूजोवअरणानि AS2; उक्अरणाइं BD1;
उपअरणाइं BD2. After this word AS1 and BD1 om. the portion from सागरिका to गच्छ (1.6).

1.4 एव्व BD2, Hall; ज्जेव्व AS2; पअत्तेण AS2, Hall; पअत्तेण BD2. ज्जेव्व AS2, BD2; ज्जेव Hall. आअदा
AS2, Hall; आगता BD2. भोदु एव्वं दाव। Hall; ता एव्वं दाव भणिस्सं AS2; भोदुः एवन्ताव BD2.

1.5 साअरिए AS2; सागरिए BD2; सागरिए Hall. तुमं AS2, Hall; तुवं BD2. अज्ज Hall; om. AS2, BD2.
पराहीणे ... मअणूसवे Hall; मअणमहूसवपराहीणे परिअणे AS2; मअपराहीणपरिअणे मअणूसवे BD2. सारिअं AS2,
Hall; सारियं BD2.

1.6 ज्जेव BD2, Hall; ज्जेव्व AS2. इति AS2, BD2, Hall; इत्यादि AS1, BD1. सारिआ AS1, AS2, BD1,
Hall; सारिया BD2. सुसंगताए हत्थे AS1, BD1, Hall; सुसंगताहत्थे AS2, BD2.

1.7 समप्पिदा AS1, BD1, BD2, Hall; समपिदा AS2. पेक्खिदुं च AS1, BD1, Hall; पेक्खिदु अत्थि AS2;
पेक्खिदुं च BD2. अलक्खिदा AS1, AS2, BD1; अलक्खिया BD2; अलक्खिया Hall. पेक्खिस्सम् AS1, AS2,
BD1, Hall; पेक्खिस्सम् BD2. वासवदत्तया AS1, AS2, BD1; वासदत्तया BD2; वासवदत्तायाः Hall.

1. RV pp. 38 - 39. वासवदत्ता। तेन हि उपनय मे उपकरणानि। सागरिका। भर्त्रि एतत् सर्वं सज्जम्।
वासवदत्ता। (निरूप्यात्मगतम्) अहो प्रमादः परिजनस्य। यस्यैव दर्शनपथात् प्रयत्नेन रक्ष्यते तस्यैव कथं
दृष्टिगोचरमागता। भवतु एव तावत्। (प्रकाशम्) हंजे सागरिके कथं त्वमद्य पराधीने परिजने मदनोत्सवे सारिकां
मुक्त्वेहागता। तस्मात्तत्रैव गच्छ इत्युपक्रमे सागरिका (स्वगतम्) सारिका तावन्भया सुसंगताया हस्ते समर्पिता।
प्रेक्षितुं च मे कुतूहलम्। तदलक्षिता प्रेक्षिष्ये। (Skt.)

रत्नावलीवत्सराजयोर्दर्शनप्रतीकारात् सारिकायाः सुसंगताहस्तार्पणेन अलक्षितप्रेक्षणेन च
वत्सराजसमागमहेतोर्बीजस्योपादानात् समाधानमिति । यथा च वेणीसंहारे प्रथमेऽङ्के ।

भीमः । भवति पाञ्चालराजतनये श्रूयताम् । अयमचिरेणैव कालेन

चञ्चद्भुजप्रमितचण्डगदाभिघात -

5

संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।

स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणि -

रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः ॥1

इत्यनेन वेणीसंहारहेतोः क्रोधबीजस्य पुनरुपादानात् समाधानम् ।

I.1 रत्नावलीवत्स० AS1, AS2, BD1, Hall; रत्नावत्स० BD2. सारिकायाः AS1, BD1, Hall; सागरिकायाः AS2; सागरिकायाः BD2. ष्हास्तार्पणेन AS2, BD1; ष्हास्तार्पणेन AS1; सुसंगतार्पणेन BD2, Hall. अलक्षित० AS1, AS2, Hall; लक्षित० BD1; अलखित० BD2.

I.2 बीजस्योपा० AS1, AS2, BD1, Hall; बीजस्योपा० BD2. इति AS2, BD2, Hall; om. AS1, BD1. च BD2, Hall; om. AS1, AS2; वा BD1. प्रथमेऽङ्के AS1, BD1; om. AS2, BD2, Hall.

I.3 भवति AS1, AS2, BD1; भवतु BD2, Hall. पाञ्चाल० AS1, AS2, BD1, Hall; पञ्चाल० BD2. श्रूयताम् । अयम् BD1; श्रूयतामयम् AS1; श्रूयताम् AS2, Hall; श्रूयतामयमहम् BD2.

I.4 AS1 and BD1 om. the rest of the verse from चण्ड०.

I.6 स्त्यानावनद्ध० AS2, Hall; स्त्यानोववद्ध० BD2.

I.7 रुत्तंसयिष्यति BD2, Hall; रुत्तंसयिष्याते AS2.

I.8 अनेन AS2, BD2, Hall; पद्येन AS1, BD1; समाधानम् BD1, BD2, Hall; समाधानमिति AS2; समाधानम् ।

यथा वा मुद्रा । चाणक्यः प्रथमेऽङ्के (no example is cited) AS1.

अथ विधानम्।

विधानं सुखदुःखकृत्।४६

यथा मालतीमाधवे प्रथमेऽङ्के। माधवः।

- 5 यान्त्या मुहुर्बलितकन्धरमाननं तद्
आवृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या।
- दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या
गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः॥ 1
- यद्विस्मयस्तिमितमस्तमितान्यभावम्
आनन्दमन्दममृतप्लवनादिबाभूत्।
- 10 तत्सन्निधौ तदधुना हृदयं मदीयम्
अङ्गारचुम्बितमिव व्यथमानमास्ते॥ 2

I.1 अथ विधानम् AS2, BD2, Hall; विधानम् AS1; विधानमाह BD1.

I.2 दुःखकृत् AS2, BD2, BD3, MD, Hall; कृत्स्मृतम् AS1, BD1.

I.3 मालती० AS1, AS2, Hall; मालत्यां BD1; मालतीमाधमाधवे BD2.

I.4 बलित० AS2, BD2, Hall; AS1 and BD1 read बलितेति and om. the rest of the verse.

I.5 वृन्त० AS2; वृत्त० BD2, Hall.

I.6 दिग्धोऽमृतेन AS2, Hall; विवामृतेन BD2.

I.7 गाढं AS2, Hall; गाढे BD2.

I.8 स्तिमितम् AS2, BD2, Hall; AS1 and BD1 read स्तिमित and om. the rest of the verse.

1. MM 1.29

2. MM 1.19

इत्यनेन मालत्यवलोकनस्य सानुरागस्य समागमहेतोर्बीजानुगुण्येनैव माधवस्य
सुखदुःखकारित्वाद् विधानमिति । यथा च वेणीसंहारे प्रथमेऽङ्के । द्रौपदी । णाह
पुणोवि तुर अहं आअच्छिअ समासासिदव्वा । 1 भीमः । ननु पाञ्चालराजतनये
किमद्याप्यलीकाश्वासनया ।

5

भूयः परिभवकृान्तिलज्जाविधुरिताननम् ।

अनिःशेषितकौरव्यं न पश्यसि वृकोदरम् ॥ 2

इति संग्रामस्य सुखदुःखहेतुत्वाद् विधानमिति ।

-
- I.1 इत्यनेन AS1, BD2, Hall; इदमप्युदाहरणं भवति इत्यनेन AS2; इत्यनेन च BD1. सानुरागस्य AS1, AS2, BD1; अनुरागस्य BD2, Hall. बीजानु० AS1, BD1, BD2, Hall; बीजस्यानु० AS2.
- I.2 इति AS1, AS2, BD2, Hall; om. BD1. यथा च AS2, Hall; यथा AS1; यथा वा BD1; तथा च BD2. प्रथमेके AS1, BD1; om. AS2, BD2, Hall. णाह AS1, AS2, BD1; णाध BD2, Hall.
- I.3 तुर अहं ed.; अहं तुर AS1, BD1; तुर अहअह AS2; तुर अहं BD2; तुम्मेहिं अहं Hall. आअच्छिअ AS1, Hall; अअच्छिअ AS2; आगच्छिअ BD1, BD2. समा० AS1, AS2, BD1, Hall; समासाधिदवा BD2. पाञ्चाल० AS1, AS2, BD1, Hall; पंचाल० BD2.
- I.5 वधुरिताननम् AS1, AS2, BD1, Hall; वधुरिताननम् BD2.
- I.7 विधानमिति AS2, BD2, Hall; विधानम् । यथा वा रत्ना । सागरिका राजानं दृष्ट्वा सस्पृहं निःश्वस्य ण मर मंदभाअधेयाए अतिचिरं पेक्खिदुं पि अअ णो पाविदो इति प्रथमदर्शनसुखस्यानंतरं दुःखस्य च विधानात् । यथा वा मुद्रा प्रथमेके चाणक्यः शत्रुप्रयुक्तानां च तीक्ष्णरसदायिनामित्यारभ्य तत्राप्तपुरुषा इत्यंतं बीजसुखदुःखहेतुर्विधानम् । AS1; विधानं । ... रत्नावल्यां । ... निःश्वस्य । ण मे मंदभाअधेआए अदिचिरं ... वि अअं पाविदो ... मुद्राराक्षसे प्रथमेके । चाणक्यः । ... बीजस्य सुखदुःखहेतुर्विधानं । (the rest as in AS1) BD1.
-

1. नाथ पुनरपि त्वयाहमागत्य समाश्वासयितव्या । (Skt.)

2. VS. 1.26

अथ परिभाषा ।

परिभावोऽद्भुतावेशः । ४७

- इति । यथा रत्नावल्याम् प्रथमेऽङ्के । सागरिका । (दृष्ट्वा सविस्मयम्) कर्हं पच्चक्खो जेव्व
अणङ्गो पूअं पडिच्छेदि । ता अहं पि इह ठिदा जेव्व पूअइस्सं ।¹ इत्यनेन वत्सराजस्य
5 अनङ्गरूपतयापह्नुवादनङ्गस्य प्रत्यक्षस्य पूजाग्रहणस्य लोकोत्तरत्वादद्भुतरसावेशः परिभावना ।
यथा च वेणीसंहारे प्रथमेके । द्रौपदी । किं दाणिं एसो पलअजलहरत्थणिदमंसलो खणे खणे
समरदुन्दुही ताडीअदि 2 इति लोकोत्तरसमरदुन्दुभिविस्मयरसावेशाद् द्रौपद्याः परिभावना ।

I.3 यथा AS1, AS2, BD1, Hall; यथा च BD2. प्रथमेके BD1; प्र० के० AS1; om. AS2, BD2, Hall. कर्हं
AS2, BD1; om. AS1; कथं Hall. जेव्व AS1, AS2; ज्जेव्व BD1; ज्जेव Hall.

I.4 पूअं AS1, AS2, BD1; यूअं Hall. पडिच्छेदि । ता ed.; पडिच्छेदिता AS1, AS2, BD1, Hall. इच्छिदा
ज्जेव्व पूजयिस्सम् AS1; इह ठिदा जेव्व पूअइस्सं AS2; इहठिदा ज्जेव्व पूअं णिव्वत्तरस्सं BD1; इधठिद ज्जेव्व
णं पूजइस्सम् Hall.

I.5 अनङ्गस्य प्रत्यक्षस्य AS1, AS2, BD1; अनङ्गस्य च प्रत्यक्षस्य Hall. लोकोत्तरत्वात् AS2, BD1, Hall;
लोकोत्तरलोकोत्तरत्वात् AS1.

I.6 यथा च AS2, Hall; यथा AS1, BD1. प्रथमेके BD1; प्रथमे AS1; om. AS2, Hall. ऽजलहरं AS1, AS2,
BD1; ऽजलधरं Hall. खणे खणे AS2, Hall; खणे AS1; ख्खणे BD1.

I.7 समरदुन्दुही AS1, AS2; स्समलदुन्दुही BD1; समरदुन्दुभी Hall. ताडीअदि AS2, BD1; ताडियदि AS1;
ताडीयदि ति Hall. ऽविस्मयं AS2; om. AS1, BD1. ऽध्वनेर्विस्मयं Hall. ऽरसावेशात् BD1, Hall; ऽरसावेशा
AS1, AS2. परिभावना । BD1, AS2, Hall; परिभावना । यथा वा मुद्रा (some space is left blank) इति
बीजविषये आश्चर्यावेशः परिभावना । AS1.

1. कथं प्रत्यक्ष एवानङ्गः पूजां प्रतीक्षते । तदहमपीह स्थितैव पूजयिष्यामि । (Skt.). Cf. ... इह पच्चक्खीकिदो
ता अहं पि इमेहिं कुसुमेहिं इह ठिदा ज्जेव्व भवन्तं कुसुमाउहं पूअइस्सम् । RV p. 44

2. VS. p. 25. किमिदानीमेष प्रलयजलधरस्तनितमांसलः क्षणे क्षणे समरदुन्दुभिस्ताडयते । (Skt.).

अथोद्देदः ।

उद्देदो गूढभेदनम् । ४८

- इति । यथा रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के । वत्सराजस्य कुसुमायुधव्यपदेशेन गूढस्य
वैतालिकवचसा अस्तापास्त १ इत्यादिनोदयनस्येत्यन्तेन बीजानुगुण्येनैवोद्देदनादुद्देदः । यथा
5 च वेणीसंहारे प्रथमेऽङ्के । आर्य किमिदानीमध्यवस्यति गुरुरित्युपक्रमे (नेपथ्ये)
यत् सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं
यद् विस्मर्तुमपीहितं शमवता शान्तिं कुलस्येच्छता ।
तद् द्यूतारणिसम्भृतं नृपसुताकेशाम्बराकर्षणैः
क्रोधज्योतिरिदं महत् कुरुवने यौधिष्ठिरं जृम्भते ॥ २
10 भीमः । (सहर्षम्) जृम्भतां जृम्भतां सम्प्रत्यप्रतिहतप्रसरमार्यस्य क्रोधज्योतिरित्यनेन छन्नस्य
द्रौपदीकेशसंयमनहेतोर्युधिष्ठिरक्रोधस्योद्देदनादुद्देदः ।

I.3 प्रथमेके AS1, BD1; om. AS2, Hall. व्यपदेशेन गूढस्य AS1, AS2; कुसुमायुधव्यपदेशेन गूढस्य BD1;
व्यपदेशगूढस्य Hall.

I.4 वचसा AS2, Hall; वचनात् AS1, BD1. इत्यादिनोदयनस्येत्यन्तेन Hall; इदिनोदयस्येत्यनेन AS1;
इत्यादिनोदयनस्येन्दोरित्यन्तेन AS2; इत्यादिनोदयनस्येत्यनेन BD1.

I.5 प्रथमेके AS1, BD1; om. AS2, Hall. आर्य AS1, BD1, Hall; आर्य मैत्रेय AS2.

I.6-9 यत् सत्यव्रतभङ्गं ... जृम्भते AS2, Hall; यत् सत्यव्रतभङ्गेति पद्यानन्तरं AS1, BD1.

I.10 जृम्भतां जृम्भतां Hall; जृम्भतां विनयधर AS1, BD1; जृम्भतां AS2. अप्रतिहतं AS1, BD1;
अनुपहतं AS2; अप्रतिहतम् Hall.

I.11 उद्देदः । AS2, BD1, Hall; उद्देदः यथा वा मुद्रां प्र० के० चाणक्येन अस्माभिरमुमेव (some space is
left blank) गूढतया कृतस्य बीजस्य उद्देदात् प्रकाशनादुद्देदः AS1.

1. RV 1.23

2. VS 1.24

अथ करणम्।

करणं प्रकृतारम्भो।४९

यथा रत्नावल्याम्। णमो दे कुसुमाउह ता अमोहदंसणो मे भविस्ससि त्ति। दिट्ठं जं पेक्खिदव्वं। ता जाव अण्णो ण कोवि मं पेक्खइ ताव गमिस्सं।¹ इत्यनेनानन्तराङ्कप्रकृत -
 5 निर्विघ्नदर्शनारम्भकरणात् करणम्। यथा च वेणीसंहारे। भीमः। तत् पाञ्चालि गच्छामो वयमिदानीं कुरुकुलक्षयायेति। सहदेवः। आर्य गच्छाम इदानीं गुरुजनानुज्ञाता आत्मविक्रमानुरूपमाचरितुम्।² इत्यनेनानन्तराङ्कप्रस्तूयमानसंग्रामारम्भकरणात् करणमिति। सर्वत्रोद्देशप्रतिनिर्देशवैषम्यं क्रियाक्रमस्याविवक्षितत्वादिति।

I.1 अथ करणम् AS2, Hall; करणमाह AS1, BD1.

I.2 प्रकृतारम्भो AS1, BD1, BD3, MD, Hall; प्रसतारम्भो AS2.

I.3 रत्नावल्याम् Hall; यथा रत्नां AS1, AS2; रत्नावल्यां प्रथमेके BD1. कुसुमाउह AS1, BD1, Hall; असुमाउह AS2. भविस्ससि AS2, Hall; हुविस्ससि AS1, BD1.

I.4 अण्णो AS1, AS2, BD1; om. Hall. कोवि मं AS2, Hall; मं कोवि AS1, BD1. पेक्खइ AS1, BD1, Hall; पेक्खदि AS2. ताव AS2; ता AS1, BD1, Hall. अनन्तराङ्कं AS2, Hall; अंतरांकं AS1, BD1.

I.5 आरम्भकरणात् AS1, AS2, BD1; आरम्भणात् Hall. च वेणीसंहारे Hall; वेण्यां प्र० के० AS1; च वेणी० AS2; वा वेण्यां प्रथमेके BD1. भीमः AS1, AS2, BD1; om. Hall.

I.7 आत्म० AS1, AS2, BD1; om. Hall. अनन्तराङ्कं Hall; अंतरांकं AS1, BD1; चानंतरांकं AS2.

आरम्भकरणात् AS1, AS2, BD1; आरम्भणात् Hall. करणमिति। AS2, Hall; करणमिति। यथा वा मुद्रां प्र० के० यथाशक्ति क्रियत इत्यारभ्य भविष्यतीत्यंतबीजानुकूलप्रस्तुतकार्यारम्भः करणं। AS1; करणं। यथा वा (the rest as in AS1) BD1.

I.8 उद्देशं AS1, AS2, BD1; चेहोद्देशं Hall. प्रतिनिर्देशं AS1, BD1, Hall; निर्देशं AS2.

1. RV p. 44. नमस्ते कुसुमायुध तदमोघर्शनी मे भविष्यसीति। दृष्टं यत् प्रेक्षितव्यम्। तत् यावदन्यो न कोऽपि मां प्रेक्षते तावद् गमिष्यामीति। (Skt.)

2. VS. p. 23

अथ भेदः ।

भेदः प्रोत्साहना मता । ५०

इति । यथा वेणीसंहारे । द्रौपदी । णाह मा क्खु जण्णसेणीपरिहवुद्दीविदकोवाणला

अणवेक्खिदसरीरा परिकमिस्सध । जदो अप्पमत्तसंचरणीआई रिउबलाई सुणीअंति ।¹ भीमः ।

5 अयि सुक्षत्रिये ।

अन्योन्यास्फालभिन्नुद्विपरुधिरवसासान्द्रमस्तिष्कपङ्के

मग्नानां स्यन्दनानामुपरिकृतपदन्यासविक्रान्तपत्तौ ।

स्फीतासृक्पानगोष्ठीरसदशिवशिवातूर्धनृत्यत्कबन्धे

संग्रामैर्कार्णवान्तःपयसि विचरितुं पण्डिताः पाण्डुपुत्राः ॥ 2

10 इत्यनेन विषण्णायाः द्रौपद्याः क्रोधोत्साहबीजानुगुण्येनैव प्रोत्साहनाद् भेद इति ।

I.1 भेदः AS2, Hall; भेदमाह AS1, BD1.

I.3 वेणीसंहारे Hall; वेण्यां प्र० के० AS1; वेणी० AS2; वेण्यां प्रथमेके BD1. द्रौपदी AS1, BD1; द्रौप० AS2; om. Hall. णाह AS1, AS2, BD1; णाध Hall. क्खु BD1, Hall; खु AS1, AS2. परिहवुद्दीविद० AS2, BD1; परिभवुद्दीवित० AS1; परिभवुद्दीविदकोवा Hall.

I.4 ंसरीरा AS2, BD1, Hall; ंशरीरा AS1. ंसंचरणीआई AS1, AS2, BD1; ंसञ्चरणीयाइ Hall. रिउबलाई सुणीअंति AS2; रिउबलाई सुणीअंती AS1; रिउबलाई सुणीअंति BD1; सुणीयन्ति रिउबलाई Hall.

I.6-9 अन्योन्यास्फाल० पाण्डुपुत्राः AS2, Hall; अन्योन्येति AS1, BD1.

I.10 इत्यनेन AS2, Hall; इत्यतेन AS1, BD1. भेद इति । AS2, Hall; भेद इति । यथा वा मुद्रा० प्रथमेके । अप्राज्ञेन च कातरेणेति पद्ये चाणक्येण राक्षसगुणस्य प्रोत्साहनाद्भेदः । AS1; यथा वा मुद्राराक्षसे ... (the rest as in AS1) BD1.

1. नाथ मा खलु याज्ञसेनीपरिभवोद्दीपितकोपानला अनवेक्षितशरीरा परिक्रमिष्यथ । यतोऽप्रमत्तसंचरणीयानि रिपुबलानि श्रूयन्ते । (Skt.)

2. VS. 1.27

एतानि च द्वादशमुखाङ्गानि बीजारम्भद्योतकानि साक्षात् पारंपर्येण वा विधेयानि ।
एतेषामुपक्षेपपरिकरपरिन्यासयुक्त्युद्भेदसमाधानानामवश्यंभावितेति ।

अथ साङ्गं प्रतिमुखसन्धिमाह ।

लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदस्तस्य प्रतिमुखं भवेत् ।

5 बिन्दुप्रयत्नानुगमादङ्गान्यस्य त्रयोदश ॥५१॥

तस्य बीजस्य किञ्चित् लक्ष्यः किञ्चिदलक्ष्य इवोद्भेदः प्रकाशनं तत् प्रतिमुखम् ।

यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के वत्सराजसागरिकासमागमहेतोरनुरागबीजस्य प्रथमाङ्कोपक्षिप्तस्य
सुसंगताविदूषकाभ्यां ज्ञायमानतया किञ्चित् लक्ष्यस्य वासवदत्तया च चित्रफलकवृत्तान्तेन
किञ्चिदुन्नीयमानस्य दृश्यादृश्यरूपतयोद्भेदः प्रतिमुखसंधिरिति । वेणीसंहारेऽपि द्वितीयेऽङ्के

10 भीष्मादिवधेन लक्ष्यस्य कर्णाद्यवधाच्च चालक्ष्यस्य क्रोधबीजस्योद्भेदः ।

सहभृत्यगणं सबान्धवं सहमित्रं ससुतं सहानुजम् ।

स्वबलेन निहन्ति संयुगे नचिरात् पाण्डुसुतः सुयोधनम् ॥¹

I.2 उपरिक्० AS2, Hall; om. AS1, BD1. अवश्यंभावितेति । AS2; अवश्यंभावितेति । इति मुखसंधिः । AS1;
अवश्यंभावितेति मुखसंधिः BD1; अवश्यं भावितेति । Hall.

I.4 लक्ष्यालक्ष्य इव AS1, AS2, BD1, BD3, MD, Hall; लक्ष्यालक्ष्यतया NPH.

I.7 रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के Hall; रत्नाव० द्वि० के० AS1; रत्ना० द्वितीयके AS2; रत्नावल्यां द्वितीयके BD1.

I.8 किञ्चित् AS2, Hall; om. AS1, BD1.

I.9 ०रूपतया Hall; दृश्यरूपः AS1, BD1; ०रूपः AS2. इति AS2, Hall; om. AS1, BD1. वेणीसंहारेऽपि
द्वितीयेऽङ्के Hall; वेणीसंहारे द्वितीयके AS1; वेणी० पि द्वितीयके AS2; यथा वेणीसंहारे द्वितीयके BD1.

I.10 वधेन लक्ष्यस्य AS1, AS2, BD1; वधेन किञ्चित् लक्ष्यस्य Hall. च AS2, Hall; om. AS1, BD1.

क्रोध० AS2, Hall; भीमक्रोध० AS1, BD1.

इत्यादिभिः ।

दुःशासनस्य हृदयक्षतजाम्बुपाने

दुर्योधनस्य च यथा गदयोरुभङ्गे ।

तेजस्विनां समरमूर्धनि पाण्डवानां

5 ज्ञेया जयद्रथवधेऽपि तथा प्रतिज्ञा ॥1

इत्येवमादिभिश्चोद्भेदः प्रतिमुखसंधिरिति । अस्य च पूर्वाङ्गोपक्षिप्तविन्दुरूपबीज -

प्रयत्नार्थानुगतानि त्रयोदशाङ्गानि भवन्ति ।

तान्याह ।

विलासः परिसर्पश्च विधूतं शमनर्मणी ।

10 नर्मद्युतिः प्रगमनं निरोधः पर्युपासनम् ।

वज्रं पुष्पमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ॥५२॥

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

रत्यर्थेहा विलासः स्याद् ॥५३॥

1.6 °आदिभिश्च Hall; °आदिभ्यश्च AS1, BD1; °आदिभिः AS2. उद्भेदः AS1, BD1, Hall; उद्भेदः AS2.

°संधिरिति AS2, Hall; °संधिः यथा वा मुद्रा प्र० के० पूर्वलक्षितस्य व्यक्तस्य मध्ये यमपटवृत्तातिनालक्षितस्य चाणक्यनीतियोगबीजस्य पुनरत्रत्य यत्तुविंदुसंबंधस्य च सत्त्वात् । विद्विति । अस्य च पूर्वाङ्गोपक्षिप्तं AS1;

°संधिः यथा वा मुद्राराक्षसे प्रथमेके ... षट्पटवृत्तातिना ... सत्त्वात् । ... (the rest as in AS1) BD1. पूर्वाङ्गोप० AS1, BD1, Hall; पूर्वोप० AS2.

1.8 तान्याह AS2, Hall; तान्याह विलास इति नर्मद्युतिरिति च AS1, BD1.

1.10 प्रगमनं NPH; प्रगम्यणं AS1, Hall; प्रागमनं AS2; प्रणयनं BD1; प्राणयणं BD3; प्राणयनं MD.

1.13 रत्यर्थेहा AS2, MD, Hall; रत्युद्देशेहा AS1, BD1, NPH; इत्यर्थेहा BD3.

रत्यर्थेहेति। यथा रत्नावल्याम् द्वितीयेऽङ्के। सागरिका। हिअअ पसीद। किं इमिणा
 आआसमेतफलेण दुल्लहजणप्पत्थणाणुबन्धेण। 1 इत्युपक्रमे तहवि आलेखगदं वि
 तं जणं कदुअ जधासमीहिदं करिस्सं। तहवि तस्स णत्थि अण्णो दंसणोवाओ त्ति।²
 इत्येतैर्वत्सराजसमागमरतिं चित्रादिजन्यामप्युद्दिश्य सागरिकायाश्चेष्टाप्रयत्नोऽनुराग -
 5 बीजानुगो विलास इति।

- I.1 रत्यर्थेहेति। Hall; रत्युत्थेहेति। AS1, BD1; इति AS2. द्वितीयेके BD1; द्वि० के० AS1; om. AS2, Hall.
 पसीद AS1; पसीअ AS2; प्पसीद BD1; पसीद पसीद Hall. किं AS1, AS2, Hall; om. BD1.
- I.2 आआसमेत० AS2, BD1, Hall; आयासमेत० AS1. ०जणप्पत्थणाणु० Hall; ०जणाणु० AS1, BD1;
 ०जणपत्थणाणु० AS2. इत्युपक्रमे AS2, Hall; इत्याभ्य AS1; इत्यारभ्य BD1. तहवि AS1, BD1; तथा AS2;
 तहावि Hall. आलेखगदं वि BD1; आलेखगदं वि AS1; आलेखगदं पि AS2; आलेखगदं Hall.
- I.3 समीहिदं AS2, BD1, Hall; समीहितं AS1. तहवि BD1; तहापि AS1; तहावि AS2, Hall. तस्स णत्थि
 अण्णो दंसणोवाओ त्ति AS2; तस्स णत्थि अण्णो दंसणोवाओ ति AS1; तस्स दंसणोवाओ अण्णो णत्थि ति
 BD1; तस्स णत्थि अण्णो दंसणोवाउत्ति Hall.
- I.4 ०समागमरतिं AS1, AS2, Hall; समारतिं BD1. ०प्रयत्नोऽनुराग० AS2, Hall; ०प्रयत्नानुराग० AS1, BD1.
- I.5 ०बीजानुगो AS1, AS2, BD1; ०बीजानुगतो Hall. विलास इति। AS2, Hall; विलास इति। यथा मुद्रा०
 प्रथ० के० चरवृत्तांतानंतरं प्रतीहार्या जयशब्दे उक्ते गृहीतो जयशब्द इति चाणक्यस्य
 कार्यसिद्धिविषयमनोविलासः। AS1; यथा वा मुद्राराक्षसे प्रथमेके ... (the rest as in AS1) BD1.

1. RV p. 52. हृदय प्रसीद। किममुनायासमात्रफलेन दुर्लभजनप्रार्थनानुबन्धेन। (Skt.)
 2. RV pp. 53 - 54. तथाप्यालेख्यगतं तं जनं कृत्वा यथासमीहितं करिष्यामि। तथापि तस्य नास्त्यन्यो
 दर्शनोपाय इति। (Skt.)

अथ परिसर्पः।

दृष्टनष्टानुसर्पणम्।

परिसर्पो । ५४

5 दृष्टेति। यथा वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्के। कञ्चुकी। योऽयमुद्यतेषु बलवत्सु अथवा किं
बलवत्सु वासुदेवसहायेष्वरिष्वद्याप्यन्तःपुरसुखमनुभवति। इदमपरमयथातथं स्वामिनः।

आशस्त्रग्रहणादकुण्ठपरशोस्तस्यापि जेता मुनेस्

तापायास्य न पाण्डुसूनुभिरयं भीष्मः शरैः शायितः।

प्रौढानेकधनुर्धरारिविजयश्रान्तस्य चैकाकिनो

बालस्यायमरातिलूनधनुषः प्रीतोऽभिमन्योर्वधात् ॥ 1

10 इत्यनेन भीष्मादिवधाद् दृष्टस्याभिमन्युवधान् दृष्टस्य बलवतां पाण्डवानां वासुदेवसहायानां
संग्रामलक्षणबिन्दुरूपबीजप्रयत्नान्वयेन कञ्चुकिमुखेन बीजानुसर्पणं परिसर्प इति। यथा च
रत्नावल्यां सागरिकावचनचित्रदर्शनाभ्यां सागरिकानुरागबीजस्य दृष्टनष्टस्य क्वासौ क्वासौ 2

1.1 अथ परिसर्पः AS1, AS2, Hall; अथ परिसर्पमाह BD1.

1.4 वेणीसंहारे Hall; वेण्यां AS1, BD1; वेणी AS2. द्वितीयेके AS2, BD1; द्वि० के० AS1; om. Hall.

अथवा ... अयथातथं स्वामिनः (1.5) AS2; इत्यारभ्य AS1, BD1; अथवा ... अयथायथं स्वामिनः Hall.

1.7 शायितः AS1, AS2, Hall; शायितः BD1.

1.10 वधाद् दृष्टस्य BD1; दृष्टस्य AS1; वधदृष्टस्य AS2; वधे दृष्टस्य Hall.

1.11 बिन्दुरूपबीजं AS1, BD1; बिन्दु AS2; बिन्दुबीजं Hall. च Hall; om. AS1, AS2; वा BD1.

1.12 सागरिकावचनं AS1, AS2, BD1; सारिकावचनं Hall. रागबीजस्य AS1, BD1, Hall; बीजस्य AS2.

1. VS. 2. 2

2. RV p. 129

इत्यादिना वत्सराजेनानुसरणात् परिसर्प इति ।

अथ विधूतम् ।

विधूतं स्यादरतिस् । ५५

- इति । यथा रत्नावल्याम् । सागरिका । सहि अहिअं मे संतावो बाधेदि । (सुसंगता
5 दीर्घिकातो नलिनीदलानि मृणालिकाशचानीयास्या अङ्गे ददाति ।) सागरिका । (तानि
क्षिपन्ती) सहि अवणेहि एदाइं । किं अआरणे अत्ताणं आयासेसि । णं भणामि ।

दुल्लहजणाणुराओ लज्जा गरुई परव्वसो अप्पा ।

पिअसहि विसमं पेम्पं मरणं सरणं णवरं एक्कं ॥ १

I.1 ँसरणात् AS1, AS2, Hall; ँसर्पणात् BD1. परिसर्प इति । AS2, Hall; परिसर्पः । यथा वा मुद्रा० चाणक्येन
पत्रलेखनसमये साधु वृषलेत्यादिना पूर्वसंधौ दृष्टस्य मध्ये नष्टस्य राक्षसरूपसंग्रहकार्यवीजस्यानुसरणादनुसंधानात्
परिसर्प इति । AS1; परिसर्पः । यथा च मुद्राराक्षसे ... राक्षससंग्रहरूपकार्यवीजस्यानुसरणानुसंधानात् ... (the
rest as in AS1) BD1.

I.2 अथ विधूतम् AS2, Hall; विधूतमाह AS1, BD1.

I.4 रत्नावल्याम् Hall; रत्ना० AS2; रत्ना० द्वि० के० AS1; रत्नावल्यां द्वितीयके BD1. अहिअं AS2, Hall; हिअं
AS1, BD1. सुसंगता ... भणामि (I.6) om. AS1, BD1.

I.5 नलिनीदलानि Hall; नलिनानि AS2.

I.6 आयासेसि Hall; आआससि AS2.

I.7 ँजणाणुराओ AS2, BD1, Hall; ँजणामुराओ AS1. लज्जा ... एक्कं (I.8) om. AS1, BD1. गरुई Hall;
गरू AS2. परव्वसो Hall; परवसो AS2.

I.8 णवरं एक्कं Ed.; णवरमेक्कं AS2; णवर एक्कं Hall.

1. सखि अपनयैतानि । किमकारणे आत्मानमायासयसि । ननु भणामि । दुर्लभजनानुरागो लज्जा गुर्वी परवश
आत्मा । प्रियसखि विषमं प्रेम मरणं शरणं केवलमेकम् ॥ (Skt.) RV 2.1

इत्यनेन सागरिकाबीजान्वयेन शीतोपचारविधूननाद् विधूतम्। यथा च वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्के
भानुमत्या दुःस्वप्नदर्शनेन दुर्योधनस्यानिष्टशङ्कया पाण्डवविजयशङ्कया चारतेर्विधूतमिति।

अथ शमः।

तच्छमः शमः। ५६

- 5 इति। तस्यारतेरुपशमः शमः। यथा रत्नावल्याम्। राजा। (निर्वर्ण्य) वयस्यानया
लिखितोऽहमिति यत् सत्यमात्मन्यपि मे बहुमानस्तत् कथं न पश्यामीति उपक्रमे सागरिका।
(आत्मगतम्) हिअअ समस्सस समस्सस। मणोरहो वि दे एत्तिअं भूमिं ण गदो 1

- I.1 इत्यनेन AS2, Hall; इत्यनेन AS1, BD1. सागरिकाबीजान्वयेन AS1, AS2, BD1; सागरिकाया बीजान्वयेन
Hall. द्वितीयेके AS2, BD1; द्वि० के० AS1; om. Hall.
- I.2 चारतेर्विधूतमिति। AS2; चाररतेर्विधूतम्। यथा मुद्रा० प्र० के० कौतूहलश्चित्रवर्मेतिनामान्युपक्षिप्य अथवा न
लिखामीति। इदमनिष्टवस्तुनि नामलेखने अरतेर्विधूननमिति। AS1; च रतेर्विधूननाद्विधूतं। यथा वा मुद्राराक्षसे
प्रथमेके कौलूतश्चित्र० ... न लिखामीति इदमनिष्ट० ... (the rest as in AS1) BD1; वा रतेर्विधूननमिति। Hall.
- I.3 अथ शमः AS2, Hall; अथ शममाह AS1, BD1.
- I.5 उपशमः शमः Hall; शम उपशमः AS1; उपशमः AS2, BD1. रत्नावल्याम्। Hall; रत्ना० द्वि० के० AS1; रत्ना०
AS2; रत्नावल्यां द्वितीयेके BD1. निर्वर्ण्य AS1, AS2, BD1; om. Hall. अनया AS2, Hall; अतया AS1, BD1.
- I.6 लिखितोऽहम् AS1, BD1, Hall; लिखितोऽहम् AS2. मे AS2, Hall; om. AS1, BD1. उपक्रमे AS1, AS2,
BD1; प्रक्रमे Hall.
- I.7 समस्ससर AS1, AS2; समस्सर BD1; समस्सस Hall. मणोरहो वि AS2, Hall; मणोरहा अवि AS1, BD1.
दे ... ण गदो Hall; एत्तिअं भूमिं गदाः AS1; ण दे एत्तिअं भूमिं गदो AS2; एत्तिअं भूमिं गदाः BD1.

इति किञ्चिदरत्युपशमात् शम इति ।

अथ नर्म ।

परिहासवचो नर्म । ५७

- यथा रत्नावल्याम् । सुसंगता । सहि जस्स कए तुमं आअदा सो अअं पुरदो चिट्ठदि ।
 5 सागरिका । (सासूयम्) सुसंगदे कस्स कए अहं आअदा । सुसंगता । अइ अप्पसंकिदे णं
 चित्तफलअस्स । ता गेण्ह एदम् 1 इत्यनेन बीजान्वितं परिहासवचनं नर्म । यथा च
 वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्के । दुर्योधनः । (चेटीहस्तादर्घपात्रमादाय देव्याः समर्पयति) ।

- I.1 किञ्चिदरत्युपशमात् AS1, AS2, Hall; उपशमात् BD1. शम इति । AS2, Hall; शमः । यथा मुद्रा० प्र० के०
 हंत दुरात्मा राक्षसो गृह्यतेत्युपक्रम्य हंत गृहीत इत्यनेन चाणक्यस्यारतेष्विन्ताया उपशमाच्छम इति । AS1;
 शमः । यथा वा मुद्राराक्षसे प्रथमेके हंत ... गृह्यते हंत ... शम इति । (the rest as in AS1) BD1.
 I.4 रत्नावल्याम् Hall; रत्ना० द्वि० के० AS1; रत्ना० AS2; रत्नावल्यां द्वितीयके BD1. सुसंगता ... अहं
 आअदा (I.5) om. AS1. कए Hall; किदे AS2; कदे BD1. पुरदो BD1, Hall; पुरओ AS2.
 I.5 चिट्ठदि BD1, Hall; चिदुइ AS2. कए Hall; किदे AS2; कदे BD1. अइ AS2, BD1, Hall; अवि AS1.
 I.6 अप्पसंकिदे BD1, Hall; अप्पसंकिदे AS1; अण्णसंकिदे AS2. गेण्ह AS2, Hall; गेह्ण AS1, BD1. वचनं
 AS1, BD1, Hall; वचो AS2. नर्म AS2, Hall; om. AS1, BD1.
 I.7 च BD1, Hall; om. AS1, AS2. वेणीसंहारे Hall; वेण्यां AS1, BD1; वेणी० AS2. द्वितीयके AS2, BD1; द्वि०
 के AS1; om. Hall. अर्घपात्रम् AS1, AS2, Hall; अर्घपात्रम् BD1. समर्पयति AS1, BD1, Hall; समर्धयति AS2.

1. RV pp. 90 - 91. सखि यस्य कृते त्वमागता सोऽयं पुरतस्तिष्ठति । सुसंगते कस्य कृतेऽहमागता । अयि
 आत्मशङ्किते ननु चित्रफलकस्य । तद् गृहाणैतत् । (Skt.)

पुनर्भानुमती। (अर्घं दत्वा) हला उवणेहि मे कुसुमाइं जाव अवराणं पि देवदाणं सवरिअं
णिवत्तेमि। (हस्तौ प्रसारयति। दुर्योधनः पुष्पाण्युपनयति। भानुमत्यास्तत्स्पर्शजातकम्पाया
हस्तात्पुष्पाणि पतन्ति।)¹ इत्यनेन नर्मणा दुःस्वप्नदर्शनोपशमार्थं देवतापूजाविघ्नकारिणा
बीजोद्धाटनात् परिहासस्य प्रतिमुखाङ्गत्वं युक्तमिति।

5 अथ नर्मयुतिः।

धृतिस्तज्जा द्युतिर्मता।५८

यथा रत्नावल्याम्। सुसंगता। सहि अदक्खिणा दाणिं सि तुमं जा एवं पि भट्टिणा
हत्थावलंविदा कोवं ण मुच्चसि। सागरिका। (सभ्रूभङ्गमीषद्विहस्य) सुसंगदे दाणिं पि ण

I.1 अर्घं Hall; अर्घ्यं AS1, AS2, BD1. अवराणं AS2, Hall; अणराणं AS1, BD1. देवदाणं AS1, AS2, BD1;
देवाणं Hall.

I.2 णिवत्तेमि AS1, AS2, Hall; णिवत्तेस्ति BD1. हस्तौ AS1, AS2, Hall; रतिहस्तौ BD1. उपनयति AS1,
AS2, Hall; अर्पयति BD1. भानुमत्याः AS1, AS2, Hall; भानुसत्याः BD1.

I.3 ऽशमार्थं देवतां AS2, BD1, Hall; ऽशमार्थं दैवतां AS1.

I.4 युक्तमिति। AS2, Hall; युक्तं। यथा मुद्रां प्र० के० चाणक्यः भो श्रेष्ठिन् मा मैवमित्यादिचादनदासाति-
साधानार्थं परिहासवाक्यं नर्म। AS1; यथा वा मुद्राराक्षसे प्रथमके चाणक्यः भोः ... मैवं वदेत्यादिना ... (the
rest as in AS1) BD1.

I.5 नर्मयुतिः AS2, Hall. नर्मयुतिमाह AS1, BD1.

I.7 रत्नावल्याम् Hall; रत्नां AS2; रत्नां द्वि० के० AS1; रत्नावल्यां द्वितीयके BD1. अदक्खिणा AS1, BD1;
अदिणिक्करुणा AS2; अदिणिदुरा Hall. दाणिं AS1, AS2, Hall; दानीं BD1. AS1 and BD1 om. जा ...
मुच्चसि (I.8) and ins. इत्युपक्रम्य. एवं Hall; एवं AS2.

I.8 हत्थावलंविदा Hall; हत्थालंविआ वि AS2. मुच्चसि Hall; मुंचेसि AS2.

1. VS p. 41. हला उपनय मे कुसुमानि यावदपरासामपि देवतानां सपर्यां निर्वर्तयामि। (Skt.)

विरमसि।¹ इत्यनेनानुरागबीजोद्धाटनान्वयेन धृतिर्नमजा द्युतिरिति।

अथ प्रगमनम्।

यथोत्तरा वाक् प्रगमो।५९

यथा रत्नावल्याम् द्वितीयेऽङ्के विदूषकः। भो वअस्स दिट्ठिआ वड्डसे। राजा।

- 5 (सकौतुकम्) वयस्य किमेतत्। विदूषकः। भो एदं क्खु तं जं मए भणिदं तुमं जेव्व
एत्थ आलिहिदो। अण्णधा को अणो कुसुमाउहव्ववदेसेण णिण्हवीअदि² इत्यादिना

I.1 धृतिः ... इति। AS2; धृतिः। यथा मुद्रारा० प्र० के० चंदसिरिणेत्यादिचंदनदासेन अनुगुणोद्धाटनार्था
प्रीतिरुक्तेति नर्मद्युतिः। AS1; यथा च मुद्राराक्षसे प्रथमेके ... ंदासेनानुरागोद्धाटनार्था ... (the rest as in
AS1) BD1; धृतिः ... इति दर्शितमिति। Hall.

I.2 प्रगमनम् AS2, NPH; प्रगयणं AS1; प्रणयणं BD1; प्रगयणम् Hall.

I.3 यथोत्तरा AS1, AS2, BD3, MD; सोत्तरा BD1; उत्तरा Hall. प्रगमो BD3, MD; प्रणयणं AS1, BD1; प्रगमनं
AS2, NPH; प्रगयणं Hall.

I.4 द्वितीयेके AS1, AS2, BD1; om. Hall. वड्डसे AS1, BD1, Hall; वदसि AS2.

I.5 विदूषकः ... णिण्हवीअदि (I.6) om. AS1, BD1. क्खु Hall; om. AS2. जेव्व AS2; एव्व Hall.

I.6 एत्थ AS2; om. Hall. अण्णधा AS2; om. Hall. इत्यादिना AS2, Hall; इत्यारभ्य AS1, BD1.

1. RV pp. 97 - 98. सखि अदक्षिणेदानीमसि त्वं या एवमपि भर्त्रा हस्तावलम्बिता कोपं न मुञ्चसि। सुसंगते
इदानीमपि न विरमसि। (Skt.)

2. RV p.81. भो वयस्य दिष्ट्या वर्धसे। भो एतत् खलु तद्यन्मया भणितं त्वमेवात्रालिखितः। अन्यथा कोऽन्यः
कुसुमायुधव्यपदेशेन निहूयते। (Skt.)

परिच्युतस्तत्कुचकुम्भमध्यात्

किं शोषमायासि मृणालहार।

न सूक्ष्मतन्तोरपि तावकस्य

तत्रावकाशो भवतः कथं स्यात् ॥१

- 5 इत्यन्तेन राजविदूषकसागरिकासुसंगतानामन्योन्यवचनेनोत्तरोत्तरानुरागबीजोद्धाटनात्
प्रगमनमिति ।

अथ निरोधः।

हितरोधो निरोधनम् ।६०

इति । यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के । राजा । धिङ् मूर्ख ।

- 10 प्राप्ता कथमपि दैवात् कण्ठमनीतैव सा प्रकटरागा ।
रत्नावलीव कान्ता मम हस्ताद् भ्रंशिता भवता ॥²

l.1 तत्कुच० ... स्यात् ॥ (l.4) om. AS1, BD1.

l.4 कथं AS2; किमु Hall.

l.5 इत्यन्तेन AS2; इति पद्यातेन AS1, BD1; इत्यनेन Hall.

l.6 प्रगमनमिति AS2; प्रगयणमिति AS1, Hall; प्रणयनं BD1; after प्रगयणमिति AS1 adds: यथा वा मुद्रारा० प्र०
के० (some space is left blank) इति उत्तरोत्तरवाक्यैः कार्यसिद्धिवीजप्रकाशनात्प्रणयनं प्रगमनमिति पाठांतरं । श्रीः ।

l.7 निरोधः Hall; निरोधनम् AS2; निरोधमाह AS1, BD1.

l.9 द्वितीयेऽङ्के (द्वितीयंके) AS2, BD1; द्वि० के० AS1; om. Hall.

l.10 दैवात् ... भवता ॥ (l.11) om. AS1, BD1.

l.11 हस्ताद् भ्रंशिता Hall; हस्ताभ्रंशिता AS2.

1. RV 2.14

2. RV 2.18

इत्यनेन वत्सराजस्य सागरिकासमागमरूपहितस्य वासवदत्ताप्रवेशसूचकेन विदूषकवचसा
निरोधान् निरोधनमिति ।

अथ पर्युपासनम् ।

पर्युपास्तिरनुनयः । ६१

5

इति । यथा रत्नावल्याम् द्वितीयेऽङ्के । राजा ।

प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति कोपे न घटते

करिष्याम्येवं नो पुनरिति भवेदभ्युपगमः ।

न मे दोषोऽस्तीति त्वमिदमपि च ज्ञास्यसि मृषा

किमेतस्मिन् वक्तुं क्षममिति न वेद्मि प्रियतमे ॥ 1

I.1 इत्यनेन AS2, Hall; इति पद्येन AS1, BD1. ०रूपहितस्य AS1, AS2, Hall; ०रूपस्य BD1.

I.2 निरोधनमिति । AS2, Hall; निरोधनं । यथा वा मुद्रा० प्र० के० चाणक्येन वृषल एवेत्यनेन

छद्मनाहितागमनाय स्वेष्टसिद्धये चंदनदासस्य राक्षसहितभूतस्य निरोधनात् निरोधः । AS1; ... मुद्राराक्षसे

प्रथमेके वृषल ... राक्षसहितभूतस्य ... (the rest as in AS1) BD1.

I.3 पर्युपासनम् AS2, Hall; पर्युपासनमाह AS1, BD1.

I.4 अनुनयः AS2, Hall, BD3, MD; ह्यनुनयः AS1; त्वनुनयः BD1.

I.5 द्वितीयेके AS2, BD1; द्वि० कांते AS1; om. Hall.

I.6 इदमसति ... प्रियतमे ॥ (I.9) om. AS1, BD1.

I.8 च AS2; हि Hall.

I.9 क्षमम् Hall; क्षणम् AS2.

इत्यनेन चित्रगतयोनीयकयोर्दर्शनात् कुपिताया वासवदत्ताया अनुनयान् नायकयो-
रनुरागोद्धाटनान्वयेन पर्युपासनम्।

अथ पुष्पम्।

पुष्पं वाक्यं विशेषवत्।६२

- 5 इति। यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के। (राजा सागरिकां हस्ते गृहीत्वा स्पर्शसुखं नाटयति।)
विदूषकः। भो एसा खु तुए अपुव्वा सिरी समासादिदा। 1 राजा। वयस्य सत्यम्।

श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः।

कुतोऽन्यथा स्रवत्येष स्वेदच्छद्रामृतद्रवः॥2

- 1.1 इत्यनेन AS2, Hall; इति पद्येन AS1, BD1. चित्रं ... दर्शनात् AS2, Hall; चित्रदर्शनात् AS1, BD1.
अनयान् AS1, AS2, BD1; अन्यनं Hall. नायकयोः AS1, AS2, Hall; नायकनायिकयोः BD1.
1.2 पर्युपासनम्। AS2, Hall; पर्युपासनम्। यथा वा मुद्रा० प्र० के० भद्रचाण० भद्र कस्मिंश्चि (some space is left blank) विषये त्वां नियोक्तुमिच्छामीति इहजनस्य (some space is left blank) नुनयात् पर्युपासनं। AS1; ...
मुद्राराक्षसे प्रथमेके। चाणक्यः भद्र कस्मिंश्चिद्विषये ... इच्छामीत्यनेनेहजनस्यानुनयात् ... (the rest as in AS1) BD1.
1.3 पुष्पम् AS2, Hall; पुष्पमाह AS1, BD1.
1.5 द्वितीयेऽङ्के (द्वितीयेके) AS2, BD1; द्वि० के० AS1; om. Hall. स्पर्शसुखं AS1, AS2, BD1; स्पर्शं Hall.
नाटयति AS1, BD1, Hall; नाटति AS2.
1.6 एसा ... समासादिदा ed. एसा ... अपुव्वसिरी ... AS2; एषा तुए इत्यारभ्य AS1; एसा तुए इत्यारभ्य
BD1; एसा अपुव्वा सिरी तर समासादिदा Hall. वयस्य सत्यम् AS2, Hall; om. AS1, BD1.
1.7 पारिजातस्य ... ंद्रवः॥ (1.8) AS2, Hall; om. AS1, BD1.

1. भो एषा खलु त्वया अपूर्वा श्रीः समासादिता (Skt.)

2. RV 2.17

इत्यनेन नायकयोः साक्षादन्योन्यदर्शनादिना सविशेषानुरागोद्धाटनात् पुष्पम् ।

अथोपन्यासः ।

उपन्यासस्तु सोपायं । ६३

यथा रत्नावल्याम् द्वितीयेऽङ्के । सुसंगता । भट्टा अलं सङ्कार । मएवि भट्टिणो पसाएण
5 कीलिदं एव्व । ता किं कण्णाभरणेण । एसो ज्जेव्व मे गुरुओ पसाओ जं कीस तुए
अहं एत्थ चित्तफलए आलिहिदेत्ति कुविआ मे पिअसही साअरिआ ता पसादीअदु 1

1.1 इत्यनेन AS2, Hall; इत्यन्तेन AS1, BD1. पुष्पम् । AS2, Hall; पुष्पम् । यथा वा मु० प्र० के० एतत्स्वाम्यनु-
रागप्रकाशकविशिष्टवचनं पुष्पम् । AS1; यथा वा मुद्राराक्षसे प्रथमेके । चाणक्यः । चंद्रगुप्तममात्यराक्षराक्षसः
छेत्स्यसीति मा मैवं मंस्था इत्याख्य कश्चिद्रादिवचंद्रगुप्तनृपतेः कर्तुं व्यवस्येत्पृथगित्यन्तेन स्वाम्यनु० (the rest as
in AS1) BD1.

1.2 उपन्यासः । AS2, Hall; उपन्यासमाह । उपन्यासमाह । AS1; उपन्यासमाह । BD1.

1.3 उपन्यासस्तु सोपायं BD3, MD, Hall; उपन्यासो वाग्रचना AS1, BD1; प्रसादनमुपन्यासः AS2, NPH.

1.4 द्वितीयेऽङ्के (द्वितीयेके) AS2; द्वि० के० AS1; द्वि । के । BD1; om. Hall. भट्टा AS1, BD1, Hall; जइ
पसण्णो मे भट्टा ता AS2. मएवि Hall; एदिणा AS2; after सङ्कार AS1 and BD1 ins. इत्युपक्रम्य and om.
up to आलिहिदेत्ति (1.6). पसाएण Hall; पसाएण मए AS2.

1.5 एव्व Hall; जेव्व AS2. कण्णाभरणेण AS2; कण्णाभरणकेण Hall. एसो ज्जेव्व AS2; अदोवि Hall. गुरुओ
AS2; गरुओ Hall. तुए AS2; तर Hall. अहं Hall; om. AS2.

1.6 ँफलए AS2; om. Hall. आलिहिदेत्ति AS2; आलिहिअ त्ति Hall. कुविआ Hall; कुपिता AS1, BD1;
अविदा AS2. मे AS2, Hall; om. AS1, BD1. ँसही AS2, Hall; सही AS1, BD1. साअरिआ Hall; सागरिया
AS1, BD1 ; साअरिआ चिट्ठदि AS2; ता AS1, BD1, Hall; ता गदुअ एसा AS2. पसादीअदु AS2, Hall;
पसीरदु AS1; प्यसीददु BD1.

1. RV pp. 93 - 94. भर्तृरलं शङ्कया । मयापि भर्तुः प्रसादेन क्रीडितमेव । तत् किं कर्णाभरणेन । एष एव मे गुरुः
प्रसादः यत् कथं त्वयाहमत्र चित्रफलके आलिखितेति कुपिता मे प्रियसखी सागरिका तत् प्रसाद्यताम् । (Skt.)

इत्यनेन सुसंगतावचसा सागरिका मया लिखिता सागरिकया च त्वमिति सूचयता
प्रसादोपन्यासेन बीजोद्भेदादुपन्यास इति ।

अथ वज्रम् ।

वज्रं प्रत्यक्षनिष्ठुरम् । ६४

- 5 यथा रत्नावल्याम् द्वितीयेऽङ्के । वासवदत्ता । (फलकं निर्दिश्य) अज्जउत्त एसावि
जा तुह समीवे एदं किं वसन्तअस्स विण्णाणं । पुनः अज्जउत्त ममावि एदं
चित्तकम्म पेक्खन्तीए सीसवेअणा समुप्पण्णा 1 इत्यनेन वासवदत्तया वत्सराजस्य
सागरिकानुरागोद्भेदनात् प्रत्यक्षनिष्ठुराभिधानं वज्रमिति ।

- I.1 इत्यनेन AS2, Hall; इत्यनेन AS1, BD1. वचसा AS1, AS2, Hall; वचसा । BD1. सूचयता AS2, BD1, Hall; सूचयता AS1.
- I.2 न्यासेन AS2, Hall; वाग्रचनया AS1, BD1. उपन्यास इति । AS2, Hall; उपन्यासः । यथा वा मुद्रारा० प्र० के० चंदनदासः । कितिअं इमादो जणादो इच्छीअदीत्यादिराजानुरागहेतुर्वाक्यरचना । AS1; ... मुद्राराक्षसे । प्रथमेके । कितिअं ... (the rest as in AS1) BD1.
- I.5 द्वितीयेके AS2, BD1; द्वि० के० AS1; om. Hall. एसावि AS2, Hall; ससावि AS1; का एसा BD1.
- I.6 जा AS2, Hall; आ AS1; दुदिआ BD1. तुह AS2, Hall; तुइ AS1, BD1. समीवे एदं Hall; समीवे आलिहिदा ता AS2; AS1 and BD1 ins. इत्युपक्रम्य after समीवे and om. up to ममावि एदं . ममावि Hall; मह AS2.
- I.7 चित्तकम्म AS1, BD1, Hall; चित्तं AS2. पेक्खन्तीए AS2, Hall; पेक्खन्तीए AS1, BD1. इत्यनेन ... वज्रमिति । (I.8) AS2, Hall; इति अनेन प्रत्यक्षनिष्ठुरमभिहितं । यथा वा मुद्रारा० प्र० के० चाणक्येन भनवष्वात्यादिना चंदनदासं प्रतिनिष्ठुरमभिधानाद्गुजम् । AS1; ... चाणक्येन भवानेवेत्यादिना ... (the rest as in AS1) BD1.

1. RV pp. 103 - 104. आर्यपुत्र एषापि या तव समीपे स्तत् किं वसन्तकस्य विज्ञानम् । आर्यपुत्र ममापि स्तत् चित्रकर्म पश्यन्त्याः शीर्षवेदना समुत्पन्ना । (Skt.)

अथ वर्णसंहारः ।

चातुर्वर्ण्योपगमनं वर्णसंहार इष्यते । ६५

यथा वीरचरिते तृतीयेऽङ्के ।

- 5 परिषदियमृषीणामेष वृद्धो युधाजित्
सह नृपतिरमात्यैर्लोमपादश्च वृद्धः ।
अयमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः
प्रभुरपि जनकानामद्बुहो याचकास्ते ॥1

इत्यनेन ऋषिक्षत्रियामात्यादीनां वर्णानां 2 संगतानां वचसा रामविजयाशंसिनः परशुराम-
दुर्नयस्याद्रोहयाच्चाद्वारेणोद्रेदनाद् वर्णसंहार इति ।

I.1 वसंहारः । AS2, Hall; वसंहारमाह । AS1, BD1.

I.2 चातुर्वर्ण्यो AS1, AS2, BD1, BD3, MD, NPH; चातुर्वर्ण्यो Hall; इष्यते AS1, AS2, BD1, Hall; इत्यपि
BD3, MD.

I.4 एष ... ते (I.7) AS2, Hall; om. AS1, BD1.

I.7 याचकाः AS2; याचकः Hall.

I.8 इत्यनेन AS2, Hall; इति पद्येन AS1, BD1. वर्णानां संगतानां AS2; सङ्गतानां वर्णानां Hall; संगतानां
AS1, BD1.

I.9 दुर्नयस्य AS1, AS2, BD1; दुर्नयस्य Hall. व्याच्चा AS1, AS2; व्याच्चा BD1, Hall. वर्णसंहार इति ।

AS2, Hall. वर्णसंहारः । यथा मुद्रा प्र० के० चाणक्येन ये याताः किमिति प्रधार्येति पद्येन सर्वा अपि

प्रकृतयः सुखेन यातु न तदबलवेनाहं कार्यं साधये किंतु स्वबुद्धयैवेति । चातुर्वर्ण्यनिर्वर्णनं वर्णसंहार उक्तः । AS1;

यथा मुद्रा । प्रथमेके । ... चातुर्वर्ण्यं ... (the rest as in AS1) BD1.

1. MVC 3.5

2. Cf. अभिनवगुप्तपादास्तु वर्णशब्देन पात्राण्युपलक्ष्यन्ते संहारो मेलनमिति व्याचक्षते । उदाहरन्ति च रत्नावल्यां

द्वितीयेऽङ्के अदो वि मे अअं गुरुजरो पसादो इत्यादेराभ्य णं हत्ये गेण्हअ पसादेहि णम् । राजा । क्वासौ

क्वासौ इत्यादि । *vṛtti* on SD. 6.94

एतानि च त्रयोदश प्रतिमुखाङ्गानि मुखसंध्युपक्षिप्तबिन्दुलक्षणावान्तरबीजप्रयत्नानुगतानि विधेयानि। एतेषां च मध्ये परिसर्पप्रगमवज्रोपन्यासपुष्पाणां प्राधान्यम्। इतरेषां यथासंभवं प्रयोग इति।

अथ गर्भसंधिमाह।

5 गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्यान्वेषणं मुहुः।

द्वादशाङ्गः पताका स्यान् वा स्यात्प्राप्तिसंभवः ॥६६॥

प्रतिमुखसंधौ लक्ष्यालक्ष्यरूपतया स्तोकोद्भिन्नस्य बीजस्य यः सविशेषोद्भेदपूर्वकः सान्तरायो लाभः पुनर्विच्छेदः पुनः प्राप्तिः पुनर्विच्छेदः पुनश्च तस्यैवान्वेषणं वारंवारं सोऽनिर्धारितैकान्त-फलप्राप्त्याशात्मको गर्भसंधिरिति। तत्र चौत्सर्गिकत्वेन प्राप्तायाः पताकाया अनियमं

10 दर्शयति। पताका स्यान् वेत्यनेन। प्राप्तिः संभवस्तु न्यायादेवेति दर्शयति। स्यादिति। यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के वत्सराजस्य वासवदत्तालक्षणापायेन तद्वेषपरिग्रहसागरिकाभिसरणोपायेन

I.1 च AS2, Hall; om. AS1, BD1. °बीजप्रयत्नानु° AS2; °बीजप्रयत्नानुगुण्यातानि AS1, BD1;

°बीजमहाबीजप्रयत्नानु° Hall.

I.2 एतेषां च AS1, BD1, Hall; तेषां AS2. परिसर्प° AS1, Hall; परिसर्प्य° AS2, BD1. °प्रगम° AS2;

°प्रगयण° AS1; °प्रगयन° BD1; °प्रज्ञम° Hall.

I.5 गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य AS1, BD1, MD, Hall; गर्भः स्यदृष्टनष्टस्य AS2; गर्भदृष्टस्तु नष्टस्य BD3.

I.7 यः AS1, AS2, BD1; om. Hall.

I.9 °प्राप्त्याशात्मको AS2, Hall; °प्राप्त्याशा AS1, BD1.

I.10 अनेन AS2, Hall; om. AS1, BD1. न्यायात् AS2; स्यात् AS1, BD1, Hall. दर्शयति AS2, BD1, Hall; दर्शयित AS1. स्यात् AS1, BD1, Hall; स्यात् प्राप्तिः संभवः AS2.

I.11 °परिग्रह° AS1, AS2, Hall; °परिग्रहं BD1. °सरणोपायेन AS1, AS2, BD1; °सरणोपायेन च Hall.

विद्वषकवचसा सागरिकाप्राप्त्याशा प्रथमं पुनर्वासवदत्तया विच्छेदः पुनः प्राप्तिः पुनर्विच्छेदः
पुनरपायनिवारणोपायान्वेषणं नास्ति देवीप्रसादनं मुक्त्वान्य उपाय 1 इत्यनेन दर्शितमिति ।
स च द्वादशाङ्गो भवति ।

तानुद्दिशति ।

- 5 अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः ।
संग्रहश्चानुमानं च तोटकाधिवले तथा ।
उद्वेगसंभ्रमाक्षेपा लक्षणं च प्रणीयते ॥६७॥
इति । यथोद्देशं लक्षणमाह ।

अभूताहरणं छद्म ॥६८॥

- 10 इति । यथा रत्नावल्याम् तृतीयेऽङ्के । काञ्चनमाला । साधु रे वसन्तअ साधु । अदिसइदो
तुए अमच्चो जोअन्धराअणो इमाए संधिविग्गहचिन्ताए 2 इत्यादिना प्रवेशकेन

I.2 अप्रसादनम् AS2, Hall; अप्रसाधनम् AS1, BD1. दर्शितमिति । AS2, Hall; दर्शितमिति । यथा मुद्रा० द्वि०
के० कौटिल्यधीरज्जुनिवद्भेति पद्ये उपायापायशंकाभ्यां मौर्यलक्ष्मीस्थैर्यरूपायाः प्राप्तेरसंभवः । AS1; यथा मुद्रा ।
द्वितीयेंके ... प्राप्तेरसंभवः । (the rest as in AS1) BD1.

I.4 तान् AS2, Hall; तानि AS1, BD1. उद्दिशति । AS2, Hall; उद्दिशति । अभूताहरणमिति सार्द्धेन । AS1, BD1.

I.10 तृतीयेंके । काञ्चनमाला । BD1; तृ० के० काञ्चनमाला । AS1; तृतीयेंके काञ्चनमनमाला सोच्छ्वासं AS2; om.
Hall. साधु ... साधु । AS1, AS2, BD1; साधु रे अमच्च वसन्तअ साधु । Hall. अदिसइदो AS2, Hall;
अदिसइओ AS1, BD1.

I.11 तुए AS2; तर Hall; om. AS1, BD1. अमच्चो AS1, BD1, Hall; अमच्च AS2. जोअन्धराअणो AS1,
AS2, BD1; जोगन्धराअणो Hall.

1. RV p. 139

2. RV p.109. साधु रे वसन्तक साधु । अतिशयितस्त्वयामात्यो यौगन्धरायणोऽनया सन्धिविग्रहचिन्तया । (Skt.)

गृहीतवासवदत्तावेषायाः सागरिकाया वत्सराजाभिसरणं छद्म विदूषकसुसंगताकृप्त-
काञ्चनमालानुवादद्वारेण दर्शितमित्यभूताहरणम्।

अथ मार्गः।

मार्गस्तत्त्वार्थकीर्तनम्।६९

- 5 इति। यथा रत्नावल्याम् तृतीयेऽङ्के। विदूषकः। दिट्ठिआ वट्टसि समीहिदम्भधिकाए कज्ज-
सिद्धीए। राजा। वयस्य कुशलं प्रियायाः। विदूषकः। अइरेण सअं ज्जेव्व पेक्खिअ
जाणिस्ससि।। राजा। (सपरितोषम्) दर्शनमपि भविष्यति प्रियायाः। विदूषकः। (सगर्वम्)

l.1 ०कृप्त० Hall; ०क्लप्त० AS1; ०क्लुप्त० AS2; ०क्लृप्त० BD1.

l.2 अभूताहरणम्। AS2, Hall; अभूताहरणं। यथा वेष्यां तृती० अश्वत्थामा हत इति पृथासूनुना स्पष्टमुक्त्वेति पद्ये
सूतवचनेन युधिष्ठिरस्य छद्मवचनमुक्तम्। यथा वा मुद्रा० द्विके० आहितुण्डिअछद्मधारिणो विराधगुप्तस्य सर्वं
प्राकृतवचनं प्रस्तुतोपयोगिछद्माचरणं। प्रस्तुतस्य राक्षसं प्रति कुसुमपुरवृत्तान्तकथनस्योपयोगिछद्माचरणादभूताहरणम्।
AS1; ... तृतीयके ... मुद्राराक्षसे। द्वितियके। आहितुण्डिक० ... (the rest as in AS1) BD1.

l.3 अथ मार्गः। AS2, Hall; om. AS1, BD1.

l.5 तृतीयके AS2, BD1; तृके० AS1; om. Hall. विदूषकः। दिट्ठिआ AS1, BD1, Hall; विदूष० भो वअस्स
दिट्ठिआ AS2. समीहिदम्भधिकाए कज्ज Hall; समीहिदअधिकाए कज्ज AS1; समीहिदकज्ज AS2; समीहिदाए कज्ज
BD1.

l.6 राजा। वयस्य कुशलं प्रियायाः AS1, BD1, Hall; राजा सहर्षं विहस्य अपि कुशलं प्रियायाः सागरिकायाः
AS2. AS1 and BD1 ins. इत्यारभ्य after प्रियायाः and om. up to इच्छामि (p.51, l.2). विदूषकः। अइरेण
Hall; विदू० भो अइरेण AS2. ज्जेव्व Hall; जेव्व AS2.

l.7 जाणिस्ससि AS2; जाणिहिसि। Hall. सपरितोषम् AS2; om. Hall. प्रियायाः AS2; om. Hall.

1. दिष्ट्या वर्धसे समीहिताभ्यधिकया कार्यसिद्ध्या। ... अचिरेण स्वयमेव प्रेक्ष्य ज्ञास्यसि। (Skt.)

कीस ण भविस्सदि जस्स दे उवहसिदविहप्फदिबुद्धिविहवो अहं अमच्चो। राजा। तथापि
कथमिति श्रोतुमिच्छामि। (विदूषकः कर्णे कथयति एवमेवम्)¹ इत्यनेन यथा विदूषकेण
सागरिकासमागमः सूचितः तथैव निश्चितरूपो राज्ञे निवेदित इति तत्त्वार्थकथनान् मार्ग इति।

अथ रूपम्।

5

रूपं वितर्कवद् वाक्यं।७०

इति। यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के। राजा। अहो कोऽपि कामिजनस्य स्वगृहिणी-

समागमपरिभाविनोऽभिनवं जनं प्रति पक्षपातः। तथाहि।

l.1 कीस Hall; भो कीस AS2. ऽविहप्फदि० Hall; ऽविहप्फदि० AS2. तथापि Hall; न खलु चित्रं न
संभाव्यते त्वयि तथापि AS2.

l.2 कथमिति Hall; कथय विस्तरतः AS2. कथयति AS1, BD1, Hall; om. AS2. एवमेवम् AS1, AS2, BD1;
एवम् Hall. इत्यनेन AS2, Hall; इत्यनेन AS1, BD1.

l.3 ऽकथनान् मार्ग इति। AS2, Hall; ऽकथनम्। यथा वा मुद्राराक्षसे द्वितीयेऽङ्के। नेदं विस्मृतमूर्तिना न
विषयव्यासंगमूढात्मनेति। राक्षसस्य तत्त्वार्थकथनमिति मार्गः। AS1; ... मुद्राराक्षसे। ... (the rest as in AS1)
BD1.

l.4 अथ रूपम् AS2, Hall; रूपमाह AS1, BD1.

l.5 वितर्क० AS2, BD3, MD, Hall; विशेष० AS1, BD1.

l.6 तृतीयेऽङ्के AS2, BD1; तृ० AS1; om. Hall. कोऽपि AS2; किमपि AS1, BD1, Hall. स्वगृहिणी० AS1,
BD1, Hall; स्वगृहिणी० AS2.

1. RV p. 117. कथं न भविष्यति यस्य ते उपहसितबृहस्पतिबुद्धिविभवोऽहममात्यः। (Skt.)

प्रणयविशदां दृष्टिं वक्त्रे ददाति न शङ्किता

घटयति घनं कण्ठाश्लेषे रसान् न पयोधरौ।

वदति बहुशो गच्छामीति प्रयत्नधृताप्यहो

रमयतितरां सङ्केतस्था तथापि हि कामिनी ॥1

- 5 कथं चिरयति वसन्तकः। किं नु खलु विदितः स्यादयं वृत्तान्तो देव्या इत्यनेन
रत्नावलीसमागमप्राप्त्याशानुगुण्येनैव देवीशङ्कायाश्च वितर्काद् रूपमिति।

अथोदाहरणम्।

सोत्कर्षं स्यादुदाहतिः। ७१

- 1.1 दृष्टिं वक्त्रे AS2, Hall; वक्त्रे दृष्टिं AS1, BD1. AS1 and BD1 ins. इति आरभ्य after ददाति and om.
the rest of the verse.
- 1.5 कथं AS1, BD1, Hall; अये कथं AS2. किं नु Hall; किं न AS1, BD1; तत् किं नु AS2; इत्यनेन
AS1, BD1, Hall; इअनेन AS2.
- 1.6 °प्राप्त्याशा° AS1, BD1, Hall; °प्रत्याशा° AS2. च AS1, BD1, Hall; एव AS2. रूपमिति AS2, Hall;
रूपं। यथा मुद्रा° द्वि° के° राक्षसः भगवति कमलालये भृशमगुणज्ञासि। यतः आनन्दहेतुमपि देवमपास्येत्यारभ्य
अपि चाविनीते तदहमाश्रयोन्मूलनेनैव त्वामकामां करोमीत्यंतं राक्षसस्य वितर्कप्रतिपादनं रूपमिति। AS1; ...
मुद्रा। द्वि° के° ... देवमपास्येत्यारभ्य अपि चाविनीते। ... (the rest as in AS1) BD1.
- 1.7 अथोदाहरणम् AS2, Hall; उदाहरणमाह AS1, BD1.

इति। यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के। विदूषकः। (सहर्षम्) ही ही भोः कोसंबीरज्जलाहेणावि
ण तादिसो वअस्सस्स परितोसो आसि जादिसो मम सआसादो पिअवअणं सुणिअ
भविस्सदि त्ति तवकेमि 1 इत्यनेन रत्नावलीप्राप्तिवार्तापि कौशाम्बीराज्यलाभादतिरिच्यत
इत्युत्कर्षाभिधानादुदाहरितिरिति।

5 अथ क्रमः।

क्रमः संचिन्त्यमानाप्तिर्। ७२

- I.1 यथा AS1, BD1, Hall; याथा AS2. तृतीयेऽङ्के (तृतीयेंके) AS2, BD1; तृ० के० AS1; om. Hall.
विदूषकः Hall; विदू० AS1, BD1; वसंतकः AS2. सहर्षम् AS1, BD1, Hall; सपरितोषं AS2. भोः AS2, BD1;
भो AS1, Hall. कोसंबी० AS2; कोसंबी० AS1, BD1, Hall.
- I.2 ण AS2, Hall; त AS1; न BD1. तादिसो AS2, Hall; तारिसो AS1, BD1. परितोसो Hall; परिओसो
AS1; हिअअपरितोसो AS2; परिआसो BD1. जादिसो AS2; जारिसो AS1, BD1; यादिसो Hall. मम
सआसादो AS2, Hall; मह सयासादो AS1, BD1. सुणिअ AS2, Hall; सुनिय AS1; सुणिय BD1.
- I.3 वार्तापि AS2, Hall; वार्ता AS1, BD1. कौशाम्बीराज्यलाभात् Ed.; कोशाम्बीराज्यलाभात् Hall;
कौशांबीराज्यलाभात् AS2; कौशांबीलाभात् AS1, BD1.
- I.4 उत्कर्षाभिधानात् AS1, BD1, Hall; उत्कर्षातिशयात् AS2. उदाहरितिरिति AS2, Hall; उदाहरणं। यथा वेण्यां।
तृ० के० यो यः शस्त्रं विभर्ति स्वभुजगुरुमद इति अश्वत्थाम्ना स्वोत्कर्षस्याभिधानात्। यथा मुद्रारा। द्वि० के०
मया तावत्सुहृत्तमस्य चन्दनदासस्येत्यारभ्य इष्टात्मजः सपदीति पद्यान्तं राक्षसेन सोत्कर्षाभिधानादुदाहरणं। AS1;
...पो यः ...सुहृत्तमस्य ... स्वोत्कर्षाभिधानादुदाहरणं। (the rest as in AS1) BD1.
- I.5 अथ क्रमः। AS2, Hall; om. AS1, BD1.

1. RV p. 115. ही ही भोः कौशाम्बीराज्यलाभेनापि न तादृशो वयस्यस्य परितोष आसीद् यादृशो मम
सकाशात् प्रियवचनं श्रुत्वा भविष्यतीति तर्कयामि। (Skt.)

इति । यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के । राजा । उपनतप्रियासमागमस्यापि मे
किमिदमत्यर्थमुत्ताम्यति चेतः । अथवा

तीव्रः स्मरसंतापो न तथादौ बाधते यथासन्ने ।

तपति प्रावृषि सुतरामभ्यर्णजलागमो दिवसः ॥1

- 5 इति । विदूषकः । (आकर्ण्य) भोदि सागरि ए सो पिअवअस्सो तुमं ज्जेव उद्दिसिअ
उक्कण्ठाणिभरं मन्तेदि ता निवेदेमि से तुहागमणम् 2 इत्यनेन वत्सराजस्य
सागरिकासमागममभिलषत एव सागरिकाप्राप्तिरिति क्रमः ।

अथ क्रमान्तरं मतभेदेन ।

- I.1 तृतीयेऽङ्के Ed.; तृ० के० AS1; तृतीये० AS2; तृती। BD1; om. Hall. राजा AS1, BD1, Hall; राजा
सोत्कण्ठमात्मगतं AS2. उपनतप्रियासमागमस्य BD1; उपजतप्रियासमागमस्य AS1; उपहितप्रियासमागमस्य AS2;
उपनतप्रियासमागमोत्सवस्य Hall. मे AS1, BD1, Hall; om. AS2.
- I.2 AS1 and BD1 ins. इत्यारभ्य after किमिदम् and om. up to इति (I.5). उत्ताम्यति चेतः Hall; उत्ताम्यति मे
मनः AS2. अथवा Hall; तथाहि AS2.
- I.5 इति Hall; om. AS2. सागरि BD1, Hall; सारि AS1, AS2. ए सो AS1, BD1, Hall; ए सो खु AS2.
ज्जेव Hall; जेव्व AS1, BD1; ज्जेव्व AS2. उद्दिसिअ AS2, Hall; उद्दिशिअ AS1, BD1.
- I.6 उक्कण्ठाणिभरं AS2, Hall; उत्कण्ठानिभरं AS1, BD1. निवेदेमि AS1, AS2, BD1; निवेदेमि Hall. से
AS1, BD1, Hall; om. AS2. इत्यनेन AS2, Hall; इत्यनेन AS1, BD1.
- I.7 असमागमम् AS2, Hall; असमागमस्य AS1, BD1. अभिलषत एव AS2, Hall; om. AS1, BD1. सागरिका०
AS1, AS2, BD1; भ्रान्तसागरिका० Hall. प्राप्तिरिति क्रमः AS2, Hall; प्राप्तिः । यथा मुद्रा० द्वि० के०
पाऊण शिरवसेसं इति गाथावाचनान्तरं स्वगतं । अये कुसुमपुरवृत्तान्तज्ञो भवत्प्रणिधिरिति गाथार्थः इत्यनेन पूर्वं
द्वारिकस्तिष्ठतीति कुसुमपुरवृत्तान्तहरचारागमनस्य संचितितस्य प्राप्तेः । AS1; ... यथा च मुद्रा । ... (the rest as
in AS1) BD1.

1. RV 3.10

2. भवति सागरिके एष प्रियवयस्यस्त्वामेवोद्दिश्योत्कण्ठानिर्भरं मन्त्रयति तन्निवेदयाम्यस्मै तवागमनम् । (Skt.)

भावज्ञानमथापरे । ७३

इति । यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के । राजा । (उपसृत्य) प्रिये सागरिके ।

शीतांशुर्मुखमुत्पले तव दृशौ पद्मानुकारौ करौ

रम्भागर्भनिभं तवोरुयुगलं बाहू मृणालोपमौ ।

5

इत्याह्लादकराखिलाङ्गि रभसान् निःशङ्कमालिङ्ग्य माम्

अङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराण्येह्येहि निर्वीपय ॥ 1

इत्यादिना इह तदप्यस्त्येव बिम्बाधर 2 इत्यन्तेन वासवदत्तया वत्सराजभावस्य

ज्ञातत्वात् क्रमान्तरमिति ।

अथ संग्रहः ।

10

संग्रहः सामदानोक्तिर् । ७४

इति । यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के । राजा । साधु वयस्य साधु । इदं ते पारितोषिकम् ।

1.2 तृतीयेऽङ्के AS2; तृती० AS1, BD1; om. Hall. उपसृत्य AS2, Hall; om. AS1, BD1.

1.3 तव दृशौ ... निर्वीपय ॥ (1.6) AS2, Hall; om. AS1, BD1.

1.7 इत्यादिना AS2, Hall; इत्यारभ्य AS1, BD1. इह तदप्यस्त्येव बिम्बाधरे Hall; किं पद्यस्य रुचिम्

(RV 3. 13) AS1; तदप्यस्त्येष बिम्बाधरे AS2; किं यमस्य रुचिम् BD1. भावस्य ज्ञातत्वात् AS2, Hall;

भावज्ञानात् AS1, BD1.

1.8 क्रमान्तरमिति । AS2, Hall; क्रमान्तरं । यथा वा मुद्रा० द्वि० के० पाउण गिरवसेसमिति गाथार्थभावज्ञानात्

क्रमः । AS1; यथा वा मुद्रा । द्विती । ... (the rest as in AS1) BD1.

1.11 तृतीयेऽङ्के AS2; तृती । AS1, BD1; om. Hall. राजा । AS1, BD1; राजा सपरितोषं AS2; om. Hall.

1. RV 3.11

2. RV 3.13

(इति कटकं ददाति ।) 1 इत्याभ्यां सामदानाभ्यां विदूषकस्य सागरिकासमागमकारिणः
संग्रहात् संग्रह इति ।

अथानुमानम् ।

अभ्यूहो लिङ्गतोऽनुमा । ७५

5 यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के । राजा । धिङ् मूर्ख । त्वत्कृत एवायमापतितोऽस्माकमनर्थः ।

कुतः

समारूढा प्रीतिः प्रणयबहुमानात् प्रतिदिनं

व्यलीकं वीक्ष्येदं कृतमकृतपूर्वं खलु मया ।

I.1 इति कटकं ददाति AS1, BD1; इति हस्तादवतार्य कटकं ददाति AS2; कटकं ददामि Hall. आभ्यां AS2, Hall; om. AS1, BD1.

I.2 संग्रह इति । Hall; संग्रहः AS2; संग्रहः । यथा वा मुद्रा । द्विती । नाद्येन भूषणानि परिधाप्य स्वस्ति भवते साधयाम्यहं । इति कंचुकिवचनं सामदानरूपं । AS1; संग्रहः यथा ... द्विती । के । ... सामदानरूपम् । (the rest as in AS1) BD1.

I.3 अथानुमानम् AS2, Hall; om. AS1, BD1.

I.5 तृतीयेऽङ्के AS2; तृती । AS1, BD1, om. Hall. मूर्ख AS1, BD1, Hall. मूर्ख किमेवमुपहससि मां ननु ... AS2. अनर्थः AS1, BD1, Hall; अर्थाकुरः AS2.

I.6 कुतः AS1, BD1, Hall; यतः AS2.

I.7 समारूढा AS1, BD1, Hall; समारूढ AS2. प्रतिदिनं AS1, BD1, Hall; अनुदिनं AS2.

I.8 खलु AS2, BD1, Hall; om. AS1.

प्रिया मुञ्चत्यग्र स्फुटमसहना जीवितमसौ

प्रकृष्टस्य प्रेम्णः स्वलितमविषलं हि भवति ॥१

विदूषकः। भो वअस्स वासवदत्ता किं करिस्सदि त्ति ण जाणामि। साअरिआ उण
दुक्करं जीविस्सदि त्ति तक्केमि २ इत्यत्र प्रकृष्टप्रेमस्खलनेन सागरिकानुरागजन्येन

5 वासवदत्ताया मरणाभ्यूहनमनुमानमिति।

अथाधिबलम्।

अधिबलमभिसंधिः। ७६

इति। यथा रत्नावल्याम् तृतीयेऽङ्के। काञ्चनमाला। भट्टिणि इअं सा चित्तसालिआ। ता

I.3 वअस्स AS2, Hall; अस्स AS1, BD1. वासवदत्ता AS1, BD1, Hall; रूढा देई दाव AS2. करिस्सदि AS1, AS2, BD1, करिस्सदि Hall. जाणामि AS1, BD1, Hall; आणामि AS2. साअरिआ AS1, AS2, BD1; सागरिआ Hall. उण AS1, BD1, Hall; उण अज्ज AS2.

I.4 दुक्करं AS1, BD1, Hall; दुःक्करं AS2.

I.5 अनुमानमिति। AS2, Hall; अनुमानं। यथा वा मुद्रा। द्वि। के। राक्षसः व्यक्तमाहितुण्डिकच्छदना
विराधगुप्तेनानेन भवितव्यमिति राक्षसेनाभ्यूहनादनुमानं। AS1, BD1.

I.6 अधिबलम् AS2, BD1; अधिवलम् AS1, Hall.

I.7 अधिबलमभिसंधिः AS2; अलिसंधिर्हलिवलं AS1; अतिसंधिर्हलिवलं BD1; अधिबलमतिसंधि BD3;
अधिवलमतिसंधिः MD; अधिवलमभिसन्धिः Hall.

I.8 तृतीयेऽङ्के AS2; तृती। AS1, BD1; om. Hall. सा AS1, BD1, Hall; om. AS2. ता Hall; om. AS1;
ता जाव AS2; ता रध ज्जेव मुहुत्तअं चिट्ठ जाव BD1.

1. RV 3.15

2. भोः वयस्य वासवदत्ता किं करिष्यतीति न जानामि। सागरिका पुनर्दुष्करं जीविष्यतीति तर्कयामि। (Skt.)

वसन्तअस्स सण्णं करेमि (छोटिकां ददाति) ¹ इत्यादिना वासवदत्ताकाञ्चनमालाभ्यां
सागरिकासुसंगतावेष्टाभ्यां राजविदूषकयोरभिसंधीयमानत्वादधिवलमिति ।

अथ तोटकम् ।

संरब्धं तोटकं वचः । ७७

- 5 इति । यथा स्त्रावल्यां तृतीयेऽङ्के । वासवदत्ता । (उपसृत्य) अज्जउत्त जुत्तं एदं सरिसं एदं ।
(पुनः सरोषम्) अज्जउत्त उट्ठेहि । किं अज्जवि आहिजाईए सेवादुःखमणुभवीअदि । कञ्चणमाले
एदेन ज्जेव लदापासेण बन्धिअ आणेहि एणं दुट्ठबल्लणं । एदं पि दुट्ठकण्णअं अगगदो करेहि ।²

I.1 वसन्तअस्स AS2, Hall; अस्स AS1. अज्जवसन्तअस्स BD1. सण्णं AS1, BD1, Hall; संकेतअं AS2.

छोटिकां AS1, BD1, Hall; इति छोटिकां AS2. मालाभ्यां AS2, Hall; मालिकाभ्यां AS1, BD1.

I.2 अभिसंधीयं AS2, Hall; अतिसंधीयं AS1, BD1. अधिवलमिति । Ed.; अधिवलमिति । AS2, Hall;

अधिवलमिति । यथा मुद्रा । द्वि । कार्यव्यग्रत्वान्मनसः प्रभूतत्वाच्च प्रणिधीनां विस्मृतं इदानीं स्मृतिरुपलब्धा
इत्यनेन इष्टजनसंधानादधिवलम् । AS1; ... यथा च मुद्रा । ... इष्टजनातिसंधानात् ... (the rest as in AS1) BD1.

I.5 तृतीयेऽङ्के AS2; तृ । AS1, BD1. om. Hall. अज्जउत्त AS2, Hall; om. AS1, BD1. जुत्तं एदं सरिसं एदं
AS1, BD1; जुत्तं सोदं सरिस एदं AS2; जुत्तमिणं सरिसमिणं Hall.

I.6 उट्ठेहि AS1, AS2, Hall; उत्थेहि BD1. आहिजाईए Hall; आहिजादिए AS1, BD1; सहजाहिजादीए AS2.
सेवादुःखम् AS2, Hall; सेआदुःखम् AS1, BD1. अणुभवीअदि AS1, BD1, Hall; अणुहवीअदि AS2. कञ्चणमाले
Hall; काञ्चणमाले AS1; हंजे कञ्चणमाले AS2; कञ्चनमाणे BD1.

I.7 ज्जेव Hall; ज्जेअ AS1, BD1; जेव्व AS2. लदापासेण AS1, AS2, BD1; पासेण Hall. आणेहि एणं Hall;
आणेहि एदं AS1, BD1; गेण्ह णं AS2. वल्लणं AS1, BD1; बल्लणं AS2; वल्लणं Hall. पि AS1, BD1, Hall;
अ AS2.

1. RV p.126. भर्त्रि इयं सा चित्रशालिका । तत् वसन्तकस्य संज्ञां करोमि । (Skt.)

2. RV pp. 147 - 148. आर्यपुत्र युक्तमिदं सदृशमिदम् । ... आर्यपुत्र उत्तिष्ठ । किमद्यापि आभिजात्याः

सेवादुःखमनुभूयते । काञ्चनमाले एतेनैव लतापाशेन बद्धानयैर्न दुष्टब्राह्मणम् । एतामपि दुष्टकन्यकामग्रतः कुरु । (Skt.)

इत्यनेन वासवदत्तासंरब्धवचसा सागरिकासमागमान्तरायभूतेनानियतप्राप्तिकारणं तोटकमुक्तम्।

यथा च वेणीसंहारे तृतीयेऽङ्के।

प्रयत्नपरिबोधितः स्तुतिभिरयं शेषे निशाम्। 1

इत्यादिना

5

धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः। 2

इत्यन्तेनान्योन्यं कर्णाश्वत्थामोः संरब्धवचसा सेनाभेदकारिणा पाण्डवविजयप्राप्त्याशान्वितं

तोटकमिति। ग्रन्थान्तरे तु

तोटकस्यान्यथाभावं ब्रुवतेऽधिबलं बुधाः। ७८

यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के। राजा। देवि एवमपि प्रत्यक्षदृष्टव्यलीकः किं विज्ञापयामि।

I.1 इत्यनेन AS2, Hall; इत्यनेन AS1, BD1. ०प्राप्तिकारणं AS2, Hall; ०प्राप्तकारिणा AS1, BD1.

I.2 तृतीयेऽङ्के AS2; तृती। AS1, BD1; om. Hall.

I.3 Before प्रयत्न० AS2 ins. अश्व०.

I.5 Before धृतायुधो AS2 ins. कर्णः.

I.7 तोटकमिति। AS2, Hall; तोटकं। यथा वा मुद्रा। द्विती। राक्षसः। शस्त्रमाकृष्य ससंभ्रमं। अयि मयि स्थिते

कः कुसुमपुरमुपरोत्स्यति। प्रवीरकर क्षिप्रमिदानीं। प्राकारपरितः शरासनधरैः क्षिप्रं परिक्रम्यतामित्यादिना। विराधः

अमात्यालमावेगेन वृत्तमिदं वर्णयत इत्यंतं राक्षसस्य संरब्धवचनं तोटकमिति। AS1, BD1. ग्रन्थान्तरे तु Hall;

मतांतरेण अधिबलतोटके लक्षयति। AS1, BD1; ग्रन्थान्तरे AS2.

I.8 DR 1.78 and 1.79 have been omitted by BD3 and MD; they form part of the *Avaloka* under Hall 1.37d. Cf. I.5, p. 60. अधिबलं AS2; अधिबलं AS1, BD1, Hall. बुधाः AS2, Hall; परे AS1, BD1.

I.9 तृतीयेऽङ्के AS2; तृती। AS1, BD1; om. Hall. देवि AS1, BD1, Hall; om. AS2. अपि AS1, BD1, Hall; om. AS2. प्रत्यक्षदृष्ट० AS1, BD1, Hall; दृष्ट० AS2. किं Hall; किंचित् AS1, BD1; किं ब्रवीमि तथापि AS2.

1. VS 3.34

2. VS 3.46

आताम्रतामपनयामि विलक्ष एव

लाक्षाकृतां चरणयोस्तव देवि मूर्ध्ना ।

कोपोपरागजनितां तु मुखेन्दुबिम्बे

हर्तुं क्षमो यदि परं करुणा मयि स्यात् ॥१

5

संरम्भवचनं यत्तु तोटकं तदुदाहृतम् । ७९

यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के । राजा । प्रिये वासवदत्ते प्रसीद प्रसीद । वासवदत्ता ।

(अश्रूणि धारयन्ती) अज्जउत्त मा एव्वं भण । अण्णसंकन्ताइं खु एदाइं अक्खराइं । 2

यथा च वेणीसंहारे चतुर्थेऽङ्के । राजा । अये सुन्दरक कच्चित् कुशलमङ्गराजस्य । पुरुषः ।

I.4 After स्यात् AS1 and BD1 ins. इत्यनेन तोटकान्यथाभावस्यासंरम्भवचनस्यः राज्ञोक्तत्वात् । तोटकमाह ।

I.5 तु AS2, Hall; तत् AS1, BD1. तदुदाहृतम् AS2, Hall; संप्रचक्षते AS1, BD1. Cf. DR 1.78 (I.8, p. 59).

Dhanika's introduction to DR 1.78 and 1.79 (ग्रन्थान्तरे तु I.7, p. 59) obviously refers to संरम्भवचनं चैव तोटकं नाम संज्ञितम् ॥ कपटेनातिसन्धानं ज्ञेयं त्वधिबलं बुधैः । NS' 21. 89 cd 90 ab. Similarly his

introduction to DR 1. 73 (अथ क्रमान्तरं मतभेदेन I.8, p. 54) refers to भावकत्वोपलब्धिस्तु क्रम

इत्यभिधीयते । NS' 21.87 ab. Had Dhanika quoted these alternative definitions of *toṭaka* and *adhibala*,

he would have added the usual phrase इति केचित् after उदाहृतम् . Surely he would not intend to undermine the authority of Dhanañjaya by quoting different views and showing his support for them by illustrative examples.

I.6 तृतीयेऽङ्के AS2; ३ AS1, BD1; om. Hall. राजा AS1, BD1, Hall; राजा उपविश्यांजलिं बध्वा AS2.

I.7 अश्रूणि धारयन्ती Hall; अश्रूणि विधारयन्ती AS1, BD1; om. AS2. अज्जउत्त AS1, BD1, Hall; om. AS2.

एव्वं AS1, AS2, BD1; एव Hall. ँसंकन्ताइं Hall; ँसकिदाइं AS1, BD1; ँगदाइं दाणिं AS2. खु Hall; om.

AS1, AS2, BD1. एदाइं AS1, BD1, Hall; इमाइं AS2. अक्खराइं AS1, AS2, BD1; अक्खराइं त्ति Hall.

I.8 चतुर्थेऽङ्के AS2; ४ AS1, BD1; om. Hall. राजा AS1, BD1, Hall; राजा विलोक्य AS2. अये AS2, Hall;

om. AS1, BD1. सुन्दरक AS2, Hall; सुन्दर AS1, BD1. पुरुषः AS1, BD1, Hall; सुंदरः देव AS2.

1. RV 3.14

2. RV p. 134; आर्यपुत्र मैवं भण । अन्यसंक्रान्तानि खलु एतान्यक्षराणि । (Skt.)

कुसलं सरीरमेत्तकेण। राजा। किं तस्य किरीटिना हता धौरियाः। क्षतः सारथिः। भग्गो वा रथः। पुरुषः। देव ण भग्गो रहो। से मणोरहो वि। राजा। (ससंभ्रमम्) कथम् 1 इत्येवमादिना संरन्धवचसा तोटकमिति।

अथोद्वेगः।

5

उद्वेगोऽरिकृता भीतिः।८०

यथा ख्वावल्यां तृतीयेऽङ्के। सागरिका। (स्वगतम्) कहं अकिदपुण्णेहिं अत्तणो इच्छाए मरिदुं पि ण पारीअदि 2 इत्यनेन वासवदत्तातः सागरिकाया भयमित्युद्वेगः।

-
- I.1 कुसलं सरीरमेत्तकेण Hall; कुशलं शरीरमात्रेण AS1, BD1. AS1 and BD1 ins. इत्यादिना after शरीरमात्रेण and om. up to मणोरहो (I.2); कुसलं सरीरमेत्तेण AS2. राजा Hall; राजा ससंभ्रमं AS2. किं तस्य Hall; om. AS2. हता Hall; निहता AS2. धौरियाः Hall; धौरियकाः AS2. क्षतः Hall; हतः AS2.
- I.2 पुरुषः Hall; सुंदरः AS2. भग्गो रहो Hall; after रहो Hall inserts भग्गो; रहो भग्गो AS2. वि AS2; om. Hall.
- I.4 अथोद्वेगः AS2, Hall; om. AS1, BD1.
- I.5 अरिकृता AS2, BD1, MD, Hall; अरिकृताः AS1; अरीकृता BD3.
- I.6 तृतीयेके AS2; तृ AS1; तृती BD1; om. Hall. सागरिका AS1, Hall; साग० AS2; सागरिकाः BD1. स्वगतम् AS1, BD1; स्व० AS2; आत्मगतम् Hall. कहं Hall; कहिं AS1, BD1; om. AS2. अकिदपुण्णेहिं AS1, BD1, Hall; अकिदपुण्णा मए AS2.
- I.7 मरिदुं AS1, AS2, BD1; मरिदुं Hall. पि AS2, Hall; om. AS1, BD1. AS2 reads मरिदुं पि before अत्तणो (I.6). पारीअदि Hall; परिअदि AS1, BD1; पाविदं AS2.
-

1. VS. p. 103. कुशलं शरीरमात्रकेण। ... देव न भग्गो रथः। अस्य मनोरथोऽपि। (Skt.)

2. RV p. 149. कथमकृतपुण्यैरात्मन इच्छया मर्तुमपि न पार्यते। (Skt.). Cf. अकिदपुण्णाए मए मरिदुं पि अत्तणो इच्छाए ण पारिदं। (Skt.)

यो हि यस्यापकारी स तस्यारिः। यथा च वेणीसंहारे चतुर्थेऽङ्के। सूतः। (श्रुत्वा
सभयम्) कथमासन्न एवासौ कौरवराजपुत्रमहावनोत्पातमारुतो मारुतिः। अनुपलब्धसंज्ञश्च
महाराजः। भवतु। दूरमपहरामि स्यन्दनम्। कदाचिदयमनार्यो दुःशासन इवास्मिन्नपि
अनार्यमाचरिष्यति ¹ इति अरिकृता भीतिरुद्वेगः।

5 अथ संभ्रमः।

शङ्खात्रासौ च संभ्रमः। ८१

I.1 च AS2, Hall; om. AS1, BD1. चतुर्थेऽङ्के AS2; ४ AS1, BD1; om. Hall.

I.2 सभयम् AS2, BD1, Hall; भयम् AS1. कथम् AS1, BD1, Hall; अये कथम् AS2. एवासौ AS1, BD1, Hall; एष दुरात्मा AS2. मारुतो AS1, AS2, Hall; मारुतो BD1. AS1 and BD1 ins. इत्यारभ्य after मारुतिः and om. up to अस्मिन्नपि (I.3).

I.3 संज्ञश्च Hall; संज्ञश्च तावदत्र AS2. दूरम् Hall; सुदूरम् AS2. अयम् Hall; om. AS2. अस्मिन्नपि Hall; अस्मिन् AS2.

I.4 इति अरिकृता भीतिरुद्वेगः। Hall; इत्यन्तं। अरितो उद्वेगः। यथा वा मु।२ राक्षसः सोद्वेगं। सखे। कुतश्चाणक्यवटोः परितोषः। अफलमनिष्टफलं वा दारुवर्मणः प्रयत्नमधिच्छामीति राक्षसस्य चाणक्यसकाशादुद्वेगः। AS1; इति AS2; इत्यन्तं अन्यदर्शित उद्वेगः यथा वा मुद्रा। ... सोद्वेगं सखे। कुतश्चाणक्यवटोः परितोषः अफलम् ... (the rest as in AS1) BD1.

I.5 अथ संभ्रमः AS2, Hall; om. AS1, BD1.

I.6 आसौ AS2, BD3, MD, Hall; आसौ AS1, BD1. संभ्रमः AS2, BD3, MD, Hall; विभ्रमः AS1, BD1.

- यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के। विदूषकः। (पश्यन्) का उण एसा। (ससंभ्रमम्) कधं
 देई वासवदत्ता अत्ताणं वावादेदि। राजा। (ससंभ्रममुपसृत्य) क्वासौ क्वासौ 1 इत्यनेन
 वासवदत्ताबुद्धिगृहीतायाः सागरिकाया मरणाशङ्कया संभ्रम इति। यथा च वेणीसंहारे
 तृतीयेऽङ्के। (नेपथ्ये कलकलः) अश्वत्थामा। (ससंभ्रमम्) मातुल मातुल कष्टम्। एष भ्रातुः
 5 प्रतिज्ञाभङ्गभीरुः किरीटी समं शरवर्षैर्दुर्योधनराधेयावभिद्रवति। सर्वथा पीतं दुःशासनशोणितं
 भीमेनेत्याशङ्का। 2 (तथा प्रविश्य संभ्रान्तः सप्रहारः सूतः) त्रायतां त्रायतां कुमार 3 इति

- I.1 तृतीयेऽङ्के AS2; तृ AS1; ३ BD1; om. Hall. पश्यन् Hall; पश्यन्नुच्चैः ससंभ्रमम् AS1, BD1; विलोक्य
 AS2. ससंभ्रमम् Hall; om. AS1, AS2, BD1. कधं Hall; कधं AS1, BD1; कधं उण AS2.
 I.2 देई AS1, AS2, BD1; देवी Hall. अत्ताणं वावादेदि Hall; अप्याणं वावादेति AS1; ससंभ्रममुच्चैः भो वअस्स
 परित्ताहिस्स एसा खुदेई वासवदत्ता अत्ताणअं उब्बधिअ वावादेदि AS2; अप्याणं वावादेदि BD1. उपसृत्य AS1,
 AS2, BD1; उपसर्पन् Hall. क्वासौ क्वासौ Hall; क्वासौ AS1, BD1; वयस्य क्वासौ AS2.
 I.3 गृहीतायाः AS1, AS2, Hall; गृहीतायाः BD1. सागरिकायाः AS1, AS2, Hall; om. BD1. च AS2,
 Hall; om. AS1, BD1.
 I.4 तृतीयेऽङ्के AS2; ३ AS1; ३ के BD1; om. Hall. ससंभ्रमम् AS1, BD1, Hall; अप्रतो विलोक्य AS2.
 मातुल मातुल Hall; मातुल २ AS1, BD1; मातुल हा धिक् AS2. एषः AS1, BD1, Hall; एष खलु AS2.
 I.5 प्रतिज्ञा० AS2, Hall; प्रतिज्ञा० AS1, BD1. शरवर्षैः AS1, BD1, Hall; om. AS2. राधेयौ AS1, BD1,
 Hall; राधेयौ शरवर्षैर्दुर्योधनैः AS2. ऽद्रवति AS1, BD1, Hall; ऽद्रवति हा कष्टं २ AS2. दुःशासनशोणितं AS2;
 शोणितं दुःशासनस्य AS1, BD1, Hall.
 I.6 इत्याशङ्का AS2, Hall; इत्यंका AS1; इत्यनेन शंका BD1. त्रायतां त्रायतां Hall; त्रायतां २ AS1, BD1;
 परित्रायतां २ AS2.

1. RV p. 141. का पुनरेषा। कथं देवी वासवदत्तात्मानं व्यापादयति। (Skt.)

2. VS p. 90

3. VS p. 64

त्रासः। इत्येताभ्यां शंकात्रासाभ्यां दुःशासनद्रोणवधसूचकाभ्यां पाण्डवविजयप्राप्त्याशान्वितः

संभ्रम इति।

अथाक्षेपः।

गर्भबीजसमुद्भेदादाक्षेपः परिकीर्तितः।८२

- 5 यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के। राजा। वयस्य देवीप्रसादनं मुक्त्वा नान्यमत्रोपायं
पश्यामि।¹ पुनः क्रमान्तरे सर्वथा देवीप्रसादनं प्रति निष्प्रत्याशीभूताः स्मः।² पुनस्तत् किमिह
स्थितेन। देवीमेव गत्वा प्रसादयामि ³ इत्यनेन देवीप्रसादायत्ता सागरिकासमागमसिद्धिरिति

I.1 त्रासः AS2, Hall; त्रासः AS1, BD1. शंकात्रासाभ्यां AS2; त्रासशंकाभ्यां AS1, BD1, Hall.

I.2 संभ्रम इति। AS2, Hall; संभ्रमः। यथा वा मुद्रा। द्वि। राक्षसः। वावाक्षिस्पर्शनं सूचयित्वा आत्म। कथं
प्रथममेव सर्पदर्शनं। अयं राक्षसस्य भयशंकारूपः संभ्रमरिति। AS1; ... द्विती। राक्षसः वामाक्षि० ... (the rest as
in AS1) BD1.

I.3 अथाक्षेपः AS2, Hall; आक्षेपमाह AS1, BD1.

I.5 तृतीयेऽङ्के AS2; तृ। AS1; तृती। BD1; om. Hall.

I.7 स्थितेन AS1, BD1, Hall; स्थितेन प्रयोजनम् AS2. एव गत्वा प्रसादयामि AS1, BD1, Hall;

प्रसादयितुमभ्यन्तरमेव प्रविशामि AS2. सागरिकासमागम० AS1, AS2, Hall; सागरिकागम० BD1.

1. RV p. 139

2. RV p. 148

3. RV p. 150

गर्भबीजोद्भेदादाक्षेपः। यथा च वेणीसंहारे चतुर्थेऽङ्के। सुन्दरकः। अहवा किं एत्थ देव्वं उवालहामि। तस्स वखु एदं णिब्भच्छिदविदुरवअणबीअस्स परिभूदपिदामहहिदोवदेसङ्कुरस्स सउणिप्पोच्छाहणारूढमूलस्स जूदविससाहिणो पञ्चालीकेसगगहणकुसुमस्स फलं परिणमेदि।¹ इत्यनेन बीजमेव फलोन्मुखतयाक्षिप्यत इत्याक्षेपः।

- 5 एतानि द्वादश गर्भाङ्गानि प्राप्याशाप्रदर्शकत्वेनोपनिबन्धनीयानि। एषां च मध्ये अभूताहरणमार्गतोत्काधिबलाक्षेपाणां प्राधान्यम्। इति साङ्गो गर्भसंधिरुक्तः।

- I.1 ंबीजोद्भेदात् AS2, Hall; ंबीजोद्भेदात् AS1, BD1. च AS2, Hall; om. AS1, BD1. चतुर्थेऽङ्के AS2; ४ AS1; ४ अंके BD1; om. Hall. सुन्दरकः AS1, BD1, Hall; पुरुषः विचिंत्य निःश्वस्य च AS2. अहवा AS2, Hall; अथवा AS1, BD1; किं एत्थ AS2; किमेत्थ AS1, BD1, Hall.
- I.2 उवालहामि AS1, AS2, BD1; उआलहामि Hall. वखु Hall; खु AS1, AS2; स्खु BD1. एदं AS2, Hall; एवं AS1, BD1. णिब्भच्छिदं Hall; णिब्भत्थिदविदुरवअणवीजस्य AS1, BD1; णिब्भत्थिअविउरवअणबीअस्स AS2. ंहिदोवदेसङ्कुरस्स Hall; ंहितोवदेसङ्कुरस्स AS1; ंहिदोवदेसङ्कुरस्स AS2; ंहितोवदेसाङ्कुरस्स BD1.
- I.3 सउणिं Hall; सउणिपोत्थाहणापरूढमूलस्स AS1, BD1; सउणिकिदपोत्थाहणादिविरूढमूलस्स AS2. जूदं AS1, BD1; जूदं संभूदं AS2; कूडं Hall; पञ्चालीं AS1, BD1, Hall; पंचालिकां AS2. परिं AS2, Hall; om. AS1, BD1.
- I.4 आक्षेपः AS2, Hall; आक्षेपः यथा मुद्रा। द्वि। विराधः ततश्चाणक्यहतकेनेत्यादिचाणक्यबीजसमुद्भेदादाक्षेपः AS1; ... द्विती। ... ंबीज[स]मुद्भेदादाक्षेपः (the rest as in AS1) BD1.
- I.6 ंबलाक्षेपाणां AS2; ंबलाक्षेपानां AS1, BD1; ंबलाक्षेपाणां Hall. Hall inserts इतरेषां यथासम्भवं प्रयोगः between प्राधान्यम् and इति. साङ्गो AS1, BD1, Hall; सांगोयं AS2.

1. VS p. 101. अथवा किमत्र दैवमुपालभे। तस्य खल्विदं निर्भर्त्सितविदुरवचनबीजस्य परिभूतपितामह-

हितोपदेशाङ्कुरस्य शकुनिप्रोत्साहनारूढमूलस्य द्यूतविषशाखिनो पाञ्चालीकेशग्रहणकुसुमस्य फलं परिणमति। (Skt.)

अथावमर्शः ।

क्रोधेनावमृशेद् यत्र व्यसनाद् वा विलोभनात् ।

गर्भनिर्भिन्नबीजार्थः सोऽवमर्श इति स्मृतः ॥८३॥

अवमर्शनमवमर्शः पर्यालोचनम् । तच्च क्रोधेन वा व्यसनाद् वा विलोभनेन वा भवितव्यम् ।

- 5 अनेनार्थनेत्यवधारितैकान्तफलप्राप्त्यवसायात्मा गर्भसंध्युद्भिन्नबीजार्थसंबन्धो विमर्शोऽवमर्शः । यथा रत्नावलां चतुर्थेऽङ्के । अग्निविद्रवपर्यन्तं वासवदत्ताप्रसक्त्या निरपायरत्नावलीप्राप्त्यवसायात्मावमर्शो दर्शितः । यथा च वेणीसंहारे षष्ठेऽङ्के । दुर्योधनरक्ताक्तभीमसेनागमपर्यन्तम् ।

युधिष्ठिरः । (विचिन्त्य निःश्वस्य च)

I.1 अवमर्शः AS2, Hall; अवमर्शसंधिः AS1, BD1.

I.2 यत्र AS1, AS2, BD1, Hall; यश्च BD3; यच्च MD.

I.3 ०निर्भिन्न० AS2, BD3, MD, Hall; ०निर्विण्ण० AS1, BD1. ०बीजार्थः AS2, BD3, Hall; ०बीजार्थः AS1, BD1, MD. अवमर्श इति स्मृतः AS1, AS2, BD1, BD3, MD, NPH; अवमर्शोऽङ्गसङ्ग्रहः Hall.

I.5 ०प्राप्त्यवसायात्मा AS2, Hall; ०प्राप्त्यध्यवसायात्मा AS1, BD1.

I.6 अङ्के AS2, Hall; om. AS1, BD1. ०विद्रवपर्यन्तं Ed; विद्रवपर्यन्तः AS1, BD1, Hall; ०विद्रावपर्यन्तं AS2. ०प्रसक्त्या Hall; ०प्रसक्त्या AS1, AS2; ०प्रत्यत्या BD1. अवमर्शो AS2, BD1; अवमर्शो AS1; विमर्शो Hall.

I.7 च AS2, Hall; om. AS1, BD1. षष्ठेऽङ्के AS2; षष्ठे AS1, BD1; om. Hall. ०पर्यन्तं AS1, AS2, BD1; ०रुधिराक्तभीमसेनागमपर्यन्तः Hall.

I.8 युधिष्ठिरः विचिन्त्य निःश्वस्य च AS2; युधिष्ठिरः निःश्वस्य । विचिन्त्य । AS1, BD1; om. Hall.

तीर्णे भीष्ममहोदधौ कथमपि द्रोणानले निर्वृते
 कर्णाशीविषभोगिनि प्रशमिते शल्ये च याते दिवम् ।
 भीमेन प्रियसाहसेन रभसात् स्वल्पावशेषे जये
 सर्वे जीवितसंशयं वयममी वाचा समारोपिताः ॥१

- 5 इत्यत्र स्वल्पावशेषे जय इत्यादिभिर्विजयप्रत्यर्थिसमस्तभीष्मादिमहारथवधादवधारितैकान्त-
 विजयावमर्शनं दर्शितमित्यवमर्शसंधिः ।
 तस्याङ्गसंग्रहमाह ।

तत्रापवादसंफेटौ विद्रवद्रवशक्तयः ।

द्युतिः प्रसङ्गश्छलनं व्यवसायो विरोधनम् ।

- 10 प्ररोचना विचलनमादानं च त्रयोदश ॥८४॥

- I.1 'महोदधौ' AS1, BD1, Hall; 'महार्णवे' AS2. AS1 and BD1 om. from कथमपि up to समारोपिताः (I.4).
 I.2 च AS2; अपि Hall.
 I.3 स्वल्पावशेषे Ed. (Cf. I.5. Printed editions of the VS read स्वल्पावशेषे); अल्पावशिष्टे AS2; अल्पावशेषे Hall.
 I.5 स्वल्पावशेषे AS1, BD1, Hall; अल्पावशिष्टे AS2.
 I.6 'विजयावमर्शनं' AS1, AS2, BD1; 'विजयावमर्शनादवमर्शनं' Hall. दर्शितमित्यवमर्शसंधिः । AS2, Hall; दर्शितम् ।
 यथा वा मुद्रा । गर्भसंधौ प्रसिद्धस्य मुहुरन्विष्टचाणक्यनीतिरूपविजयस्य कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधात्मना
 प्रकरीनाम्नाल्पया कथया विमर्शनादनुसंधानात् । AS1; ... 'नीतिरूपबीजस्य' ... (the rest as in AS1) BD1.
 I.7 तस्याङ्गसंग्रहमाह Hall; विमर्शसंधेरंगान्याह । तत्रापवादेति सार्धेन AS1, BD1; तस्याङ्गसंग्रहः AS2.
 I.9 व्यवसायो AS2, BD1, BD3, MD, Hall; व्यवसाये AS1.
 I.10 विचलनम् AS2, BD3, MD, Hall; चलनम् AS1; चिचलनम् BD1.

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

दोषप्रख्यापवादः स्यात् । ८५

यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के । सुसंगता । सा खु तवस्सिणी भट्टिणीए उज्जइणिं पेसिदेत्ति पवादं
करिअ उवत्थिदे अद्धरत्ते ण जाणीअदि कहिं पि णीदेत्ति । विदूषकः । (सोद्वेगम्) अदिणिग्घिणं
5 खु किदं देवीए 1 इत्यारभ्य पुनः । भो वअस्स मा अण्णहा संभावेहि । सा खु देवीए
उज्जइणिं पेसिदा । अदो अप्पिअं ति कहिदं । राजा । अहो निरनुरोधा मयि देवी 2 इत्यन्तं

I.3 चतुर्थेऽङ्के AS2; ४ AS1, BD1; om. Hall. सुसंगता । सा AS1, BD1, Hall; सुसं० एदं जेव्व णिवेदितुकामा
सा AS2. भट्टिणीए AS1, BD1, Hall; देईए AS2. उज्जइणिं AS2, Hall; उज्जेणिं AS1, BD1. पेसिदेत्ति Ed. (see
I.6); पेसिइत्ति AS1, BD1; पेसिदेत्ति AS2; णीअदित्ति Hall.

I.4 करिअ AS1, BD1, Hall; कदुअ AS2. उवत्थिदे AS1, BD1, Hall; उवट्ठिदे AS2. जाणीअदि AS1, BD1;
आणीअदि AS2, Hall. पि AS1, BD1, Hall; om. AS2. सोद्वेगं । अदिणिग्घिणं Hall; सोद्वेगं अदिणिग्घिणं AS1,
BD1; सोद्वेगं हा भोदि साअरिए हा असामण्णरूवसोहे हा मिदभासिणि अदिणिग्घिणं AS2.

I.5 खु AS1, BD1, Hall; दाणिं AS2. किदं देवीए AS1, BD1; कथं देवीए Hall; देईए कदम् AS2.

इत्यारभ्य AS1, BD1; इत्यादिना AS2; om. Hall. मा AS1, AS2, BD1; मा खु Hall. अण्णहा AS1, AS2,
BD1; अण्णधा Hall. संभावेहि AS2, Hall; संभावेसि AS1, BD1. देवीए AS1, BD1, Hall; देईए AS2.

I.6 उज्जइणिं AS2; उज्जइणीए AS1, BD1, Hall. पेसिदा AS1, BD1, Hall; पेसिदेत्ति सुणीअदि AS2. अदो AS1,
BD1, Hall; अदो मए AS2. कहिदं AS1, BD1, Hall; भणिदं AS2. राजा । अहो AS1, BD1, Hall; राजा
कथमुज्जयिनीं प्रेषिताऽहो AS2. इत्यन्तं AS1; इत्यनेन AS2, Hall; सत्यन्तं BD1.

1. RV p. 153. सा खलु तपस्विनी भर्त्या उज्जयिनीं प्रेषितेति प्रवादं कृत्वा उपस्थितेऽर्धरात्रे न ज्ञायते कुत्रापि
नीतेति । ... अतिनिर्घृणं खलु कृतं देव्या । (Skt.)

2. RV p. 162. भोः वयस्य मा अन्यथा संभावय । सा खलु देव्या उज्जयिनीं प्रेषिता । अतोऽप्रियमिति कथितम्
(Skt.)

वासवदत्तादोषप्रख्यापनादपवादः। यथा च वेणीसंहारे षष्ठेऽङ्के। युधिष्ठिरः। पाञ्चालक
कच्चिदासादिता तस्य दुरात्मनः कौरवापसदस्य पदवी। पाञ्चालकः। न केवलं पदवी
स एव दुरात्मा देवीकेशपाशस्पर्शपातकप्रधानहेतुरुपलब्ध 1 इति दुर्योधनस्य दोषप्रख्यापनाद्
अपवाद इति।

5 अथ संफेटः।

संफेटो रोषभाषणम्।८६

इति। यथा वेणीसंहारे षष्ठेऽङ्के। ततश्च वृकोदरेणाभिहितम्। अयि भोः कौरवराज

-
- I.1 यथा च Hall; यथा AS1, BD1; तथा AS2. षष्ठेऽङ्के AS2; षष्ठे AS1, BD1; om. Hall. पाञ्चालक AS1, BD1, Hall; भद्र पाञ्चालक AS2.
- I.2 तस्य दुरात्मनः AS1, BD1, Hall; दुरात्मनस्तस्य AS2. कौरवापसदस्य AS1, BD1, Hall; कौरवाधमस्य AS2.
- I.3 स एव दुरात्मा AS2, Hall; om. AS1, BD1. देवीकेशपाशस्पर्शं Hall; केशस्पर्शं AS1, BD1;
देवीकेशांबराकर्षणमहा० AS2. ंहेतुरुपलब्धः AS1, BD1, Hall; ंहेतुरूपलब्धः AS2. इति AS2, Hall; इत्यनेन
AS1, BD1. दुर्योधनस्य AS1, BD1, Hall; दुर्योधनस्य पदवी पांचा० न केवलं पदवी स एव दुरात्मा
देवीकेशांबराकर्षणमहापातकप्रधानहेतुरुपलब्धः इति दुर्योधनस्य AS2.
- I.4 अपवाद इति। AS2, Hall; अपवादः। यथा वा मु। तृ। चाणक्यः स्मितं कृत्वा उपालब्धुं तर्हि वयमाहता
इति चाणक्येन सोपालंभरूपदोषप्रख्यापनादपवादः। AS1; ... तृती। ... (the rest as in AS1) BD1.
- I.5 अथ संफेटः AS2, Hall; om. AS1, BD1.
- I.7 षष्ठेऽङ्के AS2, BD1; ष। के। AS1; om. Hall. ततश्च ... अयि AS1, AS2, BD1; om. Hall.
-

कृतं बन्धुनाशदर्शनमन्युना। मैवं विषादं कृथाः। पर्याप्ताः पाण्डवाः समरायाहमसहाय इति।

पञ्चानां मन्यसेऽस्माकं यं सुयोधं सुयोधन।

दंशितस्यात्तशस्त्रस्य तेन तेऽस्तु रणोत्सवः॥1

5 इत्थं श्रुत्वासूयात्मिकां दृष्टिं कुमारयोर्निक्षिप्योक्तवान् धार्तराष्ट्रः।

कर्णदुःशासनवधात् तुल्यावेव युवां मम।

अप्रियोऽपि प्रियो योद्धुं त्वमेव प्रियसाहसः॥2

इति। उत्थाय च परस्परक्रोधाधिक्षेपपरुषवाक्कलहप्रस्तावितघोरसंग्रामौ इत्यनेन

I.1 ऽनाशदर्शनं Hall; ऽजनादर्शनं AS1, BD1; ऽजनं AS2. विषादं कृथाः AS1, BD1, Hall; विषादं सथाः

AS2. AS1 and BD1 ins. इत्यारभ्य after कृथाः and om. from पर्याप्ताः up to परस्पर (I.8). अहम् Hall; सोऽहम् AS2. इति Hall; इति किंच AS2.

I.5 इत्थं Hall; इत्थं च AS2. असूयात्मिकां Hall; अश्रुपातान्वितां AS2. दृष्टिं कुमारयोर्निक्षिप्य AS2; निक्षिप्य कुमारयोर्दृष्टिम् Hall. धार्तराष्ट्रः Hall; om. AS2.

I.7 एव Hall; एकः AS2.

I.8 च Hall; om. AS2. परस्परक्रोधाधिक्षेपं Hall; क्रोधाधिक्षेपं AS1, BD1; परस्परक्रोधाधिक्षेपं AS2.

प्रस्तावितं AS1, BD1, Hall; प्रसारितं AS2. घोरं AS1, AS2, Hall; घोरं BD1.

1. VS 6.10

2. VS 6.11

भीमदुर्योधनयोरन्योन्यरोषभाषणाद् विजयबीजान्वयेन संफेट इति ।

अथ विद्रवः ।

विद्रवो वधबन्धादिर् । ८७

यथा छलितरामे चतुर्थेऽङ्के । बटवः ।

- 5 येनावृत्य मुखानि साम पठतामत्यन्तमायासितं
बाल्याद् येन हताक्षसूत्रवलयप्रत्यर्पणैः क्रीडितम् ।
युष्माकं हृदयं स एव विशिखैरापूरितांसस्थलो
मूर्च्छाघोरतमः प्रवेशविवशो बद्ध्वा लवो नीयते ॥

यथा च रत्नावल्याम् चतुर्थेऽङ्के । (नेपथ्ये महान् कलकलः)

- I.1 ओषभाषणात् AS2; ओषभाषणादि AS1; ओषभाषणादि BD1; ओषसंभाषणात् Hall. विजयबीजान्वयेन Hall; जयबीजान्वयेन AS1, BD1; बीजान्वयेन AS2. इति । AS2, Hall; इति । यथा मुद्रा । तृतीयके ।
वैतालिकाय राज्ञा सुवर्णशतसहस्रदापने चाणः सक्रोधं वैहीनरे तिष्ठेतदादि राजचाणक्ययो रोषसंभाषणं संफेटः
AS1; ... तृतीये । ... दापने चाणक्य वैहीनरे तिष्ठेतदादि ... (the rest as in AS1) BD1.
- I.2 अथ विद्रवः AS2, Hall; om. AS1, BD1.
- I.3 वन्धादिः AS2, Hall; वन्धाद्रिः AS1; वन्धादिः BD1; वन्धादि BD3; वन्धादि MD.
- I.4 चतुर्थेऽङ्के बटवः AS2; ४ बटवः AS1, BD1; om. Hall.
- I.6 बाल्यात् AS1, AS2, BD1; बाल्ये Hall. हताक्षः AS2, Hall; कृताक्षः AS1, BD1.
- I.7 एव विशिखैः AS2; ए विशिखैः AS1; एव शिखैः BD1; एष विशिखैः Hall.
- I.8 बद्ध्वा BD1; बध्वा AS2, Hall; बध्वा AS1.
- I.9 च AS2, Hall; om. AS1; वा BD1. चतुर्थेऽङ्के AS2, BD1; ४के AS1; om. Hall. नेपथ्ये महान् कलकलः
AS1, AS2, BD1; om. Hall.

हर्म्याणां हेमशृङ्गश्रियमिव निचयैरर्चिषामादधानः

सान्द्रोद्यानदुमाग्रलपनपिशुनितात्यन्ततीव्रप्रतापः ।

कुर्वन् क्रीडामहीन्धुं सजलजलधरश्यामलं धूमपातैर्

एष प्लोषार्तयोषिञ्जन इह सहसैवोत्थितोऽन्तःपुरेऽग्निः ॥1

- 5 इत्यादिना पुनर्वासवदत्ता । अज्जुत्त ण वखु अहं अत्तणो कारणादो भणामि । एसा मए णिग्घिणहिअआए संजदा साअरिआ विवज्जदि 2 इत्यन्तेन सागरिकावधबन्धाग्निभिर्विद्रव इति ।

अथ द्रवः ।

- I.1 AS1 om. from शृङ्गश्रियम् up to अग्निः (I.4). शृङ्गश्रियम् AS2, Hall; ०पुष्पद्युतिम् BD1. BD1 om. from निचयैः up to अग्निः (I.4). निचयैः AS2; शिखरैः Hall.
- I.2 ०प्रतापः AS2; ०अमितापः Hall.
- I.5 इत्यादिना AS2; इत्यादि AS1, BD1, Hall. अज्जुत्त AS2, Hall; om. AS1, BD1. ण वखु AS1, BD1, Hall; om. AS2. अहं Hall; om. AS1, BD1; मए AS2. कारणादो Hall; कारणेण AS1, BD1; किदे AS2. भणामि AS1, BD1, Hall; ण भणिदं AS2. एसा मए AS1, BD1, Hall; किं उण एसा खु मए AS2.
- I.6 णिग्घिण० संजदा AS1, BD1, Hall; णिग्घिणाए णिगडसंजमिदा AS2. साअरिआ AS1, AS2, BD1; सागरिआ Hall. इत्यन्तेन AS2; इत्यनेन AS1, BD1, Hall. ०बन्धाग्निभिः AS1, BD1, Hall; बंधादिः AS2. विद्रव इति । AS2, Hall; विद्रवः । यथा वा मुद्रा । तृ । गृधैराबद्धचक्रमिति पद्ये वधरूपो विद्रवः । AS1; यथा च मुद्राराक्षसे तृतीयेंके ... (the rest as in AS1) BD1.
- I.7 अथ द्रवः AS2, Hall; om. AS1, BD1.

1. RV 4.14

2. RV p.184. आर्यपुत्र न खलु अहमात्मनः कारणाद् भणामि । एसा मया निर्घृणहृदयया संयता सागरिका विपद्यते । (Skt.)

द्रवो गुरुतिरस्कृतिः।८८

इति। यथोत्तरचरिते पञ्चमेऽङ्के। लवः। अथवा शान्तं पापम्।

वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हुं वर्तते

सुन्दस्त्रीदमनेऽप्यखण्डयशसो लोके महान्तो हि ते।

5

यानि त्रीण्यकुतोमुखान्यपि पदान्यासन् स्वरायोधने

यद् वा कौशलमिन्द्रसूनुदमने तत्राप्यभिज्ञो जनः॥¹

इत्यनेन लवो रामस्य गुरोस्तिरस्कारं कृतवानिति द्रवः। यथा च वेणीसंहारे षष्ठेऽङ्के।

युधिष्ठिरः। भगवन् कृष्णाग्रज सुभद्राभ्रातः।

I.2 पञ्चमेऽङ्के AS1, BD1; पञ्चमांके AS2; om. Hall. लवः अथवा शान्तं पापम् BD1; अथवा शान्तं AS1, AS2; om. Hall.

I.3 AS1 and BD1 ins. इति पद्ये after तिष्ठन्तु and om. from हुं वर्तते up to इत्यनेन (I.7).

I.5 ०मुखानि Hall; ०भयानि AS2.

I.6 ०सूनुं Hall; ०सनुं AS2.

I.7 इति द्रवः AS2, Hall; om. AS1, BD1. च AS2, Hall; om. AS1; वा BD1. षष्ठेऽङ्के BD1; ६ अंके AS1; षष्ठांके AS2; om. Hall.

I.8 भगवन् ... भ्रातः AS1, BD1, Hall; विगलति भागधेयानि भगवन् कामपाल कृष्णाग्रज AS2.

ज्ञातिप्रीतिर्मनसि न कृता क्षत्रियाणां न धर्मो

रूढं सख्यं तदपि गणितं नानुजस्यार्जुनेन ।

तुल्यः कामं भवतु भवतः शिष्ययोः स्नेहबन्धः

कोऽयं पन्था यदसि विमुखो मन्दभाग्ये मयीत्थम् ॥¹

5 इत्यादिना बलभद्रं गुरुं युधिष्ठिरस्तिरस्कृतवानिति द्रवः ।

अथ शक्तिः ।

विरोधशमनं शक्तिस् । ८९

इति । यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के । राजा । (विचिन्त्य)

I.1 क्षत्रियाणां ... मयीत्थम् (I.4) om. AS1, BD1.

I.2 अर्जुनेन Hall; अनुजेमे AS2.

I.4 विमुखो AS2; विगुणो Hall.

I.5 बलभद्रं ... द्रवः Hall; युधिष्ठिरेण बलस्य तिरस्करणं । याथा । मु । त् । चंद्रगुप्तेन चाणक्यस्य

अन्येनैवेदमनुष्ठितमित्यादिना तिरस्करणाद् द्रवः AS1; युधिष्ठिरो बलभद्रं तिरस्कृतवानिति द्रवः AS2; ...

बलभद्रस्य ... यथा वा मुद्राराक्षसे तृतीयके ... (the rest as in AS1) BD1.

I.6 अथ शक्तिः AS2, Hall; om. AS1, BD1.

I.8 चतुर्थेऽङ्के AS2, BD1; ४ अं AS1; om. Hall. राजा विचिन्त्य AS2; राजा Hall; om. AS1, BD1.

सव्याजैः शपथैः प्रियेण वचसा चित्तानुवृत्त्याधिकं

वैलक्ष्येण परेण पादपतनैर्वाक्यैः सखीनां मुहुः ।

प्रत्यासत्तिमुपागता न हि तथा देवी रुदन्त्या यथा

प्रक्षाल्येव तथैव बाष्पसलिलैः कोपोपनीतः स्वयम् ॥1

- 5 इत्यनेन सागरिकालाभविरोधिवासवदत्ताकोपोपशमनात् शक्तिः । यथा चोत्तरचरिते षष्ठेऽङ्के । लवः ।

विरोधो विश्रान्तः प्रसरति रसो निर्वृतिघनम्

तदौद्धत्यं क्वापि व्रजति विनयः प्रह्वयति माम् ।

झटित्यस्मिन् दृष्टे किमपि परवानस्मि यदि वा

- 10 महार्घस्तीर्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥2

I.1 शपथैः AS2, BD1, Hall; सपथैः AS1. प्रियेण ... स्वयम् (I.4) om. AS1, BD1.

I.2 मुहुः Hall; पुरः AS2.

I.3 प्रत्यासत्तिम् AS2; प्रत्यापत्तिम् Hall.

I.5 इति AS1, BD1, Hall; om. AS2. च AS2, Hall; om. AS1; वा BD1. षष्ठेऽङ्के AS1, AS2, BD1; om. Hall.

I.6 लवः AS1, AS2, BD1; लवः प्राह Hall.

I.7 AS1 and BD1 om. from प्रसरति up to अतिशयः (I.10). AS1 ins. इति पद्ये । य । वे । पं । के ।

कुर्वन्त्वाप्ता हतानामित्यादिभीमोक्तिः । य । मु । ३ चाणक्यः वृषल न पारितं प्रतिविधातुं । राजा ।

किमकौशलादुत प्रयोजनापेक्षया । चाण । कथमकौशलं भविष्यति । प्रयोजनापेक्षयैवेत्यादिकिमकौशलादिति

कार्यविरोधे पृष्टे तस्य विरोधस्य शमनाच्छक्तिः । BD1 ins. ... यथा वा वेण्यां पंचमेके ... यथा वा मुद्राराक्षसे तृतीयेके । चाणक्यः । ... चाणक्यः । कथमकौशलं ... (the rest as in AS1).

1. RV 4.1

2. URC 6.11

अथ द्युतिः ।

तर्जनोद्वेजने द्युतिः ॥९०

यथा वेणीसंहारे षष्ठेऽङ्के । एतच्च वचनमुपश्रुत्य रामानुजस्य सकलनिकुञ्जपूरिताशातिरिक्तम्
उद्भ्रान्तसलिलचरशतसङ्कुलं त्रासोद्वृत्तनक्राहमालोडय सरःसलिलं भैरवं च गर्जित्वा कुमार-

5 वृकोदरेणाभिहितम् ।

जन्मेन्दोरमले कुले व्यपदिशस्यद्यापि धत्से गदां

मां दुःशासनकोष्णशोणितसुराक्षीवं रिपुं भाषसे ।

दर्पान्धो मधुकैटभद्विषि हरावप्युद्धतं चेष्टसे

मत्तासान् नृपशो विहाय समरं पङ्केऽधुना लीयसे ॥१

10 इत्यादिना त्यक्तवोत्थितः सरभसम् 2 इत्यन्तेन दुर्वचनजलावलोडनाभ्यां दुर्योधन-
तर्जनोद्वेजनकारिभ्यां पाण्डवविजयानुकूलदुर्योधनोत्थापनहेतुभ्यां भीमस्य द्युतिरुक्ता ।

1.1 अथ द्युतिः AS2, Hall; om. AS1, BD1.

1.3 षष्ठेऽङ्के AS1, AS2, BD1; om. Hall. रामानुजस्य AS1, BD1, Hall; बलानुजस्य AS2. AS1 and BD1 ins.

इत्यारभ्य after रामानुजस्य and om. up to अभिहितम् (1.5). सकलनिकुञ्जपूरिताशातिरिक्तम् Hall;

सकलदिक्प्रतिपूरितातिरिक्तम् AS2.

1.4 उद्भ्रान्तं ... आलोडय Hall; उद्भ्रान्तसकलसलिलचारिचक्रत्रासोद्वृत्तनक्रं आलोडितं AS2.

1.6 AS1 and BD1 om. from अमले up to लीयसे (1.9).

1.10 इत्यादिना AS2, Hall; इत्यादितः AS1, BD1. त्यक्तवोत्थितः AS1, AS2, BD1; त्यक्तवोत्थितः Hall.

इत्यन्तेन AS1, AS2, BD1; इत्यनेन Hall.

1.11 उक्ता । AS2, Hall; उक्ता । यथा । मुद्रा । तृती । राजा अन्येनैवेदमनुष्ठितं । चाण । आः केनेत्यादिका

तर्जनरूपा द्युतिः । AS1; ... यथा वा मुद्राराक्षसे तृतीयेंके । राजा । ... (the rest as in AS1) BD1.

1. VS 6.7

2. VS 6.9

अथ प्रसङ्गः ।

गुरुकीर्तनं प्रसङ्गश्च १९१

- इति । यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के । वसुभूतिः । देव यासौ सिंहलेश्वरेण स्वदुहिता रत्नावली नामायुष्मती वासवदत्तां दग्धामुपश्रुत्य देवाय पूर्वप्रार्थिता सती प्रतिदत्ता १ इत्यनेन
- 5 रत्नावलीलाभानुकूलाभिजनप्रकाशिना प्रसङ्गाद् गुरुकीर्तनेन प्रसङ्गः । तथा मृच्छकटिकायाम् । चाण्डालः । एषे शागलदत्तश्च शुभ्र अज्जविण्णदत्तस्य गत्तिए चालुदत्तए वावादिदुं वज्झट्ठाणं णीअदि । एदेण किल गणिआ वसन्तसेणा शुवण्णलोहेण वावादिदे त्ति । 2

I.1 अथ प्रसङ्गः AS2, Hall; om. AS1, BD1.

I.3 चतुर्थेऽङ्के AS1, AS2, BD1; om. Hall. वसुभूतिः Ed.; वसु AS2; om. AS1, BD1, Hall. देव Hall; om. AS1, AS2, BD1. सिंहलेश्वरेण स्वदुहिता Hall; सिंहलेश्वरदुहिता AS1; सिंहलेश्वरेण स्वदुहितो AS2; सिंहलेश्वरसुता BD1.

I.4 नामायुष्मती AS1, BD1, Hall; नामायुष्मती AS2.

I.5 रत्नावलीलाभानु AS1, AS2, BD1; रत्नावल्या लाभानु Hall. तथा AS1, Hall; तथा च AS2; यथा वा BD1.

I.6 चाण्डालः AS2; चण्डालः AS1, BD1; चाण्डालकः Hall. एषे AS2; एषो AS1; एसो BD1; एस् Hall.

शागलदत्तश्च शुभ्र AS2; शाअलदत्तस्स सुओ AS1; साअलदत्तसुओ BD1; सागलदत्तस्स सुओ Hall.

अज्जविण्णदत्तश्च Ed.; अज्जविण्णदत्तश्च AS1, AS2; अज्जविण्णदत्तस्स BD1; अज्जविण्णदत्तस्स Hall. गत्तिए

AS2; गत्तू AS1, BD1, Hall. चालुदत्तए AS2; चालुदत्तो AS1, BD1, Hall.

I.7 णीअदि AS2, Hall; णिज्जदि AS1, BD1. वसन्तसेणा Ed.; वसन्तसेणा AS1, Hall; वसन्तसेणा AS2;

वसन्तसेणिआ BD1. शुवण्णलोहेण AS2; सुवण्णलोहेण AS1; सुण्णलोहेण BD1; सबण्णलोभेण Hall. वावादिदे त्ति

AS2; वावादिद त्ति AS1, BD1, Hall.

1. RV p. 180

2. एष सागरदत्तस्य सुत आर्यविनयदत्तस्य नप्ता चारुदत्तो व्यापादयितुं ब्रह्मस्थानं नीयते । एतेन किल गणिका वसन्तसेना सुवर्णलोभेन व्यापादितेति । (Skt.)

चारुदत्तः ।

मखशतपरिपूतं गोत्रमुद्रासितं यत्

सदसिनिबिडचैत्यब्रह्मघोषैः पुरस्तात् ।

मम निधनदशायां वर्तमानस्य पापैस्

5

तदसदृशमनुष्यैर्घुष्यते घोषणायाम् ॥¹

इत्यनेन चारुदत्तवधाभ्युदयानुकूलप्रसङ्गाद् गुरुकीर्तनमिति प्रसङ्गः ।

अथ छलनम् ।

छलनं चावमाननम् । १२

यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के । राजा । अहो निरनुरोधा मयि देवी 2 इत्यनेन वासवदत्तया

I.2 AS1 and BD1 om. from गोत्रम् up to घोषणायाम् (I.5).

I.6 अनुकूलप्रसङ्गात् AS1, AS2, BD1; अनुकूलं प्रसङ्गात् Hall. इति प्रसङ्गः AS2, Hall; यथा मु । त् ।

अंभोधीनां तमालप्रभवकिशलयश्यामवेलावनानामापादोभ्यश्चतुर्णां चटुलतिमिकुलशोभितातर्जलानां । मालेवाम्लानपुष्पा

तव नृपतिशतैरुह्यते या शिरोभिः सा मय्येव स्खलन्ती कथयति विनयालंकृतं ते प्रभुत्वं इत्यादि गुरुकीर्तनं

प्रसंगः । AS1; यथा वा मुद्राराक्षसे तृतीयेऽङ्के । ... ०किसलय० ... विनयातकृतं ... (the rest as in AS1) BD1.

I.7 अथ छलनम् AS2, Hall; om. AS1, BD1.

I.9 चतुर्थेऽङ्के AS1, AS2, BD1; om. Hall. निरनुरोधा AS1, AS2, Hall; निरोधा BD1.

1. MK 10.12

2. RV p. 162

इष्टासंपादनाद् वत्सराजस्यावमाननाच् छलनम्। यथा च रामाभ्युदये 1 सीतायाः परित्यागेन
अवमाननाच् छलनमिति।

अथ व्यवसायः।

व्यवसायः स्वशक्त्युक्तिः 1९३

5 यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के। ऐन्द्रजालिकः। देव

किं धरणीए मिअङ्को आआसे महिहरो जले जलणो।

मज्झण्हमि पओसो दाविज्जउ देहि आणत्तिं॥ 2

अहवा किं बहुणा जंपिण्ण। 3

1.1 छलनम्। AS2, Hall; छलनमिति। यथा मु। तृ। राजा सकोपं। आर्येणैवं सर्वत्र निरुद्धचेष्टाप्रसरस्फेत्याख्य
एते स्वस्वकर्मण्यभियुज्यामहे इत्यादि गुरोश्चाणक्यस्यावमानना छलं। AS1; यथा वा मुद्राराक्षसे तृतीयके ...
प्रसरेण ... इत्यादिना ... ष्माननाच्छलनम् (the rest as in AS1) BD1. BD1 om. from यथा up to
छलनमिति (1.2). च AS2, Hall; om. AS1. सीतायाः AS2, Hall; शीतायाः AS1.

1.3 अथ व्यवसायः AS2, Hall; om. AS1, BD1.

1.5 चतुर्थेऽङ्के AS1, AS2, BD1; om. Hall. देव AS2; om. AS1, BD1, Hall.

1.6 आआसे AS2, BD1, Hall; आआस AS1. महिहरो AS1, AS2, Hall; महि। अरो BD1.

1.7 मज्झण्हमि AS2, Hall; मज्झणमि AS1; मज्झण्णेवि BD1. पओसो AS1, Hall; णक्खत्तपआसो AS2; पओ
BD1. दाविज्जउ AS1, BD1, Hall; दाविज्जेमि AS2.

1.8 अहवा AS1, BD1, Hall; पुनः अहवा AS2. जंपिण्ण AS1, BD1, Hall; जप्पिदेण AS2.

1. A drama by King Yaśovarman, the patron of Bhavabhūti and Vākpatirāja. Cf. रामाभ्युदये यज्ञोवर्मणा
etc. Locana on यदुक्तम् कथामार्गे न चाल्पोऽप्यतिक्रमः etc. *ṣṭṭi* on DH. 3. 10 - 14.

2. RV 4.8. किं धरण्यां मृगाङ्क आकाशे महीधरो जले ज्वलनः। मध्याह्ने प्रदोषो दर्शयतां देहि आत्तपितम्॥
(Skt.)

3. अथवा किं बहुना जल्पितेन (Skt.)

मज्झ पइण्णा एसा भणामि हिअएण जं महसि दहुं।

तं ते दावेमि फुडं गुरुणो मन्तप्पहावेण ॥१

इत्यनेनैन्द्रजालिको मिथ्याग्निसंभ्रमोत्थापनेन वत्सराजस्य हृदयस्थसागरिकादर्शनानुकूलां
स्वशक्तिमाविष्कृतवान्। यथा च वेणीसंहारे षष्ठेऽङ्के।

5

नूनं तेनाय वीरेण प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा।

बध्यते केशपाशस्ते स चास्याकर्षणे क्षमः ॥२

इत्यनेन युधिष्ठिरः स्वदण्डशक्तिमाविष्करोति।

I.1 मज्झ BD1, Hall; मज्ज AS1; मह AS2. पइण्णा Hall; पउण्णा AS1, BD1; पइ AS2; एसा AS1, AS2, Hall; हसा BD1. भणामि AS1, AS2, Hall; भणाति BD1. हिअएण जं AS1, BD1, Hall; जं जं हिअए AS2.

महसि AS1, Hall; मण्णेसि AS2; मुंससे BD1. दहुं AS1, Hall; संदहुं AS2; दहुं BD1.

I.2 तं ते Hall; तं AS1; तं तं AS2; नं तं BD1. फुडं AS2, BD1, Hall; फुटं AS1.

I.3 मिथ्याग्निं AS1, AS2, Hall; मिथ्याग्नेः BD1.

I.4 षष्ठेऽङ्के AS2, BD1; षष्ठे AS1; om. Hall.

I.5 वीरेण AS1, AS2, Hall; वीरेण BD1. AS1 and BD1 om. from प्रतिज्ञां up to क्षमः (I.6).

I.6 क्षमः Hall; प्रभुः AS2.

I.7 इत्यनेन AS2, Hall; इति AS1; इति BD1. ऽकरोति AS2, Hall; ऽचकारेति। यथा मु। तृ। चाणक्यः।
विहस्य। एतत्कृतं राक्षसेन। मया पुनर्न ज्ञातं नन्दमिव भवन्तमुद्धृत्य भवानिव भूतले मलयकेतुराधिराज्यपद-
नियोजित इति। इदं राक्षसनीतिविभवाधिक्षेपार्थत्वोत्प्रासवचस्वशक्तिप्रशंसनं व्यवसायः। AS1; यथा च मुद्राराक्षसे
तृती[य]के। ... भवन्तमुद्धृत्य मया पुनर्भवानिव ... उपदे नियोजितव्य इति। ... ऽविभवाधिक्षेपार्थं सोत्प्रासवचनेन
... (the rest as in AS1) BD1.

1. RV 4.9. मम प्रतिज्ञैषा भणामि हृदयेन यद् वाञ्छसि द्रष्टुम्। तत्ते दर्शयामि स्फुटं गुरोर्मन्त्रप्रभावेण ॥ (Skt.)

2. VS 6.6

अथ विरोधनम्।

संरब्धानां विरोधनम्।९४

इति। यथा वेणीसंहारे पञ्चमेऽङ्के। राजा। रे रे मरुत्तनय किमेवं वृद्धस्य राज्ञः पुरो
निन्दितव्यमात्मकर्म श्लाघसे। अपि च

- 5 कृष्टा केशेषु भार्या तव तव च पशोस्तस्य राज्ञस्तयोर्वा
प्रत्यक्षं भूपतीनां मम भुवनपतेराज्ञया द्यूतदासी।
अस्मिन् वैरानुबन्धे तव किमपकृतं तैर्हता ये नरेन्द्रा
बाह्योवीर्यातिसारद्रविणगुरुमदं मामजित्वैव दर्पः ॥१

(भीमः क्रोधं नाटयति।)

-
- l.1 अथ विरोधनम् AS2, Hall; om. AS1, BD1.
l.2 संरब्धानां AS2, BD3, MD, Hall; संरभोक्तिः AS1, NPH; संरब्धोक्तिः BD1.
l.3 इति AS2, Hall; संरब्धानामिति AS1; संरब्धोक्तिरिति BD1. पञ्चमेऽङ्के AS2, BD1; पं AS1; om. Hall.
राजा AS1, BD1, Hall; दुर्योधनः AS2. पुरो AS1, AS2, BD1; पुरतो Hall.
l.4 निन्दितव्यम् AS1, BD1, Hall; निन्दितव्यमपि AS2.
l.5 AS1 and BD1 ins. इत्यारभ्य after भार्या and om. up to अन्यच् च मूढ (p.82, l.9)
l.6 भूपतीनां Hall; क्षमापतीनां AS2.
l.8 वीर्यातिसारं Hall; वीर्यातिभारं AS2.
l.9 Before भीमः क्रोधं नाटयति AS2 ins. आः दुरात्मन् एष न भवसीति सन्नोद्धमुत्थाय हन्तुमिच्छति धृतं
धृत्वोपवेशयति.
-

अर्जुनः। आर्य प्रसीद। किमत्र क्रोधेन।

अप्रियाणि करोत्येष वाचा शक्तो न कर्मणा।

हतभ्रातृशतो दुःखी प्रलापैरस्य का व्यथा॥¹

भीमः। अरे भरतकुलकलङ्क।

- 5 अद्यैव किं न विसृजेयमहं भवन्तं
दुःशासनानुगमनाय कटुप्रलापिन्।
विघ्नं गुरु न कुरुतो यदि मदगदाग्र-
निर्भिद्यमानरणितास्थनि ते शरीरे॥²

अन्यच् च मूढ।

1.1 प्रसीद किमत्र क्रोधेन Hall; किमत्र क्रोधेन प्रसीद AS2.

1.4 अरे Hall; अरे रे AS2.

1.5 अद्यैव Hall; अत्रैव AS2. विसृजेयम् Hall; विसेयम् AS2.

1.7 विघ्नं AS2; विघ्नं Hall. गदाग्रं AS2; कराग्रं Hall.

1.8 रणितास्थनि AS2; रणितास्थनि Hall.

1. VS 5.31

2. VS 5.32

शोकं स्त्रीवन्नयनसलिलैर्यत्परित्याजितोऽसि

भ्रातुर्वक्षस्थलविघटने यच्च साक्षीकृतोऽसि ।

आसीदेतत्तव कुनृपते कारणं जीवितस्य

क्रुद्धे युष्मत्कुलकमलिनीकुञ्जरे भीमसेने ॥1

5 राजा । दुरात्मन् भरतकुलापसद पाण्डवपशो नाहं भवानिव विकत्थनाप्रगल्भः । किन्तु

द्रक्ष्यन्ति न चिरात् सुप्तं बान्धवास्तां रणाङ्गणे ।

मद्गदाभिनुवक्षोऽस्थिवेणिकाभीमभूषणम् ॥2

इत्यादिना संबन्धयोभीमदुर्योधनयोः स्वशक्त्युक्तौ विरोधनमिति ।

I.1 ऽसलिलैः AS2, Hall; शलिलैः AS1; सलि BD1. AS1 and BD1 ins. इति after सलिलैः and om. the rest of the verse.

I.2 ऽविघटने AS2; विदलने Hall.

I.5 ऽकुलापसद AS1, BD1, Hall; ऽकुलापसद द्यूतदास AS2.

I.6 चिरात् AS2, Hall; पुरा AS1, BD1. AS1 and BD1 om. from बान्धवाः up to भूषणम् (I.7).

I.7 ऽभीमभूषणम् AS2; ऽभङ्गभीषणम् Hall.

I.8 भीमदुर्योधनयोः AS2, Hall; om. AS1, BD1. स्वशक्त्युक्तौ AS2; स्वशक्त्युक्तिः AS1, BD1, Hall.

विरोधनमिति । AS2, Hall; विरोधनम् । यथा । वा । मु । तृ । चाणक्यः दैवमविद्वांसः प्रमाणयन्ति । राजा ।

विद्वांसोऽप्यविकस्यना भवान्तीत्यादिक्रोधसंबन्धयोरन्योन्याधिकक्षेपोक्तिर्विरोधनम् । AS1; यथा वा मुद्राराक्षसे तृतीयेंके । चाणक्यः । ... प्रमाणयतिः राजा । विद्वांसोऽप्यविकत्थना भवति । इत्यादिना ... (the rest as in AS1) BD1.

1. VS 5. 33

2. VS 5. 34

अथ प्ररोचना।

सिद्धामन्त्रणतो भाविदर्शिका स्यात् प्ररोचना।१५

यथा वेणीसंहारे षष्ठेऽङ्के। पाञ्चालकः। अहं च देवेन चक्रपाणिना इत्युपक्रम्य कृतं सन्देहेन।

- 5 पूर्यन्तां सलिलेन रत्नकलशा राज्याभिषेकाय ते
कृष्णात्यन्तचिरोज्झिते च कबरीबन्धे करोतु क्षणम्।
रामे शातकुठारभासुरकरे क्षत्रद्रुमोच्छेदिनि
क्रोधान्धे च वृकोदरे परिपतत्याजौ कुतः संशयः ॥1

इत्यादिना मङ्गलानि कर्तुमाज्ञापयति देवो युधिष्ठिरः 2 इत्यन्तेन द्रौपदीकेशसंयमन-

- 10 युधिष्ठिरराज्याभिषेकयोर्भाविनोरपि सिद्धत्वेन दर्शिका प्ररोचनेति।

I.1 अथ प्ररोचना AS2, Hall; om. AS1, BD1.

I.3 षष्ठेऽङ्के AS2, BD1; ६ AS1; om. Hall. अहं च Hall; अहं AS1, BD1; अथ AS2.

I.5 पूर्यन्तां सलिलेन AS2, BD1, Hall; पूर्वतां शलिलेन AS1.

I.6 AS1 and BD1 om. from कृष्णात्यन्त° up to संशयः (I.8). कृष्णात्यन्त° Hall; सष्णात्यन्त° AS2.

I.7 शात° Hall; घोर° AS2. °द्रुमोच्छेदिनि Hall; °द्रुमच्छेदिनि AS2.

I.9 इत्यन्तेन AS1, BD1, Hall; इतेन AS2.

I.10 दर्शिका AS1, BD1, Hall; प्रदर्शिका AS2. प्ररोचनेति। AS2, Hall; प्ररोचना। यथा मुद्राराक्षसे तृतीयके
(no example is cited) AS1; प्ररोचना। BD1.

1. VS 6.12

2. VS p. 161

अथ विचलनम्।

विकथना विचलनम्।१६

यथा वेणीसंहारे पञ्चमेऽङ्के। अर्जुनः। (उपगम्य) तात अम्ब।

सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतैस्ते

5 तृणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः।

रणशिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य

प्रणमति पितरौ वां मध्यमः पाण्डवोऽयम्॥१

भीमः।

चूर्णिताशेषकौरव्यः क्षीवो दुःशासनासृजा।

10 भङ्क्ता सुयोधनस्योर्वोर्भीमोऽयं शिरसाञ्जति॥२

I.1 अथ विचलनम् Hall; om. AS1, BD1; अथ विलचनं AS2.

I.2 विकथना AS1, AS2, BD1, Hall; विकथना BD3; विकच्छना MD. विचलनम् AS1, BD1, MD, Hall;
विलचनं AS2; विवचनं BD3.

I.3 पञ्चमेऽङ्के AS2, BD1; पङ्के AS1; om. Hall. अर्जुनः उपगम्य AS2; भीमः AS1, BD1, Hall.

I.4 AS1 and BD1 ins. इति after ञ्जयाशा and om. up to पाण्डवोऽयम् (I.7).

I.7 मध्यमः Hall; फाल्गुनः AS2.

I.8 भीमः AS2; अपि च तात AS1, BD1, Hall.

I.9 AS1 and BD1 om. from क्षीवो up to शिरसाञ्जति (I.10).

1. VS 5. 27

2. VS 5. 28

इत्यनेन विजयबीजानुगतस्वगुणाविष्करणाद् विचलनमिति । यथा च रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के ।
यौगन्धरायणः ।

देव्या मद्वचनात् तथाभ्युपगतः पत्युर्वियोगस्तदा

सा देवस्य कलत्रसंघटनया दुःखं मया स्थापिता ।

5 तस्याः प्रीतिमयं करिष्यति जगत्स्वामित्वलाभः प्रभोः

सत्यं दर्शयितुं तथापि वदनं शक्नोमि नो लज्जया ॥1

इत्यनेनान्यपरेणापि यौगन्धरायणेन मया जगत्स्वामित्वानुबन्धी कन्यालाभो वत्सराजस्य
कृत इति स्वगुणानुकीर्तनाद् विचलनमिति ।

अथादानम् ।

I.1 विचलनम् AS1, BD1, Hall; विलचनम् AS2. इति AS2, Hall; om. AS1, BD1. च AS2; Hall; om. AS1; वा BD1; चतुर्थेऽङ्के AS2, BD1; ४ AS1; om. Hall.

I.2 यौगन्धरायणः AS2, Hall; यौगंधरः AS1; भीमः । तात अंव स यौगंधरायणः BD1.

I.3 तथा AS1, AS2, BD1; यथा Hall. AS1 and BD1 om. from अभ्युपगतः up to लज्जया (I.6).

I.7 अन्यपरेण AS1, BD1, Hall; अपरेण AS2. स्वामित्वानुबन्धी AS1, BD1, Hall; स्वामित्वलाभः AS2.
कन्यालाभः AS1, BD1, Hall; प्रभोः AS2.

I.8 कृत इति AS1, AS2, Hall; कृत्य इत्यनेन BD1. स्वगुणानुकीर्तनात् Hall; स्वगुणकीर्तनं यथा मु । ३
चाणक्यतत्त्वलिप्तभक्तिमित्यनेन स्वगुणाविष्करणं विचलनं । AS1; स्वगुणोत्कीर्तनात् AS2; स्वगुणाविष्करणम् BD1.
विचलनमिति Hall; om. AS1; विलचनमिति AS2; विचलनं BD1.

I.9 अथादानम् Hall; om. AS1, BD1; अथ AS2.

आदानं कार्यसंग्रहः १९७

इति । यथा वेणीसंहारे षष्ठेऽङ्के । भीमः । ननु भो समन्तपञ्चकसंचारिणः ।

रक्षो नाहं न भूतं रिपुरुधिरजलाप्लाविताङ्गः प्रकामं

निस्तीर्णोरुप्रतिज्ञाजलनिधिगहनः क्रोधनः क्षत्रियोऽस्मि ।

5

भो भो राजन्यवीराः समरशिखिशिखादग्धशेषा कृतं वस्

त्रासेनानेन लीनैर्हतकरितुरगान्तर्हितैरास्यते यत् ॥1

इत्यनेन समस्तरिपुवधकार्यस्य संगृहीतत्वादादानम् । यथा च रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के । सागरिका ।

(दिशोऽवलोक्य) दिट्ठिआ समन्तादो पज्जलिदो भअवं हुदवहो अज्ज करिस्सदि दुक्खावसाणम् 2

I.2 षष्ठेऽङ्के AS2, BD1; ६ AS1; om. Hall. भीमः AS1, BD1, Hall; भीमः उद्धृतं पिरिकामन् AS2. ननु भो

AS1, BD1, Hall; भोः भोः AS2. संचारिणः AS1, BD1, Hall; चारिणः सैनिकाः कोऽयमावेगः AS2.

I.3 AS1 ins. इत्यादि after नाहं and om. the rest of the verse; BD1 om. the rest of the verse from न भूतं.

I.5 श्लेषाः Hall; ओषाः AS2.

I.6 यत् Hall; किं AS2.

I.7 इत्यनेन AS1, AS2, Hall; इत्यादिना BD1. रिपुवधः AS2, Hall; वधः AS1; वर्धः BD1.

संगृहीतत्वादादानम् AS2, Hall; संग्रहः AS1, BD1. चतुर्थेऽङ्के AS2, BD1; ४ AS1; om. Hall. सागरिका AS1, BD1, Hall; सागरि AS2.

I.8 अवलोक्य AS2, Hall; विलोक्य AS1, BD1. दिट्ठिआ BD1, Hall; दिट्ठिया AS1; आः AS2. समन्तादो AS1, AS2, BD1; समन्तादो Hall. पज्जलिदो AS2, Hall; पलिदो AS1; प्पज्जलिदो BD1. भअवं हुदवहो अज्ज AS1, BD1; अंतेउरे अज्ज हुदवहो दिट्ठिआ AS2; भअवं हुअवहो अज्ज Hall. करिस्सदि AS1, BD1, Hall; करिस्सदि मह AS2. दुक्खावसाणम् Hall; दुःखावसाणम् AS1, AS2, BD1.

1. VS 6. 37

2. RV p. 187. दिष्ट्या समन्तात् प्रज्वलितो भगवान् हुतवहोऽद्य करिष्यति दुःखावसानम् (Skt.)

इत्यनेनान्यपरेणापि दुःखावसानकार्यस्य संग्रहादादानम्। यथा च जगत्स्वामित्वलाभः प्रभोः 1
इति दर्शितमेव। इत्येतानि त्रयोदशावमर्शाङ्गानि। तत्रैतेषामपवादशक्तिव्यवसायप्ररोचनादानानि
प्रधानानीति।

अथ निर्वहणसंधिः।

5

बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम्।

ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥९८॥

यथा वेणीसंहारे षष्ठेऽङ्के। कञ्चुकी। (उपसृत्य सहर्षम्) महाराज वर्धसे। अयं खलु

I.1 अन्यपरेणापि Hall; om. AS1, BD1; अपि परेणापि AS2. संग्रहादादानम् AS2, Hall; संग्रहः AS1, BD1.

I.2 इति दर्शितमेव AS2; इति। यथा मु। ४। राक्षसः वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वेत्यादि प्रस्तावगता

प्रतिपादयतीत्यतः कार्यसंग्रहणं चाणक्यकर्तृकस्य राक्षसातिसंधानरूपकार्यस्य राक्षसेनैव दुरुपश्रुतिदुःसकुनद्वारा

संग्रहणादादानं। AS1; इति। यथा च मुद्राराक्षसे चतुर्थके। राक्षसे।... ०रूपस्य कार्यस्य ... दुरुपश्रुतिदुःशकुन०

(the rest as in AS1) BD1; इति दर्शितमेवम् Hall. त्रयोदशावमर्शाङ्गानि AS1, AS2, Hall; त्रयोदशावमर्शाङ्गानि

BD1. ०व्यवसायप्ररोचना० AS1, Hall; ०व्यावसायप्ररोचना० AS2; ०प्ररोचना० BD1.

I.3 प्रधानानीति AS1, Hall; प्रधानानि AS2; प्रधानानीति ज्ञेयं BD1.

I.4 निर्वहण० AS1, AS2, Hall; निर्वहण० BD1.

I.5 बीजवन्तो AS1, AS2, MD, Hall; बीजवन्तो BD1; बीजवन्ता BD3. यथायथम् AS1, AS2, BD1, MD, Hall;

यथायथ BD3.

I.6 ऐकार्थ्यम् AS1, AS2, Hall; ऐकार्थ्यम् BD1; ऐकार्थ्यम् BD3, MD. निर्वहणं AS2, BD3, MD, Hall; निर्वहणं

AS1, BD1.

I.7 षष्ठेऽङ्के AS2, BD1; ६ AS1; om. Hall. सहर्षम् AS1, BD1, Hall; सहर्षः AS2. वर्धसे BD1; वर्धस AS1;

वंच्यसे AS2; वर्धसे वर्धसे Hall.

कुमारभीमसेनः सुयोधनक्षतजारुणीकृतसकलशरीरो दुर्लक्षव्यक्तिः¹ इत्यादिना द्रौपदीकेश-
संयमनादिमुखसन्ध्यादिवीजानां निजनिजस्थानोपक्षिप्तानामेकार्थयोजनम्। यथा रत्नावल्यां
चतुर्थेऽङ्के सागरिकारत्नमालावसुभूतिबाभ्रव्यादीनामर्थानां मुखसन्ध्यादिषु प्रकीर्णानां
वत्सराजैकार्थार्थत्वम्। वसुभूतिः। (सागरिकां निर्वर्ण्यपवार्य) बाभ्रव्य सुसदृशीयं

5 राजपुत्र्या 2 इत्यादिना दर्शितमिति निर्वहणसन्धिः।

अथ तदङ्गानि।

I.1 कुमारभीमसेनः AS1, BD1, Hall; आयुष्मान् भीमसेनः AS2. °जारुणीकृतसकलशरीरो AS1, BD1, Hall;

°जारुणितसकलशरीरां बरां AS2. दुर्लक्षव्यक्तिः AS1, BD1, Hall; दुर्लक्षव्यक्तिरलमधुना सन्दहेन AS2.

I.2 निजनिजस्थानोप° AS1, AS2, Hall; निजजयाख्यानोप° BD1. एकार्थयोजनम् AS1, AS2, BD1; एकार्थतया
योजनम् Hall. यथा रत्नावल्यां BD1; य।र। AS1; यथा रत्ना° AS2; यथा च रत्नावल्याम् Hall.

I.3 चतुर्थेऽङ्के AS2, BD1; ४ AS1; om. Hall. °रत्नमाला° AS1, AS2, BD1; °रत्नावली° Hall.

I.4 °कार्यार्थत्वम् AS1, BD1, Hall; °कार्योर्थत्वे AS2.

I.5 दर्शितमिति निर्वहणसन्धिः। AS2, Hall; दर्शितं। य। मु। पं। प्रविश्य पुरुषः जेदु कुमारो अञ्ज
गुम्मट्टाणाधिकिदो। दीहरक्खो विण्णवेदि। इत्याद्यंकसमाप्तिपर्यंतं प्रथमेके किमत्र लिखामीत्यादिना कर्णे एमिवेत्यंते
ग्रंथेनोपक्षिप्तस्य वीजस्यानेकधा प्रकीर्णस्यैकार्थीकरणमिति निर्वहणसन्धिः। AS1; यथा च मुद्राराक्षसे पंचमेके ... जेदु
जेदु ... गुम्मट्टाणाधिस्कंदो ... इत्यादिना एवमेवेत्यंतोपक्षिप्तस्य ... निर्वहणसन्धिः। (the rest as in AS1) BD1.

I.6 अथ तदङ्गानि AS2, Hall; अस्यांगान्याह सार्द्धेन AS1; अथास्यांगान्याह सार्द्धेन BD1.

1. VS p.192

2. RV p. 190

सन्धिर्विबोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ।

प्रसादानन्दसमयाः कृतिर्भाषोपगूहने ।

पूर्वभावोपसंहारौ प्रशस्तिश्च चतुर्दश ॥१९॥

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

5

सन्धिर्बीजोपगमनं । १००

इति । यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के । वसुभूतिः । बाभ्रव्य सुसदृशीयं राजपुत्र्याः । बाभ्रव्यः ।

ममाप्येवमेव प्रतिभाति १ इत्यनेन नायिकाबीजोपगमनात् सन्धिः । यथा च वेणीसंहारे

षष्ठेऽङ्के । भीमः । भवति यज्ञवेदिसंभवे स्मरति भवती यन् मयोक्तम् ।

I.1 विबोधो AS2, Hall; विरोधो AS1, BD1, BD3, MD. परिभाषणम् AS1, AS2, BD3, MD, Hall; परिभाषनं BD1.

I.2 प्रसादानन्दसमयाः AS1, AS2, MD, Hall; प्रसादनन्दसमयाः BD1; प्रसादनं समयाः BD3. कृतिर्भाषोपगूहने AS1, AS2, BD1; कृत्या भाषोपगूहना BD3; (an obliterated letter) त्याभासोपगूहनाः MD; कृतिभाषोपगूहनाः Hall.

I.4 यथोद्देशं AS1, BD1, Hall; यथोद्दिष्टं AS2.

I.6 चतुर्थेऽङ्के AS2; om. AS1, BD1, Hall. राजपुत्र्याः AS2; राजपुत्र्या AS1, BD1, Hall.

I.7 णमनात् AS1, AS2, BD1; णमात् Hall. सन्धिः AS1, AS2, BD1; सन्धिरिति Hall. च Hall; om. AS1, AS2; वा BD1;

I.8 षष्ठेऽङ्के AS2, BD1; ६ AS1; om. Hall. भवति यज्ञवेदिसंभवे AS1, AS3, BD1, Hall; om. AS2. भवती AS1, AS3, BD1, Hall; भवति AS2. यन् मया AS1, AS2, AS3, BD1; यत् तन् मया Hall.

चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-

संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।

स्थानावबद्धघनशोणितशोणपाणिर्

उत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः ॥¹

5 इत्यनेन मुखोपक्षिप्तस्य बीजस्य पुनरुपगमनात् संधिः ।

अथ विबोधः ।

विबोधः कार्यमार्गणम् । १०१

यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के । वसुभूतिः । (निरूप्य) देव कुत इयं कन्यका । राजा । देवी

I.1 AS1, AS3 and BD1 ins. इति after चञ्चद्भुज and om. the rest of the verse.

I.2 AS2 om. the rest of the verse from सुयोधनस्य .

I.5 मुखोपक्षिप्तस्य AS1, AS2, AS3, Hall; उपक्षिप्तस्य BD1. णगमनात् AS1, AS2, AS3, BD1; णगमात् Hall. संधिः Hall; संधिः । यथा मु । पं । कारभे । सिद्धार्थकस्य प्रवेशेन बीजस्य चाणक्यनीतेरुपगमनाकार्यसिद्धयर्थमुप-गमान् निर्वहणात् इति संधिः । AS1; संधिरि AS2; यथा वा मुद्राराक्षसे पंचमांकारभे ... चाणक्यनीतेरुपगमनान् निर्वहणाख्यसंधिः । (the rest as in AS1) BD1.

I.6 अथ विबोधः AS2, Hall; अथ विरोधमाह AS1, AS3; विरोधमाह BD1.

I.7 विबोधः AS2, Hall; विरोधः AS1, AS3, BD1, BD3, MD.

I.8 चतुर्थेऽङ्के AS2, BD1; च । AS1; चतुर्थे । AS3; om. Hall.

1. VS 1.21

जानाति। वासवदत्ता। अज्ज एसा खु साअरादो पाविदेत्ति भणिअ अमच्चजोअंधराअणेण मम
 हत्थे णिक्खित्ता। अदो ज्जेव साअरिणत्ति सद्दावीअदि। राजा। (आत्मगतम्) यौगन्धरायणेन
 न्यस्ता। कथमसौ ममानिवेद्य करिष्यति 1 इत्यनेन रत्नावलीलक्षणकार्यान्वेषणाद् विबोधः।
 यथा च वेणीसंहारे षष्ठेऽङ्के। भीमः। मुञ्चतु मुञ्चतु मामार्यः क्षणमेकम्। युधिष्ठिरः। किम्
 5 अपरमवशिष्टम्। भीमः। सुमहदवशिष्टम्। संयमयामि तावदनेन दुःशासनशोणितोक्षितेन पाणिना
 पाञ्चाल्याः दुःशासनावकृष्टं केशहस्तम्। युधिष्ठिरः। गच्छतु भवान्। अनुभवतु तपस्विनी

- I.1 जानाति AS1, AS3, BD1, Hall; जानाति वसुं देवि कुत इयं कन्यका AS2. अज्ज AS1, AS3, BD1;
 अमच्च AS2; अज्जउत्त Hall. AS1, AS3 and BD1 ins. इत्युपक्रम्य after एसा and om. up to सद्दावीअदि
 (I.2). खु AS2; om. Hall. साअरादो AS2; सागरादो Hall. पाविदेत्ति AS2; पाविअत्ति Hall. °जोअंध°
 AS2; °जोगन्ध° Hall. मम Hall; मह AS2.
- I.2 णिक्खित्ता AS2; निहिदा Hall. ज्जेव Hall; ज्जेव्व AS2. साअरिणत्ति AS2; सागरिअत्ति Hall. आत्मगतम्
 AS1, AS3, BD1, Hall; स्वगतम् AS2.
- I.3 मम AS1, AS2, AS3, Hall; माम् BD1. अनिवेद्य AS2, AS3, BD1, Hall; अनिवेद्यं AS1. °लक्षण° AS1,
 AS2, AS3, Hall; °रूप° BD1. विबोधः AS2, Hall; om. AS1, AS3; विरोधः BD1.
- I.4 च AS2, Hall; om. AS1, AS3; वा BD1. षष्ठेऽङ्के AS2, BD1; ६ के AS1; ६ अंके AS3; om. Hall.
 मुञ्चतु मुञ्चतु AS1, AS3, BD1, Hall; आर्यं मुञ्चतु भवान् AS2. आर्यः AS1, AS3, BD1, Hall; om. AS2.
- I.5 सुमहदवशिष्टम् Hall; om. AS1, AS3, BD1; आर्यं सुमहदवशिष्टं AS2. संयमयामि AS2, AS3, Hall;
 संयमयामि AS1; संयमामि BD1. AS1, AS3 and BD1 ins. इत्युपक्रम्य after संयमयामि and om. up to
 केशहस्तम् (I.6). दुःशासनशोणितोक्षितेन Hall; दुर्योधनदुःशासनरुधिरक्षितेन AS2.
- I.6 गच्छतु AS1, AS3, BD1, Hall; सत्वरं गच्छतु AS2. भवान् AS2, BD1, Hall; भगवान् AS1, AS3.

1. RV p. 190. आर्यं एषा खलु सागरात् प्राप्तेति भणित्वा अमात्ययौगन्धरायणेन मम हस्ते निक्षिप्ता। अत
 एव सागरिकेति शब्दते। (Skt.)

वेणीसंहारम् 1 इत्यनेन केशसंयमनकार्यस्यान्वेषणाद् विबोधः।

अथ ग्रथनम्।

ग्रथनं तदुपक्षेपो।१०२

यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के। यौगन्धरायणः। देव क्षम्यतां यद् देवस्यानिवेद्य मयैतत्

5 कृतम् 2 इत्यनेन वत्सराजस्य रत्नावलीप्रापणकार्योपक्षेपाद् ग्रथनम्। यथा च वेणीसंहारे

षष्ठेऽङ्के। भीमः। पाञ्चालि न खलु मयि जीवति संहर्तव्या दुःशासनविलुलिता वेणिरात्मपाणिना।

I.1 ँसंहारम् AS1, AS3, BD1, Hall; ँसंहारमहोत्सवम् AS2. इत्यनेन AS2, Hall; इत्यंतं AS1, AS3, BD1.

अन्वेषणात् AS2, Hall; अन्वेषणं। यथा वा। मुद्रा। पं। सिद्धार्थलक्षणयोर्विवादे। क्षपणकः सावगा। गच्छदु।

होदु। दे काज्जसिद्धी। अहं वि। भाउराअणादो। मुद् याचेमीत्यनेन क्षपणेन चिकीर्षितमहाप्रयोजनसिद्धयर्थं

मुद्रायाचनव्याजेन भागुरायणं प्रति गमिष्यामीति भाविकार्यस्य मार्गणात् AS1; ...वा मुद्रा। पंचमेके

सिद्धार्थक्षपणयोर्विवादे क्षपणकः सावगा।... दे। कज्जसिद्धी। ... (the rest as in AS1) AS3; ... मुद्राराक्षसे

पंचमेके सिद्धार्थक्षपणकयोर्विवादे। क्षपणकः। सावगा गच्छदु होदु दे कज्जसिद्धी। अहं वि भाउराअणादो मुद्

आचेमीत्यनेन क्षपणकेन ... ँसिध्यर्थं ... (the rest as in AS1) BD1. विबोधः AS2; विबोध इति Hall; विरोधः

AS1, AS3, BD1.

I.2 अथ ग्रथनम् AS2, Hall; om. AS1, AS3, BD1.

I. 4 चतुर्थेऽङ्के AS2, BD1; ४ अंके AS1, AS3; om. Hall. अनिवेद्य AS2, Hall; अनिवेद्यैव AS1, AS3, BD1.

I.5 च AS2, Hall; om. AS1, AS3. वा BD1.

I.6 षष्ठेऽङ्के AS2, BD1; ६ AS1; ६ अंके AS3; om. Hall. वेणिः AS1, AS3, BD1, Hall; वेणी AS2.

1. VS p. 194

2. RV p.195

तिष्ठतु तिष्ठतु। स्वयमेवाहं संहारामि 1 इत्यनेन द्रौपदीकेशसंयमनकार्यस्थोपक्षेपाद् ग्रथनम्।

अथ निर्णयः।

ऽनुभूताख्या तु निर्णयः।१०३

यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के। यौगन्धरायणः। (कृताञ्जलिः) देव श्रूयताम्। इयं सिंहलेश्वर-

5 दुहिता सिद्धादेशेनोपदिष्टा योऽस्याः पाणिग्रहणं करिष्यति स सार्वभौमो राजा भविष्यति।

तत्प्रत्ययादस्माभिः स्वाम्यर्थे बहुशः प्रार्थ्यमानेनापि सिंहलेश्वरेण देव्या वासवदत्तायाश्चित्तखेदं

I.1 तिष्ठतु तिष्ठतु Hall; तिष्ठतु २ AS1, AS3, BD1; तिष्ठ AS2. संहारामि AS1, AS3, BD1, Hall; संहारिष्यामि

AS2. ०कार्यस्थोप० AS1, AS3, BD1, Hall; ०कार्योप० AS2. ग्रथनम्। AS2, Hall; ग्रथनम्। यथा वा। मुं।

पं। भागुरायणः। स्वगतं। कष्टमेवमपि नास्मासु स्नेहवान् कुमारो मलयकेतुरतिसंधातव्य इत्यहो दुःकरं। अथवा

कुले लज्जायां चेति इत्यनेन कार्यस्य मलयकेत्वतिसंधानेन राक्षसवशीकरणरूपस्थोपक्षेपाद् ग्रथनं। AS1; ... वा

मुद्रा। पंच। भागुरायणः स्वगतं कष्टमेवमपि ... दुःकरं अथवा ... (the rest as in AS1) AS3; ... मुद्राराक्षसे

पंचमेके। भागुरायणः स्वगतं। कष्टमेवमेवमपि ... (the rest as in AS1) BD1.

I.2 अथ निर्णयः AS2, Hall; निर्णयमाह AS1, AS3, BD1.

I.4 चतुर्थेऽङ्के AS2, BD1; ४ AS1; ४ अं AS3; om. Hall. कृताञ्जलिः AS1, AS3, BD1, Hall; कृताञ्जलिः

AS2; इयं AS1, AS3, BD1, Hall; येयं AS2.

I.5 ०दुहिता AS1, AS2, AS3, Hall; ०दुहिता सिंहलेश्वरदुहिता BD1. उपदिष्टा AS1, AS3, BD1, Hall;

आदिष्टा AS2. AS1, AS3 and BD1 ins. इत्युपक्रम्य after उपदिष्टा and om. up to दत्ता (p.95, I.1).

पाणिग्रहणं करिष्यति AS2; पाणिं ग्रहीष्यति Hall.

I.6 तत्प्रत्ययात् Hall; ततस्तत्प्रत्ययात् AS2. स्वाम्यर्थे Hall; स्वामिनोर्थे AS2. बहुशः Hall; om. AS2.

प्रार्थ्यमानेनापि AS2; प्रार्थ्यमानापि Hall.

परिहरता यदा न दत्ता तदा लावणके देवी दग्धेति प्रसिद्धिमुत्पाद्य तदन्तिकं बाभ्रव्यः

प्रहितः¹ इत्यनेन यौगन्धरायणः स्वानुभूतमर्थं ख्यापितवानिति निर्णयः। यथा च वेणीसंहारे

षष्ठेऽङ्के। भीमः। देवदेव अजातशत्रो क्वाद्यापि दुर्योधनहतकः। मया हि तस्य दुरात्मनः

भूमौ क्षिप्तं शरीरं निहितमिदमसृक्चन्दनाभं निजाङ्गे

5

लक्ष्मीरार्ये निषिक्ता चतुररुधिपयःसीमया सार्धमुर्व्या।

भृत्या मित्राणि योधाः कुरुकुलमखिलं दग्धमेतद्रणाग्नौ

नामैकं यद् ब्रवीषि क्षितिप तदधुना धार्तराष्ट्रस्य शेषम्॥²

I.1 दत्ता Hall; दत्ता राजा तदा किं यौगं AS2. लावणके AS2; लावणके AS1, AS3; लावणिके BD1, Hall.

दग्धेति AS1, AS2, AS3, Hall; दग्धेत्युपक्रम्य ति BD1. बाभ्रव्यः AS1, AS3, BD1, Hall; बाभ्रव्योपि AS2.

I.2 प्रहितः AS1, AS2, AS3, Hall; प्रेषितः BD1. इत्यनेन AS2, Hall; इत्यन्तेन AS1, AS3, BD1. इति

निर्णयः AS2, Hall; om. AS1, AS3, BD1. च AS2, Hall; om. AS1, AS3; वा BD1.

I.3 षष्ठेऽङ्के AS2, BD1; ६ के AS1; ६ अंके AS3; om. Hall. देवदेव AS1, AS3, BD1, Hall; आर्य देव AS2.

अजातशत्रो AS1, AS3, BD1, Hall; अजातशत्रो भीमर्जुनगुरो AS2. क्वाद्यापि Hall; अद्यापि AS1, AS3, BD1;

अतोद्यापि AS2. दुर्योधनः AS1, AS3, BD1, Hall; सुयोधनः AS2. दुरात्मनः AS1, AS3, BD1, Hall; दुरात्मनः

पाण्डुकुलपरिभाविनः AS2.

I.4 क्षिप्तं AS1, AS2, AS3, BD1; क्षिप्त्वा Hall. After शरीरम् AS1, AS3 and BD1 ins. इति and om. the

the rest of the verse. चन्दनाभं निजाङ्गे Hall; चन्दनं भीमगात्रे AS2.

I.5 निषिक्ता Hall; निषण्णा AS2.

I.6 कुलमखिलं Hall; कुमखिलम् AS2.

1. RV pp. 195 - 196

2. VS 6.39

इत्यनेन स्वानुभूतार्थकथनान् निर्णय इति ।

अथ परिभाषणम् ।

परिभाषा मिथो जल्पः । १०४

यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के । रत्नावली । (आत्मगतम्) कआवराहा देवीए ण सक्कुणोमि मुहं
5 दंसिदुं । वासवदत्ता । (सास्रं बाहू प्रसार्य) एहि अदिणिट्टुरे दाणिं पि बहिणिए सिणेहं दंसेहि ।
(अपवार्य) अज्जउत्त लज्जेमि क्खु अहं इमिणा णिसंसत्तणेण । ता लहुं अवणेहि से बन्धणं ।।

I.1 स्वानुभूतार्थकथनात् Hall; स्वानुभूतार्थस्य भीमेन कथनात् । यथा वा मुद्रा । ५ क्षपणकः स्वगतं । अये श्रुतं
मलयकेतुहतकेन कृतार्थोऽस्मि इत्यनेन बीजस्य अनुगुणं कार्यं मलयकेतुराक्षसयोर्विरोधरूपं तस्य प्रख्यापनात्
कथनात् AS1; स्वानुभूतार्थकथनं AS2; ... कथनात् यथा ... स्वगतं अये ... (the rest as in AS1) AS3;
... मुद्राराक्षसे पंचमेके । क्षपणकः । ... (the rest as in AS1) BD1.

I.2 अथ परिभाषणम् AS2, Hall; om. AS1, AS3, BD1.

I.3 परिभाषा AS2, BD3, Hall; परिभाषो AS1, AS3, BD1; परिभासो MD.

I.4 चतुर्थेऽङ्के AS2, BD1; ४ AS1, AS3; om. Hall. आत्मगतम् AS1, AS3, BD1, Hall; स्वगतम् AS2.

कआवराहा AS1, AS3, Hall; किदावराहा खु अहं AS2; किदावराहा BD1. देवीए AS1, AS3, BD1, Hall;
देईए AS2. ण सक्कुणोमि AS2, BD1, Hall; स णक्कुणोमि AS1, AS3.

I.5 दंसिदुं Hall; दंसेउं AS1, AS3; दंसिदुं इत्यधोमुखी तिष्ठति AS2; दंसेदुं BD1; सास्रं AS2; सास्रम् । पुनः
Hall; AS1, AS3 and BD1 ins. इत्युपक्रम्य after सास्रम् and om. up to अपनयति (p.97, I.1).

अदिणिट्टुरे AS2; अयि णिट्टुरे Hall. दाणिं AS2; इदाणीं Hall. बहिणिए सिणेहं AS2; वन्धुसिणेहं Hall. दंसेहि
Hall; दंसेहि इति कण्ठे गृहाति रत्नां स्वलितं नाटयति वास० AS2.

I.6 लज्जेमि AS2; लज्जामि Hall; क्खु Hall; om. AS2. इमिणा Hall; इमिणा अत्तणो AS2. से Hall; से प्पदं AS2.

1. कृतापराधा देव्या न शक्नोमि मुखं दर्शयितुम् । ... एहि अतिनिट्टुरे इदानीमपि भगिन्याः स्नेहं दर्शय ।

आर्यपुत्र लज्जे खलु अहममुना नृजंसत्वेन । तत् लघु अपनयास्या बन्धनम् । (Skt.)

राजा । यथाह देवी । (बन्धनमपनयति ।) वासवदत्ता । (वसुभूतिं निर्दिश्य) अज्ज
अमच्चजोअंधराअणेन दुज्जणीकदम्हि जेण जाणन्तेण वि णाचक्खिदम् 1 इत्यनेन
अन्योन्यपरिवचनात् परिभाषणम् । यथा च वेणीसंहारे षष्ठेऽङ्के । भीमः ।

कृष्टा येनासि राज्ञां सदसि नृपशुना तेन दुःशासनेन 2

5 इत्यादिना क्वासौ भानुमती या उपहसति पाण्डवदारान् इत्यन्तेन परिभाषणम् ।

I.1 राजा Hall; राजा सपरितोषं AS2. बन्धनमपनयति Hall; इति तथा करोति AS2.

I.2 ओजोअंधराअणेण BD1; ओजोअंधराअणेया AS1, AS3; व्योगन्धरायणेण Hall; ओजोअंधराअणेण एत्तिअं कालं
AS2. दुज्जणीकदम्हि Hall; उज्जणीकदम्हि AS1, AS3; दुज्जणीकदा AS2; आइलीकिलि BD1. वि AS1, AS2,
AS3, Hall; वि BD1. आचक्खिदमिति Hall; आचक्खिदम्मीति AS1, AS3; णिवेदिदमिति AS2;
आचक्खिदम्मीति BD1.

I.3 उपरिवचनात् AS2; उपरिवादनात् AS1, AS3; उपरिजल्पनात् BD1; उवचनात् Hall. च AS2, Hall; om.
AS1, AS3; वा BD1. षष्ठेऽङ्के AS2, BD1; ६ के AS1; ६ अंके AS3; om. Hall. भीमः AS1, AS3, BD1,
Hall; भीमः राजपुत्रि अलमेवं मामालोक्य त्रासेन पश्य AS2.

I.4 कृष्टा येनासि AS1, AS3, BD1, Hall; येनाकृष्टासि AS2. तेन दुःशासनेन AS2, Hall; om. AS1, AS3, BD1.

I.5 इत्यादिना AS1, AS3, BD1, Hall; AS2 om. इत्यादिना and ins. स्त्यानान्येतानि तस्य स्पृश मम करयोः
पीतशेषान्यसृञ्जि व्यक्तं राज्ञः कुरूणामपि रुधिरमिदं मद्रदाचूर्णितोरोरङ्गेष्वङ्गेषु सक्तं तव परिभवजस्यानलस्योपशान्त्यै
बुद्धिमतिके . क्व AS1, AS3, BD1, Hall; क्व AS2. असौ AS1, AS3, BD1, Hall; संप्रति AS2. या उपहसति
AS2; कथं नोपहसती AS1; कथं नोपहसती AS3; कथं नोपहसति BD1; नोपहसति Hall. इत्यन्तेन AS1,
AS3, BD1; इत्यनेन AS2; इत्यन्तेन भाषणात् Hall. परिभाषणम् । AS2, Hall; परिभाषणं । यथा वा मुद्रा ।
पंचमेके । भागुरायणभदंतयोर्मिथो जल्पनं परिभाषणं । AS1; ... ५ के ... (the rest as in AS1) AS3; ... मुद्राराक्षसे
... (the rest as in AS1) BD1.

1. RV pp. 192 - 193. आर्य अमात्ययौगन्धरायणेन दुर्जनीकृतास्मि येन जानतापि नाचक्षितम् । (Skt.)

2. VS 6.41

अथ प्रसादः।

प्रसादः पर्युपासनम्।१०५

इति। यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के। देव क्षम्यताम् 1 इति दर्शितम्। यथा च वेणीसंहारे षष्ठेऽङ्के। भीमः। (द्रौपदीमुपसृत्य) देवि पाञ्चालराजतनये दिष्ट्या वर्धसे

5 रिपुकुलक्षयेन 2 इत्यनेन द्रौपद्या भीमसेनेनाराधितत्वात् प्रसादः।

अथानन्दः।

आनन्दो वाञ्छितावाप्तिः।१०६

I.1 अथ प्रसादः AS2, Hall; om. AS1, AS3, BD1.

I.3 चतुर्थेऽङ्के AS2, BD1; ४ के AS1, AS3; om. Hall. देव AS1, AS3, BD1, Hall; यौगं देव AS2. इति दर्शितम् AS1, AS2, AS3; इत्यादि BD1; इत्यादि दर्शितम् Hall. च AS2, Hall; वा AS1, BD1; om. AS3.

I.4 षष्ठेऽङ्के AS2, BD1; ६ के AS1, AS3; om. Hall. द्रौपदीमुपसृत्य AS1, AS3, BD1, Hall; om. AS2. देवि AS1, AS3, BD1, Hall; भवति AS2. राजतनये AS1, AS2, AS3, Hall; तनये BD1. दिष्ट्या AS1, AS2, AS3, Hall; दिष्ट्या BD1.

I.5 इत्यनेन AS1, AS2, AS3, Hall; इत्यनेन BD1. भीमसेनेनाराधितत्वात् AS2, Hall; भीमसेनाराधितत्वात् AS1, AS3; भीमेनाराधितत्वात् BD1. प्रसादः AS2; प्रसादः। यथा वा मुद्राराक्षसे। पंचमंके। भागुरायणेन अलमावेगेनेत्युपक्रम्य तदत्र वस्तुनि नोपालंभनीयो राक्षसः। आ नंदराज्यलाभादुपग्राह्य परतश्च परिग्रहे त्यागे वा कुमारः प्रमाणमित्यंतं समाधानरूपं पर्युपासनं प्रसादः। AS1; ... पंचमंके भागुरायणेन ... राक्षसः आ ... (the rest as in AS1) AS3; ... भानुरायणेन ... राक्षसः आ ... (the rest as in AS1) BD1; प्रसाद इति Hall.

I.6 अथानन्दः AS2; Hall; om. AS1, AS3, BD1.

I.7 वाञ्छितावाप्तिः AS1, AS3, BD1, BD3, MD, Hall; वाञ्छिता [वा]प्तिः AS2.

1. RV p. 195.

2. VS p. 195.

इति । यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के । राजा । यथाह देवी । (रत्नावलीं गृह्णाति ।) ¹

यथा च वेणीसंहारे षष्ठेऽङ्के । द्रौपदी । नाथ विसुमरिदलि एदं वावारम् । नाथस्स
पसादेण पुणो वि सिक्खिस्सं । (केशान् बध्नाति ।) ² इत्याभ्यां प्रार्थितरत्नावलीकेश-
संयमनयोर्वत्सराजद्रौपदीभ्यां प्राप्तत्वाद् आनन्दः ।

5

अथ समयः ।

समयो दुःखनिर्गमः । १०७

I.1 चतुर्थेऽङ्के AS2, BD1; ४ के AS1; ४ AS3; om. Hall. रत्नावलीं AS1, AS3, BD1, Hall; इति रत्नावलीं AS2.

I.2 यथा AS2, BD1, Hall; तथा AS1, AS3. षष्ठेऽङ्के AS2, BD1; ६ के AS1, AS3; om. Hall. नाथ AS1, AS3, BD1, Hall; नाह AS2. विसुमरिदलि AS2; विसुप्तरिदमिह AS1, AS3; विसुमदलि BD1; विसुमरिदमिह Hall. एदं AS1, AS3, BD1, Hall; णं AS2. नाथस्स AS1, AS3, BD1, Hall; नाहस्स AS2.

I.3 पसादेण AS1, AS3, BD1, Hall; पसाएण AS2. वि AS1, AS2, AS3, BD1; om. Hall. केशान् AS1, AS3, BD1, Hall; इति केशान् AS2. AS1, AS3 and BD1 om. from इत्याभ्यां up to प्राप्तत्वात् (I.4); AS1 ins. यथा वा मुद्रारा । सप्तमे । राजा । विगुणीकृतकार्मुकोपीत्येतैः प्रार्थितरत्नावलीभाल [लाभ ? Cf. प्राप्ति in ०रत्नावलीप्राप्तिकेशं Hall] केशसंयमनं राक्षससाचिव्यप्राप्तिरूपैः; AS3 ins. ... राजा विगुणीं ... ०केशसंयमानां ... (the rest as in AS1); BD1 ins. ... मुद्राराक्षसे सप्तमेके ... (the rest as in AS1). ०रत्नावलीकेशं AS2; ०रत्नावलीप्राप्तिकेशं Hall.

I.5 अथ समयः AS2, Hall; om. AS1, AS3, BD1.

I.6 दुःखनिर्गमः AS1, AS2, AS3, BD1, MD, Hall; दुषनिर्गमः BD3.

1. RV p. 198.

2. VS p. 196. नाथ विस्मृतास्मि एतं व्यापारम् । नाथस्य प्रसादेन पुनरपि शिक्षिष्ये । (Skt.)

इति। यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के। वासवदत्ता। (रत्नावलीमालिङ्ग्य) समस्सस समस्सस
वहिणिण 1 इत्यनेन भगिन्योरन्योन्यसमागमनेन दुःखनिर्गमात् समयः। यथा च वेणीसंहारे
षष्ठेऽङ्के। युधिष्ठिरः। भगवन् कुतस्तस्य विजयादन्यद् यस्य भगवान् पुराणपुरुषः स्वयमेव
नारायणो मङ्गलान्याशास्ते।

5

कृतगुरुमहदादिक्षोभसंभूतमूर्तिं

गुणिनमुदयनाशस्थानहेतुं प्रजानाम्।

अजममरमचिन्त्यं चिन्तयित्वापि न त्वां

भवति जगति दुःखी किं पुनर्देव दृष्ट्वा ॥2

I.1 चतुर्थेऽङ्के AS1, AS2, BD1; ४ के AS3; om. Hall. समस्सस समस्सस Ed; समस्सस २ AS1, AS2, AS3, Hall; समस्स २ BD1.

I.2 वहिणिण AS2, Hall; वहिणिये AS1, AS3, BD1. अनेन भगिन्योः AS1, AS3, BD1, Hall; om. AS2.
०समागमनेन दुःख० AS2, BD1; ०समागमनदुःख० AS1, AS3; ०समागमेन दुःख० Hall. ०निर्गमात् AS2, Hall;
०निर्गमनात् AS1, AS3, BD1.

I.3 षष्ठेऽङ्के AS1, AS2, BD1; ६ के AS3; om. Hall. युधिष्ठिरः AS2, BD1; om. AS1, AS3, Hall. भगवन्
AS2, Hall; भगवन्त AS1, AS3, BD1. कुतस्तस्य Hall; कुतस्तस्य युधि AS1, AS3, BD1; किमुत मे AS2.
पुराणपुरुषः AS2, Hall; पुरुषः AS1, AS3, BD1. स्वयमेव AS1, AS3, BD1, Hall; om. AS2.

I.5 AS1 and AS3 read ०क्षोभ and BD1 reads ०क्षोभेण and all three MSS om. from संभूतमूर्ति up to दृष्ट्वा (I.8).

I.7 अपि न त्वां Hall; भवन्तं AS2.

I.8 जगति दुःखी Hall; जगददुःखं AS2.

1. RV p. 192. समाशसिहि समाशसिहि भगिनिके (Skt.)

2. VS 6.43

इत्यनेन युधिष्ठिरदुःखापगमात् समयः।

अथ कृतिः।

कृतिर्लब्धार्थशमनं।१०८

इति। यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के। राजा। को देव्याः प्रसादं न बहुमन्यते। वासवदत्ता।

5 अज्जउत्त दूरे से मादुउलं। ता तधा करेहि जधा बन्धुअणं ण सुमरेदि 1 इत्यन्योन्यवचसा

I.1 इत्यनेन AS2, Hall; इत्यादिना AS1, AS3, BD1. युधिष्ठिरदुःखापगमात् समयः AS2; युधिष्ठिरेण

दुःखापगमदर्शनात्। यथा च मुद्राराक्षसे। सप्तमेके। चाणक्यः सहर्षम्। अयेऽयमसावमात्यराक्षसः येन महात्मना

गुरुभिः कल्पनाक्लेशैरिति चाणक्यदुःखस्योपशमनात्। श्रीवाग्देव्यै नमः। श्रीमदिष्टदैवतायै नमः। शुभं। AS1;

युधिष्ठिरेण दुःखापगमदर्शनात्। यथा च मुद्रा० सप्त० के चाणक्यः सहर्षम् अयेऽयमसावमात्यराक्षसः येन महात्मना

गुरुभिः कल्पनाक्लेशैरिति चाणक्यदुःखस्योपशमनात्। AS3. युधिष्ठिरेण दुःखापगमदर्शनात्। यथा च मुद्राराक्षसे

सप्तमेके चाणक्यः सहर्षम्। अयेऽयमसावमात्यराक्षसः। येन महात्मना गुरुभिः कल्पनाक्लेशैरित्यनेन

चाणक्यदुःखापगमदर्शनात्। BD1; युधिष्ठिरदुःखापगमं दर्शयति Hall.

I.2 अथ कृतिः AS2, Hall; om. AS1, AS3, BD1.

I.3 लब्धार्थशमनं AS1, BD1, BD3, MD, Hall; लब्धार्थशमनं AS2; लब्धार्थशमनं AS3.

I.4 यथा AS1, AS3, BD1, Hall; याथा AS2. चतुर्थेके AS2, BD1; ४ के AS1, AS3; om. Hall. प्रसादं

AS2, Hall; प्रसादनं AS1, AS3, BD1.

I.5 मादुउलं AS1, AS3, BD1, Hall; मालुउलं AS2. करेहि AS2, BD1; करेहि AS1, AS3; करेसु Hall. जधा

AS2, Hall; जेण AS1, AS3, BD1. बन्धुअणं ण AS2, BD1; बंधुण AS1, AS3; बन्धुअणं न Hall. सुमरेदि

AS1, AS2, AS3, Hall; सुमरेदि BD1.

1. RV p.198. आर्यपुत्र दूरे अस्या मातृकुलम्। तत्तथा कुरु यथा बन्धुजनं न स्मरति। (Skt.)

लब्धायां रत्नावल्यां राज्ञो दुःश्लिष्टेरुपशमनात् कृतिरिति । यथा च वेणीसंहारे षष्ठेऽङ्के ।

कृष्णः । एते खलु भगवन्तो व्यासवाल्मीकिजामदग्न्यजावालिप्रभृतयो महर्षयः

कल्पिताभिषेकमङ्गलास्तिष्ठन्ति १ इत्यनेन प्राप्ताराज्यस्याभिषेकमङ्गलैः स्थिरीकरणं कृतिः ।

अथ भाषणम् ।

5

मानाद्याप्तिश्च भाषणम् । १०९

I.1 लब्धायां रत्नावल्यां Hall; लब्धायाः रत्नावल्याः AS1, AS3; लब्धायां रत्नावल्यां AS2; लब्धाया रत्नावल्यां BD1. दुःश्लिष्टेः Ed.; दुःश्लिष्टेः AS1, AS2, AS3, BD1; सुश्लिष्टे Hall. उपशमनात् AS1, AS2, Hall; उपशमनान् AS3; उपशमसात् BD1. कृतिरिति AS2, Hall; om. AS1, AS2, BD1. च AS2, Hall; om. AS1, AS3; वा BD1. षष्ठेऽङ्के AS2, BD1; ६ के AS1, AS3; om. Hall.

I.2 कृष्णः AS2, Hall; श्रीकृष्णः AS1, AS3, BD1. ऽजामदग्न्यं AS1, AS3, BD1; ऽजामदग्निं AS2; Hall ins. इत्यादिना after ऽवाल्मीकि and om. up to महर्षयः . महर्षयः AS2; दिव्याः AS1, AS3; देव्याः BD1.

I.3 कल्पिताभिषेकमङ्गलाः AS2; अभिषेकं धारयन्तः AS1, AS3, BD1; अभिषेकमारब्धवन्तः Hall. इत्यनेन Ed.; इत्यन्तेन AS1, AS3, BD1, Hall; अनेन AS2. प्राप्ताराज्यस्याभिषेकमङ्गलैः AS1, AS3, BD1, Hall; प्राप्ते राज्याभिषेके मङ्गलैः AS2. कृतिः AS2, Hall; कृतिः यथा मुद्रा । स । चाणक्यः वृषल २ अमात्यराक्षसेनेदानीम् अनुगृहीतोसि दिष्ट्या वर्धते भवान् । राजा । आर्य एष प्रसादश्चन्द्रगुप्तेनानुभूयते इत्यनेन राज्यस्थिरीकरणात् कृतिः । AS1; ... सप्तमे ... भवान् राजा आर्य ... (the rest as in AS1) AS3; यथा वा मुद्राराक्षसे सप्तमैके । चाणक्यः । वृषल वृषल ... दिव्या वर्द्धते ... राजा । एषः ... (the rest as in AS1) BD1.

I.5 मानाद्याप्तिः AS1, AS3, BD1, MD, Hall; मानप्राप्तिः AS2.

1. Some editions of the VS read the following verse instead: व्यासोऽयं भगवानमी च

मुनयोवाल्मीकिरामादयो धृष्टद्युम्नमुखाश्च सैन्यपतयो माद्रीसुताधिष्ठिताः । प्राप्ता मागधमत्स्ययादवकुलैराज्ञाविधेयैः समं स्कन्धोत्तम्भिततीर्थवारिकलशा राज्याभिषेकाय ते ॥ VS 6. 44.

इति । यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के । राजा । अतः परमपि प्रियमस्ति ।

नीतो विक्रमबाहुरात्मसमतां प्राप्तेयमुर्वीतले

सारं सागरिका ससागरमहीप्राप्त्येकहेतु प्रिया ।

देवी प्रीतिमुपागता च भगिनीलाभाज् जिताः कोशलाः

5 किं नास्ति त्वयि सत्यमात्यवृषभे यस्मै करोमि स्पृहाम् ॥¹

इत्यनेन कामार्थमानादिलाभाद् भाषणमिति ।

अथ पूर्वभावोपगूहने ।

कार्यदृष्ट्यद्भुतप्राप्ती पूर्वभावोपगूहने । ११०

I.1 चतुर्थेऽङ्के AS2, BD1; ४ AS1, AS3; om. Hall. अतः ... अस्ति AS1, AS3, BD1, Hall; om. AS2.

I.2 नीतो AS1, AS3, BD1; यातो AS2, Hall. वसमतां AS1, AS2, AS3, Hall; वज्रतां BD1. AS1, AS3, and BD1 om. the rest of the verse from प्राप्तेयम्.

I.5 यस्मै Hall; यस्मिन् AS2.

I.6 म्मानादिलाभात् Hall; म्मानादिल्ला AS1; म्मानोदिलाभाः AS2; म्मानादिल्ली AS3; म्नादिल्ला BD1.

भाषणमिति । Hall; भाषणमिति । यथा वेण्यां ६ के । युधिष्ठिरः पश्यतु देवः । क्रोधाधै सकलं हरं

रिपुकुलमित्यादिना भाषणम् । यथा वा । मु । ७ के । राक्षसः । प्रकाशं । विष्णुगुप्त नमः सर्वकार्यप्रतिपत्तिहेतवे

सुहृत्स्नेहाय का गतिः । एष प्रहोस्मि इत्यादिभाषणं AS1; दाषणमिति AS2; भाषणमिति यथा वेणी ६ के

युधिष्ठिरः पश्यतु देवः क्रोधाधै ... भाषणम् यथा मुद्रा । ७ के राक्षसः प्रकाशं दिष्णुगुप्त ... गतिः एष ... (the rest as in AS1) AS3; ... वा वेण्यां । युधिष्ठिरः । ... भाषणं । यथा च मुद्राराक्षसे सप्तमके । ... गतिः

प्रहोस्मीत्यादिना भाषणं ... (the rest as in AS1) BD1.

I.7 गूहने AS2, Hall; गूहने कथयति AS1, AS3, BD1.

इति । कार्यदर्शनं पूर्वभावः । यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के । यौगन्धरायणः । एवं विज्ञाय
 भगिन्याः सम्प्रति करणीये देवी प्रमाणम् । वासवदत्ता । अज्ज फुडं ज्जेव्व किं ण भणसि
 पडिवादेहि से रअणावलिं त्ति 1 इत्यनेन वत्सराजाय रत्नावली दीयतामिति कार्यस्य
 यौगन्धरायणाभिप्रायानुप्रविष्टस्य वासवदत्तया दर्शनात् पूर्वभाव इति । अद्भुतप्राप्तिरुपगूहनम् ।
 5 यथा वेणीसंहारे षष्ठेऽङ्के । [नेपथ्ये] महासमरानलदग्धशेषाय स्वस्ति भवते राजन्यलोकाय ।

-
- I.1 इति AS1, AS3, BD1, Hall; om. AS2. कार्यदर्शनं पूर्वभावः AS2, Hall; om. AS1, AS3, BD1. चतुर्थेऽङ्के
 AS2, BD1; ४ AS1, AS3; om. Hall.
- I.2 अज्ज AS1, AS2, AS3, BD1; om. Hall. ज्जेव्व AS2, BD1; जेव्व AS1, AS3; ज्जेव Hall. ण AS1, AS2,
 AS3, Hall; न BD1. भणसि AS1, AS2, AS3; भणसि BD1; भणसि Hall.
- I.3 पडिवादेहि AS1, AS2, AS3, BD1; पडिवाएहि Hall. रअणावलिं AS1, AS2, AS3, BD1; रअणमालं Hall.
 वत्सराजाय AS1, AS2, AS3, Hall; वत्सराजा BD1.
- I.4 रायणाभिप्रायानुं AS1, AS2, AS3, Hall; रायणानुं BD1. वासवदत्तया AS1, AS2, BD1, Hall;
 वावदत्तया AS3. इति । AS2, Hall; इति । यथा च वे ६ भीमः बुद्धिमतिके क्व सा भानुमती परिभवतु संप्रति
 पाण्डवात् इति । यथा मु । स । चाणक्यः । भद्र निवेद्यताममात्यराक्षसाय सोयमिदानीं जानीते इदमिष्टकार्यप्रदर्शनं
 पूर्वभावः AS1; यथा च वेण्यां ६ के भीमः बुद्धिमतीके क सा ... पाण्डवान् इति यथा मुद्रा । सप्त । के ।
 चाणक्यः भद्र ... (the rest as in AS1) AS3; यथा वेण्यां षष्ठेके । भीमः । ... पाण्डवानिति । यथा च
 मुद्राराक्षसे सप्तमेके । चाणक्यः । भद्र निवेद्यनाममात्यं ... (the rest as in AS1) BD1. प्राप्तिरुपगूहनम् AS2,
 Hall; प्राप्तिरिति AS1, AS3; प्राप्तिस्तु BD1.
- I.5 षष्ठेऽङ्के AS2, BD1; ६ AS1, AS3; om. Hall. भवते AS1, AS2, AS3, Hall; भवने BD1.
-

1. RV p. 198. आर्य स्फुटमेव किं न भणसि प्रतिपादयाम्यै रत्नावलीमिति । (Skt.)

क्रोधान्धैर्यस्य मोक्षात् क्षतनरपतिभिः पाण्डुपुत्रैः कृतानि

प्रत्याशं मुक्तकेशान्यनुदिनमधुना पार्थिवान्तःपुराणि ।

कृष्णायाः केशपाशः कुपितयमसखो धूमकेतुः कुरूणां

सोऽयं बद्धः प्रजानां विरमतु निधनं स्वस्ति राज्ञां कुलेभ्यः ॥¹

5 युधिष्ठिरः । देवि एष ते मूर्द्धजानां संहारोऽभिनन्दितो नभस्तलसंचारिणा सिद्धजनेन

इत्यनेनाद्भुतार्थप्राप्तिरुपगूहनमिति । लब्धार्थशमनात् कृतिरपि भवति ।

अथ काव्यसंहारः ।

I.1 AS1, AS3 and BD1 ins. इति after यस्य and om. the rest of the verse. मोक्षात् Hall; कोपात् AS2.

I.4 सोऽयं AS2; दिष्ट्या Hall. राज्ञां कुलेभ्यः AS2; राजन्यकेभ्यः Hall.

I.5 मूर्द्धजानां संहारो AS1, AS3, BD1, Hall; वेणीसंहारो AS2. अभिनन्दितो AS1, AS3, BD1, Hall; अभिनन्दते AS2. संचारिणा AS1, AS2, AS3, BD1; चारिणा Hall.

I.6 इत्यनेन AS1, AS2, AS3, BD1; इत्येतेन Hall. उपगूहनमिति AS2, Hall; उक्ता AS1, AS3, BD1.

लब्धार्थं AS1, AS3, Hall; लब्धार्थं AS2; इयं लब्धार्थं BD1. भवति । AS2, Hall; भवति । यथा । मु ।

स । के । ततः प्रविशति । यवनिकावृत्तशरीरो मुखमात्रदृश्यश्चाणक्यः २ भद्र कथय २ केनोत्तुंगजटाकलापकपिलो

वद्धः कटांते शिखित्याद्युपमानेनाद्भुता दुष्करा राक्षसप्राप्तिरिति अद्भुतप्राप्तिरित्युपगूहनम् । AS1; भवति यथा वा

मुद्रा । सप्तमंके ततः प्रविशति यवनिकां ... कटांतं शिखित्याद्युपं ... (the rest as in AS1) AS3; भवति ।

यथा वा मुद्राराक्षसे सप्तमंके । ततः प्रविशति यवनिकां चाणक्यः । ... पटांते शिखित्याद्युपं ...

अद्भुतप्राप्तेरुपगूहनम् । ... (the rest as in AS1) BD1.

I.7 अथ काव्यसंहारः AS2, Hall; om. AS1, AS3, BD1.

वराप्तिः काव्यसंहारः।१११

इति। यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के। यौगन्धरायणः। किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ¹ इत्यनेन काव्यार्थसंहारणात् काव्यसंहार इति।

अथ प्रशस्तिः।

5

प्रशस्तिः शुभशंसनम्।११२

इति। यथा वेणीसंहारे षष्ठेऽङ्के। युधिष्ठिरः। प्रीतश्चेद् भगवान् तदिदमस्तु।

अकृपणमतिः कामं जीव्याज् जनः पुरुषायुषं

भवतु भगवन् भक्तिर्द्वैतं विना पुरुषोत्तमे।

I.2 यथा AS2, Hall; यथा सर्वत्र AS1, AS3, BD1. रत्ना० ... रायणः AS2; om. AS1, AS3, BD1, Hall.

I.3 काव्यार्थसंहारणात् AS2, Hall; काव्यार्थस्य संहारणात् AS1, AS3, BD1. इति AS2, Hall; om. AS1, AS3, BD1.

I.4 अथ प्रशस्तिः AS2, Hall; om. AS1, AS3, BD1.

I.6 षष्ठेऽङ्के युधिष्ठिरः AS2; om. AS1, AS3, BD1, Hall. प्रीतः AS2; प्रीततरः AS1, AS3, BD1, Hall.

चेद्भगवान् AS1, BD1; चेद्भगवान् AS2; चेद् भगवान् AS3; चेद् भवान् Hall. इदमस्तु BD1; इदं भवतु AS1, AS3; इदमस्तु भरतवाक्यं AS2; इदमेवमस्तु Hall.

I.7 जीव्यात् AS1, AS2, AS3, Hall; जीयात् BD1.

I.8 भवतु भगवन् भक्तिः AS1, AS3, Hall; भवतु च भवद्भक्तिः AS2; भगवद्भक्तिः BD1. द्वैतं AS1, AS3, BD1, Hall; द्वैधं AS2.

कलितभुवनो विद्वद्बन्धुगुणेषु विशेषवित्

सततमुकृती भूयाद् भूपः प्रसाधितमण्डलः ॥1

इति शुभशंसनात् प्रशस्तिः। इत्येतानि चतुर्दश निर्वहणाङ्गानि। एवं चतुषष्टयङ्गसमन्विताः

पञ्चसंघयः प्रतिपादिताः।

5 षट्प्रकारं चाङ्गानां प्रयोजनमित्याह।

I.1 भुवनो AS2, Hall; भवनो AS1, AS3, BD1. विशेषवित् AS2, Hall; विशेषवत् AS1; विशुषवत् AS3; विशेषवान् BD1.

I.2 भूपः AS2, Hall; भूयः AS1, AS3, BD1. प्रसाधितमण्डलः AS2, Hall; प्रसादितमण्डल इति। रत्ना। य। तथापीदमस्तु भरतवाक्यं। उर्वीमुदासं सस्यां जनयतु विसृजन् वासयो वृष्टिमिष्टमिष्टैस्त्रैविष्टपानां विदधतु विधिवत्प्रीणनं राजमुख्या आकल्पान्तं त्रिन्यासुः क्रमसमुपचितं संगतं सज्जनाश्च निर्विश्लेषावकाशं पिशुनजनवचो वर्जनाद् वज्रलेपं इति। यथा मु। तथापीदमस्तु। भरतवाक्यं। वाराहीमात्मयोनेस्तनुमवनविधावास्थितस्यानुरूपं यस्य प्रागदंतिकोटि। प्रलयपरिगता सीश्रिये भूतधात्री। म्लेच्छैस्तद्विज्यमाना भुजयुगमधुना संश्रिता राजमूर्तेः स श्रीमद्बन्धुभृत्यश्चिरमवतु महीं पार्थिवश्चन्द्रगुप्तः AS1; ... इति यथा रत्ना। तथापीदमस्तु भरतवाक्यं उर्वीमुद्वाससस्यां ... विसृजन् वासवो ... राजमुख्याः ... वज्रलेपं इति यथा वा मुद्रा तथापीदमस्तु भरतवाक्यं वाराहीमात्म० ... कोटिः प्रलयपरिगता शिश्रिये भूतधात्री म्लेच्छैस्तद्विज्यमाना ... (the rest as in AS1) AS3; ... इति। यथा रत्नावल्यां। तथापीदमस्तु ... उर्वीमुद्वाससस्यां जन। यतु ... वासवो वृष्टिमिष्टमिष्टैस्त्रैविष्टपानां ... राजमुख्याः। आकल्पांतं ... निर्विश्लेषाकाशं पिशुनजनवचो वर्जनाद् वज्रलेपमिति। यथा च मुद्राराक्षसे। ... विधावास्थितः स्वामपूर्वां यस्य प्रागदंतिकोटिं प्रलयपरिगता शिश्रिये ... म्लेच्छैरुद्विज्यमाना ... (the rest as in AS1) BD1.

I.3 शुभशंसनात् AS2, Hall; शुभाशंसनात् AS1, AS3, BD1. प्रशस्तिः AS1, AS2, BD1, Hall; प्राशस्तिः AS3. समन्विताः AS2, Hall; समन्विता मुख्यादयः AS1, AS3; संहिता मुख्यादयः BD1.

उक्ताङ्गानां चतुःषष्टिः षोढा चैषां प्रयोजनम् ॥११३॥

इति । कानि पुनस्तानि प्रयोजनानि इत्याह ।

इष्टस्यार्थस्य रचना गोप्यगुप्तिः प्रकाशनम् ।

रागः प्रयोगस्याश्चर्यं वृत्तान्तस्यानुपक्षयः ॥११४॥

5 इति । विवक्षितार्थनिबन्धनं गोप्यार्थगोपनं प्रकाशार्थप्रकाशनमभिनेयरागवृद्धिश्चमत्कारित्वं
काव्यस्येतिवृत्तस्य विस्तरश्च इत्यङ्गैरभिः षट् प्रयोजनानि संपद्यन्ते इति ।

पुनर्वस्तुविभागमाह ।

द्वेधा विभागः कर्तव्यः सर्वस्यापीह वस्तुनः ।

सूच्यमेव भवेत् किञ्चिद् दृश्यश्रव्यमथापरम् ॥११५॥

इति । कीदृक् सूच्यं कीदृग् दृश्यश्रव्यमित्याह ।

I.1 चतुःषष्टिः AS1, AS2, AS3, BD1, MD, Hall; चतुःषष्टी BD3. षोढा AS1, AS2, AS3, BD1, MD, Hall; षोढा BD3.

I.2 कानि पुनः AS2, Hall; om. AS1, AS3, BD1. प्रयोजनानि AS1, AS2, AS3, BD1; षट् प्रयोजनानि Hall. इत्याह AS2; आह AS1, AS3, BD1; om. Hall.

I.3 इष्टस्य AS1, AS2, AS3, BD1, MD, Hall; दृष्टस्य BD3. रचना AS2, AS3, BD1, BD3, MD, Hall; रचन AS1.

I.4 रागः AS1, AS2, AS3, BD1, Hall; राग BD3, MD. आश्चर्यं AS1, AS3, BD1, MD, Hall; आश्चर्यं AS2, BD3.

I.5 विवक्षितार्थनिबन्धनं AS1, AS3, BD1, Hall; विवक्षितार्थस्य रचना निबन्धनं AS2. अभिनेयं AS2, Hall; अभिनवः AS1, AS3, BD1. म्कारित्वं AS1, AS2, AS3, BD1; म्कारित्वं च Hall.

I.6 इतिवृत्तस्य AS1, AS3, BD1, Hall; इदीवृत्तं AS2. विस्तरः AS1, AS3, BD1, Hall; विस्तारः AS2. च AS1, AS2, AS3, BD1; om. Hall. एभिः AS1, AS2, AS3, BD1; om. Hall. संपद्यन्ते AS1, AS2, AS3, BD1; संपाद्यन्ते Hall.

I.8 द्वेधा AS1, AS3, BD1, Hall; द्विधा AS2, BD3, MD.

नीरसोऽनुचितस्तत्र संसूच्यो वस्तुविस्तरः ।

दृश्यस्तु मधुरोदात्तरसभावनिरन्तरः ॥११६॥

इति । सूच्यस्य प्रतिपादनप्रकारमाह ।

अर्थोपक्षेपकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् ।

5 विष्कम्भचुलिकाङ्गास्याङ्गावतारप्रवेशकैः ॥११७॥

इति । तत्र विष्कम्भः ।

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥११८॥

इति । अतीतानां भाविनां च कथावयवानां ज्ञापको मध्यमेन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां

I.2 निरन्तरः AS1, AS2, AS3, BD3, MD, Hall; निरन्तरः BD1.

I.3 सूच्यस्य प्रति० AS2, Hall; सूच्यप्रति० AS1, AS3, BD1.

I.4 उपक्षेपकैः सूच्यं AS1, AS2, AS3, BD3, MD, Hall; उपक्षेपकैः सूच्यैः BD1.

I.5 अतारप्रवेशकैः AS1, AS2, AS3, BD1, MD, Hall; अतारं प्रवेशकात् BD3.

I.6 विष्कम्भः AS2, Hall; विष्कम्भकं लक्षयति AS1, AS3, BD1.

I.8 संक्षेपार्थः AS1, AS2, AS3, BD1, Hall; संक्षिप्तार्थः BD3, MD; पात्रप्रयोजितः BD1, BD3, MD, Hall;

पात्रः प्रयोजितः AS1, AS3; पात्रप्रयोजितः AS2.

I.9 मध्यमेन मध्यमाभ्यां AS1, AS3, BD1, Hall; मध्येन मध्याभ्यां AS2. वा पात्राभ्यां AS1, AS2, AS3, Hall;
om. BD1.

प्रयोजितो विष्कम्भकः ।

स द्विविधः शुद्धः संकीर्णश्चेत्याह ।

एकानेककृतः शुद्धः संकीर्णो नीचमध्यमैः ॥११९॥

इति । एकेन द्वाभ्यां वा मध्यमपात्राभ्यां प्रयोजितः शुद्धो भवति । मध्यमाधमपात्रैर्युगपत्

5 संकीर्ण इति ।

अथ प्रवेशकः ।

तद्वदेवानुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।

प्रवेशोऽङ्गद्वयस्यान्ते शेषार्थस्योपसूचकः ॥१२०॥

तद्वदेवेति भूतभविष्यदर्थज्ञापकमतिदिश्यते । अनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजित इति

10 विष्कम्भलक्षणापवादः । अङ्गद्वयस्यान्ते इति प्रथमाङ्के प्रतिषेध इति ।

I.1 विष्कम्भकः AS1, AS2, AS3, BD1; विष्कम्भक इति Hall.

I.3 एकानेककृतः AS2, BD1, BD3, MD, Hall; एकानेकः कृतः AS1, AS3.

I.4 मध्यमपात्राभ्यां AS1, AS3, BD1, Hall; मध्यपात्राभ्यां AS2. प्रयोजितः AS2; om. AS1, AS3, BD1, Hall.

युगपत् AS1, AS2, AS3; युगयत् BD1; युगपत् प्रयोजितः Hall.

I.6 प्रवेशकः AS1, AS2, AS3, Hall; प्रवेशकमाह BD1.

I.8 अन्ते AS1, AS2, AS3, BD1, NPH (cf. अन्ते इति in I.10); अन्तः BD3, MD, Hall.

I.9 अनुदात्तोक्त्या AS2, Hall; अनुदात्तोक्त्या च AS1, AS3, BD1. नीचपात्रप्रयोजितः AS1, AS2, AS3, BD1;

नीचेन नीचैर्वा पात्रैः प्रयोजितः Hall.

I.10 अन्ते इति AS2, Hall; अन्तं तत्यनेन AS1, AS3; इत्यनेन BD1. प्रतिषेधः इति AS2, Hall; प्रतिषेधः

AS1, AS3, BD1.

अथ चूलिका।

अन्तर्जवनिकासंस्थैश्चूलिकार्थस्य सूचना।१२१

नेपथ्यपात्रेणाथर्ष्य सूचनं चूलिकेति। यथोत्तरचरिते द्वितीयाङ्कस्यादौ। (नेपथ्ये) स्वागतं तपोधनायाः। (ततः प्रविशति तपोधना)। इति नेपथ्यपात्रेण वासन्तिकया आत्रेयीसूचनाच्च
5 चूलिका। यथा च वीरचरिते चतुर्थाङ्कस्यादौ। (नेपथ्ये) भो भो वैमानिकाः प्रवर्त्यन्तां मङ्गलानि।

कृशाश्वान्तेवासी जयति भगवान् कौशिकमुनिः

सहस्रांशोर्वंशे जगति विजयि क्षत्रमधुना।

I.2 अन्तर्जवनिका० AS1, AS2, AS3, BD1, BD3, MD, NPH; अन्तर्यवनिका० Hall.

I.3 नेपथ्यपात्रेण AS2, Hall; नेपथ्ये। पात्रेण AS1, AS3; नेपथ्ये यात्रेण BD1. अर्थस्य सूचनं AS1, AS2, AS3, BD1; अर्थसूचनं Hall. इति AS1, AS2, AS3, BD1; om. Hall. ऽचरिते AS1, AS2, AS3, Hall; ऽचरित्रे BD1. द्वितीयाङ्कस्यादौ AS1, AS2, AS3, Hall; द्वितीयाङ्कादौ BD1.

I.4 तपोधनायाः AS1, AS2, AS3, Hall; भोस्तपोधनावा BD1. प्रविशति AS1, AS2, AS3, Hall; प्रविशति BD1. आत्रेयीसूचनात् AS1, AS2, AS3, Hall; जात्रेप्याः सूचनात् BD1.

I.5 च AS2; वा Hall; om. AS1, AS3, BD1. चतुर्थाङ्कस्य AS2, BD1, Hall; चतुर्थस्यांकस्य AS1, AS3. वैमानिकाः Hall; वैतानिकाः AS1, AS3; वैनिकाः AS2; वैमालिकाः BD1. प्रवर्त्यन्तां AS1, AS3; प्रवर्त्यतां AS2; प्रवर्त्यतां BD1; प्रवर्त्यन्तां प्रवर्त्यन्तां Hall.

I.6 मङ्गलानि AS1, AS2, AS3, Hall; रंगमङ्गलानि BD1.

I.7 AS1 and AS3 ins. इति and BD1 ins. इत्यादि after अन्तेवासी and om. the rest of the verse.

I.8 जगति Hall; जयति AS2.

विनेता क्षत्रारेर्जगदभयदानव्रतधरः

शरण्यो लोकानां दिनकरकुलेन्दुर्विजयते ॥¹

इत्यत्र नेपथ्यपात्रैर्देवै रामेण परशुरामो जित इति सूचनाच् चूलिका।

अथाङ्कास्यम्।

5 अङ्कान्तपात्रैरङ्कास्यं खिन्नाङ्कस्यार्थसूचनात् । १२२

अङ्कान्त एव पात्रमङ्कान्तपात्रम्। तेन विशिष्टस्योत्तराङ्कमुखस्य सूचनं तद्वशेनोत्तराङ्कावतारः अङ्कास्यमिति। यथा वीरचरिते द्वितीयाङ्कान्ते। (प्रविश्य) सुमन्त्रः। भगवन्तौ वसिष्ठविश्वामित्रौ भवतः सभार्गवानाहूयतः। इतरे। क्व भगवन्तौ। सुमन्त्रः। महाराजदशरथस्यान्तिके। इतरे। तदनुरोधात् तत्रैव गच्छामः इत्यङ्कसमाप्तौ (ततः प्रविशन्त्युपविष्टा वसिष्ठविश्वामित्रपरशुरामाः) 2

I.1 ०धरः Hall; ०धनः AS2.

I.3 देवैः Hall; देवैः AS2. चूलिका। AS2, Hall; चूलिका। यथा मुद्रा। तृ। नेपथ्ये। इत इतो देवः इत्यत्र नेपथ्यपात्रैरेव चंद्रगुप्तप्रवेशसूचनाच् चूलिका। AS1, AS3; यथा च मुद्राराक्षसे तृतीयेके। ... (the rest as in AS1 and AS3) BD1.

I.5 ०सूचनात् AS1, AS3, BD1, BD3, MD, Hall; ०सूचना AS2.

I.6 ०तारः AS1, AS2, AS3, Hall; ०तार BD1.

I.7 इति AS2, Hall; om. AS1, AS3, BD1. भगवन्तौ AS1, AS2, AS3, Hall; भवावभौ BD1.

I.8 भवतः सभार्गवान् AS2, Hall; भगवतः सभार्गवान् AS1, AS3; सभार्गवायुष्मान् BD1. आहूयतः AS1, AS2, AS3; आहूयते BD1; आहूयतः Hall. AS1, AS3, BD1 ins. इत्युपक्रम्य after आहूयतः and om. from इतरे up to तदनुरोधात् (I.9).

I.9 ०समाप्तौ AS2, Hall; ०समाप्तिं कृत्वा AS1, AS3, BD1.

1. MVC 4.1

2. MVC pp. 65 - 66

इत्यत्र पूर्वाङ्कान्त एव प्रविष्टेन सुमन्तपात्रेण शतानन्दजनककथाविच्छेद उत्तराङ्कमुखसूचनाद्
अङ्कास्यमिति ।

अथाङ्कवतारः ।

अङ्कावतारस्त्वङ्कान्ते पातोऽङ्कस्याविभागतः ।

5 एभिः संसूचयेत् सूच्यं दृश्यमङ्कैः प्रदर्शयेत् ॥१२३॥

यत्र प्रविष्टपात्रेण सूचितमेव पूर्वाङ्काविच्छिन्नार्थतयैवाङ्कान्तरमापतति प्रवेशकविष्कम्भकादिशून्यं
सोऽङ्कावतारः । यथा मालविकाग्निमित्रे प्रथमाङ्कान्ते । विदूषकः । तेण हि दुवेवि देवीए
पेक्खागेहं गदुअ सङ्गीदोवअरणं करिअ तत्थभवदो दूदं विसज्जेध । अधवा मुदङ्गसद्दो

I.1 ँकथाविच्छेदे AS1, AS2, AS3, BD1; ँकथार्थविच्छेदे Hall.

I.2 इति । AS2, Hall; इति । यथा वा मुद्रा । द्वि । ततः प्रविशत्यासनस्थः पुरुषेणानुगम्यमानसंचितो राक्षसः
इत्यादिना प्रथमांकांते चाणक्येन मदवलेन विगाहमानमिति राक्षसकृतस्य नीतिप्रयोगस्य वक्ष्यमाणस्य
सूचनादंकास्यमिति । AS1; ... ँगम्यमानः ... (the rest as in AS1) AS2; ... मुद्राराक्षसे द्वितीयंके ततः

प्रविशत्यासनस्थः ... ँगम्यमानः संचितो राक्ष[स] इत्यनेन ... (the rest as in AS1) BD1.

I.4 अङ्कान्ते पातोऽङ्कस्य BD3, MD, Hall; अंकांतपात्रांकस्य AS1, AS3, BD1; अंकांते यत्रांकस्य AS2; अङ्कान्ते
पात्राङ्कस्य NPH.

I.6 पूर्वाङ्काविच्छिन्नार्थं Hall; पूर्वाङ्कावच्छिन्नार्थं AS1, BD1; पूर्वाङ्काविच्छिन्नार्थं AS2; पूर्वाङ्कावच्छिन्नं AS3.

प्रवेशकं BD1, Hall; प्रवेशं AS1, AS2, AS3.

I.7 सः AS2, Hall; om. AS1, AS3, BD1. मालविकाग्निं AS1, AS3, BD1, Hall; मालविकाग्निं AS2. देवीए
AS1, AS3, Hall; देईए AS2; देवीरे BD1.

I.8 पेक्खागेहं Hall; पेक्खागिहं AS1, AS3; पक्खागिहं BD1; पेक्खागारं AS2. तत्थभवदो Hall; तत्तभवदो AS1,
AS3; तत्थभवदीए AS2; तत्तभवदो BD1. दूदं AS2, Hall; दूतं AS1, AS3; दूअं BD1. विसज्जेध AS1, AS3,
BD1, Hall; विसज्जेह AS2. अधवा AS1, AS3, Hall; अहवा AS2, BD1. मुदंगसद्दो AS1, AS3, BD1, Hall;
मिदंगसद्दो AS2.

ज्जेव ण उत्थावयिस्सदि ¹ इत्युपक्रमे मृदङ्गशब्दश्रवणादनन्तरं सर्वाण्येव पात्राणि प्रथमाङ्कप्रक्रान्तानि पात्रसंक्रान्तिदर्शनं द्वितीयाङ्कादावारभन्त इति प्रथमाङ्कार्धाविच्छेदेनैव द्वितीयाङ्कस्यावतरणादङ्कावतार इति ।

पुनस्त्रिधा वस्तुविभागमाह ।

5

नाट्यधर्ममपेक्षयैतत् पुनर्वस्तु त्रिधेष्यते । १२४

केन प्रकारेण त्रैधं तदाह ।

I.1 ज्जेव BD1, Hall; जेव्व AS1, AS3; ज्जेव्व AS2. उत्थावयिस्सदि Hall; उत्थावइस्सदि AS2; तुल्लावइस्सदि AS1, AS3; वुल्लावइस्सदि BD1. ँक्रमे AS1, AS2, AS3, Hall; ँक्रमेण BD1. ँश्रवणादनन्तरं AS2, AS3, BD1, Hall; ँश्रवणानन्तरं AS1. एव AS1, AS2, AS3, Hall; एवं BD1. पात्राणि AS1, AS3, BD1, Hall; पात्राणी AS2.

I.2 प्रथमाङ्कप्रक्रान्तानि पात्रं AS1, AS2, AS3; प्रथमांतमक्रांतानि पात्रं BD1; प्रथमाङ्कप्रक्रान्तपात्रं Hall. आरभन्ते BD1, Hall; आरंभते AS1; आरंभते AS2, AS3. ँअविच्छेदेनैव AS2, AS3, Hall; ँअविच्छे [दे] नैव AS1; ँअविच्छेदे विच्छेदेनैव BD1.

I.3 इति AS2, Hall; इति । यथा मुद्रा । च । करभकप्रवेशसमये । राक्षसः । आत्मगतं । कस्मिन् प्रयोजने मयायं प्रहित इति प्रयोजनानां बाहुल्यान खल्ववधारयामीति राक्षसं प्रति करभकेण वक्ष्यमाणस्य चाणक्यमौर्ययोर्मिथो विरोधस्य पूर्वार्कानुसंगतत्वादकावतरणं । AS1; ... चतुर्थके करभकप्रवेशसमये राक्षसः आत्मगतं कस्मिन् ... बाहुल्यान् ... (the rest as in AS1) AS3; यथा वा मुद्राराक्षसे चतुर्थके करभकप्रवेशसमये । ... प्रयोजने मयायं ... बाहुल्यान् खल्ववगच्छामि राक्षसं ... पूर्वार्कानुसंगतत्वादकावतरणं (the rest as in AS1) BD1.

I.4 ँविभागम् AS1, AS2, AS3, Hall; ँदिभागम् BD1.

I.5 अपेक्ष्य AS1, AS2, BD1, BD3, MD, Hall; अयेस्य AS3.

I.6 त्रैधं AS1, AS3, BD1, Hall; तत्तैविध्यं AS2.

1. MA p. 21; तेन हि द्वावपि देव्याः प्रेक्षागेहं गत्वा सङ्गीतोपकरणं कृत्वा तत्रभवतो द्रुतं विसर्जयतम् । अथवा मृदङ्गशब्द एवैनमुत्थापयिष्यति । (Skt.)

सर्वेषां नियतस्यैव श्राव्यमश्राव्यमेव च।१२५

तत्र

सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यादश्राव्यं स्वगतं मतम्।१२६

इति। सर्वश्राव्यं यद् वस्तु तत् प्रकाशमित्युच्यते। यत्तु सर्वस्याश्राव्यं तत् स्वगतमिति

5 शब्दाभिधेयम्।

नियतश्राव्यमाह।

द्वेधान्यन् नाट्यधर्माख्यं जनान्तमवारितम्।१२७

इति। अन्यन् नियतश्राव्यं द्विप्रकारं जनान्तिकापवारितभेदेन।

तत्र जनान्तिकमाह।

I.1 नियतस्यैव AS1, AS3, BD1, BD3, MD, Hall; नियतस्यैवा AS2. अश्राव्यमेव AS1, AS3, BD1, BD3, MD, Hall; अश्राव्यमेवा AS2.

I.2 तत्र AS2, Hall; om. AS1, AS3, BD1.

I.3 सर्वश्राव्यं AS2, BD1, BD3, MD, Hall; तत्र सर्वश्राव्यं AS1, AS3. स्वगतं AS1, AS2, BD1, BD3, MD, Hall; स्वागतं AS3.

I.4 स्वगतं AS1, AS2, BD1, Hall; स्वागतं AS3.

I.7 द्वेधा AS1, AS2, AS3, BD1, BD3, MD; द्विधा Hall. अन्यन् AS1, AS3, BD1, Hall; अस्यन् AS2; अन्य BD3, MD. जनान्तमप० AS1, AS2, AS3, BD1, Hall; त्रिपताकाप० BD3, MD.

I.8 अन्यन् AS1, AS2, AS3, BD1. अन्यत् तु Hall. द्वि० ंभेदेन AS1, AS2, AS3, Hall; ंभेदेन द्वि० BD1.

I.9 जनान्तिकम् AS1, AS2, BD1, Hall; जनान्तिकम् AS3.

त्रिपताकाकरेणान्यानपवार्यान्तरा कथा ।

अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥१२८॥

इति । यस्य न श्राव्यं तस्यान्तर ऊर्ध्वसर्वाङ्गुलिबक्रानामिकं त्रिपताकालक्षणं करं कृत्वान्येन सह यन् मन्थ्यते तज् जनान्तिकमिति ।

5 अथापवारितम् ।

रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परावृत्यापवारितम् । १२९

परावृत्यान्यस्य रहस्यकथनमपवारितमिति ।

नाट्यधर्मप्रसङ्गादाकाशभाषितमाह ।

I.1 BD3 and MD om. the whole line. कथा AS1, AS2, AS3, BD1; कथाम् Hall.

I.2 अन्योन्यामन्त्रणं AS1, AS2, AS3, BD1, MD, Hall; अन्योन्यं मन्त्रणं BD3. जनान्ते तज् जनान्तिकम् AS1, AS2, AS3, Hall; तज् जनान्ते जनान्तिकम् BD1; जनान्तेषु जनान्तिकम् BD3, MD.

I.3 °सर्वाङ्गुलि° AS2; °सर्वाङ्गुलि° AS1, AS3, BD1; °सर्वाङ्गुलि° Hall. त्रिपताका° करं AS1, AS3, Hall; त्रिपताका° करं AS2; त्रिपताकाकरं BD1. कृत्वा AS1, AS3, BD1, Hall; सत्वा AS2. In AS2, starting at the bottom right hand side of the margin and continuing over the top of the page, another scribe has added these words: यस्य न श्राव्यं तस्यान्तरे ऊर्ध्वसर्वाङ्गुलिं बक्रानामिकं त्रिपताकालक्षणं करं कृत्वान्येन सह [ह] यन् मन्थ्यते तज्जनाति (some illegible letters) कमितिः ।

I.5 अथापवारितम् AS2, Hall; अथापवारितमाह AS1, AS3; अपवारितमाह BD1.

I.6 रहस्यं AS2, AS3, BD1, BD3, MD, Hall; रस्येह AS1.

किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत्।

श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥१३०॥

इति। स्पष्टोऽर्थः।

अन्यान्यपि नाट्यधर्मत्वेन प्रथमकल्पादीनि कैश्चिदुदाहृतानि। तेषां चाभारतीयत्वान्

- 5 नाममालाप्रसिद्धानां केषांचिद् देशभाषात्मकत्वान् नाट्यधर्मत्वाभावात् लक्षणं नोक्तमिति
उपसंहरति।

इत्याद्यशेषमिह वस्तुविभेदजातं

रामायणादि च विभाव्य बृहत्कथां च।

I.1 ब्रवीषि AS2, BD3, Hall; ब्रवीषि AS1, AS3, BD1, MD. एवम् AS1, AS2, AS3, BD1, Hall; एनम् BD3, MD. ब्रवीति AS2, BD3, Hall; ब्रवीति AS1, AS3, BD1, MD.

I.2 श्रुत्वेव AS1, AS2, AS3, Hall; श्रुत्वैव BD1, MD; श्रुत्यैव BD3. अनुक्तम् AS1, AS2, AS3, BD1, BD3, MD; अनक्तम् Hall. एकः AS2, BD3, MD, Hall; एवं AS1, AS3, BD1.

I.3 स्पष्टोऽर्थः AS1, AS2, AS3; स्पष्टोर्थः BD1; स्पष्टार्थः Hall.

I.4 नाट्यधर्मत्वेन AS1, AS2, AS3, BD1; नाट्यधर्माणि Hall. उदाहृतानि AS2, Hall; उधारितानि AS1, AS3; उदाहृतानीति BD1. च AS1, AS2, AS3, BD1; om. Hall.

I.5 केषांचित् AS1, AS3, BD1, Hall; केषांचिदन्येषाम् AS2. नोक्तम् AS1, AS2, AS3, Hall; भोक्तम् BD1.

I.7 विभेदं AS1, AS3, Hall; विशेषं AS2, BD1, BD3, MD.

I.8 बृहत् AS2, BD3, Hall; बृहत् AS1, AS3, BD1, MD.

आसूत्रयेत् तदनु नेतृसानुगुण्याच्

चित्रां कथामुचितचारुवचःप्रपञ्चैः ॥१३१॥

I.1 आसूत्रयेत् AS1, AS2, AS3, BD1, Hall; आसूचयेत् BD3, MD. नेतृसानु० AS1, AS2, AS3, BD1, Hall; तेन रसानुगुण्याः BD3; नेतृसानुगुण्या MD.

I.2 प्रपञ्चैः AS1, AS2, BD1, Hall; प्रथञ्चैः AS3; प्रपञ्चः BD3, MD.

After प्रपञ्चैः AS1 ins. as part of the *Avaloka* : इति दशरूपकालंकरे प्रथम उद्योतः वस्तुविभेदजातं वस्तु वर्णनीयं तस्य विभेदजातं नानाभेदाः रामायणादि बृहत्कथां च गुणाढ्यनिर्मितां विभाव्य आलोच्य तदनु स्तदुत्तरं नेत्रेति नेता वक्ष्यमाणलक्षणः रसाश्च तेषामानुगुण्याच् चित्रां चित्ररूपां कथामाख्यायिकां चारुणि यानि वचांसि तेषां प्रपञ्चैर्विस्तारैः आसूत्रयेद् अनुग्रथयेत् तत्र बृहत्कथामूलं मुद्राराक्षसं चाणक्यनाम्ना तेनाथ शकटारगृहे रहःकृत्यां विधाय सप्ताहा सपुत्रो निहतो नृपः योगानन्दे यज्ञःशेषे पूर्वनन्दसुतस्ततः चन्द्रगुप्तः कृतो राज्ये चाणक्येन महौजसा इति बृहत्कथायां सूचितं श्रीरामायणोक्तं रामकथादि ज्ञेयं; AS2 om. the whole extract; AS3 ins. ... नेत्रेति ... विधाय सप्ताहा सपुत्रो ... योगानन्दयज्ञःशेषे ... कृतो राज्ये ... (the rest as in AS1) AS3; BD1 ins. ... तदनु तदुत्तरं नेत्रेति ... शकटारगृहे ... सप्ताहात् ... श्रीरामायणोक्तरामकथादिमूलं तु वीरचरित्रादि। आदिपदाद् भारताद्युक्तदुष्यन्तशकुन्तलादिकथामूलमभिज्ञानशाकुन्तलादि। (the rest as in AS1); Hall ins. इति। वस्तुविभेदजातं ... नामभेदाः। ... बृहत्कथां च ... आलोच्य। तदनु स्तदुत्तरम्। नेत्रेति। ... कथामाख्यायिकाम्। ... अनुग्रथयेत्। तत्र बृहत्कथामूलं ... विधाय सहसा सपुत्रो निहतो नृपः। योगानन्दयज्ञः शेषे पूर्वनन्दसुतस्ततः। चन्द्रगुप्तः कृतो राजा महौजसा ॥ इति बृहत्कथायां सूचितं श्रीरामायणोक्तं रामकथादिज्ञेयम्। (the rest as in AS1), but suspects the portion from वस्तुविभेदजातं up to रामकथादिज्ञेयम् to be interpolated. His suspicions have been vindicated by Dr. Raghavan in his article 'The *Bṛhatkathā*, the *Mudrārākṣasa* and the *Avaloka* of Dhanika on the *Daśarūpaka* ' in Indian Culture, I. iii, pp. 491 - 3.

इति श्रीविष्णुसूनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोके प्रथमप्रकाशः समाप्तः ।

l.1 इति ... समाप्तः Hall; इति श्रीमदशरूपकावलोके धनिककृतनाटकांगव्याख्यानं नाम प्रथमप्रकाशः समाप्तः AS1; इति विष्णुसूनोर्धनिकस्य दशरूपावलोके रूपप्रकाशः प्रथमः परिच्छेदः AS2; इति श्रीमद् दश० ... प्रथमः प्रकाशः समाप्तः (the rest as in AS1) AS3; इति श्रीदशरूपकावलोके ध्वनिककृतौ नाटकांगव्याख्यानं नाम प्रथमः प्रकाशः BD1; इति श्रीविष्णुसूनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपके प्रथमः प्रकाशः BD3; इति श्रीविष्णुसूनोर्धनिकस्य दशरूपके प्रथमः प्रकाशः MD.

द्वितीयः प्रकाशः

रूपकाणामन्योन्यभेदसिद्धये वस्तुभेदं प्रतिपाद्येदानीं नायकभेदः प्रतिपाद्यते ।

नेता विनीतो मधुरस्त्यागी दक्षः प्रियंवदः ।

रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी रूढवंशः स्थिरो युवा ॥

बुद्ध्युत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः ।

5 शूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः ॥१॥

नेता नायको विनयादिगुणसंपन्नो भवति ।

तत्र विनीतो यथा ।

-
- I.1 रूपकाणाम् AS2, Hall; एवं रूपाणाम् AS1, AS3. अन्योन्यभेदः AS2; अन्योन्यं सिद्धये AS1; अन्योन्यं भेदः AS3, Hall. वस्तुभेदं AS2, Hall; वस्तुभेदं AS1; वस्तुभेदं AS3. प्रतिपाद्य AS1, AS3, Hall; प्रतिपाद्य AS2. नायकभेदः AS1, AS3, Hall; नायकभेदः AS2. प्रतिपाद्यते AS2, Hall; प्रतिपाद्यते तेनेत्यादिना श्लोकद्वयेन AS1; प्रतिपाद्यते नेतेत्यादिना श्लोकद्वयेन AS3.
- I.3 बाग्मी AS1, AS2, AS3, BD3, MD; बाड्मी Hall. रूढवंशः AS2, BD3, MD, Hall; गूढवंशः AS1, AS3.
- I.4 बुद्ध्युत्साहः AS2, Hall; बुद्ध्युत्साहः AS1, AS3; बुद्ध्युत्साहः BD3; बुद्ध्युत्साह MD.
- I.6 भवति AS1, AS2, AS3; भवतीति Hall.
- I.7 यथा AS1, AS2, AS3; यथा वीरचरिते Hall.

यद् ब्रह्मवादिभिरुपासितवन्द्यपादे

विद्यातपोव्रतनिधौ तपतां वरिष्ठे ।

दैवात् कृतस्त्वयि मया विनयापचारस्

तत्र प्रसीद भगवन्नयमञ्जलिस्ते ॥1

5 मधुरः प्रियदर्शनः । यथा ।

राम राम नयनाभिरामतामाशयस्य सदृशीं समुद्रहन् ।

अप्रतर्क्यगुणरामणीयकः सर्वथैव हृदयंगमोऽसि मे ॥2

त्यागी सर्वस्वदायकः । यथा ।

त्वचं कर्णः शिबिर्मांसं जीवं जीमूतवाहनः ।

10 ददौ दधीचिरस्थीनि नास्त्यदेयं महात्मनाम् ॥3

I.1 ब्रह्म० AS2, Hall; ब्रह्म० AS1, AS3.

I.2 तपतां AS2, Hall; तपसां AS1, AS3.

I.5 ०दर्शनः AS2, AS3, Hall; ०दर्शिनः AS1; यथा AS1, AS2, AS3; यथा तत्रैव Hall.

I.7 ०रामणीयकः AS2, AS3, Hall; ०रामणीयक्येः AS1.

I.8 ०दायकः AS2, Hall; ०दाता AS1, AS3.

I.9 शिबिः AS2; शिविः AS1, AS3, Hall.

I.10 नास्त्यदेयं AS1, AS3, Hall; किं न देयं AS2.

1. MVC 4.21

2. MVC 2.37

3. Unidentified stanza.

दक्षः क्षिप्रकारी। यथा।

स्फूर्जद्वज्रसहस्रनिर्मितमिव प्रादुर्भवत्यग्रतो

रामस्य त्रिपुरान्तकृद् दिविषदां तेजोभिरिद्धं धनुः।

शुण्डारः कलभेन यद्वदचले वत्सेन दोर्दण्डकस्

5 तस्मिन्नाहित एव गर्जितगुणं कृष्टं च भग्नं च तत्॥1

प्रियंवदः प्रियभाषी। यथा।

उत्पत्तिर्जमदग्निः स भगवान् देवः पिनाकी गुरु

वीर्यं यत्तु न तद् गिरां पथि ननु व्यक्तं हि तत् कर्मभिः।

त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः

10 सत्यब्रह्मतपोनिधेर्भगवतः किं किं न लोकोत्तरम्॥2

I.1 यथा AS1, AS3; ययथा AS2; यथा वीरचरिते Hall.

I.6 भाषी AS2, Hall; om. AS1, AS3. यथा AS1, AS2, AS3; यथा तत्रैव Hall.

I.7 स AS2, Hall; स स AS1, AS3.

I.9 दानावधिः AS2, Hall; दानावधिं AS1, AS3.

I.10 सत्यं AS2, Hall; सत्यं AS1, AS3. ब्रह्मं Hall; ब्रह्मं AS1, AS3; ब्रह्मं AS2. किं किं AS1, AS2, AS3; किंवा Hall.

1. MVC 1.53

2. MVC 2. 36; MN 2. 10

रक्तलोको यथा।

त्रय्यास्त्राता यस्तवाथं तनूजस्तेनाद्यैव स्वामिनस्ते प्रसादात्।

राजन्वत्यो रामभद्रेण राज्ञा लब्धक्षेमाः पूर्णकामाश्चरामः॥1

एवं शौचादिष्वप्युदाहार्यम्। तत्र शौचं नाम मनोनैर्मल्यादि कामाद्यनभिभूतत्वम्।

5 यथा रघौ।

का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभाग्यमकारणं ते।

आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति॥2

वाग्मी यथा।

I.1 रक्तलोको AS1, AS3, Hall; सक्तलोको AS2. यथा AS1, AS2, AS3; यथा तत्रैव Hall.

I.3 चरामः Hall; चरेम AS1, AS3; प्रजाश्च AS2.

I.4 शौचादिषु AS1, AS3, Hall; शुच्यादिषु AS2. Hall believes the portion from तत्र शौचं नाम up to ऽमूलकन्दः (I. 9, p. 124) to be spurious. Since शौचादि is not a recognised class, it is difficult to explain why it should refer to those qualities that are found only in the शुचि, वाग्मी and रुद्धवंश types of heroes, and not to those that are found in the स्थिर and युवा types as well. ऽनैर्मल्यादि AS1, AS2, AS3; ऽनैर्मल्यादिना Hall.

I.5 रघौ Hall; रघौ १६ सर्गे AS1, AS3; om. AS2.

I.6 AS1 and AS3 ins. इति after शुभे and om. the rest of the verse.

I.8 वाग्मी यथा। AS1, AS2, AS3; बाङ्मी। यथा हनुमन्नाटके। Hall.

1. MVC 4.45

2. Raghu 16.8

बाह्योर्बलं न विदितं न च कार्मुकस्य
 त्रैयम्बकस्य तनिमा तत एष दोषः ।
 तच् चापलं परशुराम मम क्षमस्व
 डिम्भस्य दुर्विलसितानि मुदे गुरूणाम् ॥¹

5 रूढवंशो यथा ।

ये चत्वारो दिनकरकुलक्षत्रसन्तानमल्ली-
 मालाम्लानस्तवकमधुपा जज्ञिरे राजपुत्राः ।
 रामस्तेषामचरमभवस्ताटकाकालरात्रि-
 प्रत्यूषोऽयं सुचरितकथाकन्दलीमूलकन्दः ॥²

I.2 एषः AS2, Hall; एव AS1, AS3.

I.4 दुर्विलसितानि AS2, Hall; दुर्विनिपुरो AS1; in AS3 somebody has lined through the निपुरो portion of the word दुर्विनिपुरो and has substituted लसितं हि मुदे in the top margin.

I.6 ०क्षत्र० AS2, Hall; ०क्षत्र० AS1, AS3.

I.7 ०मधुपाः AS1, AS3, Hall; ०मधुराः AS2.

I.8 अचरमभवः AS1, AS3, Hall; अयमचरमः AS2. ताटका० AS1, AS2, AS3; ताडका० Hall. ०कालरात्रि० AS2, AS3, Hall; या रात्रि० AS1.

I.9 ०प्रत्यूषोऽयं AS1, AS3, Hall; प्रत्यूषायं AS2.

1. MN 2.14

2. *Anargharāghava* of Murāri, 3. 21; ed. Pandit Durgaprasad and Pansikar, Bombay, 1937.

स्थिरो वाङ्मनःक्रियाभिरचञ्चलः। यथा।

प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात्।

न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रगृहमहावृतम् ॥1

यथा वा।

- 5 प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
 प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः।
 विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः
 प्रारब्धमुत्तमगुणास्त्वमिवोद्वहन्ति ॥2

- I.1 स्थिरो AS2, Hall; यथा स्थिरो AS1, AS3. यथा AS2; om. AS1, AS3; यथा वीरचरिते Hall.
 I.2 चरिष्यामि AS2, Hall; करिष्यामि AS1, AS3.
 I.3 एवं AS1, AS3, Hall; अहं AS2.
 I.4 यथा वा AS2; यथा AS1, AS3; यथा वा भर्तृहरिशतके Hall; cf. fn. 2
 I.5 प्रारभ्यते AS2, Hall; आरभ्यते AS1, AS3.
 I.6 प्रारभ्य AS1, AS3, Hall; आरभ्य AS2. ऽविहता AS2, Hall; ऽविहिता AS1, AS3.
 I.8 त्वमिवोद्वहन्ति AS2, Hall; न परित्यजन्ति AS1, AS3.

1. MVC 3.8

2. MR 2.17; Nīti 72

युवा प्रसिद्धः ।

बुद्धयुत्साहेति । बुद्धिर्ज्ञानम् । गृहीतविशेषकरी तु प्रज्ञा । यथा मालविकाग्निमित्रे ।

यद् यत् प्रयोगविषये भाविकमुपदिश्यते मया तस्यै ।

तत् तद् विशेषकरणात् प्रत्युपदिशतीव मे बाला ॥१

5 स्पष्टमन्यत् ।

नेतृविशेषानाह ।

भेदैश्चतुर्धा ललितशान्तोदात्तोद्धतैरयम् ।२

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

निश्चिन्तो धीरललितः कलासक्तः सुखी मृदुः ।३

10 सचिवादिसंविहितयोगक्षेमत्वाच्च चिन्तारहितः । अतएव गीतादिकलाविष्टो भोगप्रवणश्च

शृङ्गारप्रधानत्वाच्च सुकुमारसत्त्वाचारो मृदुरिति ललितः । यथा रत्नावल्याम् ।

I.2 बुद्धयुत्साहेति AS1, AS3; om. AS2, Hall. °करी AS1, AS3, Hall; °कारिणी AS2.

I.3 °विषये AS1, AS3, Hall; °समये AS2.

I.7 चतुर्धा AS1, AS3, BD3, Hall; चतुर्द्धा AS2, MD. ललित° AS1, AS2, AS3, MD, Hall; ललितः BD3.

°शान्तोदात्तोद्धतैः AS1, AS2, AS3, MD, Hall; शांतो दांतो धृतैः BD3.

I.10 °संविहित° AS1, AS2, AS3; °विहित° Hall. °विष्टो Hall; °विज्ञो AS1, AS3; °विशिष्टो AS2.

I.11 ललितः AS2, Hall; om. AS1, AS3. रत्नावल्याम् AS1, AS3, Hall; रत्नावल्यां राजा AS2.

राज्यं निर्जितशत्रु योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तो भरः
 सम्यक्पालनलालिताः प्रशमिताशेषोपसर्गाः प्रजाः ।
 प्रद्योतस्य सुता वसन्तसमयस्त्वं चेति नाम्ना धृतिं
 कामः काममुपैत्वयं मम पुनर्मन्ये महानुत्सवः ॥¹

5 अथ धीरशान्तः ।

सामान्यगुणयुक्तश्च धीरशान्तो द्विजादिकः ।४

विनयादिनेतृसामान्यगुणयोगी धीरशान्तो द्विजादिक इति विप्रवणिक्सचिवादीनां
 प्रकरणेनेतृणामुपलक्षणम् । विवक्षितं चैतत् । तेन नैश्चिन्त्यादिगुणसंभवेऽपि विप्रादीनां
 शान्ततैव न लालित्यम् । यथा मालतीमाधवमृच्छकटिकादौ माधवचारुदत्तादिः ।

10 तत उदयगिरेरिवैक एव स्फुरितगुणद्युतिसुन्दरः कलावान् ।

इह जगति महोत्सवस्य हेतुर्नयनवतामुदियाय बालचन्द्रः ॥²

I.5 शान्तः AS1, AS3; शान्तः AS2, Hall; cf. अथ धीरोदात्तः [I.6, p.128], अथ धीरोद्धतः [I.10, p.132].

I.6 च AS1, AS2, AS3, BD3, MD; तु Hall.

I.9 माधवमृच्छकटिकादौ Hall; माधवे मृच्छकटिकादौ AS1; माधवे मृच्छकटिकादौ AS2, AS3.

I.10 तत उदय० AS2, AS3, Hall; ततः उदय० AS1.

I.11 हेतुर् AS2, AS3, Hall; हेतु AS1.

1. RV 1.9

2. MM 2.10

इत्यादि। यथा वा।

मखशतपरिपूतं गोत्रमुद्रासितं यत्
सदसि निविडचैत्यबलघोषैः पुरस्तात्।
मम निधनदशायां वर्तमानस्य पापैस्
5 तदसदृशमनुष्यैर्घुष्यते घोषणायाम्॥¹

अथ धीरोदात्तः।

महासत्त्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविकथनः।

स्थिरो निगूढाहंकारो धीरोदात्तो दृढवृत्तः ॥५॥

महासत्त्वः शोकक्रोधाद्यनभिभूतान्तःसत्त्वः। अविकथनोऽनात्मश्लाघनः। निगूढाहंकारो

I.1 वा AS1, AS3, Hall; च AS2.

I.4 पापैः AS2, AS3, Hall; पादौः AS1.

I.5 असदृशं AS2, AS3, Hall; अशदृशं AS1. घोषणायाम् AS2, Hall; घोषणायाम् इति AS1, AS3.

I.7 ऽसत्त्वः Hall; सत्त्वः AS1, AS2, AS3, BD3, MD. अविकथनः AS1, AS2, AS3, Hall; अविकथनः BD3;

अविकच्छनः MD.

I.8 निगूढाहं AS2, MD, Hall; निरोधाहं AS1, AS3; तिरूढाहं BD3.

I.9 शोकक्रोधाद्यनभिं AS2, Hall; क्रोधशोकाद्यनभिं AS1, AS3. ऽसत्त्वः Hall; ऽसत्त्वः AS1, AS2, AS3.

श्लाघनः AS1, AS3, Hall; श्लाघः AS2.

विनयच्छन्नावलेपः दृढवृतोऽङ्गीकृतनिर्वाहकः धीरोदात्तः । यथा । जीमूतवाहनः ।

शिरामुखैः स्पन्दत एव रक्तम्

अद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।

तृप्तिं न पश्यामि तवापि तावत्

5 किं भक्षणात् त्वं विरतो गरुत्मन् ॥1

यथा च रामं प्रति ।

आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।

न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥2

यच् च केषांचित् स्थैर्यादीनां सामान्यगुणानामपि विशेषलक्षणे क्वचित् संकीर्तनं तत्

10 तेषां तत्राधिक्यप्रतिपादनार्थम् । ननु च कथं जीमूतवाहनादिर्नागानन्दादाबुदात्त

इत्युच्यते । औदात्त्यं हि नाम सर्वोत्कर्षेण वृत्तिः । तच् च विजिगीषुत्व एवोपपद्यते ।

I.1 यथा AS1, AS2, AS3; यथा नागानन्दे Hall.

I.2 शिरा० AS2, Hall; सिरा० AS1, AS3.

I.4 तवापि AS1, AS2, AS3; तवैव Hall.

I.5 भक्षणात् AS2, AS3, Hall; भक्षणा AS1. विरतो AS2, AS3, Hall; रतो AS1.

I.6 च AS2, Hall; वा AS1, AS3.

I.10 उदात्तः AS2, AS3, Hall; उक्तः AS1.

1. NN 5.16

2. MN 3.25

जीमूतवाहनस्तु निर्जिगीषुतया कविनैव प्रतिपादितः।

तिष्ठन् भाति पितुः पुरो भुवि यथा सिंहासने किं तथा

यत् संवाहयतः सुखं हि चरणौ तातस्य किं राज्यकम्।

किं भुक्ते भुवनत्रये धृतिरसौ भुक्तोज्झिते या गुरोर्

5 आयासः खलु राज्यमुज्झितगुरोस्तन् नास्ति कश्चिद् गुणः ॥¹

इत्यादिना।

पित्रोर्विधातुं शुश्रूषां त्यक्त्वैश्वर्यं क्रमागतम्।

वनं याम्यहमप्येष यथा जीमूतवाहनः ॥²

इत्यादिना च। अतोऽस्यात्यन्तशमप्रधानत्वात् परमकारुणिकत्वाच् च वीतरागवच्छान्तता।

I.1 तया AS1, AS2, AS3; तयैव Hall. कविनैव AS1, AS2, AS3; कविना Hall. उपादितः AS1, AS2, AS3; उपादितः। यथा Hall.

I.3 राज्यकम् AS1, AS3; राजके AS2; राज्यतः Hall.

I.4 भुक्तोज्झिते AS2, Hall. भुक्तोज्झिते AS1, AS3.

I.5 उज्झितं AS2, Hall; उदितं AS1; उज्झितं AS3. तत् AS1, AS3, Hall; मे AS2.

I.6 इत्यादिना AS1, AS2, AS3; इत्यनेन Hall.

I.9 इत्यादिना AS1, AS3; om. AS2; इत्यनेन Hall; च AS1, AS3, Hall; om. AS2.

1. NN 1.7

2. NN 1.5

अन्यच् चात्रायुक्तं यत् तथाभूतं राज्यसुखादौ निरभिलाषं नायकमुपादायान्तरा
तथाभूतमलयवत्यनुरागोपवर्णनम्। यच्चोक्तं सामान्यगुणयोगी द्विजादिर्धीरशान्त इति तदपि
पारिभाषिकत्वादवास्तवमित्यभेदकम्। अतो वस्तुस्थित्या बुद्धयुधिष्ठिरजीमूतवाहनादिव्यवहाराः
शान्ततामाविर्भावयन्ति। अत्रोच्यते। यत् तावदुक्तं सर्वोत्कर्षेण वृत्तिरौदात्तमिति न तज्

- 5 जीमूतवाहनादौ परिहीयते। नह्येकरूपैव विजिगीषुता। यः केनापि शौर्यत्यागदयादिनान्धान्
अतिशेते स विजिगीषुर्न तु यः परापकारेणार्थग्रहादिप्रवृत्तः। तथात्वे च मार्गदूषकादेरपि
धीरोदात्तत्वप्रसक्तिः। रामादेरपि जगत् पालनीयमिति दुष्टनिग्रहे प्रवृत्तस्य नान्तरीयकत्वेन
भूम्यादिलाभः। जीमूतवाहनादिस्तु प्राणैरपि परार्थसंपादनाद् विश्वमप्यतिशेत् इत्युदात्ततमः।

यच्चोक्तम् तिष्ठन् भाति 1 इत्यादिना विषयसुखपराङ्मुखतेति तत् सत्यम्। कार्पण्यहेतुषु

I.1 अन्यत् AS1, AS3, Hall; तथा अन्यत् AS2. यत् AS1, AS3, Hall; om. AS2.

I.3 अवास्तवम् Hall; अवास्तव्यम् AS1, AS3; अपास्तम् AS2. अभेदकम् AS1, AS3, Hall; अभेदम् AS2.

I.4 तावत् AS1, AS3, Hall; तत् AS2.

I.5 शौर्यं AS2, Hall; सौर्यं AS1, AS3.

I.6 तु AS1, AS2, AS3; om. Hall. ऽग्रहादिं AS2, Hall; ऽग्रहणादिं AS1, AS3.

I.7 रामादेरपि ... ऽलाभः (I.8) om. AS2. रामादेः AS3, Hall; शमादेः AS1.

I.8 ऽलाभः AS3, Hall; ऽलाभः जीमूतवाहनादिलाभः AS1; the word जीमूतं has been lined through in AS3.

प्राणैः AS1, AS3, Hall; स्वप्राणैः AS2. परार्थं AS2, Hall; पदार्थं AS1, AS3. ऽसंपादनात् AS1, AS3, Hall;

ऽप्रतिपादनात् AS2.

I.9 यच्च AS1, AS2, AS3; यथा Hall.

स्वसुखतृष्णासु निरभिलाषा एव विजिगीषवः। यदुक्तं शकुन्तलायाम्।

स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसे लोकहेतोः

प्रतिदिनमथवा ते वृत्तिरबन्विधैव।

अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीव्रमुष्णं

5 शमयति परितापं छायायोपाश्रितानाम्॥¹

इत्यादिना। मलयवत्यनुरागोपवर्णनं तु अतिशान्तरसाश्रयं शान्तनायकतां प्रत्युत निषेधयति। शान्तत्वं चानहंकृतत्वम्। तच् च विप्रादेरौचित्यप्राप्तमिति वस्तुस्थित्या विप्रादेः शान्तता न स्वपरिभाषामात्रेण। बुद्धजीमूतवाहनयोस्तु कारुणिकत्वाविशेषेऽपि सकामनिष्काम-
करुणत्वादिधर्मवत्त्वाद् भेदः। अतो जीमूतवाहनादेर्धीरोदात्तत्वमिति।

10 अथ धीरोद्धतः।

I.1 विजिगीषवः AS1, AS2, AS3; जिगीषवः Hall. शकुन्तलायाम् AS1, AS3; शान्तलायां AS2; om. Hall.

I.5 शमयति AS2, Hall; समयति AS1, AS3. उपाश्रितानाम् AS1, AS3, Hall; संश्रितानाम् AS2.

I.6 इत्यादिना AS1, AS3, Hall; इत्यादि AS2. अतिशान्तं AS1, AS2, AS3; अशान्तं Hall.

I.7 निषेधयति AS1, AS2, AS3; निषेधति Hall.

I.8 वाहनयोः AS1, AS2, Hall; दाहनयोः AS3. निष्कामं AS2, Hall; निःकामं AS1, AS3.

I.9 धर्मवत्त्वाद्भेदः Ed; धर्मत्वाद्भेदः AS1, AS3, Hall; धर्मवत्त्वाद्भेदः AS2. इति AS1, AS3, Hall; एव AS2.

1. Śak 5.7

दर्पमात्सर्यभूयिष्ठो मायाछद्मपरायणः ।

धीरोद्धतस्त्वहंकारी चलश्चण्डो विकत्थनः ॥६॥

दर्पः शौर्यादिमदः । मात्सर्यमसहनता । मन्त्रबलेनाविद्यमानवस्तुप्रकाशनं माया । छद्म
वञ्चनामात्रम् । चलोऽनवस्थितः चण्डो रौद्रः स्वगुणशंसी विकत्थनो धीरोद्धतो भवति । यथा ।

5 जामदग्न्यः ।

कैलासोद्धारसारत्रिभुवनविजय- 1

इत्यादि । यथा च । रावणः ।

त्रैलोक्यैश्वर्यलक्ष्मीहठहरणसहा बाहवो रावणस्य ।²

धीरललितशब्दाश्च यथोक्तगुणसमारोपितावस्थाभिधायिनः । वत्सवृषभमहोक्षादिवन् न जात्या

10 कश्चिदवस्थितरूपो ललितादिरस्ति । तथात्वे हि महाकविप्रबन्धेषु विरुद्धानेक-

I.1 भूयिष्ठः AS1, AS2, AS3, MD, Hall; भूयिष्ठः BD3.

I.2 धीरोद्धतः AS2, BD3, MD, Hall; धीरोद्धतः AS1, AS3. तु AS1, AS2, AS3, Hall; अति BD3, MD.

विकत्थनः AS1, AS3, Hall; विकथनः AS2; विकूथनः BD3; विकच्छनः MD.

I.3 ऽमदः AS2, Hall; ऽदमः AS1, AS3. छद्म AS2, Hall; टद्म AS1; ठद्म AS3.

I.4 धीरोद्धतो भवति AS1, AS3, Hall; भवति धीरोद्धतोः AS2.

I.9 ऽमहोक्षादिवत् AS1, AS2, Hall; ऽमहोक्षगद्व AS3. न AS2, Hall; न तु AS1, AS3.

I.10 तथात्वे AS1, AS2, AS3; तदा Hall. हि AS2, Hall; च AS1, AS3.

1. MVC 2.16

2. Unidentified quotation.

रूपाभिधानमसंगतमेव स्याज् जातेरनपायित्वात्। तथा च भवभूतिना एक एव जामदग्न्यः

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये।

जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥¹

इत्यादिना रावणं प्रति धीरोदात्तत्वेन कैलासोद्धारसार- 2 इत्यादिभिश्च रामादीन् प्रति

5 प्रथमं धीरोद्धतत्वेन पुनः पुण्या ब्राह्मणजातिर् 3 इत्यादिभिश्च धीरशान्तत्वेनोपवर्णितः।

न चावस्थान्तराभिधानमनुचितम्। अङ्गभूतनायकानां नायकान्तरापेक्षया महासत्त्वादेः

अव्यवस्थितत्वात्। अङ्गिनस्तु रामादेरेकप्रबन्धोपात्तात् प्रत्येकरूपत्वादारम्भोपात्तावस्थातः

अवस्थान्तरोपादानमन्याय्यम्। यथोदात्ताभिमतस्य रामस्य छद्मना वालिवधाच्च

महासत्त्वतया आद्यावस्थापरित्याग इति। वक्ष्यमाणानां च दक्षिणाद्यवस्थानां पूर्वां

I.1 तथा AS1, AS3, Hall; यथा AS2.

I.3 च वः AS2, Hall; तथा AS1, AS3.

I.5 इत्यादिभिः AS1, AS3, Hall; इआदिभिः AS2.

I.7 ऽप्रबन्धोपात्तात् AS1, AS2, AS3; ऽप्रबन्धोपात्तान् Hall.

I.8 यथोदात्ताभिः AS1, AS2, AS3; यथोदात्तत्वाभिः Hall. च AS1, AS2, AS3; om. Hall.

I.9 महाः AS1, AS2, AS3; अमहाः Hall. आद्यावस्थाः AS1, AS2, AS3; स्वावस्थाः Hall.

1. MVC 2.10

2. MVC 2.16

3. MVC 4.22

प्रत्यन्यया हत इत्यन्यनायकत्वेनाविर्भावादुपात्तावस्थातोऽवस्थान्तराभिधानमङ्गाङ्गिनोरप्यविरुद्धम् ।

अथ शृङ्गारिनेत्रवस्थाः ।

स दक्षिणः शठो धृष्टः पूर्वां प्रत्यन्यया हतः । ७

स नायकः प्रकरणात् पूर्वां नायिकां प्रत्यन्यया नायिकयापहतचित्तस्थवस्थो

5 वक्ष्यमाणभेदेन सह चतुरवस्थः । तदेवं पूर्वोक्तानां चतुर्णां प्रत्येकं चतुरवस्थत्वेन षोडशधा नायकः ।

तत्र ।

दक्षिणोऽस्यां सहृदयो । ८

योऽस्यां ज्येष्ठायां हृदयेन सह व्यवहरति स दक्षिणः । यथा ममैव ।

I.1 अन्यनायकत्वेन AS1, AS2; अन्यनायकत्वेनायकत्वेन AS3; नित्यसापेक्षत्वेन Hall.

I.2 शृङ्गारि० AS1, AS2, AS3; शृङ्गार० Hall.

I.3 पूर्वां प्रत्यन्यया AS1, AS2, AS3, MD, Hall; पूर्वं प्रीत्यन्यया BD3.

I.4 स नायकः प्रकरणात् AS1, AS2, AS3; नायकप्रकरणात् Hall. नायिकया AS1, AS2, AS3; अपूर्वनायिकया Hall.

I.5 वक्ष्यमाण० AS1, AS2, Hall; पेक्ष्यमाण० AS3. सह AS1, AS2, AS3; स Hall.

I.7 तत्र AS2, Hall; तत्र दक्षिणमाह AS1, AS3.

प्रसीदत्यालोके किम्पि किम्पि प्रेगुरवो

रतिक्रीडाः कोऽपि प्रतिदिनमपूर्वोस्य विनयः ।

सविश्रम्भः कश्चित् कथयति च किञ्चित् परिजनो

न चाहं प्रत्येमि प्रियसखि किमप्यस्य विकृतिम् ॥

5 यथा च ।

उचितः प्रणयो वरं विहन्तुं

बहवः खण्डनहेतवो हि दृष्टाः ।

उपचारविधिर्मनस्विनीनां

न तु पूर्वाभ्यधिकोऽपि भावशून्यः ॥¹

10 अथ शठः ।

गूढविप्रियकृच्छठः । ९

दक्षिणस्यापि नायिकान्तरापहतहृदयतया विप्रियकारित्वाविशेषेऽपि सहृदयत्वेन शठाद्

I.5 च AS1, AS2, AS3; वा Hall.

I.9 न तु AS1, AS2, AS3; ननु Hall.

I.10 अथ शठः AS2, Hall; शठं लक्षयति AS1, AS3.

I.11 विप्रियं AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; विप्रेयं MD. कृच्छठः AS1, AS3, MD; कृच्छटः AS2, BD3.

I.12 हृदयं AS1, AS2, AS3; चित्तं Hall.

विशेषः । यथा ।

त्वमन्यस्याः काञ्चीमणिरणितमाकर्ण्य सहसा

यदाश्लिष्यन्नेव प्रशिथिलभुजग्रन्थिरभवः ।

तदेतत् क्वाचक्षे घृतमधुमयत्वद्बहुवचो-

5 विशेषाघूर्णन्ती किमपि न सखि मे गणयति ॥¹

अथ धृष्टः ।

व्यक्ताङ्गविकृतो धृष्टो । १०

यथा ।

भालं यावकमण्डितं परिलसत् केयूरमुद्रा गले

10 वक्त्रे कज्जलकालिमा नयनयोस्ताम्बूलरागोऽपरः ।

1.1 यथा AS2, Hall; शठोदाहरणं यथा AS1, AS3.

1.2 त्वम् AS1, AS2, AS3; शठ Hall.

1.3 आश्लिष्यन्नेव AS3, Hall; आश्लिष्यन्नेव AS1; आश्लिष्यन्नेव AS2.

1.6 धृष्टः AS2, Hall; धृष्टं लक्षयति AS1, AS3.

1.7 व्यक्ताङ्गविकृतः AS2, AS3; व्यक्ताङ्गविकृत AS1; व्यक्ताङ्गो विततः BD3; व्यक्ताङ्गाविततः MD;

व्यक्ताङ्गवैकृतः Hall.

1.8 यथा AS1, AS2, AS3; यथामरुशतके Hall.

1.9 भालं ... ंलसत् AS1, AS2, AS3; लाक्षालक्ष्म ललाटपट्टमभितः Hall.

दृष्टा कोपविधायिमण्डनमिदं प्रातश्चिरं प्रेयसो

लीलातामरसोदरे मृगदृशः श्वासाः समाप्तिं गताः ॥¹

अनुकूलमाह ।

ऽनुकूलस्त्वेकनायिकः । ११

5 यथा ।

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगतं सर्वास्ववस्थासु यद्

विभ्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः ।

कालेनावरणात्ययात् परिणते यत् स्नेहसारे स्थितं

भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत् प्रार्थ्यते ॥²

10 किमवस्थः पुनरेषां वत्सराजादिर्नाटिकानायकः स्यात् । उच्यते । पूर्वमनुपजात-

I.2 लीला० AS2, AS3, Hall; लाली० AS1.

I.3 अनुकूलमाह AS1, AS3; om. AS2; भेदान्तरमाह Hall.

I.4 ऽनायिकः AS2, Hall; ऽनायकः AS1, AS3, BD3; ऽनायः MD.

I.7 हृदयस्य AS1, AS3, Hall; हृदयस्य यस्य AS2.

I.9 प्रार्थ्यते AS1, AS2, AS3; प्राप्यते Hall.

I.10 स्यात् AS1, AS2, AS3; स्यादिति Hall.

1. AS 60

2. URC 1.39

नायिकान्तरानुरागोऽनुकूलः। परतस्तु दक्षिणः। ननु च गूढविप्रियकारित्वाद् व्यक्ततरविप्रियत्वाच्च शठो धृष्टोऽपि कस्मान् न भवति। न। तथाविधविप्रियत्वेऽपि वत्सराजादेराप्रबन्धसमाप्तेर्ज्येष्ठां नायिकां प्रति सहृदयत्वाद् दक्षिणता एव। न चोभयोर ज्येष्ठाकनिष्ठयोर्नायकस्य स्नेहेन न भवितव्यमिति वाच्यमविरोधात्। महाकविप्रबन्धेषु च

5 स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसुर
द्यूते रात्रिरियं जिता कमलया देवी प्रसाद्याद्य च।
इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते
देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः॥1

इत्यादावपक्षपातेन सर्वासु नायिकासु प्रतिपत्त्युपनिबन्धनात्। तथा च भरतः।

10 मधुरस्त्यागी रागं न याति मदनस्य नापि वशमेति।
अवमानितश्च नार्या विरज्यते स तु भवेज् ज्येष्ठः॥2

I.1 अनुकूलः AS2, Hall; भूकूलः AS1; मूकूलः AS3. गूढं AS2, Hall; मूढं AS1, AS3.

I.2 विप्रियत्वाच्च AS1, AS2, Hall; विप्रियं च AS3. शठो धृष्टोऽपि AS2; शठचधार्ष्ट्येऽपि AS1, AS3, Hall. भवति AS2; भवतः AS1, AS3, Hall. न AS2, Hall; सत्यम् AS1, AS3.

I.3 समाप्तेर्ज्येष्ठां नायिकां AS2, Hall; समाप्तिज्येष्ठनायिकां AS1, AS3.

I.7 विज्ञाय AS2, AS3, Hall; विप्राय AS1.

I.9 सर्वासु नायिकासु AS1, AS2, AS3; सर्वनायिकासु Hall.

I.10 मधुरः AS2, Hall; om. AS1, AS3.

1. SKM 877.

2. NS 25. 57

इत्यत्र न रागं याति न मदनस्य वशमेतीत्यनेनासाधारण एकस्यां स्नेहो निषिद्धो
दक्षिणस्येति । अतो वत्सराजादेराप्रबन्धसमाप्ति स्थितं तद्वाक्षिण्यमिति । षोडशानामपि
प्रत्येकं ज्येष्ठमध्याधमत्वेनाष्टाचत्वारिंशन् नायकभेदा भवन्ति ।

सहायानाह ।

5 पताकानायकस्त्वन्यः पीठमर्दो विचक्षणः ।

तस्यैवानुचरो भक्तः किञ्चिदूनश्च तदुणैः ॥१२॥

प्रागुक्तप्रासङ्गिकेतिवृत्तविशेषः पताका तन्नायकः पीठमर्दः प्रधानेतिवृत्तनायकस्य सहायः ।

यथा मालतीमाधवे मकरन्दः रामायणे सुग्रीवः ।

सहायान्तरमाह ।

10 एकविद्यो विटश्चान्यो हासकृच् च विदूषकः ।१३

गीतादिविद्यानां नायकोपयोगिनीनामेकस्या विद्याया वेदिता विटः । हास्यकारी

I.2 तत् AS1, AS2, AS3; om. Hall.

I.3 ०मध्याधम० AS1, AS2, AS3; ०मध्यमाधम० Hall.

I.4 सहायान् AS2, AS3, Hall; साहसिकान् AS1.

I.7 ०विशेषः AS2, Hall; ०विशेषः AS1, AS3. ०नायकस्य सहायः AS2, Hall; ०नायकसहायः AS1, AS3.

I.10 हासकृत् AS1, AS2, AS3; हास्यकृत् MD, Hall; हास्यकृत्य BD3.

I.11 ०कारी AS2, Hall; ०कारी च AS1, AS3.

विदूषकः। एतस्य च विकृताकारवेषादित्वं हास्यकारित्वेनैव लभ्यते। यथा शेखरको
नागानन्दे विटः। विदूषकः प्रसिद्ध एव।

अथ प्रतिपक्षनायकः।

लुब्धो धीरोद्धतस्तब्धः पापकृद् व्यसनी रिपुः॥१४

5 तस्य नायकस्येत्थम्भूतः प्रतिनायको भवति। यथा रामयुधिष्ठिरयोः रावणदुर्योधनौ।

अथ सात्त्विका नायकगुणाः।

शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं स्थैर्यतेजसी।

ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः॥१५॥

I.1 एतस्य च AS1, AS2, AS3; अस्य Hall.

I.2 एव AS1, AS3, Hall; om. AS2.

I.3 प्रतिपक्ष० AS1, AS2, AS3; प्रति० Hall.

I.4 ०कृत् AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; ०वत् MD.

I.5 प्रति० AS1, AS2, AS3; प्रतिपक्ष० Hall. ०युधिष्ठिरयोः Hall; ०युधिष्ठिरचन्द्रगुप्तानां AS1, AS3. ०युधिष्ठियो
AS2. ०दुर्योधनौ AS2, Hall; ०दुर्योधनमलयकेतवः AS1, AS3.

I.6 सात्त्विका नायकगुणाः Hall; सात्त्विकगुणानाह AS1; सात्त्विका नायकगुणाः AS2; सात्त्विकनायकगुणानाह
AS3.

I.7 The scribe of BD3 om. from गाम्भीर्यं up to माधुर्यं (I.8, p. 144) through hypography. स्थैर्य०
AS1, AS2, AS3, MD, NPH; धैर्य० Hall; cf. Hall, Preface, p. 16, fn. 3.

I.8 सत्त्वजाः AS2, MD, Hall; सत्त्वजा AS1, AS3; सात्त्विकाः NPH.

तत्र

नीचे घृणाधिके स्पर्धा शोभायां शौर्यदक्षते । १६

नीचे घृणा । यथा ।

उत्तालताडकोत्पातदर्शनेऽप्यप्रकम्पितः ।

5 नियुक्तस्तत्प्रमाथाय स्वैणेन विचिकित्सति ॥¹

गुणाधिके स्पर्धा यथा ।

एतां पश्य पुरःस्थलीमिह किल क्रीडाकिरातो हरः

कोदण्डेन किरीटिना सरभसं चूडान्तरे ताडितः ।

इत्याकर्ण्य कथाद्भुतं हिमनिधावद्रौ सुभद्रापतेर्

10 मन्दं मन्दमकारि येन निजयोर्दोर्दण्डयोर्मण्डलम् ॥²

I.1 तत्र AS2; Hall. om. AS1, AS3.

I.2 om. BD3; cf. I. 7, p. 141. अधिके AS1, AS3, MD, Hall; अधिकैः AS2. ऽदक्षते AS1, AS2, AS3, Hall; ऽदक्षितेः MD.

I.3 यथा AS1, AS2, AS3; यथा वीरचरिते Hall.

I.4 ऽताडकोत् AS2, Hall; ऽताटकोत् AS1, AS3. ऽदर्शने AS2, Hall; ऽपवने AS1, AS3.

I.6 गुणाधिके AS1, AS3; गुणाधिकैः AS2, Hall.

I.7 पुरःस्थलीम् AS2, Hall; पुरस्तटीम् AS1, AS3. क्रीडाकिरातः AS1, AS2, Hall; क्रीरातः AS3.

I.9 कथाद्भुतम् AS2, AS3, Hall; काथाद्भुतम् AS1.

I.10 निजयोः AS2, Hall; विजयोः AS1, AS3. मण्डलम् AS1, AS3, Hall; मण्डनम् AS2.

1. MVC 1.37

2. Unidentified stanza.

शौर्यशोभा यथा ममैव ।

- अन्त्रैः स्वैरपि संयताग्रचरणो मूर्च्छाविरामक्षणे
 स्वाधीनव्रणिताङ्गशस्त्रसचिवो रोमोद्गमं वर्मयन् ।
 भग्नानुद्वलयन् निजान् परभटानाघर्षयन् निष्ठुरं
 5 धन्यो धाम जयश्रियः पृथुरणस्तम्भे पताकायते ॥

दक्षशोभा यथा ।

- स्फूर्जद्वज्रसहस्रनिर्मितमिव प्रादुर्भवत्यग्रतो
 रामस्य त्रिपुरान्तकृद्विषदां तेजोभिरिद्धं धनुः ।
 शुण्डारः कलभेन यद्वदचले वत्सेन दोर्दण्डकस्
 10 तस्मिन्नाहित एव गर्जितगुणं कृष्टं च भग्नं च तत् ॥¹

अथ विलासः ।

-
- I.3 असचिवो AS1, AS2, AS3; अनिचितो Hall. वर्मयन् AS1, AS3, Hall; वर्मयत् AS2.
 I.4 उद्वलयन् AS2, AS3, Hall; उद्वपले AS1. आघर्षयन् AS1, AS2, AS3; संतर्जयन् Hall.
 I.5 धन्यो धाम Hall; धन्या धाम AS1, AS3; धन्यो धम AS2. पताकायते AS1, AS3, Hall; पकायते AS2.
 I.6 यथा AS1, AS2, AS3; यथा वीरचरिते Hall.
 I.7 AS2 ins. इति after इव and om. the rest of the verse.
-

गतिः सधैर्या दृष्टिश्च विलासे सस्मितं वचः।१७

यथा।

दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा

धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम्।

5 कौमारकेऽपि गिरिवद् गुरुतां दधानो

वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥¹

अथ माधुर्यम्।

श्लक्ष्णो विकारो माधुर्यं संक्षोभे सुमहत्यपि।१८

महत्यपि विकारहेतौ मधुरो विकारो माधुर्यम्। यथा।

10 कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि

स्मरस्मेरं गण्डोद्गुमरपुलकं वक्त्रकमलम्।

I.1 om. BD3; cf. I.7, p. 141.

I.3 दृष्टिस्तृणी० AS2, Hall; दृष्टिस्त्रीणी० AS1; दृष्टिस्तिणी० AS3.

I.6 दर्प AS1, AS3, Hall; दर्प्य AS2.

I.8 श्लक्ष्णो विकारो माधुर्यं om. BD3; cf. I.7, p. 141.

I.11 गण्डोद्गुमर० AS2; गण्डोदुमर० AS1, AS3; गण्डोद्गुमर० Hall.

मुहुः पश्यन् शृण्वन् रजनिचरसेनाकलकलं

जटाजूटग्रन्थिं द्रढयति रघूणां परिवृढः ॥¹

अथ गाम्भीर्यम्।

गाम्भीर्यं यत्प्रभावेन विकारो नोपलक्ष्यते।१९

5 मृदुविकारोपलम्भाद् विकारानुपलब्धिरन्येति माधुर्यादन्यद् गाम्भीर्यम्। यथा।

आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च।

न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥²

अथ स्थैर्यम्।

व्यवसायादचलनं स्थैर्यं विघ्नाकुलादपि।२०

1.1 पश्यन् शृण्वन् AS2, Hall; पश्यं शृण्वन् AS1; पश्यं छण्वन् AS3.

1.2 परिवृढः AS1, AS3, Hall; परिदृढः AS2. Cf. Pā 7. 2. 21.

1.4 लक्ष्यते AS2, BD3, Hall; लक्षते AS1, AS3; लभ्यते MD.

1.5 लम्भात् AS1, AS3, Hall; लभात् AS2.

1.6 AS2 ins. इत्यादि after अभिषेकाय and om. the rest of the verse.

1.7 लक्षितस्तस्य AS3, Hall; लक्षितस्य AS1. विभ्रमः Hall; विभ्रम इति AS1, AS3.

1.9 विघ्नाकुलात् AS1, AS2, AS3; विघ्नकुलात् BD3, MD, Hall.

1. MN 3. 54

2. MN 3. 25

यथा ।

प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।

न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम् ॥¹

अथ तेजः ।

5

अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपि । २१

यथा ।

ब्रूत नूतनकुष्माण्डफलानां के भवन्त्यमी ।

अङ्गुलीदर्शनाद् येन न जीवन्ति मनस्विनः ॥²

अथ ललितम् ।

10

शृङ्गाराकारचेष्टात्वं सहजं ललितं मृदु । २२

I.1 यथा AS1, AS2, AS3; यथा वीरचरिते Hall.

I.2 AS1 and AS3 ins. इति पद्ये पूर्वोक्तं and AS2 ins. इत्यादि after प्रायश्चित्तं and om. the rest of the verse.

I.8 येन AS1, AS3, Hall; एव AS2.

I.10 सहजं AS1, AS2, BD3, MD, Hall; सहजे AS3. ललितं AS1, AS2, Hall; ललिते AS3, BD3, MD.

1. MVC 3.8

2. ŚP 262

स्वाभाविकः शृङ्गाराकारो मृदुः। तथाविधा शृङ्गारचेष्टा च ललितम्। यथा ममैव।

लावण्यमन्मथविलासविजृम्भितेन

स्वाभाविकेन सुकुमारमनोहरेण।

किं वा ममेव सखि योऽपि ममोपदेष्टा

5 तस्यैव किं न विषमं विदधीत तापम्॥

अथौदार्यम्।

प्रियोक्त्याजीविताद् दानमौदार्यं सदुपग्रहः।२३

प्रियवचनेन सह जीवितादेर्दानमौदार्यं सदुपग्रहश्च। यथा नागानन्दे।

शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तम्

10 अद्यापि देहे मम मांसमस्ति।

तृप्तिं न पश्यामि तवैव तावत्

किं भक्षणात् त्वं विरतो गरुत्मन्॥¹

I.1 शृङ्गाराकारो AS1, AS2, AS3; शृङ्गारो Hall. च AS1, AS3, Hall; om. AS2.

I.4 ममेव Hall; मयीव AS1, AS3; मयैव AS2.

I.5 तापम् AS2, AS3, Hall; पापम् AS1.

I.8 जीवितादेर्दानम् AS1, AS3; जीवितादेर्दानम् AS2; आजीवितावधेर्दानम् Hall. सदुप० AS1, AS2, AS3; सतामुप० Hall. नागानन्दे AS1, AS3, Hall; om. AS2.

I.9 शिरा० AS2, Hall; सिरा० AS1, AS3. AS1 and AS3 ins. इति after एव and om. the rest of the verse; AS2 ins. इत्यादि after रक्तम् and om. the rest of the verse.

सदुपग्रहो यथा।

एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम्।

ब्रूत येनात्र वः कार्यमनास्था बाह्यवस्तुषु॥¹

अथ नायिका।

5 स्वान्या साधारणस्त्रीति तद्गुणा नायिका त्रिधा।२४

तद्गुणेति यथोक्तसम्भवे नायकसामान्यगुणयोगिनी नायिकेति। सा च स्वस्त्री परस्त्री साधारणस्त्रीत्यनेन विभागेन त्रिधा।

तत्र स्वीयाया विभागगर्भं सामान्यलक्षणमाह।

मुग्धा मध्या प्रगल्भेति स्वापि शीलार्जवादियुक्।२५

1.2 ऽजीवितम् AS1, AS3, Hall; ऽभूषणम् AS2.

1.4 नायिका Hall; नायिकां लक्षयति AS1, AS3; नायिकाः AS2.

1.5 नायिका AS1, AS3, BD3, MD, Hall; नायिकाः AS2.

1.6 ऽसम्भवे Hall; ऽसंभवि AS1, AS2, AS3. सा च AS1, AS3; om. AS2, Hall.

1.8 ऽगर्भं सामान्यं AS2, Hall; ऽगर्भसामान्यं AS1, AS3.

1.9 स्वापि AS1, AS3, BD3, NPH; स्वीया AS2, Hall; स्वीपि MD. शीलार्जवादिं AS1, AS3, BD3, MD, Hall; शीलार्जवादिं AS2.

पतिव्रताकुटिला लज्जावती पुरुषोपचारनिपुणा स्वीया नायिका ।

तत्र शीलवती यथा ।

कुलबालिआए पेक्खह जोव्वणलावण्णविभमविलासा ।

पवसन्ति व्व पवसिए एन्ति व्व पिए घरं एत्ते ॥¹

5 आर्जवादियोगिनी यथा ।

हसिअमविआरमुद्धं भमिअं विरहिअविलाससच्छाअं ।

भणिअं सहावसरलं धण्णाण घरे कलत्ताणं ॥²

लज्जावती यथा ।

I.1 Hall ins. शीलं सुवृत्तम् before पति० .

I.3 पेक्खह AS1, AS2, AS3; पेच्छह Hall. लावण्ण० AS1, AS2, AS3; लाअण्ण Hall. ँविभम० Hall;
 ँविभम० AS1, AS2, AS3. ँविलासा AS1, AS3, Hall; ँविलासाणं AS2.

I.4 एत्ते AS2, Hall; एत्ति AS1, AS3.

I.6 हसिअमविआर० AS1, AS2, Hall; हसिअमाविआर० AS3. ०सच्छाअं Ed.; ०सच्छाअं AS1, AS2; ०च्छाअं
 AS3; ०सुच्छाअं Hall.

I.7 धण्णाण AS2, Hall; धण्णानं AS1, AS3.

1. GS 871; कुलबालिकायाः प्रेक्षध्वं यौवनलावण्यविभ्रमविलासाः । प्रवसन्तीव प्रोषिते आगच्छन्तीव प्रिये
 गृहमागते ॥ (Skt.)

2. GS 867; हसितमविचारमुग्धं भ्रमितं विरहितविलाससच्छायम् । भणितं स्वभावसरलं धन्यानां गृहे कलत्राणाम् ॥
 (Skt.)

लज्जापज्जत्तपसाहणाइं परतित्तिणिप्पिवासाइं।

अविणअदुम्मेहाइं धण्णाण घरे कलत्ताइं॥¹

सा चैवविधा स्वीया मुग्धामध्याप्रगल्भेति भेदात् त्रिधा।

तत्र

5 मुग्धा नववयःकामा रतौ वामा मृदुः क्रुधि।२६

प्रथमावतीर्णतारुण्यमन्मथा रमणे वामशीला सुखोपायप्रसादना मुग्धनायिका।

तत्र वयोमुग्धा यथा।

I.1 ०पज्जत्त० AS1, AS2, Hall; ०पज्जात्त० AS3. ०तित्ति० AS1, AS3, Hall; ०त्ति० AS2. ०णिप्पिवासाइं Hall; ०णिप्पिसारं AS1; ०णिप्पिपासाइं AS2; ०णिप्पिसापइं AS3.

I.2 ०दुम्मेहाइं AS1, AS3, Hall; ०दुम्मेधाइं AS2.

I.3 सा चैवविधा AS2, Hall; एवं AS1, AS3. ०प्रगल्भेति भेदात् AS2; मुग्धादिभेदात् AS1, AS3; ०प्रगल्भभेदात् Hall. त्रिधा AS1, AS2, AS3; त्रिविधा Hall.

I.4 तत्र AS2, Hall; मुग्धां लक्षयति AS1, AS3.

I.5 वामा AS1, AS2, AS3, MD, Hall; कामा BD3. मृदुः AS1, AS2, AS3, Hall; मृदु BD3, MD.

I.6 ०प्रसादना AS1, AS3, Hall; ०प्रसादाभिमुखी AS2. मुग्धा नायिका AS1, AS2, AS3; मुग्धनायिका Hall.

1. GS 866. लज्जापर्याप्तप्रसाधनानि परतृप्तिनिष्पिपासानि। अविनयदुर्मैधासि धन्यानां गृहे कलत्राणि॥[Skt.]

विस्तारी स्तनभार एष गमितो न स्वोचितामुन्नतिं
 रेखोद्भासिकृतं वलित्रयमिदं न स्पष्टनिष्प्रोन्नतम्।
 मध्येऽस्या ऋजुरायतार्धकपिशा रोमावली निर्मिता
 रम्यं यौवनशैशवव्यतिकरोन्मिश्रं वयो वर्तते ॥¹

5 यथा च ममैव।

उच्छसन्मण्डलप्रान्तरेखमाबद्धकुङ्मलम्।

अपर्याप्तमुरोवृद्धेः शंसत्यस्याः स्तनद्वयम् ॥

काममुग्धा यथा।

दृष्टिः सालसतां विभर्ति न शिशुक्रीडासु बद्धादरा

10 श्रोत्रे प्रेषयति प्रवर्तितसखीसम्भोगवार्तास्वपि।

I.3 ०कपिशा रोमावली AS2, AS3, Hall; ०कपिशरोमावली AS1.

I.4 ०शैशव० AS1, AS2, Hall; ०शौशव० AS3.

I.5 च Hall; om. AS1, AS3; वा AS2.

I.6 ०कुङ्मलम् AS2, Hall; कुङ्मलम् AS1, AS3.

I.7 उरोवृद्धेः AS2, Hall; उरोः वृद्धेः AS1; उरोः वृद्धैः AS3.

I.9 विभर्ति AS2, Hall; भिभर्ति AS1, AS3.

1. Unidentified stanza.

पुंसामङ्गमपेतशङ्कमधुना नारोहति प्राग् यथा

बाला नूतनयौवनव्यतिकरावष्टभ्यमाना शनैः ॥¹

रतौ वामा यथा ।

व्याहृता प्रतिवचो न सन्दधे

5

गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका ।

सेवते स्म शयनं पराङ्मुखी

सा तथापि रतये पिनाकिनः ॥²

मृदुकोपा यथा ।

प्रथमजनिते बाला मन्थौ विकारमजानती

10

कितवचरितेनासज्याङ्गे विनम्रमुखैव सा ।

I.1 अजानती AS1, AS3, Hall; आजानती AS2.

I.2 बाला नूतन० AS2, AS3, Hall; बाला यौनूतन० AS1.

I.3 रतौ वामा AS1, AS2, AS3; रतवामा Hall.

I.5 ऐच्छत् AS1, AS3, Hall; ऐच्छदः AS2. अवलम्बितांशुका Hall; अविलम्बितांशुका AS1, AS3; वलम्बितांशुका AS2.

I.8 मृदुकोपा AS1, AS2, AS3; मृदुः कोपे Hall.

I.10 ०मुखैव AS1, AS2, AS3; ०भुजैव Hall.

1. Unidentified stanza; also quoted in the *Avaloka* under DR. 2.51.

2. KS 8.2

चिवुकमलिकं चोन्नम्योच्चैरकृत्रिमविभ्रमा

नयनसलिलस्यन्दिन्योष्ठे रुदन्त्यपि चुम्बिता ॥¹

एवमन्येऽपि लज्जासंवृतानुरागनिबन्धना मुग्धाव्यवहारा निबन्धनीयाः। यथा।

न मध्ये संस्कारं कुसुममपि बाला विषहते

5 न निःश्वासैः सुभूर्जनयति तरङ्गव्यतिकरम्।

नवोढा पश्यन्ती लिखितमिव भर्तुः प्रतिमुखं

प्ररोहद्रोमाञ्चा न पिवति न पात्रं चलयति ॥²

अथ मध्या।

I.1 अकृत्रिमं AS2, Hall; अकृत्तिमं AS1, AS3.

I.2 ओष्ठे AS1, AS2, AS3; ओष्ठैः Hall.

I.3 संवृतानुं Hall; संवृतानुं AS1, AS2, AS3. निबन्धना AS1, AS2, Hall; निबन्धाना AS3. व्यवहारा AS2, AS3, Hall; व्यवहारान् AS1.

I.4 विषहते AS1, AS3, Hall; विसहते AS2.

I.7 प्ररोहद्रोमाञ्चा AS1, AS2, Hall; प्ररोहप्रोमाञ्चा AS3. चलयति AS1, AS3, Hall; च तिलयति AS2.

I.8 अथ मध्या AS2, Hall; मध्यां लक्षयति AS1, AS3.

1. SV 2060

2. SMV p. 266.

मध्योद्ययौवनानङ्गा मोहान्तसुरतक्षमा । २७

संप्राप्ततारुण्यकामा मोहान्तरतयोग्या मध्या ।

तत्र यौवनवती यथा ।

आलापान् भ्रूविलासो विरलयति लसद्बाहुविक्षिप्तियातं

5 नीविग्रन्थिं प्रथिम्ना प्रतनयति मनाङ्मध्यनिम्नो नितम्बः ।

उत्पुण्यत्पार्श्वमूर्च्छत्कुचशिखरमुरोनूनमन्तः स्मरेण

स्पृष्टा कोदण्डकोट्या हरिणशिशुदृशो दृश्यते यौवनश्रीः ॥¹

कामवती यथा ।

स्मरनवनदीपूरेणोढाः पुनर्गुरुसेतुभिर्

10 यदपि विधृतास्तिष्ठन्त्यारादपूर्णमनोरथाः ।

I.1 उद्ययौवनानङ्गा AS1, AS2, AS3; सद्यौवनानङ्गा BD3, MD; उद्ययौवनानङ्गा Hall. सुरतक्षमा AS2, AS3, MD, Hall; सुरतक्षमाः AS1; सुरते क्षमा BD3.

I.4 लसद्बाहुः AS2, Hall; लसद्बाहुः AS1, AS3.

I.5 मनाङ्मध्यनिम्नो AS1, AS3, Hall; मनाङ्मध्यनिम्नो AS2. नितम्बः AS1, AS3, Hall; नितम्बधः AS3.

I.7 दृश्यते AS1, AS3, Hall; लक्ष्यते AS3.

I.8 कामवती AS2, Hall; मध्या कामवती AS1, AS3.

I.9 ऊढाः AS2, Hall; ऊढा AS1, AS3.

I.10 विधृताः AS2, Hall; निभृताः AS1, AS3.

तदपि लिखितप्रख्यैरङ्गैः परस्परमुन्मुखा

नयननलिनीनालाकृष्टं पिबन्ति रसं प्रियाः ॥¹

मध्यासम्भोगो यथा ।

ताव च्चिअ रइसमए महिलाणं विब्भमा विराअन्ति ।

5 जाव ण कुवलयदलसच्छहाइं मउलेन्ति णअणाइं ॥²

एवं धीरायामधीरायां धीराधीरायामप्युदाहार्यम् ।

अथास्या मानवृत्तिः ।

धीरा सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्या साश्रु कृतागसम् ।

खेदयेद् दयितं कोपादधीरा परुषाक्षरम् ॥२८॥

I.4 रइसमए AS1, Hall; रइसमये AS2; रथिरइसमए AS3. महिलाणं AS2, Hall; महिमाणं AS1, AS3.

I.5 ंसच्छहाइं AS1, AS2, AS3; ंसच्छहाइ Hall.

I.7 अस्या AS1, AS3, Hall; असा AS2. वृत्तिः AS2, Hall; वृत्तिमाह AS1, AS3.

I.8 सोत्प्रास० AS1, AS2, AS3, MD, Hall; सोत्प्रास० BD3. मध्या AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; मध्यो MD.

साश्रु AS2, BD3, Hall; सासु AS1, AS3; सासु MD. कृतागसं AS1, AS2, AS3, MD, Hall; कृतागसं BD3.

1. AS 104; ascribed to Narasimha in SV 2057.

2. GS 5; तावदेव रतिसमये महिलानां विभ्रमा विराजन्ते । यावन् कुवलयदलसच्छायाणि मुकुलयन्ति

नयनानि ॥ [Skt.]. Cf. Introduction, p. xix, fn. 1.

मध्याधीरा कृतापराधं प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या खेदयेत्। यथा।

न खलु वयममुष्य दानयोग्याः

पिवति च पाति च यासकौ रहस्त्वाम्।

व्रज विटपममुं ददस्व तस्यै

5 भवतु यतः सदृशोश्चिराय योगः॥¹

धीराधीरा साश्रु सोत्प्रासवक्रोक्त्या खेदयेत्। यथा।

बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुषं रोषान् मया किं कृतम्

खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि।

तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते

10 नन्वेतन् मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते॥²

अधीरा साश्रु परुषाक्षरम्। यथा।

I.1 कृतापराधं AS1, AS3, Hall; सापराधं AS2. यथा AS2; तद्यथा AS1, AS3; यथा माघे Hall;

I.2 AS1 and AS3 ins. इति माघस्य सप्तमः सर्गे after वयम् and om. the rest of the verse.

I.6 साश्रु AS2, Hall; साश्रुः AS1, AS3.

I.7 AS1 ins. इत्यगुरुकपद्ये and AS3 ins. इत्यगुरुकपद्ये after विमुञ्च and om. the rest of the verse.

I.10 दयिता Hall; दयित AS2.

1. Śiśu 7.53

2. AS 57; ascribed to Bhaṭṭakumāra in SV 1614.

यातु यातु किमनेन तिष्ठता

मुञ्च मुञ्च सखि मादरं कृथाः ।

खण्डिताधरकलङ्कितं प्रियं

शक्नुमो न नयनैर्निरीक्षितुम् ॥1

5 एवमपरेऽपि ब्रीडानुपहृताः स्वयमनभियोगकारिणो मध्याव्यवहारा भवन्ति । यथा ।

स्वेदाम्भःकणिकाञ्चितेऽपि वदने जातेऽपि रोमोद्गमे

विश्रम्भेऽपि गुरौ पयोधरभरोत्कम्पेऽपि वृद्धिं गते ।

दुर्वारस्मरनिर्भरेऽपि हृदये नैवाभियुक्तः प्रियस्

तन्वङ्ग्या हठकेशकर्षणघनाश्लेषामृते लुब्धया ॥2

I.2 मुञ्च मुञ्च AS1, AS2, Hall; मुञ्च मुञ्च मुञ्च AS3.

I.3 प्रियं AS2, Hall; om. AS1, AS3.

I.4 शक्नुमो AS1, AS2, Hall; शकुमो AS3.

I.5 ंहृताः AS1, AS2, AS3; ंहिताः Hall.

I.6 ंकणिकाञ्चिते AS2, Hall; ंकणः काञ्चिते AS1; ंकणकाञ्चिते AS3.

I.9 हठं AS1, AS3, Hall; दृढं AS2. लुब्धया AS1, AS3, Hall; लुब्धया AS2.

1. Unidentified stanza.

2. SV 2071

स्वतोऽनभियोजकत्वं हठकेशकर्षणघनाश्लेषामृते लुब्धयेवेत्युत्प्रेक्षाप्रतीतेः ।

अथ प्रगल्भा ।

यौवनान्धा स्मरोन्मत्ता प्रगल्भा दयिताङ्गके ।

विलीयमानेवानन्दाद् रतारम्भेऽप्यचेतना ॥२९॥

5 गाढयौवना यथा ममैव ।

अभ्युन्नतस्तनमुरो नयने सुदीर्घे

वक्त्रे भुवावतितरां वचनं ततोऽपि ।

I.1 स्वतो AS2, AS3, Hall; स्वते AS1. °घनाश्लेषामृते लुब्धयेव AS2, Hall; om. AS1, AS3. °प्रतीतेः AS1, AS2, Hall; प्रातीतेः AS3.

I.2 प्रगल्भा AS2, Hall; प्रगल्भामाह AS1, AS3.

I.3 प्रगल्भा AS1, AS3, BD3, MD, Hall; प्रागल्भा AS2.

I.4 आनन्दात् AS1, AS2, BD3, MD, Hall; आनन्दोत् AS3. रतारम्भेऽप्यचेतना AS1, AS2, AS3, MD, Hall; रतारम्भेथचेतना BD3.

I.5 ममैव AS1, AS3, Hall; om. AS2.

I.6 °स्तनमुरो AS2, Hall; °स्तनमरो AS1; °स्तनमरो AS3; नयने सुदीर्घे AS2; नयनेषु दीर्घे AS1, AS3; नयने च दीर्घे Hall.

I.7 भुवौ AS2, Hall; श्रुवौ AS1, AS3.

मध्योऽधिकं तनुरनूतगुरुर्नितम्बो

मन्दा गतिः किमपि चान्द्रतयौवनायाः ॥

यथा वा ।

स्तनतटमतीवतुङ्गं निम्नो मध्यः समुन्नतं जघनम् ।

5 विषमे मृगशावाक्ष्या वपुषि नवे क इव न स्खलति ॥¹

भावप्रगल्भा यथा ।

न जाने सम्मुख्याते प्रियाणि वदति प्रिये ।

सर्वाण्यङ्गानि किं यान्ति नेत्रतामुत कर्णताम् ॥²

रतप्रगल्भा यथा ।

I.1 अनून० AS1, AS2, AS3; अतीव० Hall.

I.3 वा AS1, AS2, AS3; च Hall.

I.4 अतीवतुङ्गं AS1, AS2, AS3; इदमुत्तुङ्गं Hall.

I.7 वदति AS1, AS3, Hall; गदति AS2.

I.8 किं AS2, Hall; मे AS1, AS3.

1. SRK 379.

2. AS 64

कान्ते तल्पमुपागते विगलिता नीवी स्वयं बन्धनात्

तद्वासः श्लथमेखलागुणधृतं किञ्चिन्नितम्बे स्थितम्।

एतावत् सखि वेद्यि केवलमहं तस्याङ्गसङ्गे पुनः

कोऽसौ कास्मि रतं नु किं कथमिति स्वल्पापि मे न स्मृतिः॥¹

5 एवमन्येऽपि परित्यक्तह्रीयन्त्रणावैदग्ध्यप्रागल्भ्यप्रायाः प्रगल्भाव्यवहारा वेदितव्याः। यथा।

क्वचित् ताम्बूलाक्तः क्वचिदगरुपङ्काङ्गमलिनः

क्वचिच् चूर्णोद्गारी क्वचिदपि च सालक्तकपदः।

वलीभङ्गाभोगैरलकपतितैः शीर्णकुसुमैः

स्त्रियाः सर्वावस्थं कथयति रतं प्रच्छदपटः॥²

10 अथास्याः कोपचेष्टा।

l.2 तत् AS1, AS2, AS3; om. Hall. श्लथं AS1, AS2, AS3; प्रश्लथं Hall.

l.5 वैदग्ध्यप्रागल्भ्यं AS2, AS3; वैदग्ध्याप्रागल्भ्यं AS1; वैदग्ध्यं Hall.

l.6 अगरुं Hall; अगुरुं AS1, AS3; अगुरूं AS2.

l.9 स्त्रियाः AS1, AS3, Hall; स्त्रियः AS2.

l.10 चेष्टा Hall; चेष्टामाह AS1, AS3; चेष्टाः AS2.

1. AS¹ 101

2. AS¹ 107

सावहिथादरोदास्ते रतौ धीरेतरा क्रुधा ।

सन्तर्ज्य ताडयेन् मध्या मध्याधीरेव तं वदेत् ॥३०॥

सहावहिथेनाकारसंवरणेनादरेण चोपचाराधिक्येन वर्तते सा सावहिथादरा । रताबुदासीना
क्रुधा कोपेन भवति ।

5 सावहिथादरा यथा ।

एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद् दूरतस्

ताम्बूलाहरणच्छलेन रभसाश्लेषोऽपि संविधितः ।

आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्यान्तिके

कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः ॥¹

I.2 सन्तर्ज्य AS2, BD3, MD, Hall; संत्यूज्य AS1, AS3. ताडयेत् AS1, AS2, AS3, Hall; पीडयेत् BD3, MD.

मध्या AS1, AS3, BD3, MD, Hall; कान्तं AS2, NPH. मध्या० AS2, BD3, MD, Hall; धीरा० AS1, AS3.

I.3 च AS1, AS3, Hall; om. AS2. उपचाराधिक्येन AS1, AS2, Hall; उपराधिक्येन AS3. सा AS1, AS3, Hall; om. AS2.

I.4 कोपेन AS2, Hall; क्रोधेन AS1, AS3.

I.5 यथा AS1, AS2, AS3; यथामरुषतके Hall.

I.6 AS1 and AS3 ins. इत्यमरुषतके after आसन and om. the rest of the verse.

I.7 ताम्बूलाहरण० Hall; ताम्बूलानयन० AS2.

I.9 कृतार्थी० Hall; सतार्थी० AS2.

1. AS 18; ascribed to Pulina in SV 1583.

रताबुदासीना यथा ।

आयस्ता कलहं पुरेव कुरुते न संसने वाससो

भग्नुभ्रूगतिखण्डयमानमधरं धत्ते न केशग्रहे ।

अङ्गान्यर्पयति स्वयं भवति नो वामा हठालिङ्गने

5 तन्व्या शिक्षित एष सम्प्रति कुतः कोपप्रकारोऽपरः ॥¹

इतरा त्वधीरप्रगल्भा कुपिता सती सन्तर्ज्य ताडयति । यथा ।

कोपात् कोमललोलबाहुलतिकापाशेन बद्ध्वा दृढं

नीत्वा केलिनिकेतनं दयितया सायं सखीनां पुरः ।

भूयोऽप्येवमिति स्वलत्कलगिरा संसूच्य दुश्चेष्टितं

10 धन्यो हन्यत एव निहुतिपरः प्रेयान् रुदन्त्या हसन् ॥²

I.6 यथा AS1, AS2, AS3; यथामरुशतके Hall.

I.7 ललितिका० AS2, AS3, Hall; ललिका० AS1. बद्ध्वा AS2, Hall; बद्ध्वा AS1, AS3. दृढम् AS1, AS2, Hall; दृढम् AS3. AS1 and AS3 ins. इत्यमरकपद्ये after दृढम् and om. the rest of the verse.

I.8 केलि० Hall; वास० AS2.

I.9 कल० Hall; कल० AS2.

I.10 एव AS2; एष Hall.

1. AS 106

2. AS 9

धीराधीरप्रगल्भा मध्याधीरेव तं वदति सोत्प्रासवक्रोक्त्या । यथा ।

कोपो यत्र भ्रुकुटिरचना निग्रहो यत्र मौनं

यत्रान्योन्यस्मितमनुनयो दृष्टिपातः प्रसादः ।

तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वैशंसं पश्य जातं

5 त्वं पादान्ते लुठसि न च मे मन्युमोक्षः खलायाः ॥¹

पुनश्च ।

द्वेधा ज्येष्ठा कनिष्ठा चेत्यमुग्धा द्वादशेरिताः । ३१

मध्याप्रगल्भाभेदानां प्रत्येकं ज्येष्ठाकनिष्ठाभेदेन द्वादश भेदा भवन्ति । मुग्धा

त्वेकरूपैव । ज्येष्ठाकनिष्ठे यथा ।

I.1 ०धीर० AS1, AS3, Hall; ०धीरा० AS2. यथा AS2; यथा तत्रैव Hall; om. AS1, AS3.

I.2 AS1 and AS3 ins. इत्यमरूपपद्ये after ०रचना and om. the rest of the verse.

I.6 पुनश्च AS2, Hall; पुनश्च तस्या द्वादशभेदानाह AS1, AS3.

I.7 द्वेधा AS1, AS2, AS3, MD, Hall; द्विधा BD3. ज्येष्ठा AS3, BD3, Hall; ज्येष्ठा AS1, AS2, MD. कनिष्ठा AS2, BD3, Hall; कनिष्ठा AS1, AS3, MD. च AS1, AS2, AS3, Hall; om. BD3, MD. द्वादशेरिताः AS1, AS2, AS3; द्वादशतामिताः BD3, MD; द्वादशोदिताः Hall.

I.8 ज्येष्ठाकनिष्ठा० AS2; ज्येष्ठाकनिष्ठा० AS1; ज्येष्ठाकनिष्ठा० AS3; ज्येष्ठाकनिष्ठात्व० Hall.

I.9 एकरूपैव AS2, Hall; एकैव AS1, AS3. ज्येष्ठाकनिष्ठे AS2, AS3, Hall; ज्येष्ठाकनिष्ठे AS1. यथा AS1, AS2, AS3; यथामरुशतके Hall.

दृष्टैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादराद्
 एकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः।
 ईषद्वित्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसाम्
 अन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥१

- 5 न चानयोर्दाक्षिण्यप्रेमभ्यामेव व्यवहारः। अपि तु प्रेम्णापि। यथा चैतत् तथोक्तं
 दक्षिणलक्षणावसरे। एषां च धीरमध्याधीरमध्याधीराधीरमध्याधीरप्रगल्भाधीरप्रगल्भा-
 धीराधीरप्रगल्भाभेदानां प्रत्येकं ज्येष्ठाकनिष्ठाभेदाद् द्वादशानां वासवदत्तारत्नावलीवत्
 प्रबन्धनायिकानामुदाहरणानि महाकविप्रबन्धेष्वनुसर्तव्यानि।

I.1 AS1 and AS3 ins. इत्यमरकपञ्चे after प्रियतमे and om. the rest of the verse.

I.2 ऽबन्धच्छलः Hall; ऽबन्धः छलः AS2.

I.6 च AS2, Hall; om. AS1, AS3. धीरमध्या० AS1, AS2, Hall; धीरमध्याधीरमध्याधीरप्रगल्भाधीरप्रगल्भाभेदानां

AS3. Hall considers the portion from एषां च up to ऽसर्तव्यानि [I.8] to be spurious. But the style seems consistent with Dhanika's. Cf. मध्याप्रगल्भाभेदानां प्रत्येकं ज्येष्ठाकनिष्ठाभेदेन द्वादशभेदा भवन्ति।

Avaloka under DR 2.31. न चोभयोर्यज्येष्ठाकनिष्ठयोर्नायकस्य स्नेहेन न भवितव्यमिति वाच्यमविरोधात्।

महाकविप्रबन्धेषु च।..... षोडशानामपि प्रत्येकं ज्येष्ठमध्यमाधमत्वेनाष्टाचत्वारिंशन् नायकभेदा भवन्ति। *Avaloka* under DR 2.11. एवं प्रागुक्तानां नायकनायिकाद्वतद्वतीमन्त्रिपुरोहितादीनामुत्तममध्यमाधमभावेन त्रिरूपता।

Avaloka under DR 2.75. तथात्वे हि महाकविप्रबन्धेषु ... *Avaloka* under DR 2.6 and so on.

I.7 ज्येष्ठाकनिष्ठा० AS2, Hall; ज्येष्ठाकनिष्ठा० AS1; ज्येष्ठाकनिष्ठा० AS2. ऽभेदात् AS2, Hall; ऽभेदा AS1, AS3.

I.8 ऽप्रबन्धेष्वनु० AS1, AS3, Hall; ऽप्रबन्धेष्वानु० AS2.

अथान्यस्त्री।

अन्यस्त्री कन्यकोढा च नान्योढाङ्गिरसे क्वचित्।

कन्यानुरागमिच्छातः कुर्यादङ्गाङ्गिसंश्रयम् ॥३२॥

नायकान्तरसम्बन्धिनी अन्योढा। यथा।

- 5 दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि
प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति।
एकाकिन्यपि यामि तद् वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं
नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्ति जरठच्छेदा नलग्नन्धयः ॥¹

इयं त्वङ्गिनि प्रधाने रसे न क्वचिन् निबन्धनीयेति न प्रपञ्चिता। कन्यका तु

I.3 इच्छातः AS1, AS3, BD3, MD, Hall; अन्विच्छन् AS2, NPH.

I.5 दृष्टिं AS2, Hall; वृष्टिं AS1, AS3. अस्मद्गृहे AS1, AS2, AS3; अस्मिन् गृहे Hall.

I.6 प्रायेण AS2, AS3, Hall; प्रायण AS1. विरसाः AS2, Hall; विरसा AS1; विरसां AS3.

I.7 वरमितः स्रोतः AS2, Hall; वननदीस्रोतः AS1, AS3.

I.8 तनुम् AS2, Hall; पुनः AS1, AS3. आलिखन्ति AS1, AS2, AS3; आलिखन्तु Hall. जरठ० AS2, Hall;
जरठ० AS1, AS3.

I.9 अङ्गिनि AS1, AS2, Hall; अङ्गीति AS3. कन्यका AS2, Hall; कन्या AS1, AS3.

1. Ascribed to Vidyā in SKM 541 and SRK 807; to Vijjakā in ŚP 3769; to Vijjākā in SMV, p. 301.

पित्राद्यायत्तत्वादपरिणीताप्यन्धस्त्रीत्युच्यते। तस्यां पित्रादिभ्योऽलभ्यमानायां सुलभायामपि
परोपरोधस्वकान्ताभयात् प्रच्छन्नकामित्वं प्रवर्तते। यथा मालत्यां माधवस्य सागरिकायां
वत्सराजस्येति। तदनुरागश्च स्वेच्छया प्रधानाप्रधानरससमाश्रयो निबन्धनीयः। यथा
रत्नावलीनागानन्दयोः सागरिकामलयवत्यनुराग इति।

5 साधारणस्त्री गणिका कलाप्रागल्भ्यधौर्त्ययुक्।३३

तद्व्यवहारो विस्तरतः शास्त्रान्तरे निदर्शितः। दिङ्मात्रं तु।

I.1 पित्राद्यायत्तत्वादपरि० ... ०कामित्वं [I.2] AS2, Hall; पित्राद्यायत्तत्वात् AS1, AS3.

I.2 ०रोधस्वकान्ता० Hall; ०रोधास्वकान्ता० AS2. प्रच्छन्नकामित्वं Ed.; प्रच्छिन्नकामित्वं AS2; प्रच्छन्नं कामित्वं
Hall; cf. शेषं प्रच्छन्नकामितादि कामसूत्रादवगन्तव्यम्। *Avaloka* on DR 4.64. प्रवर्तते AS1, AS2, Hall;
प्रवर्जते AS3. सागरिकायां AS1, AS2, AS3; सागरिकायां च Hall.

I.3 च AS1, AS3, Hall; om. AS2. ०रससमाश्रयो AS1, AS3, Hall; ०रसाश्रयो AS2. निबन्धनीयः AS2, Hall;
नीबन्धनीयः AS1; निबन्धनीयः AS3.

I.5 ०धौर्त्य० AS1, AS3, MD, Hall; ०धैर्य० AS2; ०धैर्म० BD3.

I.6 शास्त्रान्तरे निदर्शितः Hall; शास्त्रान्तरे दर्शितः AS1, AS3; शास्त्रनिदर्शितः AS2. तु AS2, Hall; तु
उदाहरति AS1, AS3.

छन्नकामसुखार्थाज्ञस्वतन्त्राहंयुपण्डकान् ।

रक्तेव रञ्जयेदेतान्निःस्वान्मात्रा विवासयेत् ॥३४ ॥

छन्नं ये कामयन्ते ते छन्नकामाः श्रोत्रियवणिग्लिङ्गिप्रभृतयः । सुखार्थोऽप्रयासावाप्तधनः

सुखप्रयोजनो वा । अज्ञो मूर्खः । स्वतन्त्रो निरङ्कुशः । अहंयुरहङ्कृतः । पण्डको

- 5 वातपण्डादिः । एतान् बहुवित्तान् रक्तेव रञ्जयेदर्थार्थम् । तत्प्रधानत्वात् तद्वृत्तेः । गृहीतार्थान्
कुट्टन्या निष्कासयेत् पुनः प्रतिसन्धानाय । इदं तासामौत्सर्गिकं रूपम् ।

I.1 सुखार्थाज्ञः AS1, AS2, AS3, Hall; सुखार्थज्ञः BD3; सुखार्थाज्ञाः MD. उपण्डकान् AS1, AS2, AS3, Hall; उपण्डकान् BD3; पण्डकान् MD.

I.2 रञ्जयेत् BD3, MD, Hall; रञ्जयति AS1, AS2, AS3; cf. रक्तेव रञ्जयेत् in the *Avaloka*. एतान् AS1, AS2, AS3; आद्यान् BD3, MD; आद्यान् Hall; cf. एतान् बहुवित्तान् in the *Avaloka*. निःस्वान् AS1, MD, Hall; निःस्वान् AS2, BD3; निःस्वान् AS3. विवासयेत् AS1, AS2, AS3, Hall; च मोचये BD3; च मोचयेत् MD.

I.3 ते AS1, AS3, Hall; om. AS2. श्रोत्रियवणिग्लिङ्गिः AS2, Hall; श्रोत्रियलिङ्गिवणिक् AS1; श्रोत्रियालिङ्गिवणिक् AS3.

I.4 अज्ञो AS1, AS2, Hall; प्रज्ञो AS3.

I.5 उपण्डादिः AS2, Hall; उपण्डादिः AS1, AS3. अर्थार्थम् AS3, Hall; आर्थार्थम् AS1; om. AS2. तत्प्रधानः AS1, AS3, Hall; अर्थप्रधानः AS2. तद्वृत्तेः AS2, Hall; तत्प्रवृत्तेः AS1, AS3.

I.6 कुट्टन्या AS1, AS3; कुट्टिन्या AS2; कुट्टिन्यादिना Hall. निष्कासयेत् Hall; निःकाशयेत् AS1, AS3; निष्काशयेत् AS2.

रूपकेषु तु

रक्तैव त्वप्रहसने नैषा दिव्यनृपाश्रया।३५

प्रहसनवर्जिते प्रकरणादौ रक्तैवेषा विधेया। यथा मृच्छकटिकायां वसन्तसेना
चारुदत्तस्य। प्रहसने त्वरक्तापि हास्यहेतुत्वात्। नाटकादौ तु दिव्यनृपनायके नैव विधेया।

5 अथ भेदान्तराणि।

आसामष्टाववस्थाः स्युः स्वाधीनपतिकादिकाः।३६

स्वाधीनपतिका वासकसज्जा विरहोत्कण्ठिता खण्डिता कलहान्तरिता विप्रलब्धा
प्रोषितप्रियाभिसारिकेत्यष्टौ स्वस्त्रीप्रभृतीनामवस्थाः। नायिकाप्रभृतीनामप्यवस्थारूपत्वे सति

I.1 रूपकेषु तु Hall; रूपकेषु तु विशेषमाह AS1, AS3; om. AS2.

I.2 BD3 and MD om. the whole line. रक्तैव त्वप्रहसने Hall; रक्तैव कार्या हसने AS1, AS3; रूपकेष्वनुक्तैव कार्या प्रहसनेष्वसौ AS2; रूपकेष्वनुरक्तैव कार्या प्रहसनेतरे NPH; one scribal error in combining रूपकेषु तु [I.1] with रक्तैव [I.2] seems to have given rise to रूपकेष्वनु[र]क्तैव in AS2, and रूपकेष्वनुरक्तैव in NPH. नृपाश्रया AS1, AS2, AS3; नृपाश्रये Hall.

I.4 विधेया AS2, Hall; विधेयेति AS1, AS3.

I.5 भेदान्तराणि AS2, Hall; भेदान्तराण्याह AS1, AS3.

I.6 अवस्थाः AS2, BD3, MD, Hall; अवस्था AS1, AS3. After पतिकादिकाः BD3 and MD continue with the *Avaloka* up to अष्टौ [I.8].

I.7 ँकण्ठिता AS2, BD3, MD, Hall; ँकण्ठा AS1, AS3.

I.8 स्वस्त्रीप्रभृतीनाम् AS2, AS3, Hall; स्वस्त्रीप्रभृतीनाम् AS1. नायिकाप्रभृतीनाम् AS2, Hall; नायकप्रभृतीनाम् AS1, AS3. अवस्थारूपत्वे सति AS1, AS3, Hall; om. AS2.

अवस्थान्तराभिधानं पूर्वासामवस्थानां धर्मित्वप्रतिपादनाय । अष्टाविति न्यूनाधिकव्यवच्छेदः ।

न च वासकसज्जादेः स्वाधीनपतिकादावन्तर्भावः । अनासन्नप्रियत्वाद् वासकसज्जाया
न स्वाधीनपतिकात्वम् । यदि चैष्यत्प्रियापि स्वाधीनपतिका प्रोषितप्रियापि न पृथग्
वाच्या । न चेयता व्यवधानेनासत्तिरियता वानासत्तिरिति नियन्तुं शक्यम् । न

- 5 चाविदितप्रियव्यलीकायाः खण्डितात्वं नापि प्रवृत्तरतिभोगेच्छायाः प्रोषितप्रियात्वं
स्वयमगमनान्नायकं प्रत्यप्रयोजकत्वान्नाभिसारिकात्वम् । एवमुत्कण्ठिताप्यन्यैव पूर्वाभ्यः ।
औचित्यप्राप्तप्रियागमनसमयातिवृत्तिविधुरा न वासकसज्जा । तथा विप्रलब्धापि वासक-
सज्जावदन्यैव पूर्वाभ्यः । उक्त्वा नायात इति प्रतारणाधिक्याच्च वासकसज्जोत्कण्ठिताभ्यां
पृथक् । कलहान्तरिता तु यद्यपि विदितव्यलीका तथाप्यगृहीतप्रियानुनया पश्चात्ताप-
10 प्रकाशितप्रसादा पृथगेव खण्डितायाः । तत् स्थितमेतदष्टावस्था इति ।

- I.1 अवस्थानां AS1, AS2, AS3; om. Hall. प्रतिपादनाय AS2, Hall; प्रादनादयः AS1; प्रादनादयः AS3.
I.3 न स्वाधीनपतिकात्वम् AS2, Hall; स्वाधीनपतिकात्वाभावात् AS1, AS3. पतिका AS2, Hall; पतिका तर्हि
AS1, AS3.
I.4 इयता वानासत्तिः AS2; om. AS1, AS3, Hall. शक्यम् AS1, AS3, Hall; शक्यते AS2.
I.6 एवम् AS1, AS3, Hall; om. AS2. पूर्वाभ्यः AS2, Hall; पूर्वाभ्याम् AS1, AS3.
I.7 विप्रलब्धा AS3, Hall; विप्रलब्धा AS1, AS2.
I.8 उक्त्वा AS2, Hall; उक्त्वा AS1, AS2. उक्कण्ठिताभ्यां AS2; उक्कण्ठितयोः AS1, AS3, Hall.
I.10 तत् AS1, AS3, Hall; तस्मात् AS2. एतदष्टावस्थाः Hall; एतादष्टावस्थाः AS1, AS3; एतदष्टावस्थाः
AS2.

तत्र

आसन्नायत्तरमणा हृष्टा स्वाधीनभर्तृका।३७

यथा।

- 5 मा गर्वमुद्धह कपोलतले चकास्ति
कान्तस्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति।
अन्यापि किं न सखि भाजनमीदृशानां
वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः॥¹

अथ वासकसञ्ज्ञा।

मुदा वासकसञ्ज्ञा स्वं मण्डयत्येष्यति प्रिये।३८

- 10 स्वमात्मानं गृहं च हर्षेण भूषयत्येष्यति प्रिये। वासकसञ्ज्ञा यथा।

I.1 तत्र AS2, Hall; तत्र स्वाधीनपतिकामाह AS1, AS3.

I.6 न सखि AS2, Hall; सखि न AS1, AS3.

I.8 ऽसञ्ज्ञा AS2, Hall; ऽसञ्ज्ञामाह AS1, AS3.

I.9 मण्डयत्येष्यति AS2, AS3, BD3, Hall; मंडयांष्यति AS1; मंत्येष्यति MD.

I.10 गृहं AS1, AS2, AS3; वेष्म Hall. ऽसञ्ज्ञा AS2, Hall; om. AS1, AS3.

1. Ascribed to Keśaṭa in SKM 1175.

निजपाणिपल्लवतटस्खलनाद्

अभिनासिकाविवरमुत्पतितैः ।

अपरा परीक्ष्य शनकैर्मुमुदे

मुखवासमास्यकमलक्षसनैः ॥¹

5 अथोत्का ।

चिरयत्यव्यलीके तु विरहोत्कण्ठितोन्मनाः । ३९

यथा ।

सखि स विजितो वीणावाद्ये कयाप्यपरस्त्रिया

पणितमभवत् ताभ्यां तत्र क्षपाललितं ध्रुवम् ।

10 कथमितरथा शेफालीषु स्वलत्कुसुमास्वपि

प्रसरति नभोमध्येऽपीन्दौ प्रियेण विलम्ब्यते ॥²

I.4 ँस्वसनैः AS2, Hall; ०स्वसनैः AS1, AS3.

I.5 उत्का AS2; उत्कामाह AS1, AS3; विरहोत्कण्ठिता Hall.

I.6 ०कण्ठितोन्मनाः AS1, AS3, BD3, MD, Hall; ०कण्ठिता मता AS2, NPH.

I.8 सखि स विजितो AS1, AS3, Hall; सखि २ जितो AS2. ०वाद्ये AS1, AS2, AS3; ०वाद्यैः Hall. अपर० AS2, Hall; अरि० AS1, AS3.

I.10 शेफालीषु AS1, AS2, AS3; शेफालीषु Hall. ०कुसुमास्वपि AS2, Hall; ०कुसुमापि AS1, AS3.

1. Śiśu 9.52

2. Ascribed to Rudraṭa in SKM 668.

अथ खण्डिता ।

ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायिता । ४०

यथा ।

- 5 नवनखपदमङ्गं गोपयस्यंशुकेन
स्थगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।
प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्पन्
नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम् ॥¹

अथ कलहान्तरिता ।

कलहान्तरितामर्षाद् विधूतानुशयार्तियुक् । ४१

- I.2 खण्डितेर्ष्या० AS1, AS2, AS3, MD, Hall; खण्डितेर्म्या० BD3.
I.5 पाणिना AS1, AS3, Hall; याणिना AS2.
I.6 विसर्पन् AS1, AS3, Hall; विसर्प्यान् AS2.
I.8 अथ कलहान्तरिता AS2, Hall; कलहांतरितां विप्रलघ्वां लक्षयति AS1; कलहांतरिता विप्रलघ्वां लक्षयति AS3.
I.9 विधूता AS1, AS2, AS3; विधूते BD3, MD; विधूते Hall; विधूते NPH. शयार्ति० AS1, AS3, BD3, MD, Hall; नयार्ति० AS2.

यथा ।

निःश्वासा वदनं दहन्ति हृदयं निर्मूलमुन्मथ्यते
निद्रा नैति न दृश्यते प्रियमुखं नक्तन्दिवं रयते ।
अङ्गं शोषमुपैति पादपतितः प्रेयांस्तथोपेक्षितः

5 सख्यः कं गुणमाकलय्य दयिते मानं वयं कारिताः ॥¹

अथ विप्रलब्धा ।

विप्रलब्धोक्तसमयमप्राप्तेऽतिविमानिता । ४२

यथा ।

उत्तिष्ठ दूति यामो यामो यातस्तथापि नायातः ।

10 यास्तः परमपि जीवेज्जीवितनाथो भवेत्तस्याः ॥²

I.2 वदनं AS1, AS2, Hall; पदनं AS3. उन्मथ्यते AS1, AS3, Hall; उन्मूल्यते AS2.

I.3 नक्तन्दिवं AS1, AS3, Hall; नक्तन्दिनं AS2.

I.6 अथ विप्रलब्धा AS2, Hall; om. AS1, AS3.

I.7 अतिविमानिता BD3, MD, Hall; अतिविमानता AS1, AS3; अतिऽविमानिता AS2.

I.9 उत्तिष्ठ Hall; उत्तिष्ट AS1, AS2, AS3.

I.10 जीवेज् जीवितं AS2, Hall; जीवेजीवितं AS1, AS3.

1. AS 92

2. SV 1940

अथ प्रोषितप्रिया ।

दूरदेशान्तरस्थे तु कार्यतः प्रोषितप्रिया । ४३

यथा ।

- 5 आदृष्टिप्रसरात्प्रियस्य पदवीमुद्वीक्ष्य निर्विण्णया
विश्रान्तेषु पथिष्वहःपरिणतौ ध्वान्ते समुत्सर्पति ।
दत्तैकं सशुचा गृहं प्रति पदं पान्थस्त्रियास्मिन् क्षणे
मा भूदागत इत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितम् ॥¹

अथाभिसारिका ।

कामार्ताभिसरेत्कान्तं सारयेद्वाभिसारिका । ४४

10 यथा ।

-
- I.1 अप्रिया AS2, Hall; अप्रियाभिसारिके AS1, AS3.
I.3 यथा AS1, AS2, AS3; यथामरुणतके Hall.
I.4 आदृष्टि० AS2, Hall; यादृष्टि० AS1, AS3. AS1 and AS3 ins. इत्यमरुणपथे after अप्रसरात् and om. the rest of the verse.
I.5 विश्रान्तेषु Hall; विच्छिन्नेषु AS2. ०सर्पति Hall; ०सर्पति AS2.
I.7 मा भूत् AS2; माऽभूत् Hall. वीक्षितम् Hall; वीक्षितः AS2.
I.9 कान्तं AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; कान्ता MD.
I.10 यथा AS1, AS2, AS3; यथामरुणतके Hall.
-

1. AS 76; ascribed to Siddhoka in SKM 765.

उरसि निहितस्तारो हारः कृता जघने घने
 कलकलवती काञ्ची पादौ रणन्मणिनूपुरौ।
 प्रियमभिसरस्येवं मुग्धे त्वमाहतडिण्डिमा
 यदि किमधिकत्रासोत्कम्पं दिशः समुदीक्षसे ॥¹

5 यथा वा।

न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां
 करुणां यथा च कुरुते स मयि।
 निपुणं तथैनमुपगम्य वदेत्
 अभिदूति काचिदिति संदिदिशे ॥²

I.1 AS1 and AS3 ins. इत्यमरकपद्ये after हारः and om. the rest of the verse.

I.3 अभि० Hall; अनु० AS2.

I.4 यदि किमधिकत्रासोत्कम्पं Hall; किमपरमतः श्वासोत्कम्पं AS2.

I.5 वा AS1, AS2, AS3; च Hall.

I.8 तथैनमुपगम्य AS2, Hall; तथैव पुनगम्य AS1; तथैवमुपगम्य AS2. वदेः AS2, AS3, Hall; वहे AS1.

1. AS 31

2. Śísu 9.56

तत्र

चिन्तानिःश्वासखेदाश्रुवैवर्ण्यग्लान्यभूषणैः ।

युक्ताः षडन्त्या द्वे चाद्ये त्रीदौज्ज्वल्यप्रहर्षितैः ॥४५॥

- परस्त्रियौ तु कन्योढे। सङ्केतात् पूर्वं विरहोत्कण्ठिते पश्चाद् विदूषकादिना सहाभिसरन्त्यौ
5 अभिसारिके। कुतोऽपि सङ्केतस्थानमप्राप्ते नायके विप्रलब्धे इति व्यवस्थात्वमेवानयोरिति।
अस्वाधीनप्रिययोरवस्थान्तरायोगात्। यत्तु मालविकाग्निमित्रादौ योऽप्येवं धीरः सोऽपि दृष्टो
नमन् देव्याः पुरत इति मालविकावचनान्तरम्। राजा।

दाक्षिण्यं नाम बिम्बोष्ठि नायकानां कुलव्रतम्।

तन्मे दीर्घाक्षि ये प्राणास्ते त्वदाशानिबन्धनाः ॥¹

I.3 षडन्त्याः AS1, AS3, BD3, MD, Hall; पञ्चान्त्याः AS2. द्वे AS1, AS2, AS3, MD, Hall; द्वे BD3.

I.4 कन्योढे AS2; कन्यो AS1, AS3; कन्यकोढे Hall.

I.5 कुतोऽपि AS1, AS3, Hall; अतोऽपि AS2. व्यवस्थात्वमेव Ed; व्यवस्थात्वमेव AS1, AS3; अवस्थास्थितैव AS2; व्यवस्थितैव Hall. Cf. इति व्यवस्थैवानयोः etc. *vṛtti* under SD 3.87.

I.7 नमन् AS1, AS3; om. AS2, Hall. पुरतः AS2, Hall; पुरः AS1, AS3.

I.8 नाम AS1, AS3, Hall; नम AS2. AS1 and AS3 ins. इत्यादिना after नाम and om. the portion from बिम्बोष्ठि up to इत्यादि (I.1, p. 177). कुलव्रतम् Hall; अलव्रतम् AS2.

इत्यादि तन्न खण्डितानुनयाभिप्रायेण । अपि तु सर्वथा मम देव्यधीनत्वमाशङ्क्य निराशा
मा भूदिति कन्याविश्रम्भणायेति । तथानुपसज्जातनायकसमागमाया देशान्तरव्यवधानेऽपि
उत्कात्वमेवेति न प्रोषितप्रियात्वमनायतप्रियत्वादेवेति ।।

अथासां सहायिन्यः ।

5

दूत्यो दासी सखी कारुर्धात्रेयी प्रतिवेशिका ।

लिङ्गिनी शिल्पिनी स्वं च नेतृमित्रगुणान्विताः ॥४६॥

दासी परिचारिका । सखी स्नेहनिबद्धा । कारुः रजकीप्रभृतिः । धात्रेयी धात्रीपुत्री ।
प्रतिवेशिका प्रतिगृहिणी । लिङ्गिनी भिक्षुक्यादिः । शिल्पिनी चित्रकारादिस्त्री । स्वयं चेति
दूतीविशेषाः । नायकमित्राणां पीठमर्दादीनां निसृष्टार्थत्वादिना गुणेन युक्ताः । तथा च

10 मालतीमाधवे कामन्दकीं प्रति ।

I.3 उत्कात्वम् AS1, AS2, AS3; उत्कण्ठतात्वम् Hall. ०प्रियात्वम् AS2, Hall; ०पतिकात्वम् AS1, AS3.

I.5 दूत्यो AS1, AS3, BD3, MD, Hall; दूती AS2. दासी AS1, AS3, BD3, MD, Hall; दसी AS2. कारुः
AS2, Hall;

कारुः AS1, AS3; कारु BD3, MD. प्रतिवेशिका AS1, AS2, AS3, Hall; प्रातिवेशिका BD3; प्रातिवेशिकाः MD.

I.7 कारुः AS2; कारुः AS1, AS3, Hall. रजकी० AS1, AS3, Hall; रजक० AS2. धात्रीपुत्री AS2; धातृपुत्री
AS1, AS3; उपमातृसुता Hall.

I.8 प्रतिगृहिणी AS1, Hall; प्रतिगृहीणी AS3; समीपगृहवर्तिनी AS2. भिक्षुक्यादिः AS1, AS2, AS3;
भिक्षुक्यादिका Hall.

शिल्पिनी AS2, AS3, Hall; शिल्पीनी AS1.

I.9 ०मित्राणां AS2, Hall; ०मित्रादीनां AS1, AS3. युक्ताः AS1, Hall; युक्ता AS2; युक्तः AS3.

शास्त्रेषु निष्ठा सहजश्च बोधः प्रागल्भ्यमभ्यस्तगुणा च वाणी ।

कालानुरोधः प्रतिभानवत्वमेते गुणाः कामदुघाः क्रियासु ॥¹

तत्र सखी यथा ।

मृगशिशुदृशस्तस्यास्तापं कथं कथयामि ते

5 दहनपतिता दृष्टा मूर्तिर्मया न हि वैधवी ।

इति तु विदितं नारीरूपः स लोकदृशां सुधा

तव शठतया शिल्पोत्कर्षो विधेर्विघटिष्यते ॥²

यथा च ।

सच्चं जाणइ दट्ठं सरिसम्मि जणम्मि जुज्जए राओ ।

10 मरउ ण तुमं भणिस्सं मरणं पि सलाहणिज्जं से ॥³

I.2 ँदुघाः AS2, Hall; ँदुघा AS1, AS3.

I.5 वैधवी AS1, AS3, Hall; वैधवि AS2.

I.6 ँदृशां AS2, Hall; ँदृशो AS1, AS3. सुधा AS2, Hall; मुधा AS1, AS3.

I.9 दट्ठं Hall; द्ढिट्ठं AS1; दट्ठं AS2; दिट्ठं AS3. जणम्मि AS2, Hall; जणं AS1, AS3.

I.10 ण AS2, AS3, Hall; om. AS1. पि AS2, Hall; वि AS1, AS3.

1. MM 3.11

2. Ascribed to Vācaspati in SKM 637.

3. GS 12. सत्यं जानाति द्रष्टुं सदृशे जने युज्यते रागः । प्रियतां न त्वां भणिष्यामि मरणमपि

श्लाघनीयमस्याः ॥ [Skt.]

अथ स्वयं दूती यथा।

महुएहि किं णु बालअ हरसि णिअंबाउ जइ वि मे सिचअं।

साहेमि कस्स सुन्दर दूरे गामो अहं एक्का॥¹

इत्याद्युहम्।

5 अथ योषिदलङ्काराः।

यौवने सत्त्वजाः स्त्रीणामलङ्कारास्तु विंशतिः।४७

यौवने सत्त्वोद्भूता विंशतिरलङ्काराः स्त्रीणां भवन्ति। तत्र।

I.1 अथ AS1, AS2, AS3; om. Hall.

I.2 महुएहि Ed.; महु एहि AS2, Hall; महु एहिं AS1, AS3. किं Hall; कि AS1, AS2, AS3. णु बालअ Ed.; णुबालअ AS1, AS2, AS3; णिबालअ Hall. णिअंबाउ Ed.; णिअं बाउं AS1, AS3; निअं बाउ AS2; णिअं बाउ Hall.

I.6 सत्त्वजाः Hall; सत्त्वजा AS1, AS3, MD; सत्त्वजाः AS2, BD3. तु AS1, AS3, BD3, MD, Hall; च AS2.

I.7 यौवने ... तत्र AS2, Hall; सत्त्वजाः सत्त्वोद्भूताः तानाह AS1; सत्त्वजाः सत्त्वोद्भूताः तानाह AS3.

1. GS 877. मधूकैः किं नु बालक हरसि नितम्बाद् यद्यपि मे सिचयम्। साधयामि कस्य सुन्दर दूरे ग्रामोऽहमेका॥ [Skt.]

भावो हावश्च हेला च त्रयस्तत्र शरीरजाः ।
 शोभा कान्तिश्च माधुर्यं दीप्तिः प्रागल्भ्यमेव च ।
 औदार्यं धैर्यमित्येते सप्त भावा अयत्रजाः ॥४८॥

तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः । शोभा कान्तिर्दीप्तिर्माधुर्यं प्रागल्भ्यमौदार्यं धैर्यमित्ययत्रजाः सप्त ।

5 लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिञ्चितम् ।
 मोट्टायितं कुट्टमितं बिब्बोको ललितं तथा ।
 विहृतं चेति विज्ञेया दश भावाः स्वभावजाः ॥४९॥

- I.1 भावो ... शरीरजाः Hall; भावो ... सरीरजाः (the rest as in Hall) AS1, AS3; AS2 om. the whole verse. तत्र भावहावहेलाः कथिता अङ्गजाः स्त्रियः BD3, MD.
- I.2 शोभा AS1, AS3, MD, Hall; शान्ता BD3. माधुर्यं दीप्तिः प्रागल्भ्यमेव च AS1, BD3, MD; माधुर्यं दीप्तिः प्रागल्भ्यमेवच AS3; दीप्तिश्च माधुर्यं च प्रगल्भता Hall.
- I.3 सप्त भावा अयत्रजाः AS1, AS3, Hall; अयत्रजाः सप्त संस्मृताः BD3, MD.
- I.4 तत्र AS1, AS3, Hall; तत्रा AS2. ०हाव० AS1, AS2, Hall; om. AS3. अङ्गजाः AS1, AS3, Hall; योगजाः AS2. शोभा ... धैर्यमिति Hall; om. AS1, AS3. शोभाकान्तिर्दीप्तिर्माधुर्यंप्रागल्भ्यमौदार्यं धैर्यमिति AS2. अयत्रजाः सप्त Hall; सप्तायत्रजाः AS1, AS3; अयत्रजाः सहा AS2.
- I.5 विच्छित्तिः AS1, AS2, AS3, MD, Hall; विच्छित्तिः BD3. विभ्रमः AS2, BD3, MD, Hall; विच्छित्तिः AS1, AS3. किलकिञ्चितम् AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; किलकिञ्चितं MD.
- I.6 कुट्टमितं AS1, AS3, BD3, Hall; अट्टमितं AS2; कुट्टमिकं MD. बिब्बोको Hall; विब्बोको AS1, AS3; बिब्बोको AS2; बिब्बोको BD3; विब्बोकौ MD. तथा AS1, AS3, BD3, MD, Hall; om. AS2.
- I.7 विहृतं चेति ... स्वभावजाः AS1, AS3, Hall; विहृतमिति स्वाभाविका दश AS2; विहृतेन सा युक्ता दश स्वाभाविका स्मृताः BD3; विहृतेन समायुक्ता दश स्वाभाविकाः स्मृताः MD.

तानेव निर्दिशति।

निर्विकारात्मकात् सत्त्वाद् भावस्तत्राद्यविक्रिया।५०

तत्र विकारहेतौ सत्यपि अविकाररूपं सत्त्वम्।

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्

5 हरः प्रसंख्यानपरो बभूव।

आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः

समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥1

तस्मादविकाररूपात् सत्त्वाद् यः प्रथमो विकारोऽन्तर्विपरिवर्ती बीजस्योच्छूनतेव स भावः।

I.1 तानेव निर्दिशति AS2, Hall; एते लीलादयो दशः स्वभावजाः तान् प्रत्येकं लक्षयति AS1; एते...दश ... (the rest as in AS1) AS3.

I.2 सत्त्वाद्भावः Hall; सत्त्वाद्भावः AS1, AS3, BD3, MD; सत्त्वाद्भावः AS2. तत्राद्यं AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; तत्त्वाद्भावः MD.

I.3 ०रूपं AS1, AS2, AS3; ०कं Hall; cf. अविकाररूपात् सत्त्वात् (I.8). सत्त्वं AS3; सत्त्वं AS1, AS2; सत्त्वम्। यथा कुमारसम्भवे। Hall.

I.4 क्षणे AS2, Hall; क्षिणे AS1, AS3. AS1 and AS3 ins. इति after अस्मिन् and om. the rest of the verse.

I.5 AS2 ins. इत्यादि after बभूव and om. the rest of the verse.

I.8 सत्त्वात् AS3, Hall; सत्त्वात् AS1, AS2. ०विपरिवर्ती बीजस्य AS2, Hall; ०विपरीतवर्तिबीजस्य AS1; ०विपरीतवर्तिबीजस्य AS3.

यथा ।

दृष्टिः सालसतां बिभर्ति न शिशुकीडासु बद्धादरा

श्रोत्रे प्रेषयति प्रवर्तितसखीसम्भोगवार्तास्वपि ।

पुंसामङ्गमपेतशङ्कमधुना नारोहति प्राग् यथा

5 बाला नूतनयौवनव्यतिकरावष्टभ्यमाना शनैः ॥1

यथा च ।

हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तधैर्यं

चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।

उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे

10 व्यापारयामास विलोचनानि ॥2

I.2 The two verses beginning with दृष्टिः सालसतां and हरस्तु किञ्चित् (I.7) have been transposed in AS1 and AS3. दृष्टिः AS1, AS3, Hall; दृष्टेः AS2. बिभर्ति AS2, Hall; बिभर्ति AS1, AS3. AS1, AS2 and AS3 ins. इत्यादि after बिभर्ति and om. the rest of the verse.

I.6 च AS2; om. AS1, AS3; वा कुमारसम्भवे Hall.

I.7 परिवृत्तं AS1, AS2, AS3; परिलुप्तं Hall. After धैर्यः AS1 ins. इति कुमारसं तृ सग्रे ३ and AS2 ins. इत्यादि and AS3 ins. इति कुमारसं तृतीः सग्रे ३ and om. the rest of the verse.

1. Unidentified stanza; also quoted in the *Avaloka* under DR. 2. 26.

2. KS 3.67

यथा वा ममैव ।

तच्चिअ वअणं ते च्चेअ लोअणे जोव्वणं पि तच्चेअ ।

अण्णा अणङ्गलच्छी अण्णं च्चिअ किं पि साहेइ ॥¹

अथ हावः ।

5 अल्पालापः सशृङ्गारो हावोऽक्षिभ्रूविकारकृत् । ५१

प्रतिनियताङ्गविकारकारी सशृङ्गारः स्वभावविशेषो हावः । यथा मम ।

I.1 यथा वा ममैव Hall; मम यथा AS1; यथा ममैव AS2; यथा मम AS3.

I.2 तच्चिअ AS1, AS2, AS3; तं च्चिअ Hall. ते च्चेअ AS2, Hall; ते च्चिअ AS1, AS3. लोअणे AS2, Hall; लोअणं AS1, AS3. जोव्वणं AS2, Hall; जोअणं AS1, AS3. तच्चेअ AS1, AS2, AS3; तं च्चेअ Hall.

I.3 ंलच्छी Hall; ंलच्छी AS1, AS2, AS3. अण्णं Hall; अण्णा AS1, AS2, AS3. च्चिअ Hall; इव AS1, AS3; विअ AS2. पि Hall; वि AS1, AS2, AS3.

I.5 अल्पालापः AS1, AS2, AS3, NPH; हेलाकः BD3; हेवाकः MD; हेवाकसः Hall. सशृङ्गारः AS1, AS2, AS3, BD3, MD; तु शृङ्गारः Hall. हावः AS1, AS2, AS3, MD, Hall; हायः BD3.

I.6 ंविकारकारी सशृङ्गारः AS1, AS3; ंविकारसशृङ्गारः AS2; ंविकारकारी शृङ्गारः Hall. मम AS1, AS3; om. AS2; ममैव Hall.

1. तदेव वदनं ते एव लोचने यौवनमपि तदेव । अन्यान्ङ्गलक्ष्मीरन्यदेव किमपि साधयति ॥ (Skt.)

जं किं पि पेच्छमाणं भणमाणं रे जहा तह च्चेअ।

णिअसुहि सिणेहमुद्धअ वअस्स मुद्धं णिअच्छेहि ॥¹

अथ हेला।

स एव हेला सुव्यक्तशृङ्गाररससूचकः।५२

5 हाव एव स्पष्टभूयोविकारत्वात् सुव्यक्तशृङ्गाररससूचको हेला। यथा ममैव।

तह झत्ति से पउत्ता सव्वङ्गे विब्भमा थणुब्भेए।

संसइदबालभावा होइ चिरं जह सहीणं पि ॥²

अथायत्नजाः। तत्र शोभा।

I.1 पि AS2, Hall; वि AS1, AS3. भणमाणं AS1, AS3, Hall; भणमाणं AS2.

I.2 णिअसुहि AS2; णिअसुअ AS1, AS3; णिज्झाअ Hall. सिणेहमुद्धअ AS2; सणेहमुद्धअ AS1, AS3; णेहमुद्धअ Hall. णिअच्छेहि AS1, AS3, Hall; णिअच्छेहि AS2.

I.4 सुव्यक्तशृङ्गारं AS1, AS2, AS3, MD, Hall; सूच्यश्च शृङ्गारो BD3. सूचकः AS1, AS2, AS3, BD3, MD; सूचिका Hall. Cf. सूचको (I.5).

I.6 झत्ति से AS1, AS3, Hall; से झत्ति AS2. पउत्ता AS1, AS3; पअद्दा AS2; पअत्ता Hall. सव्वङ्गे AS2; सव्वङ्गं AS1, AS3, Hall. विब्भमा Hall; विब्भमा AS1, AS2, AS3. थणुब्भेए Hall; थणुब्भेए AS1, AS2, AS3.

I.7 संसइदबालं Ed.; संसइदबालं AS1, AS3; संसइकुमारं AS2; संसइअबालं Hall. पि AS1, AS3, Hall; वि AS2.

I.8 अयत्तजाः AS1, AS2, AS3; अयत्तजाः सप्त Hall.

1. यत् किमपि प्रेक्षमाणां भणन्तीं रे यथा तथैव। निजसुखि स्नेहमुग्ध वयस्य मुग्धां पश्य ॥ (Skt.); cf.

Introduction, p. xix, fn. 1.

2. तथा झटित्यस्याः प्रवृत्ताः सर्वाङ्गे विभ्रमाः स्तनोद्भेदे। संशयितबालभावा भवति चिरं यथा सखीनामपि ॥

(Skt.)

रूपोपभोगतारुण्यैः शोभाङ्गानां विभूषणम् । ५३

यथा ।

तां प्राड्मुखीं तत्र निवेश्य बालां

क्षणं व्यलम्बन्त पुरो निषण्णाः ।

5

भूतार्थशोभाहियमाणनेत्राः

प्रसाधने सन्निहितेऽपि नार्यः ॥1

इत्यादि । यथा वा ।

अनाघातं पुष्पं किसलयमलूनं करलुहैर्

अनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।

10

अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं

न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥2

I.2 यथा AS1, AS2, AS3; यथा कुमारसम्भवे Hall.

I.3 बालां AS1, AS3, Hall; तन्वीं AS2.

I.5 नेत्राः AS1, AS3, Hall; नेत्राः AS2.

I.6 सन्निहिते AS2, AS3, Hall; सन्निहि AS1.

I.7 वा AS1, AS2, AS3; च शाकुन्तले Hall.

I.8 AS1 and AS3 ins. इति शाकुन्तले after पुष्पम् and om. the rest of the verse.

1. KS 7.13

2. Śak 2.10

अथ कान्तिः ।

मन्मथाध्यासितच्छाया सैव कान्तिरिति स्मृता । ५४

शोभैव रागावतारघनीकृता कान्तिः । यथा ।

- 5 उन्मीलद्वन्द्वेन्दुदीप्तिविसरैर्दूरं समुत्सारितं
भिन्नं पीनकुचस्थलस्य च रुचा हस्तप्रभाभिर्हतम् ।
एतस्याः कलविङ्ककण्ठकदलीकल्पं मिलत्कौतुकाद्
अप्राप्ताङ्गसुखं रुषेव सहसा केशेषु लग्नं तमः ॥¹

यथा हि महाश्वेतावर्णनावसरे भट्टबाणस्य ।

अथ माधुर्यम् ।

10 अनुल्बणत्वं माधुर्यं । ५५

यथा शाकुन्तले ।

l.2 मन्मथाध्यासितच्छाया NPH; मन्मथाध्यासितछाया AS1, AS3; मन्मथाप्यायितछाया AS2, BD3, MD;

मन्मथावापितच्छाया Hall.

l.6 ँकौतुकात् AS2, Hall; ँकौस्तुमात् AS1, AS3.

l.8 यथा AS1, AS3, Hall; तथा AS2. हि AS2, Hall; om. AS1, AS3. भट्टबाणस्य Hall; भट्टबाणस्य AS1,

AS3; बाणभट्टस्य AS2.

1. Unidentified stanza.

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं

मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।

इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥1

5 अथ दीप्तिः ।

दीप्तिः कान्तेश्च विस्तरः । ५६

यथा ।

दे आ पसीअ णिवत्तसु मुहससिजोण्हाविलुत्ततमणिवहे ।

अहिसारिआण विघं करोसि अण्णाण वि हआसे ॥2

l.1 सरसिजम् AS2, AS3, Hall; सरसिज्जम् AS1. AS1 and AS3 ins. इति after अनुविद्धम् and om. the rest of the verse.

l.6 कान्तेश्च AS1, AS2, AS3, BD3, MD; कान्तेस्तु Hall.

l.8 दे आ Ed.; देइ AS1, AS3; देआ AS2, Hall. पसीअ AS1, AS3; पसिअ AS2, Hall. णिवत्तसु AS2; णिवुत्तसु AS1, AS3; णिअन्तसु Hall. °ससि° AS2, Hall; °समि° AS1, AS3. °जोण्हा° Hall; °जुहा° AS1, AS3; °जोहा° AS2. °विलुत्त° AS2, Hall; °लुप्त° AS1, AS3. °तम° AS1, AS2, AS3; °तमो° Hall.

l.9 °सारिआण AS2, Hall; °सारिकाणं AS1, AS3. करोसि AS2, Hall; करोसि AS1, AS3. अण्णाण AS1, AS3, Hall; अण्णाणं AS2. वि हआसे Ed.; विहआसे AS1, AS3, Hall; विहदास AS2.

1. Śak 1.17

2. GS 968; also quoted in the *vṛtti* under DH 1.4. प्रार्थये तावत् प्रसीद निवर्तस्व मुखशशिज्योत्स्नाविलुप्ततमोनिवहे । अभिसारिकाणां विघ्नं करोष्यन्यासामपि हताशे ॥ (Skt.)

अथ प्रागल्भ्यम्।

निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यं।५७

मनःक्षोभपूर्वकोऽङ्गसादः साध्वसम्। तदभावः प्रागल्भ्यम्। यथा ममैव।

तथा ब्रीडाविदग्धापि तथा मुग्धापि सुन्दरी।

5 कलाप्रयोगचातुर्ये सभास्वाचार्यकं गता ॥

अथौदार्यम्।

औदार्यं प्रश्रयः सदा।५८

यथा।

I.3 मनःक्षोभः AS1, AS3, Hall; प्रयोगेण मनःक्षोभः AS2. ंसादः साध्वसम् Hall; ंसादसाध्वसं AS1, AS3; ंविकारः साध्वसं AS2. तदभावः AS2, Hall; ततभावः AS1; तत्भावः AS3. ममैव AS2, Hall; मम AS1; om. AS3.

I.4 ंविदग्धा AS1, AS3; ंविधेया AS2, Hall.

I.5 आचार्यकं गता AS2, Hall; आचार्यगं तथेति AS1, AS3.

I.6 अथौदार्यम् AS2, Hall; om. AS1, AS3.

I.7 प्रश्रयः AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; प्रस्रयः MD.

I.8 यथा AS1, AS3, Hall; om. AS2.

दिअहं खु दुक्खिआए सअलं काऊण गेहवावारं।

गरुए वि मण्णुदुक्खे सुमरिमो पाअंतसुत्ताए ॥¹

यथा वा। भूमङ्गे सहसोद्वते 2 इत्यादि।

अथ धैर्यम्।

5

चापलाविहता धैर्यं चिद्वृत्तिरविकत्थना।५९

चापलानुपहता मनोवृत्तिरात्मगुणानामनाख्यापिका धैर्यम्। यथा।

ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी

दहतुं मदनः किं वा मृत्योः परेण विधास्यति।

I.1 दिअहं खु AS2, Hall; अप्पहिअ AS1, AS3.

I.2 ँदुक्खे AS2, Hall; ँदुक्खे AS1, AS3. सुमरिमो AS1, AS3; भरिमो AS2, Hall. ँसुत्ताए Ed.; ँसुत्तस्य AS1, AS2, AS3, Hall.

I.3 भूमङ्गे AS1, Hall; भूमङ्गे AS2, AS3. उद्वते AS2, AS3; उद्वत AS1; उद्वता Hall. इत्यादि AS2, Hall; इति AS1, AS3.

I.5 चापलाविहता AS1, AS3, Hall; चपलाविहता AS2; चापलाविहिता BD3, MD. अविकत्थना AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; अविकच्छना MD.

I.6 चापलानुप० AS1, AS3, Hall; चपलानुप० AS2. ँख्यापिका AS1, AS2, AS3; ँख्यायिका Hall. धैर्यम् AS1, AS2, AS3; धैर्यमिति Hall. यथा AS1, AS2, AS3; यथा मालतीमाधवे Hall.

I.8 विधास्यति AS2, Hall; विधास्यतः AS1; विधौस्यते AS3.

1. GS 226. दिवसं खलु दुःखितायाः सकलं कृत्वा गृहव्यापारम्। गुरुकेऽपि मन्युदुःखे स्मरामः पादान्तसुप्तायाः ॥

(Skt.); cf. Introduction, p. xix, fn. 1.

2. RV 2.20

मम तु दयितः श्लाघ्यस्तातो जनन्यमलान्वया

कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितम् ॥¹

अथ स्वाभाविका दश। तत्र।

प्रियानुकरणं लीला मधुराङ्गविचेष्टितैः।६०

5 प्रियकृतानां वाग्वेषचेष्टानां शृङ्गारिणीनामङ्गनाभिरनुकरणं लीला। यथा ममैव।

तह दिट्ठं तह भणिअं तीए णीअं तहा तहासीणं।

अवलोइअं सइण्हं सविब्भमं जह सवत्तीहिं ॥²

यथा वा।

I.1 मम AS1, AS3, Hall; म AS2.

I.4 ँकरणं AS2, BD3, MD, Hall; ँकरं AS1, AS3.

I.5 ममैव AS2, Hall; मम AS1, AS3.

I.6 तीए AS2, AS3; एती AS1; ताए Hall. णीअं AS2; णिणीअवत्तं AS1; णिअवत्तं AS3; णिअद् Hall.

तहासीणं AS1, AS2, AS3; तहा सीणं Hall.

I.7 अवलोइअं Hall; अवलोइअं AS1, AS3; अवलोइआ AS2. सइण्हं Hall; तिहं AS1, AS3; सइहं AS2.

सविब्भमं Hall; सविब्भमं AS1, AS3; सविब्भमं AS2. सवत्तीहिं AS2, Hall; सपत्तीहिं AS1, AS3.

1. MM 2.2

2. तथा दृष्टं तथा भणितं तथा नीतं तथा तथासीनम्। अवलोकितं सतृष्णं सविभ्रमं यथा सपत्नीभिः ॥ (Skt.)

तेनोदितं वदति याति यथा तथासौ ।¹

इत्यादि ।

अथ विलासः ।

तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु । ६१

5 दयितावलोककालेऽङ्गे क्रियायां वचने च सातिशयविशेषोत्पत्तिर्विलासः । यथा ।

अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-

वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताक्षयाः ।

तद् भूरिसात्त्विकविकारविशेषरम्यम्

आचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत् ॥²

I.1 यथा तथा AS2; तथा तथा AS1, AS3; तथा यथा Hall.

I.2 इत्यादि AS2, Hall; इति AS1, AS3.

I.4 ंक्रियादिषु AS1, AS3, Hall; ंक्रियोक्तिषु AS2, NPH; ंक्रियासु यः BD3, MD.

I.5 ंलोककाले AS1, AS2, AS3; ंलोकनादिकाले Hall. यथा AS1, AS2, AS3; यथा मालतीमाधवे Hall.

I.6 ंविभवातिवृत्तं AS2, Hall; ंविभवावृत्तं AS1, AS3.

I.8 तद् भूरिं AS1, AS3, Hall; तद्भूरिं AS2. ंसात्त्विकं Hall; ंसात्त्विकं AS1, AS2, AS3.

I.9 मान्मथम् AS2, Hall; मामथम् AS1, AS3.

1. Unidentified quotation.

2. MM 1.26

अथ विच्छित्तिः ।

आकल्परचनाल्पापि विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत् । ६२

स्तोकोऽपि वेषो बहुतरकमनीयताकारी विच्छित्तिः । यथा ।

कर्णार्पितो रोध्रकषायरुक्षे गोरोचनाभेदनितान्तगौरैः ।

5 तस्याः कपोले परभागलाभाद् बबन्ध चक्षूषि यवप्ररोहः ॥¹

अथ विभ्रमः ।

विभ्रमस्त्वरयाकाले भूषास्थानविपर्ययः । ६३

यथा ।

अभ्युद्गते शशिनि पेशलकान्तदूती-

10 संलापसंवलितलोचनमानसाभिः ।

I.3 यथा AS1, AS2, AS3; यथा कुमारसम्भवे Hall.

I.4 कर्णार्पितो AS2, Hall; कर्णार्पिते AS1, AS3. रोध्रं AS1, AS3, Hall; लोध्रं AS2. गोरोचनां AS1, AS3, Hall. गोरोचनो AS2.

I.7 त्वरयाऽकाले AS2; त्वरया काले AS1, AS3, BD3, MD, Hall.

I.9 ०दूतीं AS2, Hall; ०कान्ती AS1, AS3.

अग्राहिमण्डनविधिर्विपरीतभूषा-

विन्यासहासितसखीजनमङ्गनाभिः ॥ 1

यथा वा ममैव ।

श्रुत्वायातं बहिः कान्तमसमाप्तविभूषया ।

5 भालेऽञ्जनं दृशोर्लाक्षा कपोले तिलकः कृतः ॥

अथ किलकिञ्चितम् ।

क्रोधाश्रुहर्षभीत्यादेः सङ्करः किलकिञ्चितम् । ६४

यथा ममैव ।

रतिक्रीडाद्यूते कथमपि समासाद्य समयं

10 मया लब्धे तस्याः कृणितकलकण्ठार्धमधरे ।

I.2 ०विन्यास० AS1, AS3, Hall; ०व्यत्यास० AS2.

I.3 वा AS1, AS3, Hall; om. AS2. ममैव AS2, Hall; मम AS1, AS3.

I.5 दृशोः AS2, AS3, Hall; दृशो AS1. लाक्षा AS2, AS3, Hall; लालाक्ष्या AS1.

I.7 क्रोधाश्रु० AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; क्रोधासु० MD. किल० AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; किलि० MD.

I.8 ममैव AS2, Hall; मम AS1, AS3.

I.10 लब्धे Hall; लब्धेः AS1, AS3; लब्धे AS2.

1. Unidentified stanza.

कृतभ्रमङ्गासौ प्रकटितविलक्षार्धरुदित-

स्मितक्रोधोद्भ्रान्तं पुनरपि विदध्यान् मयि मुखम्॥

अथ मोट्टायितम्।

मोट्टायितं तु तद्भावभावनेष्टकथादिषु।६५

5 प्रियतमकथानुकरणादिषु प्रियानुरागेण भावितान्तःकरणत्वं मोट्टायितम्। यथा पद्मगुप्तस्य।

चित्रवर्तिन्यपि नृपे तत्त्वावेशेन चेतसि।

ब्रीडार्धवलितं चक्रे मुखेन्दुमवशैव सा॥1

यथा वा।

मातः कं हृदये निधाय सुचिरं रोमाञ्चिताङ्गी मुहुर

10 जृम्भामन्थरतारकां सुललितापाङ्गां दधाना दृशम्।

I.4 मोट्टायितं AS1, AS2, AS3, MD, Hall; मोहायितं BD3. तु AS1, AS2, AS3, MD, Hall; om. BD3.

तद्भाव० AS1, AS3, BD3, MD, Hall; तद्भाव० AS2. भावनेष्ट० AS1, BD3, MD, Hall; नेष्ट० AS2;

भावनेष्ट० AS3.

I.5 प्रियतम० AS1, AS2, AS3; इष्टकथादिषु प्रियतम० Hall. ँकरणादिषु AS1, AS3, Hall; ँकरणादिषु AS2.

पद्मगुप्तस्य AS2, Hall; परिमलस्य AS1, AS3.

I.6 तत्त्वावेशेन Hall; तत्त्वावेशेन AS1, AS2, AS3. चेतसि AS1, AS3, Hall; चेतसा AS2.

I.7 ब्रीडार्ध० AS2, Hall; पीडार्ध AS1, AS3. अवशा AS2, AS3, Hall; अममवशा AS1.

I.9 रोमाञ्चिताङ्गी AS2, Hall; रोगार्चिताङ्गी AS1, AS3.

I.10 जृम्भा० AS2, Hall; भृंगा० AS1, AS3. तारकां AS1, AS3, Hall; तारका AS2. सुललितापाङ्गां AS2,

Hall; सुललितापाङ्गा AS1; सुसलितां घाङ्गा AS3.

सुप्तेवालिखितेव शून्यहृदया लेखावशेषीभव-

स्यात्मद्रोहिणि किं हिया कथय मे गूढो निहन्ति स्मरः ॥¹

यथा ममैव ।

स्मरदवधुनिमित्तं गूढमुन्नेतुमस्याः

5 सुभग तव कथायां प्रस्तुतायां सखीभिः ।

भवति विनतपृष्ठोदस्तपीनस्तनाग्रा

तनुवलयितबाहुर्जम्भितैः साङ्गभङ्गैः ॥

अथ कुट्टमितम् ।

सानन्दान्तः कुट्टमितं कुप्येत् केशाधरग्रहे । ६६

10 यथा ।

I.2 गूढो AS2, Hall; मूढो AS1, AS3.

I.3 यथा AS1, AS2, AS3; यथा वा Hall; ममैव AS2, Hall; मम AS1, AS3.

I.6 भवति AS1, AS3, Hall; वदति AS2; विनत° AS2; वितत° AS1, AS3, Hall. °पृष्ठो° AS3, Hall; °पृष्ठो° AS1, AS2.

I.7 तनु° AS1, AS2, AS3; तत° Hall.

I.9 कुट्टमितं AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; कुट्टमिते MD. केशाधर° AS2, BD3, MD, Hall; केशाकर° AS1, AS3.

1. Unidentified stanza.

नान्दीपदानि रतनाटकविभ्रमाणाम्
 आज्ञाक्षराणि परमाण्यथवा स्मरस्य ।
 दष्टेऽधरे प्रणयिना विधुताग्रपाणेः
 सीत्कारशुष्करुदितानि जयन्ति नार्याः ॥¹

5 अथ बिब्बोकः ।

गर्वाभिमानादिष्टेऽपि बिब्बोकोऽनादरक्रिया । ६७

यथा ममैव ।

सव्याजं तिलकालकान् विरलयँल्लोलाङ्गुलिः संस्पृशन्
 वारं वारमुदञ्चयन् कुचयुगप्रोदञ्चिचीनाञ्चलम् ।

I.1 रत० AS1, AS2, AS3; रति० Hall. ०विभ्रमाणाम् AS2, Hall; ०विघ्नशान्तौ AS1, AS3.

I.4 नार्याः AS1, AS3, Hall; तस्याः AS2.

I.5 बिब्बोकः Hall; विब्बोकमाह AS1, AS3; विब्बोकः AS2.

I.6 बिब्बोको Hall; विब्बोको AS1, AS2, AS3, MD; विब्बोको BD3..

I.7 ममैव AS2, Hall; मम AS1, AS3.

I.8 विरलयन् AS2; अविरतं AS1, AS3; विरलयत् Hall.

I.9 ०चीनाञ्चलं AS1, AS3; ०लीलाञ्चलं AS2; ०नीलाञ्चलम् Hall.

1. Ascribed to Vāmana in SKM 1109.

यद् भ्रूभङ्गतरङ्गिताञ्चितदृशा सावज्ञमालोकिताम्

तद्गर्वादवधीरितोऽस्मि न पुनः कान्ते कृतार्थीकृतः ॥

अथ ललितम्।

सुकुमाराङ्गविन्यासो मसृणो ललितं भवेत्।६८

5 यथा ममैव।

सभ्रूभङ्गं करकिसलयावर्तनैरालपन्ती

सा पश्यन्ती ललितललितं लोचनस्याञ्चलेन।

विन्यस्यन्ती चरणकमले लीलया स्वैरयातैः

निःसङ्गीतं प्रथमवयसा नर्तिता पङ्कजाक्षी॥

10 अथ विहृतम्।

प्राप्तकालं न यद् ब्रूयाद् व्रीडया विहृतं हि तत्।६९

प्राप्तावसरस्यापि वाक्यस्य लज्जया यदवचनं तद् विहृतम्। यथा।

I.3 अथ ललितम् AS2, Hall; ललितमाह AS1, AS3.

I.6 ंकिसलया० AS1, AS3, Hall; ंकिशलया० AS2.

I.7 सा पश्यन्ती AS1, AS3, Hall; संपश्यन्ती AS2.

I.8 व्यातैः Hall; व्यातै AS1, AS3; व्याते AS2.

I.9 निःसङ्गीतं AS2, Hall; संगीतं AS1; नीसंगीतं AS3.

I.12 अवचनं AS1, AS3, Hall; वचनं AS2.

पादाङ्गुष्ठेन भूमिं किसलयरुचिना सापदेशं लिखन्ती

भूयो भूयः क्षिपन्ती मयि शितिशबले लोचने लोलतारे।

वक्त्रं हीनमृमीषत्स्फुरदधरपुटं वाक्यगर्भं दधाना

यन्मां नोवाच किञ्चित् स्थितमपि हृदये मानसं तदुनोति ॥१

5 अथ नेतुः कार्यान्तरसहायानाह।

मन्त्री स्वं वोभयं वापि सखा तस्यार्थचिन्तने।² ७०

तस्य नेतुरर्थचिन्तायां तन्त्रावापादिलक्षणायां मन्त्री वात्मा वोभयं वा सहायः।

तत्र विभागमाह।

l.1 पादाङ्गुष्ठेन Hall; पादाङ्गुष्ठेन AS1, AS3; पादाङ्गुच्छेन AS2. °देशं AS1, AS2, Hall; °दशं AS3.

l.2 शितिशबले AS2; शिखले AS1; शिशबले AS3; सितशबले Hall.

l.3 हीनमृमीषत् AS1, Hall; हीनं मृमीषत् AS2; हीतमृमीषत् AS3.

l.4 तदुनोति AS2, Hall; तदुनोति AS1, AS3.

l.5 कार्यान्तर° AS1, AS3, Hall; कोर्यांतर° AS2.

l.6 स्वं AS1, AS2, AS3, Hall; स्वो BD3, MD. °चिन्तने AS2, BD3, MD, Hall; °चित्तने AS1, AS3.

l.7 AS1 and AS3 om. the whole line. सहायः Hall; सहायाः AS2.

1. AS 136.

2. Cf. यत्त्वत्र सहायकथनप्रस्तावे - 'मन्त्री स्वं वोभयं वापि सखा तस्यार्थचिन्तने' इति केनचिल्लक्षणं कृतम्, तदपि राज्ञोऽर्थचिन्तनोपायलक्षणप्रकरणे लक्षयितव्यम्, न तु सहायकथनप्रकरणे। 'नायकस्यार्थचिन्तने मन्त्री सहायः' इत्युक्तेऽपि नायकस्यार्थत एव सिद्धत्वात्। यदप्युक्तम् - 'मन्त्रिणां ललितः शेषा मन्त्रिष्वायत्तसिद्धयः' (DR 2. 71) इति, तदपि स्वलक्षणकथनेनैव लक्षितस्य धीरललितस्य मन्त्रिमात्रायत्तार्थचिन्तनोपपत्तेर्गतार्थम्। न चार्थचिन्तने तस्य मन्त्री सहायः, किन्तु स्वयमेव सम्पादकः; तस्यार्थचिन्तनाद्यभावात्। SD pp. 104 - 105.

मन्त्रिणा ललितः शेषा मन्त्रिस्वायत्तसिद्धयः । ७१

उक्तलक्षणो ललितो नेता मन्त्र्यायत्तसिद्धिः । शेषो धीरोदात्तादयः । अनियमेन मन्त्रिणा स्वेन बोभयेन वाङ्मयकृतसिद्धय इति ।

धर्मसहायास्तु ।

5 ऋत्विक्पुरोहितौ धर्मे तपस्विब्रह्मवादिनः । ७२

ब्रह्म वेदस्तं वदन्ति व्याचक्षते वा तच्छीला ब्रह्मवादिनः । आत्मज्ञानिनो वा । शेषाः प्रतीताः । दुष्टदमनं दण्डः । तत्सहायास्तु ।

सुहृत्कुमाराटविका दण्डे सामन्तसैनिकाः । ७३

I.1 मन्त्रिणा AS1, AS2, AS3, Hall; मन्त्रिणो BD3, MD.

I.4 सहायास्तु AS2, Hall; सहायानाह AS1, AS3.

I.5 ऋत्विक् AS3, BD3, MD, Hall; ऋत्विग् AS1; रुत्विक् AS2. पुरोहितौ AS2, BD3, Hall; पुरोहितो AS1, AS3, MD.

I.6 वेदस्तं AS1, AS2, Hall; वेदस्तं दस्तं AS3. वदन्ति AS2, Hall; विदन्ति AS1, AS3. व्याचक्षते वा AS2, Hall; व्याचक्षते AS1, AS3. शेषाः AS1, AS2, Hall; शेषा AS3.

I.7 सहायास्तु AS2, Hall; सहायानाह AS1, AS3.

I.8 कुमाराटविका AS1, AS3, BD3, MD, Hall; कुमारवटिका AS2. सामन्तः AS1, AS2, BD3, MD, Hall; क्षामन्तः AS3.

1. Cf. fn. 2, p. 198.

स्पष्टम्। एवं तत्तत्कार्यान्तरेषु सहायान्तराणि योज्यानि। यदाह।

अन्तःपुरे वर्षधराः किराता मूकवामनाः।

म्लेच्छाभीरशकाराद्याः स्वस्वकार्योपयोगिनः ॥७४॥

शकारो राज्ञः श्यालो हीनजातिः।

5 विशेषान्तरमाह।

ज्येष्ठमध्याधमत्वेन सर्वेषां च त्रिरूपता।

तारतम्याद् यथोक्तानां गुणानां चोत्तमादिता ॥७५॥

I.1 °कार्यान्तरेषु AS2, Hall; °कार्येषु AS1, AS3. सहायान्तराणि योज्यानि। यदाह। AS2, Hall;

सहायान्तरानुक्तांतः सहायानाह। AS1; सहायान्तरानुक्तांतः सहायानाह AS3.

I.2 °धराः AS2; °धरा AS1, AS3, BD3, MD; °वराः Hall. किराता AS1, AS2, AS3, MD, Hall; कितारा

BD3. मूक° AS1, AS2, AS3, MD, Hall; शूक° BD3.

I.3 म्लेच्छ° Hall; म्लेच्छ° AS1, AS2, AS3, MD; म्लेच्छ° BD3. °आभीर° AS2, AS3, BD3, MD, Hall;

°आभीर° AS1. °शकार° AS2, BD3, MD, Hall; °स्कार° AS1, AS3. स्वस्व° AS1, AS2, AS3, MD, Hall;

स्वस्य BD3. °योगिनः AS2, BD3, Hall; °भोगिनः AS1; °गिनः AS3; °योपगिनः MD.

I.6 °रूपता AS1, AS2, AS3, MD, Hall; °रूपताः BD3.

I.7 °तम्याद् AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; °तम्योद् MD. °आदिता AS2, AS3, BD3, MD, Hall; °आदिका

AS1.

एवं प्रागुक्तानां नायकनायिकादूतदूतीमन्त्रिपुरोहितादीनामुत्तममध्यमाधमभावेन त्रिरूपता ।

उत्तमादिभावश्च न गुणसंख्योपचयापचयेन । किं तर्हि । गुणातिशयतारतम्येन ।

एवं नाटये विधातव्यो नायकः सपरिच्छदः । ७६

उक्तो नायकः । तद्व्यापारस्तूच्यते ।

5 **तद्व्यापारात्मिका वृत्तिश्चतुर्धा तत्र कैशिकी ।**

गीतनृत्यविलासाद्यैर्मृदुः शृङ्गारचेष्टितैः ॥ ७७ ॥

प्रवृत्तिरूपनेतृव्यापारस्वभावा वृत्तिः । सा च कैशिकीसात्वत्यारभटीभारतीभेदाच्चतुर्विधा । तासां

गीतनृत्यविलासकामोपभोगाद्युपलक्ष्यमाणो मृदुः शृङ्गारी कामफलावच्छिन्नो व्यापारः कैशिकी ।

I.1 प्रागुक्तानां नायकः AS2, Hall; प्रागुक्तनायकः AS1, AS3. ऽदूतः AS1, AS2, Hall; om. AS3.

I.3 नायकः AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; नायिकः MD. ऽच्छदः AS1, AS2, AS3, BD3, MD, Hall; ऽग्रहः NPH.

I.4 तत् ... उच्यते । om. AS2. व्यापारस्तु AS3, Hall; व्यास्तु AS1.

I.5 वृत्तिः AS1, AS2, AS3, Hall; बुद्धिः BD3; बुद्धिः MD.

I.6 ऽनृत्यः AS2, BD3, MD, Hall; ऽनृत्यः AS1, AS3. ऽविलासाद्यैः AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; ऽविलासाद्यैः MD. ऽचेष्टितैः AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; ऽचेष्टितैः MD.

I.7 ऽरूपनेतृः AS1, AS2, AS3; ऽरूपो नेतृः Hall. ऽस्वभावा AS1, AS2, AS3; ऽस्वभावो Hall. च AS1, AS2, Hall; पः AS3. कैशिकीः AS2, Hall; कैशिकीः AS1, AS3. ऽविधा AS1, AS3, Hall; ऽद्धा AS2.

I.8 गीतनृत्यः AS2, Hall; गीतनृत्यः AS1; तनत्तः AS3.

सा तु।

नर्मतत्स्फुल्लतत्स्फोटतद्र्मे श्वतुरङ्गिका । ७८

तदित्यनेन सर्वत्र नर्म परामृश्यते।

तत्र

5 वैदग्ध्यक्रीडितं नर्म प्रियोपच्छन्दनात्मकम्।

हास्येनैव सशृङ्गारभयेन विहितं त्रिधा।

आत्मोपक्षेपसम्भोगमानैः शृङ्गार्यपि त्रिधा ॥

शुद्धमङ्गं भयं द्वेधा त्रेधा वाग्वेषचेष्टितैः।

सर्वं सहास्यमित्येवं नर्माष्टादशधोदितम् ॥ ७९ ॥

I.1 सा तु AS2, Hall; तामाह AS1, AS3.

I.2 नर्म AS2, BD3, MD, Hall; नमे AS1; नमं AS3. ०स्फुल्लं AS1, AS2, AS3, NPH; ०स्फुजं BD3;

०स्फुजं MD; ०स्फुल्लं Hall. ०गर्भैः AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; ०गर्भैः MD. चतुरं AS2, AS3, BD3, MD, Hall; चतरं AS1.

I.4 तत्र AS2, Hall; तत्र नर्माह AS1; तत्र माह AS3.

I.5 ०क्रीडितं AS1, AS2, AS3, MD, Hall; ०क्रीडनं BD3.

I.7 ०क्षेपं AS1, AS2, BD3, MD, Hall; ०क्षेपक्षेपं AS3.

I.8 शुद्धमङ्गं AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; शुद्धमङ्गं MD. ०चेष्टितैः AS1, AS3, BD3, MD, Hall; ०चेष्टितैः AS2.

I.9 एवं AS1, AS2, AS3, Hall; एवं BD3, MD.

अग्राम्य इष्टजनावर्जनरूपः परिहासो नर्म। तच्च शुद्धहास्येन सशृङ्गारहास्येन सभयहास्येन च रचितं त्रिविधम्। शृङ्गारवदपि स्वानुरागनिवेदनसंभोगेच्छाप्रकाशनसापराधप्रियप्रतिभेदनैस्त्रिविधमेव। सभयनर्मापि शुद्धरसान्तराङ्गभावाद् द्विविधम्। एवं षड्विधस्य प्रत्येकं वाग्वेषचेष्टाव्यतिकरेण अष्टादशविधत्वम्।

5 तत्र वचोहास्यनर्म यथा।

पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन

स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम्।

सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्

माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥¹

I.1 °जनावर्जन° AS2, Hall; °जनावर्जनानु° AS1, AS3. तच्च AS1, AS2, Hall; तश्च AS3. शुद्ध° AS1, AS2, Hall; भुद्ध° AS3. सशृङ्गार° AS1, AS3, Hall; शृङ्गार° AS2. सभय° AS1, AS3, Hall; भय° AS2.

I.2 शृङ्गार° AS1, AS2, Hall; गर° AS3.

I.3 सभय° AS1, AS2, AS3; भय° Hall. शुद्ध° AS2, Hall; सुद्ध° AS1; मुद्ध° AS3. °रसान्तराङ्ग° Hall; °रसांतराग° AS1, AS2; °रसांतरांग° AS3. °भावाद्° Hall; °भावा° AS1, AS2, AS3. °व्यतिकरेण° AS2, Hall; °व्यतिरेकेण° AS1, AS3.

I.4 °विधत्वम्° AS2, Hall; °विधम्° AS1, AS3.

I.5 तत्र AS1, AS3, Hall; om. AS2. वचोहास्यनर्म AS1, AS3, Hall; वाचो हास्यं AS2.

I.6 °कलामनेन° AS2, Hall; °कनेन° AS1, AS3.

I.7 स्पृशेति AS2, Hall; स्पृशति AS1, AS3.

वेषनर्म यथा नागानन्दे विदूषकशेखरव्यतिकरे। क्रियानर्म यथा मालविकाग्निमित्र
उत्स्वप्नायमानस्य विदूषकस्योपरि निपुणिका सर्पभ्रमकारिणं दण्डकाष्ठं पातयति। एवं
वक्ष्यमाणेष्वपि वाग्वेषचेष्टापरत्वमुदाहार्यम्।

शृङ्गारवदात्मोपक्षेपनर्म यथा।

- 5 मध्याह्नं गमय त्यज श्रमजलं स्थित्वा पयः पीयतां
मा शून्येति विमुञ्च पान्थ विवशः शीतः प्रपामण्डपः।
तामेव स्मर घस्मरस्मरशत्रस्तां निजप्रेयसीं
त्वच्चित्तं तु न रञ्जयन्ति पथिक प्रायः प्रपापालिकाः॥¹

I.1 ०शेखरं AS2; ०शेषश्वरं AS1; ०शेषश्वरं AS3; ०शेखरकं Hall. ०व्यतिकरे AS1, AS2, Hall;

०व्यतिकर AS3. मालविकाग्निमित्रे AS2, Hall; मालविकाग्निमित्रं AS1; मालाविकाग्निमित्रं AS3.

I.2 उत्स्वप्नायं AS1, Hall; उत्स्वप्नायं AS2; उत्स्वप्नायं AS3. ०कारिणं दंडं AS1; ०कारिदंडं AS2;

०कारिणं दंडं AS3; ०कारणं दण्डं Hall.

I.4 ०वदात्मोपं AS2, Hall; ०दापात्मापं AS1; दापात्मापं AS3.

I.5 श्रमजलं AS2, Hall; सुमजलं AS1; लं AS3.

I.6 विमुञ्च AS2, Hall; विमुह्य AS1, AS3. शीतः प्रपामण्डपः Hall; शीतप्रपामण्डपः AS1; शीतं प्रपामण्डपं AS2;

शीतप्रपामण्डप AS3.

I.7 ०श्रस्तां AS2, Hall; ०श्रस्तां AS1, AS3. निजप्रेयसीं AS2, Hall; निजां प्रेयसीं AS1, AS3.

I.8 रञ्जयन्ति AS2, Hall; रंजयति AS1, AS3.

सम्भोगनर्म यथा ।

सालोए च्चिअ सूरु घरिणी घरसामिअस्स घेतुण ।

णेच्छन्तस्स वि पाए धुअइ हसन्ती हसन्तस्स ॥1

माननर्म यथा ।

5 तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति

प्रियजनपरिभुक्तं यद् दुकूलं दधानः ।

मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्रीर्

व्रजति हि सफलत्वं बलुभालोकनेन ॥2

भयनर्म यथा रत्नावल्यामालेख्यदर्शनावसरे । सुसङ्गता । जाणिदो मए एसो सव्वो वुत्तन्तो

10 समं चित्तफलएण । ता देवीए णिवेदइस्सं ।3 इत्यादि ।

I.2 ०सामिअस्स AS2, Hall; ०समीपस्स AS1; ०सामीपस्स AS3.

I.3 णेच्छन्तस्स Hall; पोछंतस्स AS1, AS3; रप्तेछंतस्स AS2. धुअइ AS1, AS3, Hall; धुवइ AS2.

I.5 अवितथम् AS1, AS2, Hall; अविथम् AS3. अवादीः AS1, AS2, Hall; दीः AS3. दुकूलं AS2, Hall; दूकूलं AS1; दुकलां AS3. दधानः AS1, AS3, Hall; वसानः AS2.

I.9 भय० Hall; सभय० AS1, AS3; भयनर्मय० AS2. रत्नावल्याम् Hall; रत्नाव० AS1, AS3; रत्नावल्यां द्वितीयके AS2. एसो AS1, AS3, Hall; om. AS2. AS1 and AS3 add इत्यादिः after वुत्तन्तो and om. up to णिवेदइस्सं (I.10).

I.10 ०फलएण AS2; ०फलहएण Hall. णिवेदइस्सं Hall; णिवेदयिस्सं AS2.

1. GS 130. सालोक एव सूर्ये गृहिणी गृहस्वामिकस्य गृहीत्वा । नेच्छतोऽपि पादौ धावति हसन्ती हसतः ॥ (Skt.).

2. Sisu 11.33

3. RV p. 92; ज्ञातो मयैष सर्वो वृत्तान्तः समं चित्रफलकेन । तद् देव्यै निवेदयिष्यामि । (Skt.)

शृङ्गाराङ्गभयनर्म यथा ममैव ।

अभिव्यक्तालीकः सकलविफलोपायविभवश्

चिरं ध्यात्वा सद्यः कृतकृतकसंरम्भनिपुणः ।

इतः पृष्ठे पृष्ठे किमिदमिति सन्त्रास्य सहसा

5

कृताश्लेषां धूर्तः स्मितमधुरमालिङ्गति वधूम् ॥

अथ नर्मस्फुञ्जः ।

नर्मस्फुञ्जः सुखारम्भो भयान्तो नवसङ्गमे । ८०

यथा मालविकाग्निमित्रे सङ्केते नायकमभिसृतायां नायिकायां नायकः ।

I.1 शृङ्गाराङ्गभयनर्म AS1, AS3; शृङ्गाराङ्गभयं नर्म AS2; शृङ्गाराङ्गं भयनर्म Hall.

I.2 अभि० AS2, Hall; अभी० AS1, AS3.

I.3 निपुणः AS2; निपुणम् AS1, AS3, Hall.

I.4 पृष्ठे पृष्ठे Hall; पृष्ठे AS1, AS3; पृष्ठे पृष्ठे AS2.

I.5 श्लेषां AS1, AS2, AS3; श्लेषं Hall.

I.6 स्फुञ्जः AS2; स्फुञ्जमाह AS1, AS3; स्फुञ्जः Hall.

I.7 स्फुञ्जः AS2, NPH; स्फुञ्जः AS1, AS3, BD3, MD; स्फुञ्जः Hall.

I.8 मालविकाग्निमित्रे AS2, Hall; मालविकाग्नि० AS1, AS3. सङ्केते AS1, AS2, Hall; संकोते AS3.

विसृज सुन्दरि सङ्गमसाध्वसं
 ननु चिरात् प्रभृति प्रणयोन्मुखे ।
 परिगृहाण गते सहकारतां
 त्वमतिमुक्तलता चरितं मयि ॥¹

5 मालविका । भट्टा देवीए भएण अत्तणो वि पिअं काउं ण पारेमि 2 इत्यादि ।

अथ नर्मस्फोटः ।

नर्मस्फोटस्तु भावानां सूचितोऽल्परसो लवैः । ८१

यथा मालतीमाधवे । मकरन्दः ।

I.1 असाध्वसं AS2, Hall; असाहसम् AS1, AS3. After असाध्वसम् AS1 ins. इति पद्यांतरं and AS3 ins.

इति पद्यानन्तरं and om. the rest of the verse.

I.5 मालविका AS2, Hall; माल० AS1, AS3. भट्टा AS1, Hall; माट्टा AS2; भटा AS3. भएण AS1, AS3;

भएण AS2; भयेण Hall. पिअं AS2, Hall; प्पिअं AS1, AS3. काउं Hall; काउ AS1, AS3; कटुं AS2. ण

AS1, AS3, Hall; om. AS2. पारेमि AS2, Hall; कारेमि AS1, AS3.

I.6 अथ नर्मस्फोटः AS2, Hall; नर्मस्फोटमाह AS1, AS3.

I.7 सूचितोऽल्प० AS1, AS3, Hall; सूचिताल्प० AS2; सूचनाल्प० BD3; सूचिनाल्प० MD.

I.8 मालती० AS1, AS3, Hall; मलति० प्रथमेके AS2.

1. MA 4.13

2. भर्तः देव्या भयेनात्मनोऽपि प्रियं कर्तुं न पारयामि । (Skt.)

गमनमलसं शून्या दृष्टिः शरीरमसौष्ठवं
 क्षसितमधिकं किं त्वेतत्स्यात्किमन्यदतोऽथ वा ।
 भ्रमति भुवने कन्दर्पाज्ञा विकारि च यौवनं
 ललितमधुरास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धीरताम् ॥¹

5 इत्यत्र गमनादिभिर्भावलेक्षैर्माधवस्य मालत्यामनुरागः स्तोकः प्रकाशयते ।

अथ नर्मगर्भः ।

छन्ननेत्रप्रतीचारो नर्मगर्भोऽर्थहेतवे ।

अङ्गैः सहास्यनिर्हास्यैरेभिरेषात्र कैशिकी ॥८२॥

1.1 गमनमलसं AS1, AS3, Hall; गमनमलसं AS2. शून्या ... धीरताम् (1.4) om. AS1, AS3.

1.2 किं त्वेतत्स्यात् Hall; किचेत्तस्यात् AS2.

1.5 अनुरागः AS1, AS3, Hall; अमुरागः AS2. स्तोकः AS1, AS3, Hall; स्तोक् AS2.

1.6 ंगर्भः AS2, Hall; ंगर्भमाह AS1, AS3.

1.7 ंनेत्रं BD3, MD, Hall; ंनेतृं AS2; ंनेत्रीं AS3. अर्थहेतवे AS2, BD3, Hall; अर्थहेतुवे AS1; हेतवे AS3; अर्थहेतवै MD.

1.8 एषात्र AS1, AS3, Hall; एवात्र AS2; एषा च BD3; एष चा MD. कैशिकी AS1, AS2, AS3, MD, Hall; कैषिका BD3.

यथा ।

दृष्टैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादराद्
 एकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।
 ईषद्वित्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसाम्
 5 अन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥¹

यथा प्रियदर्शिकायां गर्भाङ्गे वत्सराजवेषसुसङ्गतास्थाने साक्षाद्वत्सराजप्रवेशः ।

अथ सात्त्वती ।

विशोका सात्त्वती सत्त्वशौर्यत्यागदयार्जवैः ।

संलापोत्थापकावस्यां साङ्घात्यः परिवर्तकः ॥८३॥

I.1 यथा AS1, AS2, AS3; यथामरुणतके Hall.

I.2 दृष्टैकासन० Hall; एकत्रासन० AS1, AS2, AS3. AS1 and AS3 ins. इत्यमरूपके after प्रियतमे and om. the rest of the verse.

I.4 ँकन्धरः Hall; ँकन्धरं AS2. सपुलकः Hall; सपुलकं AS2.

I.6 यथा AS1, AS3, Hall; om. AS2.

I.7 सात्त्वती Hall; सात्त्वती AS1, AS3; सात्त्वती AS2.

I.8 विशोका AS1, AS2, AS3, MD, Hall; विशेषा BD3. सात्त्वती Hall; सात्त्वती AS1, AS2, AS3, BD3;

सात्त्वती MD. ०शौर्य० AS2, BD3, Hall; ०शोक० AS1, AS3; ०सौर्य० MD. दयार्जवैः AS1, AS2, AS3, BD3, MD; दयार्जवैः Hall.

I.9 संलापोत्थापकौ AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; संलापोच्छापकौ MD. अस्यां BD3, MD, Hall; अस्या AS1, AS3; तस्यां AS2. साङ्घात्यः Hall; संघात्यः AS1, AS3, BD3, MD; संघात्यं AS2. ०वर्तकः AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; ०कीर्तितः MD.

शोकहीनः सत्त्वशौर्यत्यागदयार्जवादिभावोत्तरो नायकव्यापारः सात्त्वती। तदङ्गानि च
संलापोत्थापकसाङ्घात्यपरिवर्तकाख्यानि।

तत्र।

संलापको गभीरोक्तिर्नानाभावरसा मिथः।८४

- 5 यथा वीरचरिते। रामः। अयं स यः किल सपरिवारकार्तिकेयविजयावर्जितेन भगवता
नीललोहितेन परिवत्सरसहस्रान्तेवासिने तुभ्यं प्रसादीकृतः परशुः। परशुरामः। आं राम
दाशरथे स एवायमाचार्यपादानां प्रियः परशुः।

- I.1 शोकः AS2, Hall; विशोकः शोकः AS1, AS3. सत्त्वः Hall; सत्त्वः AS1, AS2, AS3. ऽदयार्जवादिः
AS2; ऽदयार्जवैः AS1, AS3; ऽदयार्हर्षादिः Hall. ऽव्यापारः AS2, Hall; ऽव्यापरः AS1, AS3.
- I.2 संलापोत्थापकसाङ्घात्यः Hall; संलापादीनि AS1, AS3; संलापोत्थापकसाङ्घात्यः AS2.
- I.3 तत्र AS2, Hall; तत्र संलापमाह AS1, AS3.
- I.4 संलापको AS1, AS2, AS3, MD, Hall; संलापो BD3. गभीरोक्तिः AS1, AS2, AS3, MD, Hall; गभीरोक्तिश्च
BD3. ऽरसा मिथः Hall; ऽरसान्वितः AS1, AS3; ऽरसान्मिथः AS2; ऽरसो मिथः BD3, MD; ऽरसात्मकः NPH.
- I.5 किल AS2, Hall; om. AS1, AS3.
- I.6 परशुरामः AS2, AS3, Hall; रामः AS1. आं AS2; आम AS1, AS3; राम Hall.
- I.7 दाशरथे AS2, Hall; दासरथे AS1, AS3.

शस्त्रप्रयोगखुरलीकलहे गणानां
 सैन्यैर्वृतो विजित एव मया कुमारः।
 एतावतापि परिरभ्य कृतप्रसादः
 प्रादादमुं प्रियगुणो भगवान् गुरुर्मे॥¹

5 इत्यादिनानाप्रकारभावरसेन रामपरशुरामयोरन्योन्यगभीरवचसा संलाप इति।

अथोत्थापकः।

उत्थापकस्तु यत्रादौ युद्धायोत्थापयेत् परम्।¹⁰⁵

यथा वीरचरिते।

आनन्दाय च विस्मयाय च मया दृष्टोऽसि दुःखाय वा
 10 वैतृण्यं तु कुतोऽद्य सम्प्रति मम त्वद्दर्शने चक्षुषः।
 त्वत्साङ्गत्यसुखस्य नास्मि विषयः किं वा बहुव्याहतैर्
 अस्मिन् विश्रुतजामदग्न्यविजये बाहौ धनुर्जम्भताम्॥²

1.4 ँगुणो AS2, Hall; ँगणो AS1, AS3.

1.5 ँवचसा AS2, Hall; ँवचसां AS1, AS3. इति AS2, Hall; om. AS1, AS3.

1.6 अथोत्थापकः AS2, Hall; उत्थापकमाह AS1, AS3.

1.7 उत्थापकः AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; उच्छापकः MD. यत्र AS1, AS2, AS3, MD, Hall; यात्र BD3.

1.8 वीरचरिते AS2, Hall; वीरच० As1, AS3.

1.10 तु AS1, AS2, AS3; नु Hall. चक्षुषः AS1, AS3, Hall; चक्षुषोः AS2.

1. MVC 2.34

2. MVC 5.49

अथ साङ्गात्यः ।

मन्त्रार्थदैवशक्त्यादेः साङ्गात्यः सङ्गभेदनम् । ८६

मन्त्रशक्त्या यथा मुद्राराक्षसे राक्षससहायानां चाणक्येन स्वबुद्ध्या भेदनम् । अर्थशक्त्या तत्रैव यथा पर्वतकाभरणस्य राक्षसहस्तगमनेन मलयकेतुसहोत्थायिभेदनम् । दैवशक्त्या तु

5 यथा रामायणे रामस्य दैवशक्त्या रावणाद् विभीषणस्य भेद इत्यादि ।

अथ परिवर्तकः ।

प्रारब्धोत्थानकार्यान्यकरणात् परिवर्तकः । ८७

प्रस्तुतस्योद्योगकार्यस्य परित्यागेन कार्यान्तरकरणं परिवर्तकः । यथा ।

I.1 साङ्गात्यः Hall; संघातमाह AS1, AS3; संघातः AS2.

I.2 साङ्गात्यः Hall; संघात्यः AS1, AS3, MD; संघातः AS2; तथात्यः BD3.

I.3 ०राक्षसे AS2, AS3, Hall; मु० AS1. ०सहायानां AS1, AS2, AS3; ०सहायादीनां Hall. स्वबुद्ध्या AS2, Hall; स्वबुद्ध्या AS1; स्वबुद्ध्या AS3. ०शक्त्या AS2, Hall; ०शक्त्यापि AS1, AS3.

I.4 पर्वतका० AS1, AS3, Hall; पर्वतेश्वरा० AS2. ०गमनेन AS1, AS3, Hall; ०गमने AS2. ०भेदनम् AS1, AS3, Hall; ०भेदनः AS2. दैवशक्त्या तु AS1, AS3, Hall; om. AS2.

I.5 रामा० AS1, AS3, Hall; बालरामा० AS2. रामस्य दैव० AS2, Hall; रामदैव० AS1, AS3. रावणाद् विभीषणस्य भेदः AS1, Hall; रावणविभीषणभेदः AS2; रावणाद् विभीषणस्य भेदः AS3. इत्यादि AS1, AS3, Hall; इति AS2.

I.6 ०वर्तकः AS2, Hall; ०वर्तकमाह AS1, AS3.

I.7 ०त्थान० AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; ०च्छान० MD. ०कार्यान्य० AS1, AS2, AS3, Hall; ०कार्याभ्यत्० BD3; कार्यान्यत् MD. ०करणात् AS2, BD3, MD, Hall; ०करणात् AS1, AS3.

I.8 यथा AS1, AS2, AS3; यथा वीरचरिते Hall.

हेरम्बदन्तमुसलोल्लिखितैकभित्ति-

वक्षो विशाखविशिखव्रणलाञ्छनं मे ।

रोमाञ्चकञ्चुकितमद्भुतवीरलाभाद्

यत् सत्यमद्य परिरब्धुमिवेच्छति त्वाम् ॥¹

5 रामः । भगवन् परिरम्भणमिति प्रस्तुतप्रतीपमेतदित्यादि ।

सात्त्वतीमुपसंहरन्नारभटीलक्षणमाह ।

एभिरङ्गैश्चतुर्धेयं सात्त्वत्यारभटी पुनः ।

मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ।

संक्षिप्तिका स्यात् संफेटो वस्तूत्थानावपातने ॥८८॥

I.1 ऽमुसलो० AS2, Hall; ऽमुखलो० AS1, AS3.

I.3 ऽअद्भुत० AS1, AS3, Hall; ऽअद्भुत० AS2.

I.4 सत्यम् AS2, Hall; सप्तम् AS1, AS3. ऽरब्धुम् Hall; ऽरब्धुम् AS1, AS3; ऽरब्धुम् AS2.

I.5 प्रस्तुत० AS2, Hall; प्रस्तुप० AS1, AS3.

I.7 चतुर्धा AS1, AS3, BD3, MD, Hall; चतुर्द्धा AS2. सात्त्वती Hall; सात्त्वती AS1, AS2, AS3, BD3, MD.

I.8 मायेन्द्र० AS1, AS2, AS3, MD, Hall; मायेन्द्र० BD3. ऽक्रोधोद्भ्रान्तादि० BD3, MD, Hall; ऽक्रोधोद्भ्रान्त्यादि० AS1, AS3; ऽक्रोधोद्भ्रान्तादि० AS2.

I.9 स्यात् AS1, AS3, Hall; स्या AS2; भ्यां BD3; स्यां MD. संफेटो AS1, AS3, BD3, MD, Hall; संफेटो AS2. वस्तूत्थानावपातने AS1, AS3, Hall; वस्तूत्थानावपातने AS2; वस्तूत्थापनपातने BD3; वस्तूच्छापनपातने MD.

माया मन्त्रबलेनाविद्यमानवस्तुप्रकाशनम्। तन्त्रबलेनेन्द्रजालम्।

तत्र संक्षिप्तिका।

संक्षिप्तवस्तुरचना संक्षिप्तिः शिल्पयोगतः।

पूर्वनेतृनिवृत्यान्धे नेत्रन्तरपरिग्रहः ॥८९॥

5 मृदुंशदलचर्मादिद्रव्ययोगेन वस्तुस्थापनं संक्षिप्तिः। यथोदयनचरिते किलिञ्जहस्तिप्रयोगः।

I.1 तन्त्रबलेन AS2; तदेव तन्त्रबलेन AS1; तदेव तन्त्रबलेन AS3; तन्त्रबलात् Hall; इन्द्रजालम् AS2, Hall; ऐन्द्रजालं AS1; ऐन्द्रजालं AS3.

I.2 तत्र AS2, Hall; om. AS1, AS3. संक्षिप्तिका AS2; संक्षिप्तिकामाह AS1, AS3; om. Hall.

I.3 संक्षिप्तिः शिल्पयोगतः AS1, AS2, Hall; संक्षिप्तिः शिल्पयोगतः AS3; संक्षिप्तिशिल्पयोगतः BD3, MD.

I.4 नेतृनिवृत्या AS2, Hall; नेतृनिवृत्या AS1, AS3, MD; नेत्रनिवृत्या BD3. अन्ये नेत्रन्तरं AS2, BD3, MD, Hall; अन्यनेत्रन्तरं AS1, AS3. परिग्रहः AS1, AS2, Hall; परिग्रहः AS3; परिग्रहं BD3, MD.

I.5 Before मृदुंशं AS2 ins. मृदुंशदलचर्मादिद्रव्यिका संक्षिप्तवस्तुरचना संक्षिप्तिः शिल्पयोगतः पूर्वनेतृनिवृत्यान्धे नेत्रन्तरपरिग्रहः . उदयनं AS2, Hall; उदयं AS1, AS3. किलिञ्जं AS2, Hall; किलिञ्जं AS1, AS3.

पूर्वनायकावस्थानिवृत्यावस्थान्तरपरिग्रहमन्ये संक्षिप्तिकां मन्यन्ते। यथा वालिनिवृत्या
सुग्रीवः। यथा च परशुरामस्यौद्धत्यनिवृत्या शान्तत्वापादनं पुण्या ब्राह्मणजातिः¹ इत्यादि।

अथ सम्फेटः।

सम्फेटस्तु समाघातः क्रुद्धसंरब्धयोर्द्वयोः।१०

5 यथा माधवाघोरघण्टयोर्मालतीमाधवे। इन्द्रजित्क्षमणयोश्च रामायणप्रतिबद्धवस्तुषु।

अथ वस्तूत्थापनम्।

1.1 ऽनिवृत्या० AS2, Hall; ऽनिवृत्या० AS1, AS3. मन्यन्ते AS2, Hall; मन्वन्ते AS1, AS3. ऽनिवृत्या Hall;
ऽनिवृत्या AS1, AS2, AS3.

1.2 च AS1, AS3, Hall; om. AS2. परशुरामस्य AS2, Hall; परशुरामरामस्य AS1; धरशुरामरामस्य AS3.
ऽनिवृत्या AS2, Hall; ऽनिवृत्या AS1, AS3. शान्तत्वापादनं Hall; शातत्योपपादनं AS1, AS3; शातत्वोपादानं
AS2. इत्यादि AS1, AS2, AS3; इत्यादिना Hall.

1.3 सम्फेटः Hall; संफेटमाह AS1; संस्फेटः AS2; संकेटमाह AS3.

1.4 सम्फेटः AS1, AS3, BD3, MD, Hall; संस्फेटः AS2. समाघातः AS1, AS2, AS3, MD, Hall; समाप्यातः
BD3. ऽसंरब्धयोः AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; संक्रुद्धयोः MD.

1.5 इन्द्रजित्क्षमणयोः AS2, Hall; इन्द्रलक्ष्मणयोः AS1; इन्द्रक्षमणयोः AS3.

1.6 वस्तूत्थापनम् Hall; वस्तूत्थापनमाह AS1, AS3; वस्तूत्थानं AS2.

मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तूत्थापनमिष्यते । ११

यथोदात्तराघवे ।

जीयन्ते जयिनोऽपि सान्द्रतिमिरब्रातैर्वियद्व्यापिभिर्

भास्वन्तः सकला खेरपि कराः कस्मादकस्मादमी ।

5 एतांश्चोग्रकबन्धकण्ठरुधिरैराध्यायमानोदरा

मुञ्चन्त्याननकन्दरानलमुचस्तीब्रान् खान् फेरवाः ॥

इत्यादि ।

अथावपातः ।

अवपातस्तु निष्क्रामप्रवेशत्रासविद्रवैः । १२

I.1 मायाद्युत्थापितं AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; मायाद्युच्छापितं MD. वस्तूत्थापनम् AS1, AS2, AS3, Hall;

वस्तूच्छापनम् BD3, MD.

I.4 सकला AS1, AS3, Hall; सहसा AS2. कराः AS1, AS3; वः AS2; रुचः Hall.

I.5 एतान् AS2; एताः AS1, AS3, Hall. ँकण्ठं AS1, AS2, AS3; ँरन्ध्रं Hall.

I.6 मुञ्चन्ति AS1, AS3, Hall; मुचन्ति AS2. ँमुचः AS1, AS3, Hall; ँमु AS2. तीब्रान् AS1, AS2, AS3;

तीब्राः Hall. खान् AS1, AS2, AS3; खाः Hall.

I.8 अवपातः AS2, Hall; अवपातमाह AS1; अवयपातमाह AS3.

I.9 निष्क्रामं AS2, Hall; निःक्रामः AS1, AS3; निःक्रामं BD3; निःक्रामः MD.

यथा रत्नावल्याम्।

कण्ठे कृत्तावशेषं कनकमयमधः शृङ्खलादाम कर्षन्

क्रान्त्वा द्वाराणि हेलचलचरणबलत्किङ्किणीचक्रवालः।

दत्तातङ्को गणानामनुसृतसरणिः सम्प्रमादक्षपालैः

5 प्रभ्रष्टोऽयं पुवङ्गः प्रविशति नृपतेर्मन्दिरं मन्दुरातः ॥¹

नष्टं वर्षधरैर्मनुष्यगणनाभावादकृत्वा त्रपाम्

अन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः।

पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं

कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः ॥²

I.1 रत्नावल्याम् Hall; रत्ना० AS1, AS3; रत्ना० द्वितीयांके AS2.

I.2 कृत्ताव० AS1, AS2, AS3; कृत्ताव० Hall. AS1 and AS3 ins. इत्युपक्रम्य after अवशेषम् and AS2 ins. इत्युपक्रम्य after शृङ्खला and om. the rest of the verse.

I.3 ०चल० Ed.; ०वल० Hall.

I.4 गणानाम् Ed.; गजानाम् Hall.

I.6 ०धरैः AS1, AS2, AS3; ०वरैः Hall. After गणनाभावात् AS1 and AS3 ins. इत्यादि and AS2 ins. इत्यन्तं द्वेयं and om. the rest of the verse.

I. RV 2.2

2. RV 2.3

यथा च प्रियदर्शिकायां प्रथमेऽङ्के विन्ध्यकेत्ववस्कन्दे।

उपसंहरति।

एभिरङ्गैश्चतुर्थेयं नार्थवृत्तिरतः परा।

चतुर्थी भारती सा तु वाच्या नाटकलक्षणे ॥

5

कैशिकीं सात्त्वतीं चार्थवृत्तिमारभटीमिति।

पठन्तः पञ्चमीं वृत्तिमौद्गताः प्रतिजानते ॥१३॥

सा तु लक्ष्ये क्वचिदपि न दृश्यते। न चोपयुज्यते रसेषु। हास्यादीनां भारत्यात्मकत्वात्।

I.1 ऽदर्शिकायां AS1, AS2, AS3; ऽदर्शनायां Hall. विन्ध्यं AS2, Hall; मंध्यं AS1, AS3.

I.4 तु AS1, AS3, BD3, MD; अपि AS2, Hall.

I.5 Before कैशिकीं AS1 and AS3 ins. स्पष्टम् as the *Avaloka* on the preceding text. कैशिकीं AS2, Hall; भारतीं AS1, AS3, BD3, MD. सात्त्वतीं Hall; सात्त्वतीं AS1, AS2, AS3, BD3, MD.

I.6 औद्गताः BD3, MD, Hall; औद्गता AS1, AS3; औद्गताः AS2.

I.7 लक्ष्ये AS1, AS3, Hall; लक्ष्ये AS2. च AS2, Hall; om. AS1, AS3. ऽयुज्यते Ed.; ऽपुज्यते AS1, AS2, AS3; ऽपद्यते Hall.

नीरसस्य च काव्यार्थस्याभावात्। तिस्र एवैता अर्थवृत्तयः। भारती तु शब्दवृत्तिरामुखसङ्गतत्वात्
तत्रैव वाच्या।

वृत्तिनियममहा।

शृङ्गारे कैशिकी वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः।

5 रसे रौद्रे सबीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥९४॥

देशभेदभिन्नवेषादिस्तु नायकादिव्यापारः प्रवृत्तिरित्याह।

देशभाषाक्रियावेषलक्षणाः स्युः प्रवृत्तयः।

लोकादेवावगम्यैता यथौचित्यं प्रयोजयेत् ॥९५॥

I.1 नीरसस्य च AS2, Hall; नीरसस्य AS1, AS3. काव्यार्थस्य AS1, AS2, AS3; काव्यार्थस्य च Hall.

शब्दवृत्तिः AS2, Hall; शब्दवृत्तिः AS1; षावृत्तिः AS3. ऽसङ्गतं AS2; ऽसंधानं AS1, AS3; ऽसङ्गं Hall.

I.4 सात्त्वती Hall; सात्त्वती AS1, AS2, AS3, BD3, MD.

I.5 सबीभत्से AS2; सबीभत्स AS1; सबीभस AS3; च बीभत्से BD3, Hall; सबीभत्से MD.

I.6 वेषादिः AS2, Hall; व्देशादिः AS1, AS3. नायकादिव्यापारः प्रवृत्तिः AS2, Hall; नायकव्यापारप्रवृत्तिः
AS1, AS3.

I.7 भाषां AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; भासां MD. वेषं AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; वेषां MD.

लक्षणाः AS1, AS2, AS3, MD, Hall; लक्षमणाः BD3. प्रवृत्तयः AS1, AS2, AS3, MD, Hall; प्रवृत्तमः BD3.

I.8 अवं AS2, Hall; अधिं AS1, AS3, NPH; अतिं BD3; अभिं MD; उपं and अनुं NPH. यथौचित्यं
AS1, AS2, AS3, MD, Hall; यथौचित्यं BD3. प्रयोजयेत् AS2, BD3, MD, Hall; प्रवर्तयेत् AS1; प्रवर्त पुनः

रसे रौद्रे सबीभसयेत् AS3.

तत्र पाठ्यं प्रति विशेषः ।

पाठ्यं तु संस्कृतं नृणामनीचानां कृतात्मनाम् ।

लिङ्गिनीनां महादेव्या मन्त्रिजावेश्ययोः क्वचित् ॥१६॥

क्वचिदिति देवीप्रभृतीनां सम्बन्धः ।

5 स्त्रीणां तु प्राकृतं प्रायः सौरसेन्यधमेषु च ।१७

प्रकृतेरागतं प्राकृतम् । प्रकृतिः संस्कृतं तद्भवं तत्समं देशीत्यनेकप्रकारम् । सौरसेनी मागधी च स्वस्वशास्त्रनियते ।

पिशाचात्यन्तनीचादौ पैशाचं मागधं तथा ।

यद्देश्यं नीचपात्रं च तद्देश्यं तस्य भाषितम् ।

10 कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाव्यतिक्रमः ॥१८॥

I.1 विशेषः AS2, Hall; विशेषमाह AS1, AS3.

I.2 अनीचानां AS2, BD3, MD, Hall; मनीचानां AS1, AS3.

I.5 सौर० AS1, AS2, AS3, NPH; झूर० BD3, Hall; सूर० MD; शौर० NPH.

I.6 प्रकृतेरागतं AS1, AS2, Hall; प्रकृतेरण्तं AS3. प्रकृतिः AS2, Hall; प्राकृतिः AS1, AS3. तद्भवं AS1, AS3, Hall; तद्भवं AS2. सौर० AS1, AS2, AS3; झूर० Hall.

I.7 स्वस्वशास्त्रं AS2; स्वशास्त्रं AS1, Hall; स्वज्ञां AS3.

I.9 यद्देश्यं BD3, MD; यद्देशं AS1, AS2, AS3, Hall. च AS2; तु BD3, MD; यत् AS1, AS3, Hall. तद्देश्यं AS1, BD3, MD; तद्देशं AS2, Hall; तद्देशां AS3. तस्य भाषितम् AS2, BD3, MD, Hall; नीचभाषितं AS1; नीचभाषितां AS3.

I.10 व्यति० AS1, AS2, AS3, MD, Hall; व्यव्यति० BD3.

आमन्त्र्यामन्त्रकौचित्येनामन्त्रणमाह ।

भगवन्तो वरैर्वाच्या विद्वद्देवर्षिलिङ्गिनः ।

विप्रामात्याग्रजाश्चार्या नटीसूत्रभृतौ मिथः ॥१९॥

आर्याविति सम्बन्धः ।

5 रथी सूतेन चायुष्मान् पूज्यैः शिष्यात्मजानुजाः ।

वत्सेति तातः पूज्योऽपि सुगृहीताभिधश्च तैः ॥१००॥

अपिशब्दात् पूज्येन शिष्यात्मजानुजास्तातेति वाच्याः । सोऽपि तैस्तातेति सुगृहीतनामा चेति ।

भावोऽनुगेन सूत्री च मार्षेत्येतेन सोऽपि च ॥१०१॥

सूत्रधारः पारिपार्श्वकेन भाव इति वक्तव्यः । सोऽपि सूत्रिणा मार्ष इति ।

I.1 Before आमन्त्र्य० Hall ins. स्पष्टार्थमेतत् as the Avaloka on the preceding text.

I.3 विप्र० AS1, AS2, AS3, MD, Hall; विप्र० BD3. ऽदेवर्षि० AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; ऽदेवर्षि० MD.

I.5 सूतेन AS1, AS2, MD, Hall; भूतेन AS3, BD3. शिष्यात्मजानुजाः BD3, MD, Hall; शिष्यानुजात्मजाः AS1, AS3; शिष्यात्मजाः AS2.

I.6 च AS1, AS2, AS3, BD3, MD; तु Hall.

I.7 अपि० AS2, Hall; पूज्यैः शिष्यादयो वत्सेति वक्तव्याः तैः शिष्यादिभिः पूज्यस्तातः सुगृहीताभिध इति

वक्तव्यः अपि० AS1, AS3. शिष्यात्मजानुजाः AS2, Hall; शिष्यादयः AS1, AS3. चेति AS2, Hall; इति च AS1, AS3.

I.9 सूत्रधारः ... मार्ष इति AS2, Hall; अनुगेन पारिपार्श्वकेन सूत्री भाव इति तेन च स मार्ष इति वक्तव्यः

AS1, AS3. अपि AS2; च Hall.

देवः स्वामीति नृपतिर्भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः ।

आमन्त्रणीयाः पतिवज् ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः ॥१०२॥

विद्वद्देवादिस्त्रियो भर्तृवदेव देवरादिभिवाच्याः ।

तत्र स्त्रियं प्रति विशेषः ।

5 समा हलेति प्रेष्या च हस्ते वेष्याञ्जुका तथा ।

कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या वा जरती जनैः ।

विदूषकेण भवती राज्ञी चेटी च शब्दते ॥१०३॥

I.1 भट्टेति AS1, AS2, BD3, MD, Hall; भदेति AS3.

I.2 ज्येष्ठं AS1, AS2, AS3, MD, Hall; जेष्ठं BD3.

I.3 विद्वद्देवादिं AS1, AS2, Hall; विद्वद्देवादिं AS3. वदेव देवरादिभिः AS2, Hall; वदेवावरादिभिः AS1, AS3.

I.4 तत्र AS2, AS3, Hall; तत्र तत्र AS1.

I.5 इति AS1, AS2, AS3, Hall; इति च BD3, MD. प्रेष्या AS1, AS3, MD; प्रेष्या AS2, BD3; प्रेष्या Hall. च AS1, AS2, AS3, Hall; om. BD3, MD. वेष्या AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; वेष्या MD. अञ्जुका AS1, AS3, MD, Hall; अञ्जुका AS2; असुका BD3; अर्जुका NPH.

I.6 कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या वा जरती जनैः AS2, Hall; ... पूज्यां ... (the rest as in AS2, Hall) AS1, AS3, BD3, MD; कुट्टिन्यनुगतैः पूज्या अम्बेति युवती जनैः NPH.

I.7 राज्ञी AS1, AS2, AS3, BD3, MD, Hall; राज्ञा NPH. च AS1, AS2, AS3, BD3, MD; इति Hall.

पूज्या जरती अम्बेति। स्पष्टमन्यत्।

चेष्टागुणोदाहृतिसत्त्वभावान्

अशेषतो नेतृदशाविभिन्नान्।

को वक्तुमीशो भरतो न यो वा

5

यो वा न देवः शशिखण्डमौलिः ॥१०४॥

दिङ्मात्रं दर्शितमित्यर्थः।

इति श्रीविष्णुसूनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोके नेतृप्रकाशो नाम द्वितीयप्रकाशः समाप्तः।

I.1 स्पष्टमन्यत् AS2, Hall; om. AS1, AS3.

I.2 ऽसत्त्व० Hall; ऽसत्त्व० AS1, AS2, AS3, BD3, MD.

I.5 वा AS1, AS3, BD3, MD, Hall; वी AS2. ऽमौलिः AS2, Hall; ऽमौलिः इति द्वितीयपरिच्छेदः AS1;

ऽमौलिः श्रीः इति द्वितीयपरिच्छेदः AS3; ऽमौलिः ॥ इति दशरूपके द्वितीयनेतृप्रकाशः BD3; ऽमौलिः इति

दशरूपके द्वितीयो नेतृप्रकाशः MD.

I.6 दिङ्मात्रं दर्शितमित्यर्थः AS2, Hall; स्फुटं AS1; स्फुटं AS3. After इत्यर्थः Hall ins. चेष्टा लीलाद्याः गुणा

विनयाद्याः उदाहृतयः संस्कृतप्राकृताद्या उक्तयः सत्त्वं निर्विकारात्मकं मनो भावः सत्त्वस्य प्रथमो विकारः तेन

हावादयो ह्युपलक्षिताः। but considers this portion to be interpolated.

I.7 श्रीविष्णु० AS2, Hall; विष्णु० AS1, AS3. कृतौ AS1, AS3, Hall; om. AS2. ऽरूपावलोके AS2, Hall;

ऽरूपकावलोके AS1; ऽरूपकालोके AS3. द्वितीयप्रकाशः Hall; द्वितीयः परिच्छेदः AS1, AS2, AS3; समाप्तः

AS2, Hall; om. AS1, AS3.

बहुवक्तव्यतया रसविचारातिलङ्घनेन वस्तुनेतृसानां विभज्य नाटकादिषूपयोगः प्रतिपाद्यते ।

प्रकृतित्वादथान्येषां भूयो रसपरिग्रहात् ।

सम्पूर्णलक्षणत्वाच्च पूर्वं नाटकमुच्यते ॥१॥

उद्दिष्टधर्मकं हि नाटकम् । अनुद्दिष्टधर्माणां प्रकरणादीनां प्रकृतिः । शेषं प्रतीतम् ।

5 तत्र

पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते ।

प्रविश्य तद्वदपरः काव्यार्थं स्थापयेन्नटः ॥२॥

पूर्वं रज्यतेऽस्मिन्निति पूर्वरङ्गो नाट्यशाला । तात्स्थ्यात् प्रथमप्रयोगे व्युत्थापनादौ पूर्वरङ्गता ।

l.1 Before बहुवक्तव्य० AS1 reads across the top of the page एकः पादः समो भूमौ द्वितीयः कुंचितो मनाक् पुरः प्रसारितस्तिर्यग् वैष्णवस्थानकं स्मृतमिति. The verse explains the term वैष्णवस्थानक (l.1, p. 225). AS2 ins. the same verse after स्थापयेत् (l.2, p. 225). बहुवक्तव्य० AS1, Hall; श्री सुंदरी जयति बहुवक्तव्य० AS2; बहुवक्तव्य० AS3. विभज्य नाटकादिषु AS1, AS3, Hall; om. AS2. उपयोगः AS2, Hall; उपयोगं AS1, AS3; प्रतिपाद्यते AS2, Hall; प्रतिपादयति AS1; प्रतियाति AS3.

l.2 अथ AS2, BD3, MD, Hall; अथः AS1, AS3.

l.4 प्रकरणादीनां AS2, Hall; प्रकरणानां AS1, AS3. शेषं AS2, Hall; शेषं तु AS1, AS3.

l.5 तत्र AS2, Hall; om. AS1, AS3.

l.7 प्रविश्य AS1, AS3, BD3, MD, Hall; प्रप्रविश्य AS2. काव्यार्थं स्थापयेत् AS1, AS3, BD3, MD;

काव्यमास्थापयेत् AS2, Hall. Cf. काव्यार्थं स्थापयेत् । ... काव्यार्थस्य स्थापनात् ... in the following Avaloka.

l.8 अस्मिन्निति AS1, AS2, Hall; अस्मिन्निति AS3. नाट्यशाला AS2, AS3, Hall; शाला AS1. तात्स्थ्यात् प्रथमप्रयोगे व्युत्थापनादौ AS2; तत्स्थ्यात् प्रथमप्रयोगे व्युत्थापनादौ AS1, AS3; तत्स्थप्रथमप्रयोगव्युत्थापनादौ Hall.

तं विधाय विनिर्गते प्रथमे सूत्रधारे तद्वदेव वैष्णवस्थानकादिना ¹ प्रविश्यान्यो नटः काव्यार्थं
स्थापयेत्। स च काव्यार्थस्य स्थापनात् स्थापकः सूचनात् सूचकः।

दिव्यमर्त्यं स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः।

सूचयेद्वस्तु बीजं वा मुखं पात्रमथापि वा ॥३॥

5 स स्थापको दिव्यं वस्तु दिव्यो भूत्वा मर्त्यं च मर्त्यरूपो मिश्रं च दिव्यमर्त्ययोरन्यतरो

I.1 प्रथमे सूत्र० AS2; प्रथमसूत्र० AS1, AS3; प्रथमं सूत्र० Hall. स्थानकादिना AS1, AS2, Hall; स्थानकादिना AS3.

I.2 स्थापयेत् AS1, AS3, Hall; स्थापयेत् एकः पादः समो भूमौ द्वितीयः कुञ्चितो मनाक् पुरः प्रसारितस्तिर्यक्
वैष्णवस्थानकं स्मृतं AS2; cf. fn.1 and p. 224 f. काव्यार्थस्य स्थापनात् AS2; काव्यार्थस्थापनात् सूचनात्
AS1, AS3, Hall. स्थापकः AS1, AS2, Hall; स्थपकः AS3. सूचनात् सूचकः AS1, AS2, AS3; om. Hall.

I.3 AS2 om. the portion from दिव्यमर्त्यं up to वस्तु (I.5). At the top of the page another scribe has
added: मर्त्यः स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः सूचयेद्वस्तु बीजं वा मुखं पात्रमथापि वा स स्थापको दिव्यं वस्तु
दिव्यो भूत्वा ; मर्त्यं BD3, MD, Hall; मर्त्यः AS1, AS3. मिश्रमन्यतरः AS1, AS3, BD3, Hall; मिश्रमन्यतरः MD.

I.4 मुखं पात्रम् AS1, AS3, MD, Hall; मुखपात्रम् BD3.

I.5 स स्थापको Hall; संस्थापको AS1, AS3. भूत्वा AS1, AS3, Hall; om. AS2. मर्त्यं च AS1, AS3, Hall;
मर्त्यं वस्तु AS2. मर्त्यरूपो AS1, AS3; मर्त्यो AS2; मर्त्यरूपो भूत्वा Hall. मिश्रं AS2, Hall; दिव्यमर्त्यं AS1,
AS3.

1. Cf. दीर्घपादविक्षेपेण परिक्रमो वैष्णवस्थानकम्। आदिशब्दात् ताण्डवादिना परिक्रमो रौद्रमिति कस्यचित्

टिप्पणी। Hall, p.111 fn. According to Hall, Nārāyaṇa Dīkṣita in his commentary on the

Viddhaśālabhañjikā quotes from NS the following definition of the *vaiṣṇavasthānaka* : यत्र किञ्चिन्नृतौ

पादौ स्यातां मूलप्रसारितौ। वैष्णवं तत्तु निर्दिष्टं स्थानकं विष्णुदैवतम्॥ Hall, Preface, p. 27. Cf. NS 4. 160

and 5. 165.

भूत्वा सूचयेत्। वस्तु बीजं मुखं पात्रं वा। वस्तु यथा।

रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगान्मालामिवाङ्गां गुरोस्

तद्भक्त्या भरतेन राज्यमखिलं मात्रा सहैवोज्झितम्।

तौ सुग्रीवविभीषणावनुगतौ नीतौ परां सम्पदं

5 प्रोद्धत्ता दशकन्धरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ता द्विषः॥¹

बीजं यथा।

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात्।

आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः॥²

मुखं यथा।

I.1 सूचयेत् AS1, AS3, Hall; सूचयेत् AS2. वा AS1, AS3, Hall; om. AS2. वस्तु AS1, AS3, Hall; तत्र वस्तु AS2. यथा AS1, AS2, AS3; यथोदात्तराघवे Hall.

I.3 तद्भक्त्या AS1, AS3, Hall; तद्भक्त्या AS2.

I.5 समस्ता AS2, Hall; समास्ता AS1; समसा AS3.

I.6 यथा AS1, AS2, AS3; यथा रत्नावल्याम् Hall.

I.7 AS1 and AS3 ins. इति after अन्यस्मात् and AS2 ins. इति after अपि and om. the rest of the verse.

1. Ascribed to the उदात्तराघव in Hall and in SD, *vṛtti* under 6.27; MN 9. 113

2. RV 1.6

आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः

प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तः ।

उत्खाय गाढतमसं घनकालमुग्रं

रामो दशास्यमिव सम्भृतबन्धुजीवः ॥1

5 पात्रं यथा ।

तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥2

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।

ऋतुं कञ्चिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ॥४ ॥

I.1 ०निर्मल० AS1, AS3, Hall; ०नीर्मल० AS2.

I.4 ०बन्धुजीवः AS2, Hall; ०बन्धुजीव इति AS1, AS3.

I.5 यथा AS1, AS2, AS3; यथा शाकुन्तले Hall.

I.6 AS1 and AS3 ins. इति शाकुन्तले after ०रागेण and om. the rest of the verse.

I.7 दुष्यन्तः Hall; दृष्यन्तः AS2. ०रंहसा Hall; रंहसा इति AS2.

I.8 प्रसाद्य AS1, AS3, BD3, MD, Hall; प्रासाद्य AS2.

1. SMV p. 226. Quoted also in the *Avaloka* under DR 3.11

2. Śak 1.5

रङ्गस्य प्रसक्तिं काव्यार्थानुगतार्थैः श्लोकैः कृत्वा

औत्सुक्येन कृतत्वरं सहभुवा व्यावर्तमाना हिया

तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः।

दृष्ट्वाग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे सङ्गमे

5 संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवा पातु वः ॥¹

इत्यादिभिरेव भारतीं वृत्तिमाश्रयेत्।

सा तु

भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नराश्रयः।

भेदैः प्ररोचनायुक्तैर्वीथीप्रहसनामुखैः ॥५॥

I.1 प्रसक्तिं AS2; प्रसक्तिं AS1, AS3; प्रशस्तिं Hall. काव्यार्थानुगतार्थैः AS2, Hall; काव्यार्थानुगतैः AS1;

काव्यार्थानुगतैः AS3. श्लोकैः AS2, Hall; om. AS1, AS3.

I.2 AS1, AS2 and AS3 om. the rest of the verse from सहभुवा.

I.6 एव AS2, Hall; इव AS1, AS3.

I.7 सा तु AS2, Hall; तामेवाह AS1, AS3.

I.8 ०प्रायो AS2, BD3, MD, Hall; ०प्रयो AS1, AS3. नराश्रयः AS1, AS2, AS3, MD; नराश्रयाः BD3;

नटाश्रयः Hall.

I.9 प्ररोचना० AS2, BD3, MD, Hall; प्ररोचरा० AS1, AS3. ०प्रहसन० AS1, AS2, AS3, Hall; ०प्रसहन० BD3,

MD.

पुरुषविशेषप्रयोज्यः संस्कृतबहुलो वाक्प्रधानो व्यापारो भारती । प्ररोचनावीथीप्रहसनामुखानि
चास्या अङ्गानि ।

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

उन्मुखीकरणं तत्र प्रशंसातः प्ररोचना । ६

5 प्रस्तुतार्थप्रशंसनेन श्रोतॄणां प्रवृत्त्युन्मुखीकरणं प्ररोचना । यथा ।

श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी

लोके हारि च वत्सराजचरितं नाट्ये च दक्षा वयम् ।

वस्त्वेकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुनर्

मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥¹

I.1 ०विशेष० AS2, Hall; ०विशेष्य० AS1, AS3. ०प्रधानो AS1, AS2, AS3; ०प्रधानो नटाश्रया Hall.

प्ररोचनावीथी० AS1, AS2, AS3; प्ररोचना वीथी० Hall. ०प्रहसनामुखानि AS2, Hall; ०प्रहसनमुखादीनि AS1;
०प्रहसनमुखादीनि AS3.

I.2 अस्याः AS2; अस्य AS1, AS3; अस्याम् Hall.

I.5 प्रस्तुतार्थ० AS2, Hall; प्रकृतार्थ० AS1, AS3. ०प्रशंसनेन AS2, Hall; ०प्रसंसनेन AS1; ०प्रसंसनेन AS3.
प्रवृत्त्युन्मुखी० Hall; प्रवृत्त्युन्मुखी० AS1, AS3; प्रत्युन्मुखी० AS2. यथा AS1, AS2, AS3; यथा रत्नावल्याम् Hall.

I.6 AS1 and AS3 ins. इति रत्नावल्यां after कविः and om. the rest of the verse.

I.7 दक्षा Hall; क्षा AS2.

I.8 वाञ्छित० Hall; वञ्छित० AS2.

I.9 मद्भाग्योप० Hall; मद्भाग्योप० AS2.

वीथी प्रहसनं चापि स्वप्रसङ्गेऽभिधास्यते ।

वीथ्यङ्गान्यामुखाङ्गत्वादुच्यन्तेऽत्रैव तत् पुनः ॥७॥

सूत्रधारो नटीं ब्रूते मार्षं वाथ विदूषकम् ।

स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदामुखम् ॥८॥

5 प्रस्तावना वा तत्र स्युः कथोद्धातः प्रवृत्तकम् ।

प्रयोगातिशयश्चाथ वीथ्यङ्गानि त्रयोदश ॥९॥

तत्र कथोद्धातः ।

I.1 प्रहसनं AS1, AS2, AS3, MD, Hall; प्रसहनं BD3. अभि० AS1, AS2, AS3, MD, Hall; अपि० BD3.

I.2 वीथ्यङ्गानि AS1, AS2, AS3, MD, Hall; विथ्यङ्गानि BD3. आमुखाङ्ग० AS2, BD3, MD, Hall; अमुखाङ्ग० AS1, AS3. उच्यन्ते AS1, AS3, BD3, MD, Hall; प्रोच्यन्ते AS2.

I.3 नटीं AS1, AS3, BD3, MD, Hall; टीं AS2. मार्षं AS1, AS3, BD3, MD, Hall; मारिषं AS2. अथ AS1, AS3, BD3, MD, Hall; om. AS2.

I.4 स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि AS1, AS3, MD, Hall; स्वकार्यप्रस्तुताक्षेपि AS2; स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपे BD3. चित्रोक्त्या AS1, AS2, AS3, MD, Hall; चित्रोक्त्या BD3. यत् AS1, AS2, AS3, MD, Hall; य BD3.

I.5 वा AS2, BD3, MD, Hall; om. AS1, AS3. कथोद्धातः प्रवृत्तकम् AS2, BD3, MD, Hall; कथोद्धातप्रवृत्तकम् AS1, AS3.

I.7 तत्र कथोद्धातः AS2, Hall; कथोद्धातमेव सभेदमाह AS1, AS3.

स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिणः ।

गृहीत्वा प्रविशेत्पात्रं कथोद्धातो द्विधैव सः ॥१०॥

तत्र वाक्यं यथा रत्नावल्याम् । यौगन्धरायणः । द्वीपादन्यस्मादपि 1 इति । वाक्यार्थं यथा वेणीसंहारे । सूत्रधारः ।

- 5 निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणाम्
नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह केशवेन ।
रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च
स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः समृत्याः ॥2

I.1 स्वेति० ... वा AS1, AS2, AS3, BD3, MD, Hall; वाक्यं वाक्यार्थमथवा प्रस्तुतं NPH. वृत्त० AS1, AS2, BD3, MD, Hall; वृत्ता० AS3. वाक्यम् AS1, AS2, AS3, MD, Hall; कामम् BD3. अर्थं AS2, AS3, BD3, MD, Hall; अथ AS1.

I.2 एव AS1, AS2, AS3, MD, Hall; इव BD3.

I.3 तत्र AS1, AS2, AS3; om. Hall. रत्नावल्याम् Hall; रत्नावली AS1, AS3; रत्ना० प्रथमेके AS2. यौगन्ध० Hall; om. AS1, AS3; यौगं AS2. द्वीपादन्य० AS1, AS3, Hall; द्विपोदन्य० AS2.

I.4 वेणीसंहारे Hall; वेण्यां प्र० AS1; वेणी० प्रथमेके AS2; वेण्यां प्रथमेके AS3. सूत्रधारः Ed.; om. AS1, AS3; सूत्र० AS2; भीमः Hall. Cf. Introduction, p. xii, fn. 3.

I.5 AS2 om. the portion from निर्वाण० up to भीमः (p 232, I.1). वैर० AS1, AS3; वैरि० Hall.

I.6 नन्दन्तु ... समृत्याः (I.8) Hall; om. AS1, AS3.

1. RV p 13. Refers to RV 1.6

2. VS 1.7

इत्युक्तेः भीमः ।

लाक्षागृहानलविषान्नसमाप्रवेशैः

प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।

आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः

5 स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्रः ॥¹

अथ प्रवृत्तकम् ।

कालसाम्यसमाक्षिप्तप्रवेशः स्यात् प्रवृत्तकम् ॥११॥

प्रवृत्तकालसमानगुणवर्णनया सूचितपात्रप्रवेशः प्रवृत्तकम् । यथा ।

I.1 इत्युक्तेः AS1; इत्युक्ते AS3; ततोऽर्थेनाह Hall. The following verse together with the preceding one

illustrates वाक्यार्थ which stands for अर्थ in DR. 3.10. The कथोद्धात is of two kinds only. Cf.

कथोद्धातो द्विधैव सः op. cit. See fn 3, Introduction, p. xii. भीमः AS3, Hall; भीम AS1.

I.3 ऽनिचयेषु AS1, AS3, Hall; ऽनिचयेषु AS2. च AS1, AS3, Hall; व AS2. AS1 and AS3 ins. इति

इत्यादिना after प्रहृत्य and om. the rest of the verse.

I.4 आकृष्ट Hall; कृष्ट AS2.

I.5 भवन्तु Hall; भवन्ति AS2.

I.7 ऽसमाक्षिप्तप्रवेशः BD3, MD, Hall; ऽसमाक्षेपप्रवृत्तः AS1, AS3; ऽसमाक्षिप्तः प्रवेशः AS2.

आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः

प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तः ।

उत्खाय गाढतमसं घनकालमुग्रं

रामो दशास्यमिव सम्भूतबन्धुजीवः ॥¹

5 ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो रामः ।

अथ प्रयोगातिशयः ।

एषोऽयमित्युपक्षेपात् सूत्रधारप्रयोगतः ।

पात्रप्रवेशो यत्रैष प्रयोगातिशयो मतः ॥१२॥

यथा एष राजेव दुष्यन्त 2 इति ।

1.1 आसादितप्रकट° AS2, Hall; आसादिनिप्रकट° AS1; आसादिनिप्रट° AS3. AS1 and AS3 ins. इति मुखोदाहरणपद्यं after निर्मल and om. the rest of the verse.

1.2 शरत्° Hall; सरत्° AS2. After कान्तः AS2 ins. इत्यादि and om. the rest of the verse.

1.5 यथानिर्दिष्टो AS1, AS3, Hall; यथोद्दिष्टो AS2.

1.8 यत्रैष AS1, AS2, AS3, MD, Hall; यत्रैव BD3.

1.9 दुष्यन्त AS1, AS2, Hall; दुष्यन्ति AS3.

1. Cf. fn. 1, p. 227.

2. Śāk 1.5

अथ वीथ्यङ्गानि ।

उद्धात्यकावलगिते प्रपञ्चत्रिगते छलम् ।

वाक्केल्यधिबले गण्डमवस्यन्दितनालिके ।

असत्प्रलापव्याहारमृदवानि त्रयोदश ॥१३॥

5 तत्र

गूढार्थपदपर्यायमाला प्रश्नोत्तरस्य वा ।

यत्रान्योन्यं समालापो द्वेधोद्धात्यं तदुच्यते ॥१४॥

गूढार्थं पदं तत्पर्यायश्चेत्येवं माला । प्रश्नोत्तरं चेत्येवं वा माला । द्वयोरुक्तिप्रत्युक्तौ तद्

I.1 वीथ्यङ्गानि AS2, Hall; वीथ्यङ्गान्याह सार्द्धेन AS1, AS3.

I.2 उद्धात्यकावलगिते AS2, Hall; उद्धात्यकालगिते AS1, AS3; उद्धात्यकावगलिते BD3, MD.

I.3 वाक्केल्यधिबले Hall; वाक्केल्यधिबले AS1, AS2, AS3, MD; वाक्केल्याधिबले BD3.

I.5 तत्र AS2, Hall; तत्रोद्धात्यद्वैविध्यमाह AS1, AS3.

I.6 प्रश्नोत्तरस्य AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; प्रश्नोत्तरस्य MD.

I.7 अन्योन्यं समालापो AS1, Hall; अन्योन्यसमालापे AS2; अन्योन्यं समालो AS3; अन्योन्यसमालोपे BD3; अन्योन्यं समालापे MD. द्वेधोद्धात्यं BD3, MD, Hall; द्वेधाद्धात्यं AS1, AS3; द्विधोद्धात्यं AS2.

I.8 गूढार्थं पदं AS2, Hall; गूढपदं AS1, AS3. इत्येवं माला AS1, AS3, Hall; इति माला AS2. चेत्येवं AS2,

Hall; वेत्येवं AS1, AS3. उप्रत्युक्तौ AS2, Hall; उप्रत्युक्ती AS1, AS3.

द्विविधमुद्धात्यकम्। तत्राद्यं विक्रमोर्वष्यां यथा।¹ विदूषकः। भो वअस्स को एसो कामो जेण
तुमं पि दूमिज्जसि। सो किं पुरिसो आदु इत्थिअ त्ति। राजा। सखे

मनोजातिरनाधीना सुखेष्वेव प्रवर्तते।

स्नेहस्य ललितो मार्गः काम इत्यभिधीयते ॥

5 विदूषकः। एवं पि ण जाणे। राजा। वयस्य इच्छाप्रभवः सः। विदूषकः। किं जो जं
इच्छदि सो तं कामेदि त्ति। राजा। अथ किम्। विदूषकः। ता जाणिदं जहाहं

सूवआरसालाए भोअणं इच्छामि।²

द्वितीयं यथा पाण्डवानन्दे।

I.1 उद्धात्यकम् AS1, AS3, Hall; उद्धात्यम् AS2. विदूषकः AS2, Hall; विदू० AS1, AS3. कामो AS1, AS2, AS3; कामा Hall.

I.2 पि AS1, AS3, Hall; वि AS2. दूमिज्जसि AS1, AS2, AS3; दूमिज्जसे Hall. AS1 and AS3 ins.

इत्युपक्रम्य after दूमिज्जसि and om. up to कामेदि त्ति (I.6). सो Hall; om. AS2. आदु Hall; अहवा AS2.

I.5 पि Hall; वि AS2. सः AS2; स इति Hall. विदूषकः Hall; विदू० AS2. जो जं Hall; जं जो AS2.

I.6 इच्छदि Hall; इच्छेदि AS2. विदूषकः Hall; विदू० AS1, AS2, AS3. जहाहं AS1, AS2, AS3; जह अहं Hall.

I.7 सूव० AS1, AS2, AS3; सूअ० Hall; भोअणं इच्छामि Hall; भोअणमिच्छामीत्यंतं AS1, AS3; भोअणं इच्छेमि AS2.

1. The following extract (Hall pp. 115 - 116) is not found in the VU, but the stanza मत्तानां कुसुमसेन
etc. (Hall p. 117, DR p. 238) is. Hall seems to be somewhat confused; cf. Hall, Preface, p. 35 fn.

This extract is quoted from a *vīthī* called *Mālatikā*; cf. *ŚPR* pp. 872 - 873.

2. भो वयस्य क एष कामो येन त्वमपि दूयसे। स किं पुरुषोऽथवा स्त्रीति। ... एवमपि न जाने। ... किं
यो यदिच्छति स तत् कामयतीति। ... तज्ज्ञातं यथाहं सूपकारशालायां भोजनमिच्छामि। (Skt.)

का श्लाघ्या गुणिनां क्षमा परिभवः को यः स्वकुल्यैः कृतः

किं दुःखं परसंश्रयो जगति कः श्लाघ्यो य आश्रीयते ।

को मृत्युर्व्यसनं शुचं जहति के यैर्निर्जिताः शत्रवः

कैर्विज्ञातमिदं विराटनगरे छत्रस्थितैः पाण्डवैः ॥

5 अथावलगितम् ।

यत्रैकत्र समावेशात्कार्यमन्यत्प्रसाध्यते ।

प्रस्तुतेऽन्यत्र वान्यत्स्यात्तच्चावलगितं द्विधा ॥१५॥

तत्राद्यं यथोत्तरचरिते समुत्पन्नवनविहारगर्भदोहदायाः सीताया दोहदकार्येऽनुप्रवेश्य

1.1 श्लाघ्या Hall; श्लाघा AS1, AS2, AS3.

1.3 निर्जिताः AS1, AS2, Hall; निताः AS3.

1.4 पाण्डवैः AS2, Hall; पाण्डवैः यथा मुद्राराक्षसे क्रूरग्रहः सकेतुरिति पद्ये गूढार्थपदपर्यायरूपमुद्धात्यकं AS1, AS3.

1.5 अथावलगितम् AS2, Hall; अवलगितमाह AS1, AS3.

1.6 समावेशात् AS1, AS3, BD3, MD, Hall; मावेशात् AS2.

1.7 प्रस्तुते AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; प्रस्तुतो MD. अन्यत्र AS1, AS3, BD3, MD, Hall; यत्र AS2. अन्यत् AS2, BD3, MD, Hall; अन्य AS1, AS3. ंलगितं AS1, AS2, AS3, Hall; ंगलितं BD3, MD.

1.8 तत्राद्यं AS2, Hall; अन्यकार्येऽन्यत्रान्यकार्यकरणं अन्यकार्यप्रसंगात्प्रकृतकार्यसिद्धिश्चावलगितं तत्राद्यं AS1,

AS3. ंकार्ये AS2, Hall; ंकार्येऽन्यत्रा AS1, AS3. ंप्रवेश्य AS2; ंप्रविश्य Hall; om. AS1, AS3.

जनापवादादरण्ये त्यागः। द्वितीयं यथा छलितरामे। रामः। लक्ष्मण तातवियुक्तामयोध्यां
विमानस्थो नाहं प्रवेष्टुं शक्नोमि। तदवतीर्य गच्छामि।

कोऽपि सिंहासनस्याधः स्थितः पादुकयोः पुरः।

जटावानक्षवलयी चामरी च विराजते॥

5 इति भरतदर्शनकार्यसिद्धिः।

अथ प्रपञ्चः।

असद्भूतं मिथः स्तोत्रं प्रपञ्चो हास्यकृन्मतः॥१६॥

असद्भूतेनार्थेन पारदार्यादिनैपुण्यादिना यान्योन्यस्तुतिः स प्रपञ्चः। यथा कर्पूरमञ्जर्याम्।

भैरवानन्दः।

I.1 तात० AS1, AS2, Hall; ता० AS3.

I.4 वलयी AS1, AS2, AS3; व्माली च Hall.

I.5 ऽसिद्धिः AS2, Hall; ऽसिद्धिः यथा मुद्रा० गृहकृत्यप्रसंगेन क्रूरग्रहः सकेतुरिति प्रस्तावनारूपकार्यसिद्धिः AS1, AS3.

I.6 अथ प्रपञ्चः AS2, Hall; प्रपञ्चमाह AS1, AS3.

I.7 असद्भूतं मिथः स्तोत्रं AS1, AS2, AS3, NPH; असद्भूतमिथःस्तोत्रं BD3, MD, Hall.

I.8 व्दार्यादिनैपुण्यादिना AS2, Hall; व्दार्यादिषु नैपुण्यादिना AS1, AS3. व्मञ्जर्याम् AS1, AS3, Hall; व्मञ्जर्य
प्र० जवनिकायां AS2.

I.9 भैरवानन्दः AS1, Hall; भैरवा० AS2; भैरवानन्दः AS3.

रण्डा चण्डा दिक्खिदा धम्मदारा मज्जं मंसं पिज्जए खज्जए अ ।

भिव्खा भोज्जं चम्मखण्डं च सेज्जा कोलो धम्मो कस्स णो होइ रम्मो ॥¹

अथ त्रिगतम् ।

श्रुतिसाम्यादनेकार्थयोजनं त्रिगतं त्विह ।

5 नटादित्रितयालापः पूर्वरङ्गे तदिष्यते ॥१७॥

यथा विक्रमोर्वश्याम् ।

मत्तानां कुसुमरसेन षट्पदानां

शब्दोऽयं परभृतनाद एष धीरः ।

I.1 AS1 and AS3 ins. इति यथा मुद्रा० गुणवत्युपायनिलये इति सूत्रधारेण असद्भूतस्त्रीप्रशंसनात्प्रपञ्चः after चण्डा and om. the rest of the verse. खज्जए अ Hall; खज्ज AS2.

I.2 खण्डं Hall; खं AS2. होइ Hall; भादि AS2.

I.3 अथ त्रिगतम् AS2, Hall; त्रिगतमाह AS1, AS3.

I.4 योजनं AS2, BD3, MD, Hall; गमनं AS1, AS3.

I.5 नटादि० AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; नरादि० MD.

I.7 रसेन AS2, Hall; रसेषु AS1, AS3. After रसेषु AS1 and AS3 ins. इति शब्दत्रयवर्णनं यथा मुद्रा० गुणवसुपायनिलये इति पद्ये शरद्धार्यानीतिरूपार्थत्रयसत्त्वात्रिगतं and om. the rest of the verse.

1. Karpūramañjaṇī of Rājasekhara, 1. 23; ed. Manomohan Ghosh, University of Calcutta, 1939;

रण्डा चण्डा दीक्षिता धर्मदारा मद्यं मांसं पीयते खाद्यते च । भिक्षा भोज्यं चर्मखण्डं च शय्या कौलो धर्मः कस्य न भवति रम्यः ॥ (Skt.)

कैलासे सुरगणसेविते समन्तात्

किन्नर्यः कलमधुराक्षरं प्रगीताः ॥¹

अथ छलनम्।

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य छलना छलम् ॥१८॥

5 यथा वेणीसंहारे पञ्चमेऽङ्के। भीमार्जुनौ।

कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानि

राजा दुःशासनादेर्गुरुनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम्।

I.2 किन्नर्यः Hall; किन्नर्यः AS2.

I.3 अथ छलनम् AS2, Hall; छलनमाह AS1, AS3.

I.4 विलोभ्य AS2, BD3, MD, Hall; विलोभ्यः AS1, AS3. छलना AS1, AS3, MD, Hall; छलनात् AS2, BD3, NPH.

I.5 वेणीसंहारे Hall; वेण्यां AS1; वेणी० AS2; om. AS3. पञ्चमेऽङ्के AS2; पके AS1; अंके AS3; om. Hall.

I.6 द्यूतच्छलानां Hall; द्यूतछलानां AS1, AS2, AS3. After द्यूतछलानां AS1 ins. इति। य। मु।

उपरत्पतिभगवान् चन्द्र इत्यादि and AS3 ins. इति यथामुद्रा। (the rest as in AS1) and om. the rest of the verse.

I.7 गुरुनुज० Hall; गुरुनुज० AS2. मित्रम् Hall; मित्रः AS2.

कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः

क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत पुरुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः ॥¹

अथ वाक्केली।

विनिवृत्त्यास्य वाक्केली द्विस्त्रिः प्रत्युक्तितोऽपि वा।१९

- 5 अस्येति वाक्यस्य प्रक्रान्तस्य साकाङ्क्षस्य विनिवर्तनं वाक्केली। द्वित्रा वा उक्तिप्रत्युक्तयः।
तत्राद्या यथोत्तरचरिते। वासन्ती।

1.1 °केशोत्तरीय° Hall; °वेषोत्तरीय° AS2. °व्यपनयन° Hall; °व्यनयन° AS2. °पटुः Hall; °मरुत् AS2.

दासाः Hall; दासः AS2.

1.2 पुरुषा Hall; नरुषा AS2.

1.3 अथ वाक्केली Hall; वाक्केलिमाह AS1, AS3; अथ वाक्केलिः AS2.

1.4 वाक्केली AS1, AS3, MD, Hall; वाक्केलिः AS2; वाक्केली BD3. द्विस्त्रिः प्रत्युक्तितो Hall; द्विस्त्रिः

प्रत्युक्तितो AS1, AS3; द्विस्त्रिप्रत्युक्तितो AS2; द्विस्त्रिः प्रत्युक्तयो BD3, MD.

1.5 प्रक्रान्तस्य AS1, AS3, Hall; प्रस्तुतस्य AS2. वाक्केली AS1, AS3, Hall; वाक्केलिः AS2. द्वित्राः AS1, AS2, AS3; द्वित्रिः Hall.

1.6 आद्या AS2, AS3, Hall; आद्याः AS1. यथा AS2, Hall; om. AS1, AS3. °चरिते AS1, AS3, Hall;

°चरिते तृतीयेके AS2.

त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं

त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्ग।

इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां

तामेव शान्तमथवा किमतः परेण ॥1

- 5 उक्तिप्रत्युक्तितो यथा रत्नावल्याम्। विदूषकः। भोदि मअणिए मं पि एदं चच्चरिं
सिक्खावेहि। मदनिका। हदास ण क्खु एसा चच्चरी दुवदिखण्डअं क्खु एदम्। विदूषकः।
भोदि किं एदिणा खण्डेण मोदआ करीअन्ति। मदनिका। ण हि पढीअदि क्खु एदमित्यादि।2

I.1 मे AS1, AS2, Hall; om. AS3.

I.2 नयनयोः AS1, AS2, Hall; नययोः AS3.

I.5 रत्नावल्याम् Hall; रत्ना० AS1, AS3; रत्ना० प्रथमेके AS2. विदूषकः Hall; विदू० AS1, AS2 AS3. मअणिए AS2, Hall; अमणिए AS1, AS3. मं AS2, Hall; ममं AS1, AS3. पि AS2, Hall; वि AS1, AS3. चच्चरिं AS1, AS3, Hall; चच्चरिअं AS2.

I.6 AS1 and AS3 ins. इत्युपक्रम्य after सिक्खावेहि and om. up to करीअन्ति (I.7). मदनिका Hall; मदनि० AS2. क्खु Hall; खु AS2. दुवदिखण्डअं Hall; दुवदीखंड AS2. क्खु Hall; खु AS2. विदूषकः Hall; विदू० AS2.

I.7 एदिणा Hall; इमिणा AS2. मोदआ Hall; मेदआ AS2. मदनिका AS1, AS3, Hall; मद० AS2. ण हि AS1, AS3, Hall; om. AS2. पढीअदि AS2, AS3, Hall; पदीअदि AS1. इत्यादि AS2, Hall; इत्यन्तं यथा मुद्रा० आर्ये तिष्ठतु तावदान्नानियोग इति साकांक्षस्य वाक्यस्य निवर्तनात् AS1; ... मुद्रारा० ... आनातियोग ... (the rest as in AS1) AS3.

1. URC 3.26

2. RV p. 30; भवति मदनिके मामप्येतां चर्चरीं शिक्षय। ... हताश न खल्वेषा चर्चरी। द्विपदीखण्डकं खल्वेतत्। ... भवति किमेतेन खण्डेन मोदकाः क्रियन्ते। ... न हि पठ्यते खल्वेतत्। (Skt.)

अथाधिबलम्।

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्धयाधिबलं भवेत्।२०

यथा वेणीसंहारे पञ्चमेऽङ्के। अर्जुनः।

5

सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतैस्ते

तृणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः।

रणशिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य

प्रणमति पितरौ वां मध्यमः पाण्डुपुत्रः॥¹

इत्युपक्रमे। राजा। अरे नाहं भवानिव विकल्थनाप्रगल्भः। किन्तु

I.1 अथाधिबलम् Ed.; अधिबलमाह AS1, AS3; अथाधिबलो AS2; अथाधिबलम् Hall.

I.2 °वाक्याधिक्योक्तिः AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; °वाक्याद्विक्योक्तिः MD. अधिबलम् AS2, BD3; अधिबलम् AS1, AS3, MD, Hall.

I.3 वेणीसंहारे Hall; वेण्यां AS1, AS3; वेणी° AS2. पञ्चमेऽङ्के AS2; पके AS1; अंके AS3; om. Hall. अर्जुनः AS1, AS3, Hall; अर्जुनः उपगम्य तात अंबा AS2.

I.4 °जयाशा AS1, AS2, Hall; °जयासा AS3. AS1 and AS3 om. the rest of the verse.

I.7 मध्यमः पाण्डुपुत्रः Hall; फाल्गुनः पाण्डवोयम् AS2.

I.8 °क्रमे AS1, AS3, Hall; °क्रम्य AS2.

द्रक्ष्यन्ति न चिरात्सुप्तं बान्धवास्त्वां रणाङ्गणे ।

मद्गदाभिन्नवक्षोस्थिवेणिकाभङ्गभीषणम् ॥¹

इत्यन्तेन भीमदुर्योधनयोरन्योन्यवाक्यस्याधिक्योक्तिरधिबलम् ।

अथ गण्डः ।

5 गण्डः प्रस्तुतसम्बन्धिभिन्नार्थं सहसोदितम् । २१

यथोत्तरचरिते । रामः ।

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयोर्

असावस्याः स्पर्शो वपुषि बहलश्चन्दनरसः ।

I.1 द्रक्ष्यन्ति AS2, Hall; इक्ष्यति AS1, AS3. AS1 and AS3 ins. इति after सुप्तम् and om. the rest of the verse.

I.3 इत्यन्तेन AS2, Hall; एतदन्त्येन AS1, AS3. अधिबलम् AS2; अधिवलं यथा मु० नेपथ्ये क एष मयि स्थिते चंद्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति इत्यादि AS1; ... यथा मुद्रारा० (the rest as in AS1) AS3; अधिवलम् Hall.

I.4 अथ गण्डः AS2, Hall; गण्डमाह AS1, AS3.

I.5 भिन्नार्थं सहसा AS1, AS2, AS3, MD, Hall; भिन्नार्थसहसा BD3. उदितम् AS2, AS3, BD3, MD, Hall; उदितिम् AS1.

I.6 ऽचरिते AS1, AS3, Hall; ऽचरिते प्रथमेके AS2.

I.7 गेहे AS2, Hall; गहै AS1, AS3.

I.8 बहलः AS2, Hall; बहुलः AS1, AS3.

अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः

किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥1

प्रविश्य प्रतीहारी। देव उवत्थिदो। रामः। अयि कः। प्रतीहारी। देवस्स आसण्णपरिचारओ
दुम्मुहो इति। 2

5 अथावस्यन्दितम्।

रसोक्तस्यान्यथा व्याख्या यत्रावस्यन्दितं हि तत्।२२

I.1 बाहुः कण्ठे Hall; वाहुः कंठे AS1, AS3; कंठे बाहुः AS2. ०मसृणो AS2, Hall; ०मशृणो AS1, AS3.

I.3 उवत्थिदो AS2; उवट्ठिदो AS1; उवदिदो AS3; उअत्थिदो Hall. प्रतीहारी Hall; प्रती० AS1, AS2, AS3.

देवस्स Hall; देवस्य AS1, AS3; ०म. AS2. आसण्ण० AS2, Hall; आमन्० AS1, AS3.

I.4 दुम्मुहो AS1, AS3, Hall; दुम्मुहो देअस्स AS2. इति AS2, Hall; इति यथा मु० क्रूरग्रहः सकेतुरिति

चाणक्यस्य सहसोदितं प्रस्तुतस्य चंद्रग्रहस्य विरोधि गण्डं AS1, AS3.

I.5 अवस्यन्दितम् AS2, Hall; अवस्यन्दितमाह AS1, AS3.

I.6 रसोक्तस्यान्यथा व्याख्या AS2, Hall; यथौक्तस्यान्यथा व्याख्या AS1; यथोक्तस्यान्यथा व्याख्या AS3;

रक्तोस्योक्तो -- व्याख्या BD3; रसोक्तस्याव्याख्या MD. अवस्यन्दितं AS1, AS3, MD, Hall; अवस्यदित

AS2; अवश्यंहितं BD3. हि AS2, BD3, MD, Hall; तु AS1, AS3.

1. URC 1.38; MN 4.28

2. देव उपस्थितः। ... देवस्यासन्नपरिचारको दुर्मुखः। (Skt.)

यथा छलितरामे। सीता। जाद कल्लं खु तुम्हेहिं अजुज्झाए गन्तव्वं। तहिं सो राआ
विणएण प्पसादइव्वो। लवः। अम्ब किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यम्। सीता। जाद
सो क्खु तुम्हाणं पिता। लवः। किमावयोः रघुपतिः पिता। सीता। साशङ्कम्। जाद ण
खु परं तुम्हाणं सअलाए ज्जेव पुहवीए इति।¹

5 अथ नालिका।

I.1 जाद AS1, AS3, Hall; जाद लव AS2. कल्लं AS2, Hall; कल्लं AS1, AS3. खु AS1, AS2, AS3; क्खु
Hall. तुम्हेहिं Hall; तुम्हेहिं AS1, AS2, AS3. अजुज्झाए Hall; अवज्जाए AS1, AS3; अउज्जाए AS2. तहिं
AS2, Hall; तहिं AS1, AS3.

I.2 विणएण AS1, AS3, Hall; णअण AS2. प्पसादइव्वो AS2; प्रणइदव्वो AS1, AS3; णमिदव्वं Hall. अम्ब
AS2, Hall; अंक AS1, AS3. राजोपजीविभ्यां AS2, Hall; राजोपजीविभ्यां AS1, AS3.

I.3 सो AS1, AS3, Hall; एसो AS2. क्खु AS1, AS3, Hall; om. AS2. तुम्हाणं Hall; तुम्हाणं AS1, AS2,
AS3. रघुपतिः पिता AS1, AS3, Hall; पिता रघुपतिः AS2. साशङ्कम् AS2, Hall; om. AS1, AS3.

I.4 खु AS1, AS2, AS3; क्खु Hall. परं AS1, AS3, Hall; om. AS2. तुम्हाणं Hall; तुम्हाणं AS1, AS2,
AS3. सअलाए AS2, Hall; असलाए AS1, AS3. ज्जेव Hall; ज्जेअ AS1, AS3; om. AS2. पुहवीए AS1,
AS3, Hall; पुहवीए वि AS2. इति AS2, Hall; इति यथा मु सनामोमौर्यन्दोद्विषदभियोग

इत्यवर्ततिरसावेशादुक्तान्यथाव्याख्यानं AS1; यथा मुद्रा° ... (the rest as in AS1) AS3.

I.5 अथ नालिका AS2, Hall; नालिकामाह AS1, AS3.

1. जात कल्यं खलु युवाभ्यामयोध्यायां गन्तव्यम्। तत्र स राजा विनयेन प्रसादयितव्यः। ... जात स खलु
युवयोः पिता। ... जात न खलु परं युवयोः सकलाया एव पृथिव्याः। (Skt.)

सोपहासनिगूढार्था नालिकैव प्रहेलिका।२३

यथा मुद्राराक्षसे। चरः। हंहो बहण मा कुप्प। किं पि तुह उअज्झाओ जाणादि।

किं पि अहारिसा जणा जाणन्ति। शिष्यः। मूढ किमस्मदुपाध्यायस्य सर्वज्ञतामपहर्तुमिच्छसि।

चरः। जदि दे उवज्झाओ सव्वं जाणादि ता जाणादु दाव कस्स चन्दो अणभिप्पेदो त्ति।

- 5 शिष्यः। किमनेन ज्ञातेन भवति इत्युपक्रमे। चाणक्यः। अये चन्द्रगुप्तादपरक्तान् पुरुषान् जानामीत्युक्तं भवति।

अथासत्प्रलापः।

असम्बद्धकथाप्रायोऽसत्प्रलापो यथोत्तरः।२४

I.1 ष्हासनिगूढार्था AS1, AS3, BD3, MD; ष्हासा निगूढार्था AS2, Hall.

I.2 मुद्राराक्षसे AS2, Hall; मुद्रा० AS1; मुद्राः AS3. For the portion from चरः up to भवति (I.6), AS1 and AS3 substitute the following: नटी अज्ज को उण धरणीओचरो भविअ चंद गहादो अभिरक्खदीति इयं नालिका. बहण Ed.; बंभण AS2; वहण Hall. पि Hall; वि AS2. जाणादि Hall; णादि AS2.

I.3 पि Hall; वि AS2. अहारिसा AS2; अम्हारिसा Hall. मूढ AS2; om. Hall. सर्वज्ञताम् AS2; सर्वज्ञत्वम् Hall. अपहर्तुम् Hall; उपहर्तुम् AS2.

I.4 जदि AS2; यदि Hall. अणभिप्पेदो Hall; अणभिप्पदो AS2.

I.5 अये AS2; om. Hall.

I.8 यथोत्तरः AS1, AS3, BD3, MD, Hall; यथोत्तरः AS2; यथोत्तरं NPH.

1. MR pp. 16-17. हंहो ब्राह्मण मा कुप्य। किमपि तवोपाध्यायो जानाति। किमप्यस्मादृष्ट्वा जना जानन्ति।

... यदि त उपाध्यायः सर्वं जानाति तज्जानातु तावत् कस्य चन्द्रोऽनभिप्रेत इति। (Skt.)

ननु चासम्बद्धार्थत्वेऽसङ्गतिर्नाम वाक्यदोष उक्तः। तन्न। उत्स्वप्रायितमदोन्मादशैशवादीनाम्
असम्बद्धप्रलापत्वस्यैव विभावत्वात्। यथा।

अर्चिष्मन्ति विदार्य वक्त्रकुहराण्यासृक्कतो वासुकेर्

अङ्गुल्या विषकर्बुरान् गणयतः संस्पृश्य दन्ताङ्कुरान्।

5 एकं त्रीणि नवाष्ट सप्त षडिति प्रध्वस्तसंख्याक्रमा

वाचः क्रौञ्चरिपोः शिशुत्वविकलाः श्रेयांसि पुष्पान्तु वः॥¹

यथा च।

- l.1 चासम्बद्धार्थं Hall; चासंवद्धार्थं AS1; चसंबद्धार्थं AS2; चासंवद्धार्थं AS3. उक्तः AS2, Hall; इति वाच्यं AS1, AS3. तन्न AS2, Hall; om. AS1, AS3. उत्स्वप्रायितं AS2, Hall; उत्स्वप्राइयितं AS1, AS3.
- l.2 असम्बद्धं AS2, Hall; असंवद्धं AS1, AS3. प्रलापत्वस्यैव AS1, AS3; प्रलापितैव AS2, Hall. विभावत्वात् AS1, AS3. विभावः AS2, Hall.
- l.3 कुहराणि AS1, AS2, Hall; कुहराणि AS3. आसृक्कतो AS1, AS2, Hall; आसृक्कतो AS3.
- l.4 कर्बुरान् AS2, Hall; कर्बुरान् AS1; कर्बुरा AS3; गणयतः AS1, Hall; आणयतः AS2; णयतः AS3.
- l.5 प्रध्वस्तं AS3, Hall; प्रध्वास्तं AS1; व्यत्यस्तं AS2. क्रमा AS2, AS3, Hall; क्र AS1.
- l.6 रिपोः AS2, AS3, Hall; रिपो AS1. विकलाः AS2, AS3, Hall; विकला AS1. पुष्पान्तु AS2, AS3, Hall; पुष्पान्तु AS1.

हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिस्तस्यास्तया हता ।

विभावितैकदेशेन स्तेयं यदभियुज्यते ॥¹

यथा च ।

भुक्ता हि मया गिरयः स्नातोऽहं वह्निना पिबामि नमः ।

5 हरिहरहिरण्यगर्भा मत्पुत्रास्तेन नृत्यामि ॥²

अथ व्याहारः ।

अन्यार्थमेव व्याहारो हास्यलोभकरं वचः । २५

I.2 स्तेयं AS2, AS3; स्तेहं AS1; देयं Hall.

I.3 च AS1, AS2, AS3; वा Hall.

I.4 भुक्ता AS1, AS3, Hall; भुक्त AS2. हि AS2, Hall; om. AS1, AS3. मया AS2, Hall; मया हि AS1, AS3. नमः AS1, AS2, AS3; वियत् Hall.

I.5 नृत्यामि AS2, Hall; नृत्यामि यथा मुद्रा किं मेघकुटुंबकमनुगृहीतमित्यादि AS1, AS3.

I.6 अथ व्याहारः AS2, Hall; व्याहारमाह AS1, AS3.

I.7 व्याहारो AS1, AS2, AS3, MD, Hall; न्याहारो BD3. ०लोभ० AS1, BD3, MD, Hall; ०लाभ० AS2; ०लेभ० AS3.

1. VU 4. 33

2. Unidentified stanza.

यथा मालविकाग्निमित्रे लास्यप्रयोगावसाने। मालविका निर्गन्तुमिच्छति। विदूषकः। मा दाव
उवएससुद्धा गमिस्ससीत्युपक्रमे। गणदासः। विदूषकं प्रति। आर्य उच्यतां यस्त्वया क्रमभेदो
लक्षितः। विदूषकः। पढमं पओसे बम्हणस्स पूआ भोदि। सा तर लङ्घिदा। मालविका स्मयते।
इत्यादिना नायकस्य विश्रब्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हास्यलोभकारिणा वचनेन व्याहारः।

5 अथ मृदवम्।

दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृदवं हि तत्। २६

यथा शाकुन्तले।

1.1 विदूषकः Hall; विदू० AS1, AS3; विदूष० AS2.

1.2 उवएससुद्धा Hall; वच्च उवएससुद्धा AS1, AS3; कच्चपओओवदेसमुद्धा AS2.

1.3 विदूषकः AS2, Hall; विदू० AS1, AS3. पढमं AS2, Hall; पढम AS1, AS3. पओसे AS2; पपओए AS1,
AS3; पच्चूसे Hall. बम्हणस्स Ed.; वम्हणस्स AS1, Hall; बंलणस्स AS2; वाहणस्स AS3. पूआ AS2, Hall;
पूजा AS1, AS3. तर AS2, Hall; तुए AS1, AS3. मालविका Hall; माल० AS1, AS2, AS3.

1.4 विश्रब्ध० Hall; विश्रब्ध० AS1, AS3; विश्रब्ध० AS2. वचनेन AS2, Hall; वचसा AS1, AS3. व्याहारः
AS2, Hall; व्याहारः यथा मुद्रा० सूत्रधारः कथयतु किं निमित्तोयं पाकविशेषारंभ इत्यादि AS1; ...सूत्रधारः ...
इत्वादि (the rest as in AS1) AS3.

1.5 अथ मृदवम् Hall; मृदवमाह AS1, AS3; अथ मृदवम् AS2.

1.6 गुणा गुणा AS2, BD3, MD, Hall; गुणा २ AS1, AS3.

1.7 शाकुन्तले AS1, AS3, Hall; शाकुन्तले द्वितीयेके AS2.

1. MA pp. 29 - 31; मा तावदुपदेशसुद्धा गमिष्यसि।... प्रथमं प्रदोषे ब्राह्मणस्य पूजा भवति। सा तया लङ्घिता।

(Skt.)

मेदच्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः
 सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ।
 उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले
 मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग् विनोदः कुतः ॥1

5 इति मृगयादोषस्य गुणीकारः ।

यथा वा ।

सततमनिर्वृतमानसमायाससहस्रसङ्कटकिष्टम् ।
 गतनिद्रमविश्वासं जीवति राजा जिगीषुरयम् ॥2

इति राज्यगुणस्य दोषीभावः ।

10 उभयं वा ।

I.1 मेदच्छेद° Hall; मेदच्छेद° AS1, AS3; मेदच्छेद° AS2. AS1 and AS3 om. the rest of the verse from लघु.

I.2 सत्त्वानाम् Hall; सत्त्वानाम् AS2. अपि लक्ष्यते AS2; उपलक्ष्यते Hall.

I.5 मृगयादोषस्य AS1, AS3, Hall; मृगयाक्षेपस्य AS2.

I.6 यथा वा AS2; यद्वा AS1, AS3; यथा च Hall.

I.7 °सङ्कट° AS2; °कट° AS1, AS3; °सङ्कल° Hall.

I.9 दोषीभावः AS2, Hall; दोषाभावः AS1, AS3.

I.10 वा AS1, AS3, Hall; च AS2.

1. Śak 2.5

2. Unidentified stanza.

सन्तः सच्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवन्त्रणाः
 सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवन्ति दुःखं सदा ।
 अव्युत्पन्नमतिः कृतेन न सता नैवासता व्याकुलो
 युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयो धन्यो जनः प्राकृतः ॥¹

5 इति प्रस्तावनाङ्गानि ।

एषामन्यतमेनार्थं पात्रं वाक्षिप्य सूत्रभृत् ।

प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रपञ्चयेत् ॥२७॥

तत्र

I.1 सच्चरितोदय० AS2, Hall; सच्चरितोद० AS1, AS3.

I.2 जीवन्ति AS1, AS3, Hall; जीवति AS2.

I.3 अव्युत्पन्न० AS2, Hall; अव्युत्पन्न० AS1, AS3. व्याकुलो AS1, AS3, Hall; व्याअलो AS2.

I.4 प्राकृतः AS2, Hall; प्राकृतः यथा मुद्रा० क्रियतां ब्राह्मणानुद्दिश्य पाकः चन्द्रोपरागं प्रति तु केनापि

विप्रलब्धसि इति वृथा पाकारभस्य गुणीकरणं AS1; ... विप्रलब्धसि ... (the rest as in AS1) AS3.

I.6 वा AS1, AS3, BD3, MD; च AS2, Hall. ०भृत् AS1, AS2, AS3, MD, Hall; ०कृत् BD3.

I.7 प्रस्तावनान्ते AS2, AS3, BD3, Hall; प्रस्तोवनाते AS1; प्रस्थावनाते MD. ततो AS1, AS2, BD3, MD,

Hall; ततो AS3. वस्तु AS1, AS2, AS3, MD, Hall; यस्तु BD3.

I.8 तत्र AS2, Hall; om. AS1, AS3.

1. Unidentified stanza.

अभिगम्यगुणैर्युक्तो धीरोदात्तः प्रतापवान् ।

कीर्तिकामो महोत्साहस्त्रय्यास्त्राता महीपतिः ॥

प्रख्यातवंशो राजर्षिर्दिव्यो वा यत्र नायकः ।

तत्प्रख्यातं विधातव्यं वृत्तमत्राधिकारिकम् ॥२८॥

- 5 यत्रेतिवृत्ते सत्यवागविकत्थनत्वादिनीतिशास्त्रप्रसिद्धाभिगामिकादिगुणयुक्तो रामायण-
महाभारतादिप्रसिद्धो धीरोदात्तो राजर्षिर्दिव्यो वा नायकः तत्प्रख्यातमेवात्र नाटके
आधिकारिकं वस्तु विधेयमिति ।

- I.1 अभिगम्य० AS1, AS2, AS3, BD3, MD, Hall; अभिगामि० and अधिगम्य० NPH. धीरोदात्तः प्रताप० AS2, BD3, MD, Hall; धीरोदात्तप्रताप० AS1; धीरोदात्तप्रताप० AS3.
- I.2 कीर्तिकामो AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; कार्तिकामे MD. महोत्साह० AS1, BD3, MD, Hall; महोत्साह० AS2; महोत्सा AS3; त्राता AS1, AS2, AS3, MD, Hall; तोता BD3.
- I.3 दिव्यो AS2, MD, Hall; दिव्ये AS1, AS3; दिव्यौ BD3. नायकः AS2, AS3, MD, Hall; नायक AS1, BD3.
- I.4 वृत्तमत्राधि० AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; वृत्तमात्राधि० MD.
- I.5 अविकत्थनत्वादि० AS2; अविकत्थनादि० AS1, AS3; असंवादकारि० Hall; cf. DR 2.6. ंगामिकादि० AS2, Hall; ंरामिकादि० AS1, AS3. ंगुण० AS1, AS2, Hall; ंगु० AS3.
- I.6 वा Hall; om. AS1, AS3; व AS2. ंप्रख्यातम् AS2, AS3, Hall; ंप्रत्याख्यातम् AS1.

यत्तत्रानुचितं किञ्चिन्नायकस्य रसस्य वा ।

विरुद्धं तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥२९॥

यथा छद्मना वालिवधो मायुराजेनोदात्तराघवे परित्यक्तः । वीरचरिते तु रावणसौहृदेन वाली
रामवधार्थमागतो रामेण हत इत्यन्यथा कृतम् ।

5 आद्यन्तमेवं निश्चित्य पञ्चधा तद्विभज्य च ।

खण्डशः सन्धिसंज्ञांश्च विभागानपि खण्डयेत् ॥३०॥

अनौचित्यरसविरोधपरिहारपरिशुद्धं कृतसूचनीयदर्शनीयवस्तुविभागं फलानुसारेणोपकृप्तबीजबिन्दु-

I.1 यत्तत्र AS1, AS3, BD3, Hall; यत्र तु AS2; यत्रात्र MD. किञ्चित् AS2, BD3, MD, Hall; किञ्चि AS1, AS3.

I.2 अन्यथा AS1, AS2, BD3, MD, Hall; अन्यन्यथा AS3.

I.3 तु AS1, AS3, Hall; om. AS2.

I.4 कृतम् AS2; कृतः AS1, AS3, Hall.

I.5 आद्यन्तम् AS1, AS2, AS3, MD, Hall; आद्यन्ताम् BD3. एवं निश्चित्य AS1, AS2, AS3, Hall; अवनिश्चित्य BD3; एवं निश्चित्य MD.

I.6 संज्ञांश्च AS2, MD, Hall; संज्ञांश्च AS1, AS3; संज्ञांश्च BD3. विभागान् AS1, AS2, AS3, Hall; भागान् BD3, MD. अपि AS1, AS2, AS3; अपि च BD3, MD.

I.7 अनौचित्यं AS2, Hall; अग्रौचित्यं AS1, AS3. शुद्धं कृतं AS1, AS2, AS3; शुद्धीकृतं Hall.

सूचनीयदर्शनीयवस्तुं AS2, Hall; सूचनीयवस्तुं AS1, AS3. विभागं फलानुं AS1, AS2, AS3;

विभागफलानुं Hall. कृप्तं Ed.; कृप्तं AS1, AS3, Hall; कृप्तं AS2. बीजं Hall; बीजं AS1,

AS2, AS3. बिन्दुं AS2, Hall; बिन्दुं AS1, AS3.

पताकाप्रकरीकार्यलक्षणार्थप्रकृतिकं पञ्चावस्थानुगुण्येन पञ्चधा विभजेत्। पुनरपि चैकैकस्य
भागस्य द्वादश त्रयोदश चतुर्दशेत्येवमङ्गसंज्ञान् सन्धीनां विभागान् कुर्यात्।

चतुःषष्टिश्च तानि स्युरङ्गानीत्यपरं तथा।

पताकावृत्तमप्यूनमेकाद्यैरनुसन्धिभिः।

5 अङ्गान्यत्र यथालाभमसन्धिं प्रकरीं न्यसेत् ॥३१॥

अपरमपि प्रासङ्गिकमिति वृत्तमेकाद्यैरनुसन्धिभिर्न्यूनमिति। प्रधानेति वृत्तादेकद्वित्रिचतुर्भिरनुसन्धिभिरूनं
पताकेति वृत्तं न्यसनीयम्। अङ्गानि च प्रधानाविरोधेन यथालाभं न्यसनीयानि। प्रकरीवृत्तं
त्वपरिपूर्णसन्धि विधेयम्।

I.1 पञ्चावस्था० AS1, AS3, Hall; पञ्चावस्था० AS2. गुण्येन AS2, Hall; गुण्येन पुनः AS1, AS3. अपि
चैकैकस्य Hall; अप्येकैकस्य AS1; अपि चैकैकस्य AS2; अप्येकस्य AS3.

I.2 भागस्य AS1, AS3, Hall; om. AS2. संज्ञान् AS1, AS2; संज्ञा AS3; संज्ञानां Hall.

I.3 च AS1, AS2, AS3, BD3, MD; तु Hall.

I.4 पताका० AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; पता० MD.

I.6 इतिवृत्तम् AS1, AS2, Hall; इतिवृत्तम् AS3. एकाद्यैरनु० AS2, Hall; एकाद्यैरनु० AS1; एकाद्यैरनु० AS3.
सन्धिभिरूनं AS2; सन्धिभिरूपं AS1, AS3; सन्धिभिर्नूनं Hall.

I.7 प्रधानाविरोधेन AS1, AS2, AS3; प्रधानाविरोधे Hall. प्रकरीवृत्तं AS1, AS2, AS3; प्रकरीतिवृत्तं Hall.

तत्रैवं विभक्ते

आदौ विष्कम्भकं कुर्यादङ्कं वा कार्ययुक्तितः ॥३२॥

इयमत्र कार्ययुक्तिः ।

अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तुविस्तरम् ।

5 यदा सन्दर्शयेच्छेषं कुर्याद्विष्कम्भकं तदा ॥३३॥

यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते ।

आदावेव तदाङ्कः स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः ॥३४॥

स च

I.1 विभक्ते AS2, Hall; विभक्ते सति कार्ययुक्तितोऽङ्कं कुर्यात् AS1, AS3.

I.2 अङ्कं AS2, BD3, MD, Hall; अङ्कं AS1, AS3. व्युक्तितः AS1, AS2, AS3, Hall; व्युक्तिभिः BD3, MD.

I.3 इयमत्र कार्ययुक्तिः AS2, Hall; कार्ययुक्तिस्तु AS1, AS3.

I.5 कुर्यात् AS2, BD3, MD, Hall; कुर्यात् AS1, AS3.

I.6 मूलात् AS1, AS2, BD3, MD, Hall; शूलात् AS3.

I.7 ऽक्षेपः AS1, AS2, AS3, Hall; ऽक्षेपिः BD3, MD. ऽसंश्रयः AS1, AS3, BD3, MD, Hall; ऽसंयुतः AS2.

I.8 स च Hall; अङ्कमाह AS1, AS3; स तु AS2.

प्रत्यक्षनेतृचरितो बिन्दुव्याप्तिपुरस्कृतः ।

अङ्को नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः ॥३५॥

रङ्गप्रवेशेन साक्षान्निर्दिश्यमाननायकव्यापारो बिन्दूपक्षेपार्थपरिमितोऽनेकप्रयोजनसंविधान-
रसाधिकरण उत्सङ्ग इवाङ्कः ।

5 तत्र च

अनुभावविभावाभ्यां स्थायिना व्यभिचारिभिः ।

गृहीतमुक्तैः कर्तव्यमङ्गिनः परिपोषणम् ॥३६॥

अङ्गिन इत्येवाङ्गिरसस्थायिनः संग्रहात् स्थायिनेति रसान्तरस्थायिनो ग्रहणम् । गृहीतमुक्तैः
परस्परव्यतिकीर्णैरित्यर्थः ।

I.1 ऽनेतृ० AS1, AS2, AS3, MD, Hall; ऽनेत्र० BD3. बिन्दु० BD3, Hall; बिंदु० AS1, AS2, AS3, MD.

ऽपुरस्कृतः AS2, BD3, MD, Hall; ऽपुरसरः AS1; ऽपुरःसरः AS3.

I.2 ऽप्रकारार्थसंविधान० AS2, MD, Hall; ऽप्रकारोर्थसंविधान० AS1, AS3; ऽप्रकारार्थः संविधान० BD3.

I.3 ऽप्रवेशेन AS1, AS2, AS3; ऽप्रवेशे Hall. ऽव्यापारो AS3, Hall; ऽव्यापार- AS1; ऽव्यपारो AS2. ऽबिन्दूप०
Hall; बिन्दूप० AS1, AS2, AS3. ऽपरिमितो AS2, AS3, Hall; ऽपरितो AS1.

I.4 ऽकरण Hall; ऽकरणे AS1, AS3; ऽकरणाश्रयः प्रवेशे तत् AS2.

I.5 तत्र च AS2, Hall; om. AS1, AS3.

I.6 स्थायिना AS2, BD3, MD, Hall; स्थायिनां AS1, AS3.

I.7 ऽमुक्तैः AS1, AS2, BD3, MD, Hall; ऽमुक्तैः AS3.

I.8 अङ्गिन AS1, AS2, Hall; अङ्गिभ AS3. इत्येव AS1, AS3; इति AS2; एव Hall. संग्रहात् AS1, AS3, Hall;

संग्रहः AS2. स्थायिना AS2, Hall; स्थाइनः AS1, AS3. ऽस्थायिनो AS2, Hall; ऽस्थ्यइनं AS1; ऽस्थ्यइनो AS3.

न चाति रसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत् ।

रसं वा न तिरोदध्याद्वस्त्वलङ्कारलक्षणैः ॥३७॥

कथासन्ध्यङ्गोपमादिलक्षणैर्भूषणादिभिः ।

एको रसोऽङ्गीकर्तव्यो वीरः शृङ्गार एव वा ।

5 अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कुर्यान्निर्वहणेऽद्भुतम् ॥३८॥

यत्तु रसान्तरस्थायिनेत्यनेनैव रसान्तराणामङ्गत्वमुक्तं तत्तु यत्र रसान्तरस्थायी

I.1 दूरं विच्छिन्नतां AS1, AS2, AS3, Hall; दूरविच्छिन्नता BD3; दूरविच्छिन्नतां MD.

I.2 लक्षणैः AS2, Hall; लक्षणः AS1, AS3; भूषणैः BD3, MD.

I.3 Hall reads कथासन्ध्यङ्गोपमादिलक्षणैर्भूषणादिभिः as the *Avaloka* on the preceding text. AS1 and AS3 read अन्यैर्वाकैस्तथासन्ध्यङ्गोपमालक्षणैर्भूषणादिभिः as part of the text; अन्यैर्वाकैस्तथा ... (the rest as in AS1 and AS3) AS2; BD3 and MD om. the whole line. Hall's reading is an incomplete sentence and as such makes very little sense. Since it reads like half an *anustubh*, it could easily be part of the text. Had Dhanika written this line to explain वस्त्वलङ्कारलक्षणैः in the previous line, he would have phrased his *Avaloka* like वस्त्वलङ्कारलक्षणैः कथासन्ध्यङ्गोपमादिलक्षणैर्भूषणादिभिरिति यावत् or वस्त्वलङ्कारलक्षणैः सन्ध्यङ्गैर्भूषणादिभिश्चेति शेषः or something similar to indicate that he had added सन्ध्यङ्ग and भूषण to make the meaning of वस्त्वलङ्कारलक्षणैः clearer. The reading अन्यैर्वाकैस्तथा सन्ध्यङ्गोपमालक्षणैर्भूषणादिभिः might have been created by a versifier out of कथासन्ध्यङ्गोपमादिलक्षणैर्भूषणादिभिः . I. 6, p. 258 will make a complete *anustubh* .

I.4 एको AS1, AS3, BD3, MD, Hall; एको AS2. वा AS1, AS2, AS3, MD, Hall; च BD3.

I.5 सर्वे AS1, AS2, AS3, MD, Hall; सर्वे BD3. निर्वहणे AS1, AS2, AS3, MD, Hall; निर्वहणे BD3.

I.6 यत्तु AS1, AS2, AS3; ननु च Hall. तत्तु AS2, AS3; तु AS1; तत्र Hall. स्थायी AS1, AS2, Hall; स्थायी AS3.

स्वानुभावविभावव्यभिचारियुक्तो भूयसोपनिबध्यते तत्र रसान्तराणामङ्गत्वम् । केवलस्थाय्युपनिबन्धे
तु स्थायिनोऽङ्गव्यभिचारितैव ।

दूराध्वानं वधं युद्धं राज्यदेशादिविप्लवम् ।

संरोधं भोजनं स्नानं सुरतं चानुलेपनम् ॥

5 अम्बरग्रहणादीनि प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत् ।

अङ्गैरवनिबध्नीयान्नैवाङ्गेन कदाचन ॥३९॥

अङ्गैरवनिबध्नीयात् प्रवेशकादिभिरेव सूचयेदित्यर्थः ।

I.1 ०भावविभावव्यभिचारि० AS2, Hall; ०भावव्यभिचारि० AS1; ०भावव्यभिचारि० AS3. ०निबध्यते AS2, Hall;
०निबध्यते AS1, AS3. केवल० AS1, AS3, Hall; तत्र केवल० AS2. ०निबन्धे AS2, Hall; ०निबन्धने AS1, AS3.

I.2 अङ्गव्यभि० AS2; अङ्गव्यभि० AS1, AS3; व्यभि० Hall. ०चारितैव AS2, Hall; ०चारि (some obliterated
letters) AS1; ०चारितैवेति AS3.

I.3 ०विप्लवम् AS1, AS2, AS3, MD, Hall; ०विषण्वम् BD3.

I.4 स्नानं AS2, BD3, MD, Hall; स्नानं AS1, AS3.

I.5 अम्बर० AS2, BD3, Hall; अम्बर० AS1, AS3, MD; अस्त्रस्य NPH. प्रत्यक्षाणि AS1, AS3, BD3, MD, Hall;
प्रत्यक्षोणि AS2. निर्दिशेत् AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; निर्दिशेत् MD.

I.6 अङ्गैरवनिबध्नीयात् Ed.; अङ्गैरवनिबध्नीयात् AS1, AS3; नैव Ed.; नैव AS1, AS3; AS2, BD3, MD and
Hall om. the whole line. AS1 and AS3 justifiably read this line as part of the text. In the following

Avaloka Dhanika explains the portion अङ्गैरवनिबध्नीयात् as प्रवेशकादिभिरेव सूचयेदित्यर्थः . The

Avaloka would seem irrelevant, if the portion अङ्गैरवनिबध्नीयात् did not occur in the preceding text.

Cf. गृहीतमुक्तैः परस्परव्यतिकर्णैरित्यर्थः *Avaloka* on गृहीतमुक्तैः DR 3. 36. The line also supplies the
second half of the *anuṣṭubh* mentioned in I.3 ff, p. 257.

I.7 अङ्गैः Ed.; अङ्गे AS2; अङ्गैः Hall. अवनिबध्नीयात् Ed.; निबध्नीयात् AS2; उपनिबध्नीत Hall. AS1 and
AS3 om. the whole line.

नाधिकारिवधं क्वापि त्याज्यमावश्यकं न च।४०

अधिकृतनायकवधं प्रवेशकादिनापि न सूचयेत्। आवश्यकं तु देवपितृकार्याद्यवश्यमेव क्वचित् कुर्यात्।¹

एकाहाचरितैकार्थमित्थमासन्ननायकम्।

5 पात्रैस्त्रिचतुरैरङ्कं तेषामन्तेऽस्य निर्गमः ॥४१॥

एकदिवसप्रवृत्तैकप्रयोजनसम्बद्धमासन्ननायकमबहुपात्रप्रवेशमङ्कं कुर्यात्। तेषां पात्राणामस्य

I.1 ँकारि० AS1, AS2, AS3, MD, Hall; ०कारि० BD3. आवश्यकं AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; वश्यकं MD. न च AS1, AS2, AS3, Hall; च न BD3, MD.

I.2 अधिकृतनायकवधं AS1, Hall; अधिवृत्तनायकवधं च AS2; अधिकृवधं AS3. प्रवेशकादिना AS2, Hall; प्रवेशादिना AS1, AS3; अपि AS1, AS3, Hall; om. AS2; न AS1, AS3, Hall; om. AS2. ०कार्यादि AS1, AS3, Hall; कार्यादि तद् AS2.

I.4 एकाहाचरितैकार्थम् Hall; एकाहचरितैकार्यं AS1, AS3; एकाहचरितैकार्कम् AS2; एकाद्वाचरितैकार्थम् BD3, MD; एकाहाचरितैः कार्यम् NPH. इत्थम् BD3, Hall; कुर्यात् AS1, AS3; इथम् AS2; इच्छम् MD.

I.5 पात्रैः AS2, BD3, MD, Hall; पात्रैः AS1, AS3. त्रिचतुरैः AS2, BD3, MD, Hall; त्रिचतुरैः AS1, AS3. अङ्कं AS1, AS2, AS3, Hall; अंकः BD3, MD. अस्य AS1, AS2, AS3, Hall; च BD3, MD.

I.6 ०सम्बद्धम् Hall; ०संबंधं AS1, AS3; ०संबंधाम् AS2. अबहु० AS2, Hall; अबहु० AS1, AS3. अङ्कं AS2, Hall; अंकुं AS1, AS3. अस्य Ed.; मस्य AS1, AS3; om. AS2; अवश्यम् Hall.

1. Cf. देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् *Taittirīyopaniṣat* 1.11.1

अङ्गस्यान्ते निर्गमः कार्यः।

पताकास्थानकान्यत्र बिन्दुरन्ते च बीजवत्।

एवमङ्काः प्रकर्तव्याः प्रवेशादिपुरस्कृताः।

पञ्चाङ्गमेतदवरं दशाङ्कं नाटकं परम् ॥४२॥

5 इत्युक्तं नाटकलक्षणम्।

अथ प्रकरणे वृत्तमुत्पाद्यं लोकसंश्रयम्।

अमात्यविप्रवणिजामेकं कुर्याच्च नायकम् ॥

धीरप्रशान्तं सापायं धर्मकामार्थतत्परम्।

शेषं नाटकवत्सन्धिप्रवेशकरसादिकम् ॥४३॥

I.2 AS2 ins. the portion from कास्थानकानि up to अवरं (I.4) between अमात्यविप्रव and णिजामेकं

(I.7). बिन्दुः Hall; बिन्दुः AS1, AS3; बिन्दुम् BD3; बिन्दुम् AS2, MD. अन्ते AS2, BD3, MD, Hall; अन्त्ये

AS1; अन्त्य AS3. बीजं BD3, Hall; बीजं AS1, AS2, AS3, MD.

I.3 प्रकर्तव्याः AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; प्रवृत्तव्याः MD.

I.4 After परम् BD3 and MD ins. इति नाटकलक्षणम्.

I.5 नाटकलक्षणम् AS2, Hall; नाटकं सलक्षणं AS1, AS3.

I.8 सापायं धर्मं AS2, Hall; सापायं धर्मं AS1, AS3; सापायधर्मं BD3, MD; सापायं धर्मं NPH.

कविस्वबुद्धिविरचितमितिवृत्तं लोकसंश्रयमनुदात्तामात्याद्यन्यतमं धीरप्रशान्तनायकं
विपदन्तरितार्थसिद्धिं कुर्यात् प्रकरणे। मन्त्री अमात्य एव। सार्थवाहो वणिग्विशेष एवेति।
स्पष्टमन्यत्।

नायिका तु द्विधा नेतुः कुलस्त्री गणिका तथा।

5 क्वचिदेकैव कुलजा वेश्या क्वपि द्वयं क्वचित्॥

कुलजाभ्यन्तरा बाह्या वेश्या नातिक्रमोऽनयोः।

आभिः प्रकरणं त्रेधा सङ्कीर्णं धूर्तसङ्कुलम्॥४४॥

वेशो भृतिः। सोऽस्या जीवनमिति वेश्या। तद्विशेषो गणिका। यदुक्तम्।

I.1 कवि० AS1, AS2; कविः AS3; इति। कवि० Hall. °स्वबुद्धि० Ed.; °स्वबुद्धि० AS1, AS2; स्वबुद्धि० AS3;
°बुद्धि० Hall. इतिवृत्तं AS1, AS2, Hall; इतितिवृत्तं AS3. अनुदात्तामात्य० AS1, AS2, AS3; अनुदात्तममात्य०
Hall. °तमं धीर० AS1, AS2, AS3; °तमधीर० Hall. °शान्तनायकं AS2; Hall; °शान्तं नायकं AS1, AS3.

I.4 नायिका AS2, AS3, BD3, MD, Hall; ननायिका AS1. तु AS1, AS3, BD3, MD, Hall; च AS2.

I.5 द्वयं क्वचित् AS2, BD3, MD, Hall; द्वयं कचित् AS1; द्वयं क्वक्वचित् AS3.

I.6 बाह्या वेश्या AS2, BD3, Hall; बाह्यावेश्या AS1, AS3; बाह्या वेश्या MD.

I.7 प्रकरणं AS1, AS2, BD3, MD, Hall; प्रकरणं AS3. त्रेधा AS2, AS3, BD3, MD, Hall; त्रेधा AS1. धूर्तसङ्कुलं
AS2, AS3, Hall; धूर्तसङ्कुलं AS1; धूर्तलक्षणं इति प्रकरणं BD3, MD.

I.8 भृतिः AS2, Hall; भृति AS1, AS3. जीवनम् AS2, Hall; ज्जीवनम् AS1, AS3. यत् AS2, Hall; तथा च
AS1, AS3.

आभिरभ्यर्थिता वेश्या रूपशीलगुणान्विता ।

लभते गणिकाशब्दं स्थानं च जनसंसदि ॥¹

एवं च कुलजा वेश्या उभयमिति त्रेधा प्रकरणे नायिका । यथा कुलजैव पुष्पदूषितके ।

वेश्यैव तरङ्गदत्ते । ते द्वे अपि मृच्छकटिकायामिति । कितवद्युतकारादिधूर्तसङ्कुलं तु

5 मृच्छकटिकावत् सङ्कीर्णप्रकरणमिति ।

अथ नाटिका ।

लक्ष्यते नाटिकाप्यत्र सङ्कीर्णान्यनिवृत्तये । ४५

I.1 अभ्यर्चिता AS1, AS2, AS3; अभ्यर्थिता Hall.

I.2 शब्दं AS2, Hall; शब्दं AS1; शब्दं AS3. स्थानं AS2, AS3, Hall; स्यात् AS1. संसदि AS2, Hall; संसदि AS1; संसदिति AS3.

I.3 त्रेधा AS2, AS3, Hall; त्रे AS1. प्रकरणे AS2, AS3, Hall; प्रकरणे AS1. The two examples, कुलजैव पुष्पदूषितके and वेश्यैव तरङ्गदत्ते (I.4), have been transposed in AS2 and Hall. कुलजैव AS2, AS3, Hall; कुलजैव AS1. दूषितके Hall; दूषितके AS1, AS3; दूषितके AS2.

I.4 ते द्वे अपि Ed.; तदुभयम् AS1, AS3; द्वे अपि AS2; ते द्वेऽपि Hall. द्यूतं AS2, AS3, Hall; द्यूतं AS1. कारादिधूर्तं Hall; कारादिधूर्तं AS1; कारादि धूर्तं AS3; कारादिविचेटकं AS2.

I.5 कटिका AS1, AS3; कटिक AS2; कटिकादि Hall.

I.6 नाटिका AS2, Hall; वाटिका AS1, AS3.

I.7 निवृत्तये AS2, BD3, MD, Hall; निवृत्तये AS1, AS3.

1. Kāmasūtra p. 41; ed. Durgaprasad, Bombay, 1891.

अत्र केचित्

अनयोश्च बन्धयोगादेको भेदः प्रयोक्तृभिर्ज्ञेयः।

प्रख्यातस्त्वितरो वा नाटीसंज्ञाश्रिते काव्ये ॥¹

इत्यमुं भारतीयं श्लोकम् एको भेदः प्रख्यातो नाटिकाख्य इतरस्त्वप्रख्यातः प्रकरणिकासंज्ञः

5 नाटीसंज्ञया द्वे काव्ये आश्रिते इति व्याचक्षाणाः प्रकरणिकामपि मन्यन्ते। तदसत्। उद्देशलक्षणयोः

अनभिधानात्। समानलक्षणत्वे च भेदाभावात्। वस्तुरसनायकानां प्रकरणादभेदात् प्रकरणिकायाः।

अतोऽनुद्दिष्टाया अपि नाटिकाया यन्मुनिना लक्षणं कृतं तत्रायमभिप्रायः। शुद्धलक्षणसङ्करादेव

तल्लक्षणे सिद्धे लक्षणकरणं सङ्कीर्णानां नाटिकैव कर्तव्येति नियमार्थं विज्ञायते।

I.2 बन्ध० AS2, Hall; वंध्य० AS1, AS3. ज्ञेयः AS2, Hall; योगः AS1, AS3.

I.3 वा AS2, AS3, Hall; वा नाटी वा AS1. संज्ञा० AS1, AS2, Hall; संज्ञा० AS3.

I.4 भारतीयं AS1, AS2, AS3; भारतीयं Hall. श्लोकम् AS2, Hall; श्लोके AS1, AS3.

I.5 संज्ञया AS1, AS3, Hall; संज्ञां AS2. मन्यन्ते AS2, AS3, Hall; मन्येते AS1.

I.6 च AS1, AS2, AS3; वा Hall. वस्तु० AS2, Hall; वस्का० AS1; वस्क० AS3. नायकानां AS1, AS2,

Hall; नायकानां AS2. प्रकरणादभेदात् AS2; प्रकरणे भेदात् AS1; प्रकरणभेदात् AS3; प्रकरणाभेदात् Hall.

प्रकरणिकायाः AS1, AS2, Hall; प्रकरणिकायः AS3.

I.7 अनुद्दिष्टाया AS2, AS3, Hall; अननुद्दिष्टाया AS1. अपि AS1, AS3; om. AS2, Hall. लक्षणं AS2, Hall;

लक्षणीं AS1; लक्षणं AS3. अयमभिप्रायः AS2, AS3, Hall; अयमभिप्रायः AS1.

I.8 तल्लक्षणे AS2, Hall; तल्यक्षणा AS1; तल्यक्षणा AS3. सिद्धे AS1, AS2, Hall; सिद्धेः AS3. वकरणं AS2,

AS3, Hall; वकरणीं AS1. सङ्कीर्णानां AS3, Hall; संकाणानां AS1; संकीर्णाः AS2.

तमेव सङ्करं दर्शयति ।

तत्र वस्तु प्रकरणान्नाटकान्नायको नृपः ।

प्रख्यातो धीरललितः शृङ्गारोऽङ्गी सलक्षणः ॥४६॥

उत्पाद्येतिवृत्तत्वं प्रकरणधर्मः प्रख्यातनृपनायकादित्वं तु नाटकधर्म इति । एवं च

5 नाटकप्रकरणनाटिकातिरेकेण वस्त्वादेः प्रकरणिकायामभावादङ्कपात्रभेदाद् यदि भेदः ।

तत्र

स्त्रीप्रायचतुरङ्गादिभेदकं यदि चेष्ट्यते ।

एकद्वित्र्यङ्कपात्रादिभेदेनानन्तरूपता ॥४७॥

I.1 एव AS1, AS3, Hall; एष AS2. दर्शयति AS2, AS3, Hall; दर्शय । ति AS1.

I.2 नायको AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; नायिको MD.

I.3 शृङ्गारोऽङ्गी AS2, AS3, BD3, MD, Hall; शृङ्गासरोङ्गी AS1.

I.4 उत्पाद्येति० AS2, AS3, Hall; त्रात्पाद्येति० AS1. नायकादित्वं AS2, Hall; नायकादि AS1, AS3; तु AS1, AS3, Hall; om. AS2. नाटक० AS2, AS3, Hall; नाटिक० AS1.

I.5 नाटिका० AS1, AS2, Hall; नाटिका० AS3. प्रकरणिकायाम् AS2, AS3, Hall; प्रकरणिकायाम् AS1.

अङ्कपात्र० AS3, Hall; एफपात्र० AS1; अंकपात्रादि० AS2.

I.7 चेष्ट्यते AS1, AS2, AS3, MD, Hall; चष्ट्यते BD3.

I.8 पात्रादि० AS1, AS3, BD3, MD, Hall; पात्रादी० AS2. भेदेन AS2, BD3, Hall; भेदैकेन AS1, AS3;

भेदेन MD. अनन्तरूपता AS2, Hall; अनंतरूपत AS1; अनंतपता AS3; आनंदरूपता BD3, MD.

तत्र नाटिकेति स्त्रीसमाख्ययौचित्यप्राप्तं स्त्रीप्रधानत्वम्। कैशिकीवृत्याश्रयत्वाच्च
तदङ्गसंख्ययाल्पावमर्शत्वेन चतुरङ्गत्वमप्यौचित्यप्राप्तमेव।

विशेषस्तु।

देवी तत्र भवेज् ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा।

5 गम्भीरा मानिनी कृच्छ्रात् तद्वशान्नेतृसङ्गमः ॥४८॥

प्राप्या तु।

प्राप्यान्या तादृशी मुग्धा दिव्या चातिमनोहरा ॥४९॥

तादृशी नृपवंशजादिधर्मातिदेशः।

I.1 ऽवृत्याश्रय० Hall; ऽवृत्याश्रय० AS1, AS2, AS3.

I.2 तदङ्ग० AS2, AS3, Hall; तादृग० AS1. अल्पावमर्श० AS2, AS3, Hall; अल्पविमर्श० AS1.

I.3 विशेषस्तु AS2, Hall; विशेषमाह AS1, AS3.

I.4 देवी AS2, AS3, BD3, MD, Hall; उ देवो AS1. भवेत् AS2, BD3, Hall; भवे AS1, AS3, MD.

I.5 कृच्छ्रात् AS1, AS2, AS3, Hall; कृच्छ्रा BD3, MD. तद्वशान्नेतृ० AS1, AS2, AS3, Hall; तद्वशान्नेतृ० BD3;
तद्वशान्नेतृ० MD. ऽसङ्गमः AS1, AS2, AS3, BD3, MD, Hall; ऽसङ्गमे NPH.

I.6 प्राप्या तु Hall; प्राप्यान (an illegible letter) यिकामाह AS1; om. AS2; प्राप्यां नायिकामाह AS3.

I.7 प्राप्यान्या AS1, AS2, AS3, NPH; नायिका BD3, MD, Hall.

I.8 तादृशी AS1, AS2, AS3; तादृशीति Hall. ऽवंशजादि० AS2, AS3; ऽवेशजादि० AS1; ऽवंशजत्वादि० Hall.

धर्मातिदेशः AS1, AS2, Hall; धर्मातिशः AS3.

अन्तःपुरादिसम्बन्धादासन्ना श्रुतिदर्शनैः ।

अनुरागो नवावस्थो नेतुस्तस्यां यथोत्तरम् ।

नेता तत्र प्रवर्तेत देवीत्रासेन शङ्कितः ॥५०॥

तस्यां मुग्धनायिकायामन्तःपुरसम्बन्धसङ्गीतश्रवणसम्बन्धादिना प्रत्यासन्नायां नायकस्य

5 देवीप्रतिबन्धान्तरित उत्तरोत्तरो नवावस्थोऽनुरागो निबन्धनीयः ।

कैशिक्यङ्गैश्चतुर्भिश्च युक्ताङ्गैरिव नाटिका ॥५१॥

प्रत्यङ्गोपनिबद्धाभिहितलक्षणा कैशिक्यङ्गचतुष्टयवती नाटिकेति ।

I.1 ऽसम्बन्धात् AS2, BD3, Hall; ऽसंबंधात् AS1, AS3, MD.

I.2 नवावस्थो AS1, AS2, AS3, MD, Hall; नवानस्थो BD3. After यथोत्तरम् Hall reads नेता ... शङ्कितः

I.3 This line which is inserted before the next stanza in AS1, AS2 and AS3 should belong to this stanza as found in Hall. Cf. देवीप्रतिबन्धान्तरितः in the following *Avaloka*. प्रवर्तेत AS2, AS3, MD, Hall; प्रवर्तते AS1; प्रवर्तते BD3.

I.4 ऽपुरसम्बन्धं Hall; ऽपुरसंबंधं AS1; ऽपुरसंबंधं AS2, AS3. ऽसङ्गीतश्रवणं AS2; ऽसङ्गीतकं AS1, AS3, Hall; cf. श्रुतिं in the text. ऽसम्बन्धादिना AS2, Hall; ऽसंबंधादिना AS1, AS3.

I.5 ऽबन्धान्तरितः AS2, Hall; ऽबंधांतरितः AS1, AS3. नवावस्थोऽनुं AS2, AS3; नवावरणोऽनुं AS1; नवावस्थानुं Hall. निबन्धनीयः AS2, Hall; अनुबन्धनीयः AS1, AS3.

I.6 कैशिक्यङ्गैः AS1, AS2, AS3, MD, Hall; कैशिक्यांगैः BD3. युक्ताङ्गैः AS1, AS2, BD3, MD, Hall; युक्तकैः AS3. इव AS2, BD3, MD, Hall; इह AS1, AS3. नाटिका AS1, AS2, AS3, Hall; नाटिका इति नाटिका BD3, MD.

I.7 ऽनिबद्धाभिं AS2, Hall; ऽनिबद्धाविं AS1, AS3. ऽलक्षणा कैशिक्यङ्गं AS1, AS3; ऽसन्निक्षणकैशिक्यङ्गं AS2; ऽलक्षणकैशिक्यङ्गं Hall.

अथ भाणः ।

भाणस्तु धूर्तचरितं स्वानुभूतं परेण वा ।

यत्रोपवर्णयेदेको निपुणः पण्डितो विटः ॥

सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्यादाकाशभाषितैः ।

5 सूचयेद् वीरशृङ्गारौ शौर्यसौभाग्यसंस्तवैः ॥

भूयसा भारती वृत्तिरेकाङ्कं वस्तु कल्पितम् ।

मुखनिर्वहणे साङ्गे लास्याङ्गानि दशापि च ॥५२॥

I.1 भाणः AS2, Hall; भाणमाह AS1, AS3.

I.2 धूर्तचरितं AS2, AS3, Hall; धूर्तत्वचरितं AS1; धूर्तश्चरितं BD3, MD.

I.3 एको AS2, AS3, BD3, MD, Hall; देका AS1. निपुणः AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; निपुणः MD.

I.4 सम्बोधनोक्तिः AS2, Hall; संबोधनोक्तिः AS1; संबोधनोक्तिः AS3; सयोधनोक्तिः BD3; संबोधनोक्तिः

MD. प्रत्युक्ती AS1, AS2, AS3, Hall; प्रत्युक्तीः BD3, MD. कुर्यात् AS2, AS3, BD3, MD, Hall; कुर्यात्

AS1.

I.5 सूचयेत् AS1, AS2, AS3, MD, Hall; सूचयेत् BD3. वीरः AS2, BD3, MD, Hall; वीर्यः AS1, AS3.

शृङ्गारौ AS2, AS3, BD3, Hall; शृङ्गारौ AS1; शृङ्गारौ MD. शौर्यः AS1, AS2, Hall; शौर्यः AS3; शौर्यः

BD3; सौर्यः MD.

I.6 भूयसा AS2, MD, Hall; भूयसी AS1, AS3; भूयसां BD3. एकाङ्कं AS2, AS3, MD, Hall; एकीकं AS1;

एकाङ्कं BD3. कल्पितं AS1, AS3, BD3, Hall; कल्प्यते AS2; कल्पिकं MD.

I.7 दशापि AS1, AS2, AS3, Hall; दिशादि BD3; दशादि MD. च AS1, AS2, AS3, Hall; च इति भाणः

BD3, MD.

धूर्ताश्चौरघ्नतकारादयः तेषां चरितं यत्रैक एव विटः स्वकृतं परकृतं चोपवर्णयति स
भारतीवृत्तिप्रधानत्वाद् भाणः। एकस्य चोक्तिप्रत्युक्तय आकाशभाषितैराशङ्कितोत्तरत्वेन भवन्ति।
अस्पष्टत्वाच्च वीरशृङ्गारौ सौभाग्यशौर्योपवर्णनया सूचनीयौ।

लास्याङ्गानि च।

- 5 गेयपदं स्थितपाठ्यमासीनं पुष्पगण्डिका।
प्रच्छेदकस्त्रिमूढं च सैन्धवाख्यं द्विमूढकम्॥
उत्तमोत्तमकं चैव उक्तप्रत्युक्तमेव च।
लास्ये दशविधं हेतदङ्गनिर्देशकल्पनम्॥५३॥

I.1 धूर्ताः AS1, AS2, AS3; इति। धूर्ताः Hall. एकः AS1, AS2, Hall; एक AS2. एव AS2, Hall; om. AS1, AS3. च AS1, AS2, AS3; वा Hall. सः AS3, Hall; सा AS1; भूयसा AS2.

I.2 भारतीवृत्तिप्रधानं AS2, Hall; भारतीवृत्तभेदं AS1; भारतीवृत्तभेदं AS3. भाणः AS2, Hall; भाण इत्यर्थः AS1, AS3. च AS2, Hall; om. AS1, AS3. भवन्ति AS2, AS3, Hall; भवति AS1.

I.4 लास्याङ्गानि च AS2; लास्याङ्गाह गेयमिति द्वाभ्याम् AS1; लास्याङ्गान्याह गेयमिति द्वाभ्याम् AS3; लास्याङ्गानि Hall.

I.5 गेयपदं AS2; गेयं पदं AS1, AS3, Hall. स्थितपाठ्यम् AS2; स्थितं पान्त्यम् AS1, AS3; स्थितं पाठ्यम् Hall; BD3 and MD om. ll. 5-8.

I.6 प्रच्छेदकः AS2, Hall; प्रस्वेदकः AS1, AS3. त्रिमूढं AS1, AS2, AS3; त्रिगूढं Hall. सैन्धवाख्यं AS2, AS3, Hall; सैधवाख्यं AS1. द्विमूढकम् AS1, AS2, AS3; द्विगूढकम् Hall.

I.7 उत्तमोत्तमकं AS2, AS3, Hall; उत्तमेतियके AS1. चैव उक्तं AS1, AS3, Hall; चान्यदुक्तं AS2, NPH. प्रत्युक्तमेव AS2, Hall; प्रत्युक्तमेव AS1, AS3.

I.8 हेतत् AS2, AS3, Hall; स्वेतत् AS1. अङ्गं AS2, AS3, Hall; आङ्गं AS1. कल्पनम् AS1, AS3, Hall; लक्षणम् AS2, NPH.

स्पष्टम्।

1.1 स्पष्टम् Ed.; स्पष्टमन्यत् अत्रो गेयादीनि लस्यांगानि मत्थैकं सलक्षणानि भावप्रकाशे वीणादिवाद्ययोगेन सहितं यत्र भाव्यत लतिनं नायिकागीतं तद्वेयपदमुच्यते चेचत्पुदिना वाक्याभिनयो नायिकाकृतः भूमीचारीप्रचारेणा स्थितपाठ्यं तदुच्यते भूनेत्रपादचरणविलासाभिनयान्वितं योज्यमासीनया पाठ्यमासीनं ररुदुदाहृतं नानाविधेन वाद्येनानीताललयान्वितं त्नास्यं प्रत्युज्य यत्र साक्षया पुष्पगामिका अन्यासगमशङ्किन्या नायकस्य सरोषया मेमच्छदप्रकटने लास्ये प्रच्छेदकं विदुः अनिष्ठुरश्लक्षणापदं समवृत्तैरलंकृतम् नायं पुरुषभावाढ्यत्रिमूदकमुदाहृतं स्वप्नविलोक्य दयितं क्रियते यस्य बुद्ध्या मनोभवांतया भावः संधवाख्यं तदुच्यत इति चारोनिर्ललिताभिश्च चित्रार्थाभिनयान्वितस्पष्टमावरमोपेतं लास्यं पतद्विमूदकं अपरित्नाय पाश्वस्थगेयभावविभूषितं लास्यं सोत्कं वाक्यं यदुत्तमोत्तमक भवेत् कोपप्रसादजनितं साधिक्षेपं मदाशयं वाक्यं तदुक्तप्रत्युक्तै द्वयोः प्रश्नोत्तरात्मकं इमंगलक्षणानि साहित्यदर्पणे तु प्रकरणत्तरीणोक्ते तत्रादौ गेयं त्रीभांडं पुरस्कृत्योपविष्टस्यासने पुरः शुष्कगानं गेयपदं यथा गौरीगृहे वीणी वादयती मलयवती उत्फुल्लकमलकेशरपरागगौरयूते मम हि गौरि अभिवीच्छितं प्रसिध्यतु भगवति त्युष्मत्प्रसादेन स्थितपाठ्यं तदुच्यते मदनोत्तापि यत्र पठति प्राकृतं स्थिता अभिनवगुप्तपादाः आहुः उपलक्षणी चैतत् क्रोधोन्मीतस्यापि संस्कृतपवमपि स्थितपाठ्यमिति निखिलातोद्यरहितं शोकचिंतान्वितावलाः अप्रसारितगात्रं यदासीतसीनेमेव तत् आतोपमिश्रितं त्रयं छेदोसि विधानि च स्त्रीपुंसयोर्विपर्यासेचष्टितं पुष्पगंडिक अन्याहाक्तं पत्तिं मत्वा प्रेमविच्छेदमन्युना वीणापुरःसरं गानं स्त्रिया प्रच्छेदको मतः वेशधारिणा पुसा नाट्यं श्लक्षणं त्रिगूढकथया मालतीमाधवे मकरेदः एषोस्मि मालतीसंवृत इति कश्चन भ्रष्टसंकेतं सुव्यक्तकरणान्वितः प्रकृतं वचनं वक्ति यत्र (some illegible letters) विदुः करणं वीणादित्रिया चतुश्चपदं गीतं मुखप्रतिमुखान्वितं द्विगूढं रसभावाख्यमुत्तमोत्तकं पुनः कोपप्रसाधजमधिक्षेपयुक्तं रसोत्तरं हाववेलान्वितं चित्रश्लोकबंधमनोहरं उक्तिप्रत्युक्ति- संयुक्तं सोपालेभमलीकवत् विलासान्वितगीतार्थमुक्तप्रत्युक्तमुच्यते स्पष्टान्युदाहरणानि इति लास्यांगानि दश AS1; अंगलक्षणं तु सर्वैः यथा भावप्रकाशे ... भाव्यते ललितं ... चंचत्पुटादिना ... भूमिचारीप्रचारेण ... भूनेत्रं योज्यमासीनया पाठ्यमासीनं तदुदाहृतं ...वाद्येन नानातालं लास्यं प्रयुज्यते यत्र सा ज्ञेया पुष्पगंडिका अन्यासगमं ... प्रेमच्छेदप्रकटनं लास्यं ... समवृत्तैरलंकृतं नाट्यं पुरुषभावाढ्यं त्रिमूदकमुदाहृतं स्वप्ने ...

(continued on next page)

अथ प्रहसनम्।

तद्वत्प्रहसनं त्रेधा शुद्धवैकृतसङ्करैः ॥५४॥

तद्वदिति भाणवद् वस्तुसन्धिसन्ध्यङ्गलास्याङ्गादीनामतिदेशः।

तत्र शुद्धं तावत्।

(continued from previous page)

मनोभवार्तया भावः सैधवाख्यं तदुच्यते चारीभिर्ललिताभिश्च अन्यान्वितं स्पष्टभावरसोपेतं लास्यं यत्र द्विमूढकं अपरित्नातपाश्वर्बस्थगेयं ... सोत्कटं वाक्यं ... ०क्षेपपदाशयं ... ०प्रत्युक्तं ... इत्यंगलक्षणानि शेषं स्पष्टं (साहित्यदर्पणे ... दश om. ; the rest as in AS1) AS2; ... अत्र लास्यांगानि प्रत्येकं ... भावते ललितं ... चंचत्पुटादिना ... भूमिचारीप्रचारेण ... भूनेत्रं योज्यमासीनया पाठ्यमासीनं ददुदाहृतं ... वाद्येन नानातालं लास्यं प्रयुज्यते यत्र सा ज्ञेया पुष्पागडिका ... प्रेमच्छेदप्रकटनं लास्यं ... समवृत्तैरलंकृतं नाट्यं पुरुषभावाढ्यं त्रिसूढकमुदाह्रूती स्वप्ने ... मनोभवार्तया भावः सैधवाख्यं ... चारीभिर्ललिताभिश्च अन्यान्वितं स्पष्टं लास्यं यत् द्विसूढकं ... सोत्कटवाक्यं यदुत्तमोत्तमको ... ०क्षेपे मदाशयं वाक्यं तदुक्तप्रत्युक्तं ... इत्यंगं ... प्रकरणात्तरेणोक्तं ... गेर्ध तंत्रीभांडं ... वीणां ... गौरयूते मसं हि गौरि अभिवाद्धितं ... युष्मत्प्रसादेन ... मदनोत्तापिता ... उपलक्षणं चैतत् क्रोधोद्भान्तस्यापि ... श्लोकचिंतान्वितावलाः ... यदासीतसीनमेदत् आतोद्यमिश्रितं ज्ञेयं छेदांसि विविधानि च स्त्रीपुंसयोर्विपर्यासेचेष्टितं पुष्पागडिका अन्यासावतं पातं मत्वा ... स्त्रिया पाच्छेदको मतः ... पुंसां ... त्रिगूढकं यथा ... मकरंदः एषोस्मि मालातीसंवृत इति कथं + प्र + नभ्रष्टसंकेतं ... प्राकृतं ... यत्र तत् सैधवं विदुः ... मुखं प्रति० दिगूढं ... हाववेलाविलाचितं ... (the rest as in AS1) AS3; शेषं स्पष्टमिति Hall.

1.2 ०वैकृतं AS1, AS2, AS3, MD, Hall; ०विकृतं BD3.

1.3 ०लास्याङ्गादीनाम् AS2; ०लास्यांगनाम् AS1; ०लास्यांगानाम् AS3; ०लास्यादीनाम् Hall.

1.4 तावत् AS2, Hall; आह AS1, AS3.

पाषण्डविप्रभृतेश्चेटीविटाकुलम् ।

चेष्टितं वेषभाषाभिः शुद्धं हास्यवचोन्वितम् ॥५५॥

पाषण्डिनः शाक्यनिर्ग्रन्थप्रभृतयः विप्राश्चात्यन्तमृजवः जातिमात्रोपजीविनो वा प्रहसनाङ्गिहास्य-
विभावाः । तेषां च यथावत् स्वव्यापारोपनिबन्धनं चेटचेटीविटव्यवहारयुक्तं शुद्धं प्रहसनम् ।

5 विकृतं तु ।

I.1 पाषण्डि० AS1, AS3, BD3, MD; पाखण्डि० AS2, Hall. ०प्रभृतेष्टे० AS2, MD; ०प्रभृति (some obliterated letters)० AS1; ०प्रभृतिविट० AS3; ०प्रभृतश्चे० BD3; ०प्रभृतिचेट० Hall. ०चेटी० AS2, AS3, BD3, MD, Hall; ०चटी० AS1. ०विटाकुलम् AS1, AS2, BD3, MD, Hall; ०विगकुलम् AS3.

I.2 चेष्टितं AS2, AS3, BD3, MD, Hall; चेष्टितं AS1. वेष० AS2, BD3, MD, Hall; वृ० AS1; वेष्ट० AS3.
०भाषाभिः शुद्धं Hall; ०भाषादिशुद्धं AS1; ०भाषादि शुद्धं AS2, AS3, BD3, MD, NPH; देशभाषादि शुद्धं NPH;
cf. ०वचोवेषैः in the following stanza. हास्य० AS2, AS3, BD3, MD, Hall; ०हास्यं AS1.

I.3 पाषण्डिनः AS1; पाषाडिनः AS3; पाखण्डिनः AS2, Hall. ०निर्ग्रन्थ० AS2, Hall; ०तिर्मुंरापि० AS1;
०तिर्गृणथि० AS3. विप्राश्चात्यन्तम् AS2, Hall; विप्राश्चीत्यन्तम् AS1; विप्राश्चात्यन्तम् AS3. ०जीविनो AS1, AS3,
Hall; ०जीःविनो AS2. प्रहसनाङ्गि० AS2, AS3, Hall; प्रहसनीगि० AS1.

I.4 ०विभावाः AS1, AS3, Hall; ०विभावः AS2. स्वव्यापारोपनिबन्धनं Hall; स्वव्यापारोपनिबन्धनं AS1, AS3;
स्वव्यापारनिबन्धनं AS2. चेटचेटीविट० AS2, AS3; चेटयविट० AS1; चेटचेटी Hall. प्रहसनम् AS3, Hall;
महसनं AS1; प्रहसनमिति AS2.

I.5 विकृतं तु AS2, Hall; अथ विक्रिकृतमाह AS1; अथ विक्रितमाह AS3.

कामुकादिवचोवेषैः षण्ढकञ्चुकितापसैः ।

विकृतं सङ्कराद्वीथ्या सङ्कीर्णं धूर्तसङ्कुलम् ॥५६॥

कामुकादयो भुजङ्गचारभटाद्याः । तद्वेषभाषादियोगिनो यत्र षण्ढकञ्चुकितापसवृद्धादयस्तद्विकृतम् ।

स्वस्वरूपप्रच्युतविभावत्वात् । वीथ्यङ्गैस्तु सङ्कीर्णत्वात् सङ्कीर्णम् ।

5 रसस्तु भूयसा कार्यः षड्विधो हास्य एव तु । ५७

स्पष्टम् ।

अथ डिमः ।

I.1 षण्ढं AS3, BD3, MD, Hall; षण्डं AS1, AS2.

I.2 सङ्करात् AS2, BD3, MD, Hall; शंकरात् AS1, AS3. वीथ्या AS2, AS3, Hall; वी (an obliterated letter)
या AS1; वथ्या BD3, MD. ंसङ्कुलम् AS2, AS3, Hall; ंकुलम् AS1; ंलक्षणम् BD3, MD.

I.3 कामुकादयो AS2, AS3, Hall; कादयो AS1. भटाद्याः AS2, AS3, Hall; भटाद्यः AS1. षण्ढं Hall;
षण्डं AS1; षंढं AS2; षंढं AS3. ंकञ्चुकिं AS2, Hall; ंकचकीं AS1; ंकचुकिं AS3. ंतापसं AS3,
Hall; ंनापं AS1; ंतापसां AS2. ंवृद्धादयः AS1, AS3, Hall; ंबुद्धादयः AS2.

I.4 स्वस्वरूपं AS2, Hall; स्वरूपं AS1, AS3. ंप्रच्युतं AS1, Hall; ंच्युतं AS2; ंप्रःच्युतं AS3.

सङ्कीर्णत्वात् AS1, AS3, Hall; om. AS2.

I.5 तु AS1, AS2, AS3, Hall; तु इति प्रहसनं BD3; च इति प्रहसनं MD.

I.6 स्पष्टम् AS1, AS3; om. AS2; इति स्पष्टम् Hall.

I.7 डिमः AS2, Hall; डिमहा AS1, AS3.

डिमे वस्तु प्रसिद्धं स्याद् वृत्तयः कैशिकीं विना।

नेतारो देवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगाः।

भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशात्यन्तमुद्धताः॥

रसैरहास्यशृङ्गारैः षड्भिर्दीप्तैः समन्वितः।

5 मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः॥

चन्द्रसूर्योपरागैश्च न्याय्ये रौद्ररसेऽङ्गिनि।

चतुरङ्गश्चतुःसन्धिर्निर्विमर्शो डिमः स्मृतः॥५८॥

- I.1 प्रसिद्धं AS1, AS2, BD3, MD, Hall; प्रक्षिद्धं AS3. कैशिकीं AS2, BD3, MD, Hall; कौशिकी AS1; कौशिकी AS3. विना AS2, AS3, BD3, MD, Hall; विभा AS1.
- I.2 नेतारो AS2, AS3, BD3, MD, Hall. नेतारौ AS1. देव० AS2, AS3, BD3, MD, Hall; द्रव० AS1. गगन्धर्व० AS2, AS3, BD3, MD, Hall; गगन्धर्व० AS1. रक्षो० AS2, AS3, BD3, MD, Hall; रक्षरक्षो० AS1.
- I.3 षोडशात्यन्तम् AS2, MD, Hall; षोडशात्यन्तम् AS1, AS3; षोडशात्यन्तम् BD3.
- I.4 षड्भिः AS1, AS3, BD3, MD, Hall; षड्भिः AS2. दीप्तैः AS2, BD3, MD, Hall; द्रव्यैः AS1; द्रव्यैः AS3. समन्वितः AS2, MD, Hall; समन्विताः AS1, AS3; समन्वितैः BD3.
- I.5 क्रोधोद्भ्रान्तादि० AS3, BD3, MD, Hall; क्रोधाभ्रान्तादि० AS1; क्रोधोद्भ्रान्तादि० AS2.
- I.6 रागैः AS2, AS3, BD3, MD, Hall; रोगैः AS1. न्याय्ये AS2, Hall; न्यापि AS1; न्यायेद्र AS3; मुख्ये BD3, MD. रौद्र० AS2, BD3, MD, Hall; रौद्रै० AS1, AS3; अङ्गिनि AS2, BD3, MD, Hall; अङ्गिति AS1, AS3.
- I.7 सन्धिः AS1, AS2, AS3, MD, Hall; सन्धि BD3. निर्विमर्शो AS1, AS2, AS3, MD, Hall; निर्विमर्शो BD3. डिमः AS2, BD3, MD, Hall; डिम AS1, AS3. स्मृतः AS1, AS2, AS3, Hall; स्मृतः इति डिमः BD3, MD.

डमडिम संघात इति नायकसंघातव्यापारात्मकत्वाद् डिमः। तत्रेतिहासप्रसिद्धमितिवृत्तम्।
 वृत्तयश्च कैशिकीवर्जास्तिस्रः। रसाश्च वीररौद्रबीभत्सान्द्रुतकरुणभयानकाः षट्। स्थायी तु रौद्रो
 न्यायप्रधानो विमर्शरहिता मुखप्रतिमुखगर्भनिर्वहणाख्याश्चत्वारः सन्धयः साङ्गाः।
 मायेन्द्रजालाद्यनुभावसमाश्रयः। शेषं प्रस्तावनादि नाटकवत्। एतच्च

5

इदं त्रिपुरदाहे तु लक्षणं ब्रह्मणोदितम्।

ततस्त्रिपुरदाहस्तु डिमसंज्ञः प्रयोजितः॥1

1.1 डमडिम संघाते Ed.; डमडिमसंघाते AS2, AS3; डमसंघाते AS1; डिमसंघाते Hall. नायकसंघात० AS2, Hall; नायक० AS1, AS3. व्यापारात्मकत्वात् Hall; व्यापारात्मकत्वा AS1; व्यापारात्मकत्वात् AS2, AS3. डिमः AS2, AS3, Hall; डिम AS1.

1.2 वज्रः Hall; वज्र्याः AS1; वज्र्याः AS2; वज्र्याः AS3. बीभत्सान्द्रुत० Hall; बीभत्साभुत० AS1; बीभत्सान्द्रुत० AS2; बीभत्सान्द्रुत० AS3.

1.3 रहिताः मुख० Hall; रहितमुख० AS1; रहितः मुख० AS2; रहित मुख० AS3.

1.4 मायेन्द्र० AS2, AS3, Hall; मायैन्द्र० AS1. समाश्रयः AS3; सेमाश्रयः AS1; समाश्रयाः AS2, Hall.

प्रस्तावनादि नाटक० Ed.; प्रस्त (some obliterated letters); प्रस्तावनादिनाटक० AS2, AS3;

प्रस्तावादिनाटक० Hall. एतच्च AS2, Hall; om. AS1, AS3.

1.5 इदं Hall; रदं AS1, AS3; इदं AS2. लक्षणं Hall; लक्षणि AS1; लक्षणं AS2; लक्षणा AS3. ब्रह्मणा AS2, Hall; ब्रह्मणा AS1, AS3.

1.6 तु AS1, AS2, AS3; च Hall.

1. Cf. तथा त्रिपुरदाहश्च डिमसंज्ञः प्रयोजितः NS 4. 10 cd.

इति भरतमुनिना स्वयमेव त्रिपुरदाहेतिवृत्ततुल्यत्वं दर्शितम्।

अथ व्यायोगः।

ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः ख्यातोद्धतनराश्रयः।

हीनो गर्भविमर्शाभ्यां दीप्ताः स्युर्दिमवद्रसाः ॥

5 अस्त्रीनिमित्तसंग्रामो जामदग्न्यजये यथा।

एकाहाचरितैकाङ्को व्यायोगो बहुभिन्नैः ॥५१॥

I.1 ष्वृत्तुल्यत्वं AS1, AS2, AS3; ष्वृत्तस्य तुल्यत्वं Hall. दर्शितम् AS2, Hall; दर्शितं इति डिमः AS1; दर्शितं इति डिमः AS3.

I.3 ख्यातेतिवृत्तो Hall; ख्यातोद्धतवृत्तो AS1; ख्यातेतिवृत्ते AS2; ख्यातोद्धतवृत्तो AS3; ख्यातेतिधृतौ BD3; ख्यातेतिवृत्तौ MD. व्यायोगः AS2, BD3, MD, Hall; व्योयोगः AS1; व्यायोगः AS3. नराश्रयः AS1, AS2, AS3, MD, Hall; नगश्रयः BD3.

I.4 हीनो AS2, AS3, BD3, MD, Hall; संनो AS1. गर्भविमर्शाभ्यां AS1, AS2, AS3, Hall; वर्भावमर्शाभ्यां BD3; गर्भावमर्शाभ्यां MD. दीप्ताः AS2, BD3, MD, Hall; दांत्वा AS1; दीप्ता AS3. डिमवत् AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; डिमवत् MD.

I.5 निमित्तसंग्रामो AS1, AS2, Hall; निमित्तसंग्रामो AS3; निमित्तः संग्रामो BD3, MD. जामदग्न्यजये AS1, AS3, BD3, MD, Hall. जामदग्न्यं जये AS2.

I.6 एकाहाचरितैकाङ्को BD3, MD, Hall; एकाहाचरितैकीको AS1, AS3; एकाहाचरितैकाङ्को AS2. बहुभिः AS2, BD3, Hall; बहुभिः AS1, AS3, MD. नरैः AS1, AS2, AS3, Hall; नरैः इति व्यायोगः BD3, MD.

व्यायुज्यन्तेऽस्मिन् बहवः पुरुषा इति व्यायोगः। तत्र डिमवद् रसाः षट् हास्यशृङ्गाररहिताः।
वृत्त्यात्मकत्वाच्च रसानामवचनेऽपि कैशिकीरहितेतरवृत्तित्वं रसवदेव लभ्यते। अस्त्रीनिमित्तश्चात्र
संग्रामः। यथा परशुरामेण पितृवधकोपात् सहस्रार्जुनवधः कृतः। शेषं स्पष्टम्।

अथ समवकारः।

5 कार्यं समवकारेऽपि आमुखं नाटकादिवत्।

ख्यातं देवासुरं वस्तु निर्विमर्शास्तु सन्धयः ॥

I.1 बहवः Hall; वहवः AS1, AS2, AS3. व्यायोगः AS1, AS2, Hall; व्यायोगः AS3. शृङ्गारः AS2, AS3, Hall; संगारः AS1.

I.2 वृत्त्यात्मकः Hall; वृत्त्यात्मकः AS1, AS2, AS3. रसानामवचने AS2, AS3, Hall; रसानमिवचनः AS1. रहितेतरः AS2, AS3, Hall; रहितैप्तरः AS1. रसवत् AS1, AS3, Hall; षट्सवत् AS2. चात्र AS2, AS3, Hall; चोत्र AS1.

I.3 संग्रामः AS2, Hall; संयामः AS1, AS3. कोपात् AS1, AS3, Hall; कोपत् AS2. सहस्रार्जुनः AS2, AS3, Hall; सहस्रार्जुनः AS1. वधः AS2, Hall; वधः AS1, AS3. शेषं AS1, AS3, Hall; om. AS2. स्पष्टम् AS2, Hall; स्पष्टं इति व्यायोगः AS1, AS3.

I.4 अथ AS2, AS3, Hall; अप्व AS1.

I.5 अपि AS1, AS3, BD3, MD, Hall; स्यात् AS2. आमुखं AS2, AS3, Hall; आमुख्यं AS1, MD; आमुख BD3. नाटकादिवत् AS2, AS3, MD, Hall; नाटकादिनिमित्तवत् AS1; नाटकादिवत् BD3.

I.6 देवासुरं AS2, AS3, BD3, MD, Hall; रेवासुरं AS1. निर्विमर्शास्तु AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; निर्विमर्शासु MD.

वृत्तयो मन्दकैशिक्यो नेतारो देवदानवाः ।

द्वादशोदात्तविख्याताः फलं तेषां पृथक् पृथक् ॥

बहुवीररसाः सर्वे यद्वदम्भोधिमन्थने ।

अङ्कैस्त्रिभिस्त्रिकपटस्त्रिशृङ्गारस्त्रिविद्रवः ॥

5 द्विसन्धिरङ्कः प्रथमः कार्यो द्वादशनालिकः ।

चतुर्द्विनालिकावन्त्यौ नालिका घटिकाद्वयम् ॥

I.1 वृत्तयो AS2, BD3, MD, Hall; वृमयो AS1; वमयो AS3. मन्दकैशिक्यो AS2, AS3, BD3, MD, Hall;

मन्दकैःशि (some illegible letters) AS1.

I.2 विख्याताः AS2, AS3, BD3, MD, Hall; विख्यातः AS1. पृथक् पृथक् BD3, MD, Hall; om. AS1;

पृथक् १ AS2; पृथक् AS3.

I.3 बहु AS2, BD3, Hall; बहु AS1, AS3, MD. वीररसाः AS2, BD3, Hall; वीररसाः AS1; वीररसाः

AS3; वीररसाः MD. यद्वदम्भोधि AS2, AS3, BD3, MD, Hall; यद्वदम्भोधि AS1. मन्थने AS1, AS3, BD3,

MD, Hall; मन्थने AS2.

I.4 कपटः AS1, AS2, AS3, MD, Hall; कपटं BD3. शृङ्गारः AS1, AS2, AS3, MD, Hall; शृङ्गाराः BD3.

I.5 अङ्कः प्रथमः AS2, BD3, MD, Hall; अङ्कप्रथमः AS1, AS3. कार्यो AS2, BD3, MD, Hall; कार्यो AS1,

AS3. नालिकः BD3, MD, Hall; नाडिकः AS1, AS3, NPH; नाडिकः AS2.

I.6 ण्डि AS1, AS2, AS3, MD, Hall; ण्दि BD3. नालिकावन्त्यौ Hall; नाडिकावन्त्यौ AS1, AS3, NPH;

नाडिकावन्त्यौ AS2; नाडिकावन्त्यो BD3, MD. नालिका BD3, MD, Hall; नाडिका AS1, AS2, AS3, NPH.

वस्तुस्वभावदैवारिकृताः स्युः कपटास्त्रयः ।

नगरोपरोधयुद्धे वाताग्न्यादिकविद्रवाः ॥

धर्मार्थकामैः शृङ्गारो नात्र बिन्दुप्रवेशकौ ।

वीथ्यङ्गानि यथालाभं कुर्यात्प्रहसने यथा ॥६०॥

5 समवकीर्यन्तेऽर्था अस्मिन्निति समवकारः । तत्र नाटकादिवदामुखमिति समस्तरूपकाणाम्
आमुखप्रापणम् । विमर्शवर्जिताश्चत्वारः सन्धयः । देवासुरादयो द्वादश नायकाः । तेषां च फलानि

I.1 वस्तु० AS2, AS3, BD3, MD, Hall; वस्तु० AS1. ०दैवारि० AS1, AS3, Hall; ०दैवादि० AS2; ०दैवारि०
BD3, MD. कृताः AS2, BD3, MD, Hall; कृता AS1, AS3. कपटास्त्रयः AS2, BD3, MD, Hall; कपटाः स्त्रयः
AS1; कपटास्त्रयः AS3.

I.2 नगरोपरोधयुद्धे BD3, MD, Hall; नगरोपरोधयुद्ध AS1; नरोपरोधयुद्धे AS2; नगरोपरुद्धयुद्ध AS3.
वाताग्न्यादिकविद्रवाः Hall; वात्याग्न्यादिकविद्रवा AS1; वाताग्न्योर्दिक्षु विद्रवाः AS2; वात्याग्न्यादिकविद्रवाः
AS3; भवताग्न्यादिषु द्रवाः BD3; भवताग्न्यादिषुविद्रवाः MD.

I.3 ०शृङ्गारो AS1, AS3, MD, Hall; शृङ्गारा AS2, BD3. बिन्दुप्रवेशकौ AS2, Hall; विदुमवंशकौ AS1;
विदुप्रवेशकौ AS3; बिंदुप्रवेशकैः BD3; विंदुप्रवेशकैः MD.

I.4 यथा AS1, AS3, BD3, MD, Hall; तथा AS2.

I.5 समव० AS2, AS3, Hall; सम० AS1. अर्था अस्मिन् AS3; अर्थास्मिन् AS1; अस्मिन्नर्थाः AS2, Hall.
नाटकादि० AS2, AS3, Hall; नाटकारि० AS1.

I.6 चत्वारः AS1, AS2, Hall; चत्वीरः AS3. द्वादश AS2, AS3, Hall; द्वादश AS1. च AS2, Hall; om. AS1,
AS3.

पृथक् पृथक् भवन्ति । यथा समुद्रमन्थने वासुदेवादीनां लक्ष्म्यादिलाभः । वीरश्वाङ्गी ।

अङ्गभूताः सर्वे रसाः । त्रयोऽङ्काः । तेषां प्रथमो द्वादशनालिकानिर्वृत्तेतिवृत्तप्रमाणः । यथासंख्यं

चतुर्दिनालिकावन्त्यौ । नालिका च घटिकाद्वयम् । प्रत्यङ्गं च यथासंख्यं कपटाः । तथा

नगरोपरोधयुद्धवाताग्न्यादिविद्रवाणां मध्ये एकैको विद्रवः कार्यः । धर्मार्थकामशृङ्गाराणामेकैकः

- 5 शृङ्गारः प्रत्यङ्गमेव विधातव्यः । वीध्यङ्गानि च यथालाभं कार्याणि । बिन्दुप्रवेशकौ नाटकोक्तावपि न विधातव्यौ । इत्ययं समवकारः ।

I.1 पृथक् पृथक् Hall; पृथक् AS1, AS3; पृथक् २ AS2. समुद्रमन्थने Hall; रामुद्रमन्थने AS1; समुद्रमन्थने AS2,

AS3. लक्ष्म्यादि० AS2, AS3, Hall; लक्ष्म्यारि० AS1. ञ्लाभः AS1, AS3; ञ्लाप्तः AS2; ञ्लाभाः Hall.

वीरश्वाङ्गी AS2, Hall; वीराश्चर्यं AS1; वीराश्वाग्यं AS3.

I.2 अङ्गभूताः AS2, Hall; भूताश्च AS1, AS3. प्रथमो द्वादश० AS2, Hall; प्रथमद्वादश० AS1, AS3.

ञ्नालिकानिर्वृत्तेति० Hall; ञ्नाडिकानिर्वृत्तेति० AS1; ञ्नाटिर्वृत्त्येति० AS2; ञ्नाडिकानिर्वृत्ताति० AS3. ञ्वृत्तप्रमाणः

AS2, Hall; वृत्तः प्रमाणः AS1, AS3. ञ्संख्यं AS3, Hall; ञ्संख्यां AS1; ञ्संख्यं AS2.

I.3 चतुर्दि० AS2, AS3, Hall; चतुर्दि० AS1. ञ्नालिकावन्त्यौ Hall; ञ्नाडिकावन्त्यौ AS1, AS3; ञ्नाडिकावन्त्यौ

AS2. नालिका Hall; नाडिका AS1, AS2, AS3. च AS2, Hall; om. AS1, AS3. ञ्द्वयम् AS2, AS3, Hall;

द्वयं AS1. प्रत्यङ्गं AS2, AS3, Hall; प्रत्येकं AS1. च AS1, AS3, Hall; om. AS2. यथा० AS1, AS3, Hall;

पथा० AS2. तथा AS1, AS2, Hall; ततथा AS3.

I.4 नगरोपरोध० AS3, Hall; नागरापरोध० AS1; नगरोपरोधु० AS2. ञ्वाताग्न्यादि० Hall; ञ्वात्याग्न्यादि०

AS1, AS3; ञ्वाताग्न्यादि० AS2. ञ्विद्रवाणां AS1, AS3, Hall; ञ्विद्रवाणां AS2. कार्यः AS2, Hall; कार्यं इति

AS1, AS3. एकैकः AS1, AS3, Hall; एकेकः AS2.

I.5 प्रत्यङ्गमेव AS2, Hall; प्रत्येकोमेको AS1; प्रत्येको AS3. बिन्दु० AS2, Hall; बिन्दु० AS1, AS3.

I.6 न AS2, Hall; om. AS1, AS3. इति AS1, AS3, Hall; om. AS2. अयं AS2, AS3, Hall; अपि AS1.

अथ वीथी ।

वीथी तु कैशिकीवृत्तौ सन्ध्यङ्गाङ्गैस्तु भाणवत् ।

रसः सूच्यस्तु शृङ्गारः स्पृशेदपि रसान्तरम् ॥

युक्ता प्रस्तावनाख्यातैरङ्गैरुद्धात्यकादिभिः ।

5 एवं वीथी विधातव्या द्वयेकपात्रप्रयोजिता ॥६१॥

वीथीवद्वीथी मार्गः अङ्गानां पङ्क्तिर्वा भाणवत् कार्या । विशेषस्तु रसः शृङ्गारः अपरिपूर्णत्वाद् भूयसा सूच्यः । रसान्तराण्यपि स्तोकं स्तोकं स्पर्शनीयानि । कैशिकी वृत्तिरिह रसौचित्यादेवेति । शेषं स्पष्टम् ।

अथाङ्गः ।

I.3 सूच्यः AS2, BD3, MD, Hall; शूच्यः AS1, AS3. रसान्तरम् AS1, AS2, AS3, MD, Hall; रसांतरे BD3.

I.5 प्रयोजिता AS1, AS2, AS3, Hall; उपोक्तिका इति वीथी BD3; प्रयोजिता इति वीथी MD.

I.6 वीथीवत् Hall; वीथाव AS1, AS3; वीथोवत् AS2. अङ्गानां पङ्क्तिर्वा AS1, Hall; सन्ध्यङ्गानां प्रक्रिया AS2; अङ्गानां थङ्क्तिर्वा AS3. अपरिपूर्णत्वात् Hall; अपरिपूर्णात्वा AS1; परिपूर्णत्वात् AS2; अपरिपूर्णात्वात् AS3.

I.7 रसान्तराण्यपि AS2, Hall; रसांतरारम्यपि AS1; रसांतरारस्यपि AS3. स्तोकं स्तोकं AS1, AS3; स्तोकं AS2, Hall. इह AS1, AS2, AS3; om. Hall.

I.8 स्पष्टम् AS2, Hall; स्पष्ट इति वीथी AS1; स्पष्टम् इति वीथी AS3.

उत्सृष्टिकाङ्के प्रख्यातं वृत्तं बुद्ध्या प्रपञ्चयेत् ।

रसस्तु करुणः स्थायी नेतारः प्राकृता नराः ॥

भाणवत्सन्धिवृत्त्यङ्गैर्युक्तः स्त्रीपरिदेवितैः ।

वाचा युद्धं विधातव्यं तथा जयपराजयौ ॥६२॥

5 उत्सृष्टिकाङ्क इति नाटकान्तर्गताङ्कव्यवच्छेदार्थम् । शेषं प्रतीतमिति ।

अथेहामृगः ।

मिश्रमीहामृगे वृत्तं चतुरङ्गं त्रिसन्धिमत् ।

नरदिव्यावनियमान् नायकप्रतिनायकौ ॥

1.1 बुद्ध्या Hall; बुद्ध्या AS1, AS3; बुद्ध्या AS2, MD; बुद्ध्या BD3.

1.2 करुणः स्थायी AS2, BD3, Hall; करुणस्थायी AS1, AS3, MD. प्राकृताः AS1, AS2, BD3, MD, Hall; प्राकृतां AS3.

1.3 वृत्त्यङ्गैः AS2, Hall; वृत्त्यङ्गैः AS1, AS3, BD3; वृत्त्यङ्गैः MD. युक्तः स्त्री० AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; युक्तस्त्री० MD. देवितैः Hall; देवितैः AS1, AS3; देवितैः AS2; देवनैः BD3, MD.

1.4 जयौ AS2, AS3, Hall; जयै AS1; जयौ इत्यङ्कः BD3; जयौ इत्यङ्काः MD.

1.5 उत्सृष्टिकाङ्क इति Hall; उत्सृष्टिकाङ्केति AS1, AS3; उत्सृष्टिकाङ्क इति AS2. नाटकान्तर्गताङ्क० AS2, Hall; नाटकीतर्गताङ्क० AS1; नाटकीतर्गताङ्क० AS3. प्रतीतमिति AS2, Hall; प्रतीतं इत्यङ्कः AS1; प्रतीतं AS3.

1.8 दिव्याव० AS2, BD3, MD, Hall; दिव्याप० AS1, AS3.

ख्यातौ धीरोद्धतावन्त्यो विपर्यासादयुक्तकृत् ।

दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः ॥

शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् ।

संरम्भं परमानीय युद्धं व्याजान् निवारयेत् ।

5

वधप्राप्तस्य कुर्वीत वधं नैव महात्मनः ॥६३॥

मृगवदलभ्यां नायिकां नायकोऽस्मिन्नीहते वाञ्छतीतीहामृगः । ख्याताख्यातं वस्तु अन्त्यः

l.1 ख्यातौ BD3, MD, Hall; ख्यातो AS1, AS2, AS3. धीरोद्धतौ BD3, MD, Hall; धीरोद्धतस्तु AS1, AS2, AS3. अन्त्यो AS2, AS3, Hall; अं (some obliterated letters) AS1; अंत्यौ BD3, MD. अयुक्तं AS1, AS2, AS3, MD, Hall; अयुक्तिं BD3.

l.2 स्त्रियम् AS1, AS2, AS3, MD, Hall; स्त्रीयम् BD3. अनिच्छन्तीम् AS2, AS3, BD3, MD, Hall; अनिच्छतिम् AS1. पहरादिना AS1, AS3, BD3, MD, Hall; पहरादिना AS2. इच्छतः AS1, AS2, MD, Hall; इच्छेतः AS3; इच्छत BD3.

l.3 शृङ्गाराभासम् AS2, BD3, MD, Hall; शृङ्गाराहारम् AS1, AS3. अपि AS1, AS3, BD3, MD, Hall; om. AS2. प्रदर्शयेत् AS2, AS3, BD3, MD, Hall; मर्शयेत् AS1.

l.4 संरम्भम् AS1, AS3, BD3, MD, Hall; सं AS2. आनीय AS2, AS3, BD3, MD, Hall; आनाय AS1.

l.5 वधं AS2, BD3, MD, Hall; वधं AS1, AS3. वधं AS2, MD, Hall; वधे AS1; वधं AS3; वेधं BD3.

l.6 अलभ्यां नायिकाम् AS2, Hall; अलभ्यानायिकां AS1, AS3. वाञ्छति AS1, AS2, AS3; om. Hall. ईहा AS1, AS3, Hall; हा AS2.

प्रतिनायको विपर्यासाद् विपर्ययज्ञानादयुक्तकारी विधेयः। स्पष्टमन्यत्।

इत्थं विचिन्त्य दशरूपकलक्षममार्गम्

आलोक्य वस्तु परिभाव्य कविप्रबन्धान्।

कुर्यादयत्नवदलंकृतिभिः प्रबन्धं

5 वाक्यैरुदारमधुरैः स्फुटमन्दवृत्तैः ॥६४॥

स्पष्टम्।

इति श्रीविष्णुसूनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोक्ये

रूपकलक्षणप्रकाशो नाम तृतीयप्रकाशः समाप्तः।

I.1 नायको AS1, AS3, Hall; नायके AS2. विपर्यासात् Hall; विपर्यासाविपर्यासा AS1; विपर्ययात् AS2;

विपर्यासा AS3. विधेयः AS1, AS2, Hall; विधेय AS3. अन्यत् AS2, AS3, Hall; अन्यत् AS1.

I.2 विचिन्त्य AS1, AS3, BD3, MD, Hall; विचित्य AS2. लक्ष्मं AS2, AS3, BD3, MD, Hall; लक्षनं AS1.

I.3 आलोक्य AS1, AS2, AS3, Hall; आलोच्य BD3, MD. परिं AS1, AS2, AS3, MD, Hall; भरिं BD3.

प्रबन्धान् AS2, Hall; प्रबन्धात् AS1, AS3; प्रबन्धात् BD3; प्रबन्धान् MD.

I.4 अयत्नं AS1, AS3, BD3, MD, Hall; प्रयत्नं AS2. अलंकृतिभिः AS3, BD3, MD, Hall; अलाकृतिभिः AS1;

अलङ्घ्यकृतिः AS2. प्रबन्धं AS2, BD3, Hall; प्रबन्धं AS1, AS3, MD.

I.5 मधुरैः AS2, AS3, BD3, MD, Hall; मधुरैः AS1. स्फुटं AS2, AS3, BD3, MD, Hall; सफुटं AS1. वृत्तैः

AS2, Hall; न्हासैः इतियः AS1; हाः इति तृतीयः AS3. इति दशरूपके तृतीयो नाटकादिलक्षणप्रकाशः BD3,

MD.

I.6 स्पष्टम् AS1, Hall; छ AS2; स्पष्टम् AS3.

I.7 - 8 इति ... समाप्तः Hall; इति दशरूपकालोके भदविष्णुसूनोर्धनिकस्य कृतौ रूपकलक्षणं ततोयः प्रकाशः।

इतिश्री AS1; इति श्रीविष्णुसूनोर्धनिकस्य दशरूपावलोक्ये लक्ष्मप्रकाशस्तृतीयः AS2; ... तृतीयः प्रकाशः (the

rest as in AS1) AS3.

चतुर्थः प्रकाशः

अथेदानीं रसभेदः प्रतिपाद्यते ।

विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।

आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥१॥

वक्ष्यमाणस्वभावैर्विभावानुभावव्यभिचारिसात्त्विकैः काव्योपातैरभिनयोपदर्शितैर्वा श्रोतृप्रेक्षकाणाम्

5 अन्तर्विपरिवर्तमानो रत्यादिर्वक्ष्यमाणलक्षणः स्थायी स्वादगोचरतां निर्भरानन्दसंविदात्मताम्

I.1 अथेदानीं AS3, Hall; अप्येदानीं AS1; श्रीसुंदरी जयति अथेदानीं AS2. रसभेदः Hall; रसभेदे AS1;

रसविभागः AS2; रसभेदं AS3. प्रतिपाद्यते AS2; प्रतिपादयति AS1, AS3; प्रदर्श्यते Hall.

I.2 विभावैः AS2, BD3, MD, Hall; सांवर्णिवो जयति विभावैः AS1, AS3. भावैश्च AS2, AS3, BD3, MD, Hall;

भावैर्द्व AS1. सात्त्विकैः Hall; सात्त्विकैः AS1, AS2, AS3, BD3, MD.

I.3 आनीयमानः AS2, BD3, MD, Hall; आनीयमान AS1; आवीयमान AS3. स्वाद्यत्वं BD3, MD, Hall; स्वाद्यत्वं

AS1, AS2, AS3, NPH. स्थायी AS1, AS2, BD3, MD, Hall; स्थायी AS3.

I.4 स्वभावैः AS2, Hall; स्वभावैः AS1, AS3. विभावानु AS2, Hall; विभानु AS1; विभानु AS3.

सात्त्विकैः Hall; सात्त्विकैः AS1; सात्त्विकैः AS2, AS3. श्रोतृप्रेक्षकाणाम् AS3, Hall; श्रोतृप्रेक्षकाणाम् AS1;

श्रोतृप्रेक्षकाणाम् AS2.

I.5 अन्तर्वि AS2, AS3, Hall; अन्तर्वि AS1. रत्यादिः AS2, AS3, Hall; इत्यादिः AS1. स्वादः AS2, Hall;

स्वादुः AS1, AS3. गगोचरतां निर्भरानन्दः AS2, Hall; गगोचरतीतिर्भरानन्दः AS1; गगोचरतीतिर्भरानीदः AS3.

आनीयमानो रसः। तेन रसिकाः सामाजिकाः। काव्यं तु तथाविधानन्दसंविदुन्मीलनहेतुभावेन
रसवत् आयुर्धृतम्¹ इत्यादिव्यपदेशवत्।

तत्र विभावः।

ज्ञायमानतया तत्र विभावो भावपोषकृत्।

5 **आलम्बनोद्दीपनत्वप्रभेदेन स च द्विधा ॥२॥**

एवमयमेवमियमित्यतिशयोक्तिरूपकाव्यव्यापाराहितविशिष्टरूपतया ज्ञायमानो विभाव्यमानः
सन्नालम्बनत्वेनोद्दीपनत्वेन वा यो नायकादिरभिमतदेशकालादिर्वा स विभावः। यदुक्तं विभाव

I.1 आनीयमानो AS2, AS3, Hall; आनायमानो AS1. रसः AS2, AS3, Hall; रंसः AS1. रसिकाः AS1,
AS3, Hall; रसकाः AS2. सामाजिकाः AS2, Hall; समाजिकाः AS1; सामाजिकः AS3. तु AS2, AS3, Hall;
त AS1.

I.2 ऽवत् AS2, Hall; ऽवरिति AS1; ऽवदिति AS3.

I.3 विभावः AS2, Hall; विभावमाह AS1, AS3.

I.4 ज्ञायमानतया AS2, Hall; ज्ञायमानतथातथा AS1; ज्ञायमानतथा AS3; जायमानतया BD3, MD; विभावो
AS1, AS2, BD3, MD, Hall; वि AS3.

I.5 आलम्बनोद्दीपनत्वं Hall; आलंबनोद्दीपनत्वे AS1; आलंबनोद्दीपनाख्यं AS2; आलंबनोद्दीपनत्वं AS3;
BD3 and MD om. the whole line; NPH reads the line as: आलम्बनोद्दीपनाभ्यां कान्तोद्यानादिना द्विधा ॥

I.6 ऽव्यापाराहितं AS2, AS3, Hall; ऽव्याप्यराहितं AS1. ऽरूपतया AS1, AS3, Hall; ऽरूपकतया AS2.

I.7 आलम्बनत्वेन Hall; आलंबनत्वेन AS1, AS2; आलंबनत्वोन AS3. उद्दीपनत्वेन AS2, AS3, Hall; om.

AS1. वा AS2, AS3, Hall; व AS1. नायकादिरभिं AS2, AS3, Hall; नायकादि। रभिं AS1. ऽदेशकालादिः
AS2, AS3, Hall; ऽरेषकालारिः AS1. विभावः AS1, AS2, Hall; विभावाः AS3.

1. Cf. आयुर्धृतम्। आयुषो निमित्तमिति गम्यते। MBH on Vārttika 6 on Pā 1.1.59

इति विज्ञातार्थः¹ इति। तांश्च यथास्वं यथावसरं च रसेषूपपादयिष्यामः। अमीषां चानपेक्षित-
बाह्यसत्त्वानां शब्दोपधानादेवासादिततद्भावानां सामान्यात्मनां स्वस्वसम्बन्धित्वेन विभावितानां
साक्षाद्भावकचेतसि विपरिवर्तमानानामालम्बनादिभाव इति एतेन वस्तुशून्यता। तदुक्तं भर्तृहरिणा
शब्दोपहितरूपांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान्।

5

प्रत्यक्षमिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते ॥2

I.1 विज्ञातार्थः Hall; विज्ञायमानार्थः AS1, AS3; विज्ञातार्थः AS2. तांश्च AS2, Hall; नीचश्च AS1; तां च
AS3. ०पादयिष्यामः AS2, AS3, Hall; ०पारयिष्यामः AS1. अनपेक्षित० AS2, AS3, Hall; उपेक्षित० AS1.

I.2 बाह्यसत्त्वानां Hall; बाह्यसत्त्वानां AS1; बाह्यसत्त्वानां AS2; बाह्यसत्त्वानां AS3. शब्दोप० Hall; शब्दोप० AS1,
AS2; शब्दाप० AS3. ०तद्भावानां Hall; ०सतद्भावानां AS1; ०तद्भावानां AS2; ०सद्भावानां AS3.

स्वस्वसम्बन्धित्वेन Hall; स्वसंबन्धित्वेन AS1; स्वस्वसंबन्धित्वेन AS2; स्वस्वसंबन्धित्वेन AS3.

I.3 साक्षाद्भावक० AS3, Hall; साक्षाद्भावक० AS1, AS2. ०चेतसि AS2, AS3, Hall; ०त्वेतसि AS1.

विपरिवर्तमानानाम् AS3, Hall; विपरिवर्तमानानाम् AS1; विवर्तमानानाम् AS2. आलम्बनादिभावः Hall;

आलम्बनाद्विविभावः AS1; आलम्बनादिभावः AS2, AS3. एतेन AS1, AS2, AS3; न Hall.

I.4 शब्दोप० AS2, Hall; शब्दोप० AS1, AS3. ०रूपांस्तान् AS1, AS3, Hall; ०रूपांस्तान् AS2. बुद्धेः Hall;
बुद्धेः AS1, AS2, AS3. गतान् AS2, Hall; ततगतान् AS1; गतान् AS3.

I.5 प्रत्यक्षम् AS2, Hall; प्रत्यक्षान् AS1, AS3. इव AS1, AS2, Hall; एव AS3. कंसादीन् AS2, AS3, Hall;
कंसारीन् AS1.

1. NS⁷, prose after 3.

2. VP vol. 2, p. 178. The idea is borrowed from MBH on Vārttika 15 on Pa 3.1.26; also cf. "The
slaying of Kāṁsa by Kṛṣṇa is nothing more or less than the modern form of the struggle of winter and
spring or summer, a contest in which as in the Mahāvratā the god of spring is victorious, not the god
of winter." Keith, ZDMG 64 (1910), p. 536.

इति । षट्सहस्रीकृताप्युक्तम् । एभ्यश्च सामान्यगुणयोगेन रसा निष्पद्यन्ते 1 इति ।

तत्रालम्बनविभावो यथा ।

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच् चन्द्रो नु कान्तिप्रदः

शृङ्गारैकनिधिः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

5 वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन् मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥2

उद्दीपनविभावो यथा ।

I.1 षट्सहस्री० AS2, AS3, Hall; षट्सहस्री० AS1. उक्तम् AS2, AS3, Hall; उक्ते AS1. एभ्यः AS1, AS3, Hall; तेभ्यः AS2.

I.2 आलम्बन० AS2, Hall; आलम्बन० AS1, AS3.

I.3 चन्द्रो AS2, AS3, Hall; चन्द्रो AS1. नु कान्ति० AS1, AS2, AS3; अनुकान्ति० Hall.

I.4 निधिः AS1, AS3, Hall; रसः AS2. मासो नु AS1, AS2, Hall; मासो न AS3. पुष्पाकरः AS2, AS3, Hall; पुष्पाकरः AS1.

I.5 जडः AS2, AS3, Hall; तनुः AS1. विषय० AS2, AS3, Hall; विषयः AS1. व्यावृत्त० AS1, AS2, Hall; व्यावृत्त० AS3. कौतूहलो AS2, AS3, Hall; कौतूहलौ AS1.

I.6 इदं AS2, AS3, Hall; इरं AS1. पुराणो AS2, AS3, Hall; पुणो AS1. मुनिः AS2, AS3, Hall; मुनि AS1.

I.7 उद्दीपन० AS2, Hall; उदीपन० AS1; उदीयन० AS3.

1. NS 7, prose after 6.

2. VU 1.10

अयमुदयति चन्द्रश्चन्द्रिकाधौतविश्वः

परिणतविमलिमि व्योमि कर्पूरगौरः ।

ऋजुरजतशलाकास्पर्धिभिर्यस्य पादैर्

जगदमलमृणालीपञ्जरस्थं विभाति ॥¹

5 अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः । ३

स्थायिभावाननुभावयन्तः सामाजिकानामश्रुभूविक्षेपकटाक्षादयो रसपोषकारिणोऽनुभावाः । एवं

I.1 अयम् AS2, AS3, Hall; अथम् AS1. उदयति AS2, AS3, Hall; उदपति AS1. चन्द्रिका० AS1, AS2, Hall; चन्द्रिकौ० AS3.

I.2 परिणत० AS2, Hall; परिण० AS1, AS3. विमलिमि व्योमि AS2, Hall; विमलव्योमि AS1; विमलिमि व्योमि AS3. कर्पूरगौरः AS1, AS3, Hall; कर्पूरः AS2.

I.3 ऋजु० AS3, Hall; ऋ० AS1; जु० AS2. स्पर्धिभिः AS2, Hall; स्पर्द्धभिः AS1, AS3.

I.4 मृणालीपञ्जरस्थं AS2, AS3; मृणापिलीपजरीस्थं AS1; मृणाली पञ्जरस्थं Hall.

I.5 Before अनुभावो AS2 ins. अथानुभावाः . संसूचनात्मकः AS2, AS3, BD3, MD, Hall; संसूचनात्मकः हेतुः AS1.

I.6 भावयन्तः AS1, AS3; भावता AS2; भावयतः Hall. AS2 om. from सामाजिकानाम् up to अनुभवतां (p. 289, I.1). सामाजिकानाम् AS1, AS3; सामाजिकान् Hall. अश्रु० Ed.; अश्रू० AS1; अश्रू० AS3; स० Hall. भ्रू० AS1, Hall; भ्रू० AS3. कटाक्षादयो Hall; कणकराक्षादयो AS1; कणक्षादयो AS3. पोष० AS1, Hall; पोष० AS3. एवं AS1, AS3; एते Hall.

चाभिनयकाव्ययोरप्यनुभवतां साक्षाद् भावकानुभवकर्मतयानुभूयन्त इत्यनुभवनमिति चानुभावा
रसिकेषु व्यपदिश्यन्ते। विकारो भावसंसूचनात्मक इति तु लौकिकरसापेक्षया। इह तु तेषां
कारणत्वमेव। यथा ममैव।

उज्जृम्भाननमुल्लसत्कुचतटं लोलभ्रमद्भ्रूलतं

5

स्वेदाम्भःस्पृषिताङ्गयष्टिविगलद्वीडं सरोमाञ्चया।

धन्यः कोऽपि युवा स यस्य वदने व्यापारिताः सस्पृहं

मुग्धे दुग्धमहाब्धिफेनपटलप्रख्याः कटाक्षच्छटाः ॥

इत्यादि यथारसमुदाहरिष्यामः।

I.1 भवतां AS3; भवतीं AS1; भावयतां Hall. साक्षाद्भावकं AS3; Hall; साक्षाद्भावकं AS1, AS2. भूयन्ते
AS2, AS3, Hall; भूयते AS1.

I.2 रसिकेषु AS2, AS3, Hall; रसिकेषु AS1.

I.3 कारणत्वमेव AS2, AS3, Hall; कारणत्वं मेव AS1. ममैव AS2, Hall; मम AS1, AS3.

I.4 उज्जृम्भाननम् AS2, AS3, Hall; उज्जृम्भाननम् AS1. उल्लसत् AS1, AS3, Hall; उल्लसत् AS2. भ्रमद्भ्रूलतं
AS2, Hall; भ्रमद्भ्रूलतं AS1; भ्रमद्भ्रूलतं AS3.

I.5 स्वेदाम्भः AS2, Hall; स्वेदांभः AS1; स्वेदांभः AS3. स्नपिताङ्गं AS2, Hall; स्नपिताङ्गं AS1, AS3.

I.6 वदने AS2, AS3, Hall; वदनैः AS1.

I.7 महाब्धिः AS3, Hall; महाब्धिः AS1; महाब्धिः AS2. च्छटाः AS2, Hall; च्छराः AS1; च्छयः
AS3.

I.8 हरिष्यामः AS1, AS2, Hall; हरिष्यामिः AS3.

हेतुकार्यात्मनोः सिद्धिस्तयोः संव्यवहारतः । ४

तयोर्विभावानुभावयोर्लौकिकरसं प्रति हेतुकार्यभूतयोः संव्यवहारादेव सिद्धत्वान् न पृथग् लक्षणमुपयुज्यते । तदुक्तम् । विभावानुभावौ लोकसंसिद्धौ लोकयात्रानुगामिनौ ।

लोकस्वभावोपगतत्वाच् च न पृथग् लक्षणमुच्यते १ इति ।

5 अथ भावः ।

सुखदुःखादिकैर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम् । ५

अनुकार्याश्रयत्वेनोपनिबध्यमानैः सुखदुःखादिरूपैर्भावैस्तद्भावस्य भावकचेतसो भावनं वासनं

I.1 हेतुकार्यात्मनोः AS2, BD3, MD, Hall; कार्यात्मनो AS1; हेतुकार्यात्मनो AS3. तयोः AS1, AS2, BD3, MD, Hall; तयोः AS3.

I.2 लौकिकं AS1, AS3, Hall; लौकिकं AS2. प्रति हेतुकार्यं Ed.; प्रतिहेतुकार्यं AS2, Hall; प्रतिकार्यं AS1, AS3.

I.3 लक्षणम् AS2, AS3, Hall; लक्षणम् AS1. AS1 om. from लोकयात्रा up to भावः (I.5).

I.4 उच्यते Hall; त्रिच्यते AS2; उच्यते AS3.

I.5 भावः AS2, Hall; भावमाह AS3.

I.6 दुःखादिकैर्भावैः AS3, Hall; दुःखादिकर्वाभावैः AS1; दुःखादिभिर्भावैः AS2, BD3, MD. तद्भावभावनम् BD3, MD, Hall; तद्भावसूचनम् AS1; तद्भावभावना AS2; तद्भावसूचनम् AS3.

I.7 अनुकार्याश्रयं AS2, AS3, Hall; नुकार्याश्रयं AS1. निबध्यमानैः AS2, Hall; निबध्यमानैः AS1; निबध्यमानैः AS3. तद्भावस्य AS1, AS3, Hall; तद्भावस्य AS2. चेतसो AS2, AS3, Hall; चेतसो AS1. भावनं AS2, AS3, Hall; भावने AS1.

1. NS 7, prose after 5.

भावः। तदुक्तम्। अहो ह्यनेन रसेन गन्धेन वा सर्वमेतद्भावितं वासितम् ¹ इति। यत्तु रसान् भावयन् भावः ² इति कवेरन्तर्गतं भावं भावयन् भावः ³ इति च तदभिनयकाव्ययोः प्रवर्तमानस्य भावशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तकथनम्।

ते च स्थायिनो व्यभिचारिणश्चेति वक्ष्यमाणाः।

5 पृथग्भावा भवन्त्यन्येऽनुभावत्वेऽपि सात्त्विकाः।

सत्त्वादेव समुत्पत्तेस्तच्च तद्भावभावनम् ॥६॥

I.1 हि AS2, Hall; om. AS1, AS3. अनेन AS2, Hall; नेन AS1, AS3. सर्वमेतद्भावितं AS3, Hall;

सर्वमेतद्भावितं AS1; सर्वमेतद्भावितं AS2.

I.2 रसान् AS2, AS3, Hall; रसान् AS1. भावयन् AS2, AS3, Hall; भावयन् AS1. गतं AS2, AS3, Hall;

गते AS1. भावं AS1, AS2, Hall; om. AS3. काव्ययोः AS1, AS3, Hall; काव्ययोः AS2.

I.3 शब्दस्य AS2, Hall; शब्दस्य AS1, AS3.

I.4 ते च AS2, Hall; चे त AS1 AS3. चारिणश्चेति AS2, AS3, Hall; चारिणश्चेति AS1. वक्ष्यमाणाः Hall;

वक्ष्यमाणः AS1, AS3; वक्ष्यमाणाश्च AS2.

I.5 पृथग् AS1, AS2, AS3, Hall; पृथक् BD3, MD. भवन्ति AS1, AS3, BD3, MD, Hall; भावति AS2.

सात्त्विकाः Hall; सात्त्विकाः AS1, AS2, AS3, BD3, MD.

I.6 सत्त्वात् Hall; सत्त्वात् AS1, AS2, AS3, BD3, MD. तच्च AS2, AS3, BD3, MD, Hall; तच्च AS1.

तद्भावः AS3, BD3, MD, Hall; तद्भावः AS1, AS2.

1. NS 7, prose before 1

2. NS 6.34; 7.3.

3. NS 7.2

परगतदुःखहर्षादिभावभावनायामत्यन्तानुकूलान्तःकरणत्वं सत्त्वम्। यदाह। सत्त्वं नाम मनःप्रभवम्। तच्च समाहितमनस्त्वादुत्पद्यते। 1 एतदेवास्य सत्त्वं यत् दुःखितेन प्रहर्षितेन चाश्रुरोमाञ्चादयो निर्वर्त्यन्ते। तेन सत्त्वेन निर्वृताः सात्त्विकाः। तद्भावभावनं च भावः। तत उत्पद्यमानत्वादश्रुप्रभृतयोऽपि भावाः। भावसंसूचनात्मकविकाररूपत्वाच्चानुभावा इति

5 द्वैरूप्यमेषाम्।

ते च

स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथूः।

I.1 परगत० AS1, AS3, Hall; पर० AS2. ०भावभावनायाम् AS2, AS3; ०भावनायाम् AS1; ०भावनायाम् Hall. ०कूलान्तःकरणत्वं AS2, AS3, Hall; ०कूलान्तःकरणत्वे AS1. सत्त्वम् Hall; सत्त्वम् AS1, AS2, AS3. सत्त्वं Hall; त्वं AS1, AS3; सत्त्वं AS2.

I.2 मनः० AS2, Hall; नः AS1, AS3. उत्पद्यते AS2, Hall; उच्यते AS1, AS3. सत्त्वं Hall; सत्त्वं AS1; सत्त्वं AS2, AS3. यत् AS2; य AS1, AS3; यतः Hall. दुःखितेन AS1, AS2, AS3; खिन्नेन Hall.

I.3 च AS1, AS3, Hall; वा AS2. अश्रु० AS2, AS3, Hall; अश्रा० AS1. सत्त्वेन Hall; सत्त्वेन AS1, AS2, AS3. सात्त्विकाः Hall; सात्त्विकाः AS1, AS2, AS3. तद्भावभावनं च AS3; तद्भावभावनं च AS1;

तद्भावभावनं AS2; त एव Hall. भावः AS1, AS2, AS3; भावाः Hall. ततः AS2, AS3, Hall; तत् AS1.

I.4 ०पद्यमान० AS1, AS2, Hall; ०पाद्यमान० AS3. ०प्रभृतयोऽपि भावाः AS2, Hall; ०प्रभृतयो विभावाः AS1, AS3. ०संसूचनात्मक० AS1, AS3, Hall; ०सूचनात्मक० AS2.

I.6 ते च AS2, Hall; तानेवा AS1; तानेवाह AS3.

I.7 ०वेपथू AS1, AS2, AS3, MD, Hall; ०वेपथुः BD3.

अश्रुवैस्वर्यमित्यष्टौ स्तम्भोऽस्मिन्निष्क्रियाङ्गता ।

प्रलयो नष्टसंज्ञत्वं शेषाः सुव्यक्तलक्षणाः ॥७॥

यथा ।

वेवइ सेअदवदिअरोमचिअगति

5 चवइ विसंतुलवयणइँ बाहोल्लिअणेत्ति ।

मुहु तहँ सामलिहूअउ खणँ खणँ विमुज्जइ

उठेहि देहि दंसणं पेम्मेण विवज्जइ ॥1

I.1 अश्रु० AS2, AS3, BD3, MD, Hall; अश्रू० AS1. ०वैस्वर्यम् AS3, BD3, Hall; ०वैस्वर्यम् AS1; ०गद्गदम् AS2.

०वैस्वम् MD. इति AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; इरिति MD. स्तम्भोऽस्मिन् AS1, AS2, AS3, BD3, Hall;

स्तम्भोऽस्मिन् MD. निष्क्रियाङ्गता Hall; निःक्रियाङ्गता AS1; निष्क्रियाङ्गताः AS2; निःक्रियाङ्गता AS3;

निःक्रियाङ्गताः BD3; निःक्रियाङ्गताः MD.

I.2 प्रलयो AS1, AS2, AS3, MD, Hall; प्रलापो BD3. ०संज्ञत्वं AS2, AS3, MD, Hall; ०संज्ञत्वे AS1; ०संकृत्वं

BD3. शेषाः सुव्यक्त० AS2, AS3, BD3, MD, Hall; शेषास्तु व्यक्त० AS1.

I.4 ०वदवा AS2; ०वद्यवा AS1; ०वदवा AS3; ०वदनी Hall. रोमाचिअगती AS1, AS2, AS3; रोमच्चिअ गतिए Hall.

I.5 वदइ AS1, AS2, AS3; ववइ Hall. विलक्खं चलइ ण बहु AS2; विलक्खं चलइ शहु AS1; विलक्खं चलइ णहु

AS3; विललुलु तु वलअ लहु Hall. वाहुल्लि AS1, AS2, AS3; वाहोअल्लिए Hall. रणेत्ति AS1, AS2, AS3;

रणेत्ति Hall.

I.6 मुहं AS1, AS3; मुहँई AS2; मुहऊ Hall; सामलं AS1, AS3; सावल्लिअं AS2; सामलि Hall. होइ AS1,

AS2, AS3; होई Hall. खणे खणे AS1, AS2; खणे AS3, Hall. विमुच्छइ AS1, AS3; मुच्छइ AS2; विमुच्छइ

विअग्घेण Hall.

I.7 उठेहि ... विवज्जइ AS2; उठेहि देहि रंसणं पेम्मेण विवज्जर AS1; उठेहि ... (the rest as in AS2) AS3;

मुद्धा मुहल्ली तुअ पेम्मेण सावि ण धिज्जइ Hall.

1. Unidentified stanza. वेपते स्वेदद्रवाद्वितरोमाञ्चितगात्रा वदति विशृङ्खलवचनानि बाष्पाद्रितनेत्रा । मुखं तस्याः

श्यामलीभूतं क्षणे क्षणे विमुञ्जत्युत्तिष्ठ देहि दर्शनं प्रेम्णा विपद्यते ॥ (Skt.); cf. Introduction, p. xix, fn. 1.

अथ व्यभिचारिणः। तत्र सामान्यलक्षणम्।

विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः।

स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः कल्लोला इव वारिधौ ॥८॥

यथा वारिधौ सत्येव कल्लोला उद्भवन्ति विलीयन्ते च तद्वदेव रत्यादौ स्थायिनि सत्येव

5 आविर्भावतिरोभावाभ्यामाभिमुख्येन चरन्तो वर्तमाना निर्वेदादयो व्यभिचारिणो भावाः।

ते च

निर्वेदग्लानिशङ्काश्रमधृतिजडताहर्षदैन्यौग्यचिन्तासु

त्रासेर्ष्यामर्षगर्वाः स्मृतिमरणमदाः सुप्तनिद्राविबोधाः।

I.1 ञचारिणः AS2, AS3, Hall; ञचरिणः AS1. तत्र सामान्यलक्षणम् AS2, Hall; प्राह AS1, AS3.

I.2 व्यभिचारिणः AS2, AS3, BD3, MD, Hall; त्यव्यभिचरिणा AS1.

I.3 कल्लोला AS2, AS3, BD3, MD, Hall; कल्लौला AS1. वारिधौ AS1, AS2, BD3, MD, Hall; वारिधौः AS3.

I.4 कल्लोला AS2, AS3, Hall; कल्लौला AS1. उद्भवन्ति AS3, Hall; उद्भवन्ति AS1, AS2. विलीयन्ते AS2, AS3, Hall; विलीयं AS1. तद्वदेव AS2, AS3, Hall; तद्वदेव AS1.

I.6 ते च AS2, Hall; om. AS1, AS3.

I.7 ग्लानिं AS2, AS3, BD3, MD, Hall; ग्लानिं AS1. शङ्कां AS1, AS2, MD, Hall; शङ्कां AS3;

शङ्कां BD3. श्रमं AS2, AS3, BD3, MD, Hall; श्रमं AS1. जडतां AS1, AS2, AS3, MD, Hall;

जडतो BD3. हर्षं AS1, AS2, AS3, MD, Hall; हर्षं BD3. दैन्यौग्यं AS2, MD, Hall; दैन्यौग्यं AS1; दैन्यौग्यं AS3; दैन्यौग्यं BD3. चिन्ताः AS1, AS2, AS3, Hall; चिन्तां BD3, MD.

I.8 मर्षं AS1, AS2, BD3, MD, Hall; मर्षं AS3. गर्वाः AS2, BD3, MD, Hall; गर्वा AS1, AS3.

सुप्तं AS2, AS3, BD3, MD, Hall; सुप्तं AS1. निद्राविबोधाः Hall; निद्राविबोधाः AS1, AS3;

निद्राविबोधाः AS2; निद्राविबोधाः BD3; निद्राविबोधाः MD.

व्रीडापस्मारमोहाः समतिरलसतावेगतर्कावहित्था

व्याध्युन्मादौ विषादोत्सुकचपलयुतास्त्रिंशदेते त्रयश्च ॥९॥

तत्र निर्वेदः।

तत्त्वज्ञानापदीर्घ्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननम्।

5 तत्र चिन्ताश्रुनिःश्वासवैवर्ण्योच्छ्वासदीनताः ॥१०॥

तत्त्वज्ञानान् निर्वेदो यथा।

1.1 तर्कावहित्था AS2, AS3, Hall; तर्कावहित्था AS1; तर्कावहित्था BD3. तर्कावहित्था MD.

1.2 व्याध्युन्मादौ AS2, AS3, BD3, MD, Hall; व्याध्युन्मादो AS1. विषादोत्सुकः AS3, MD, Hall;

विषादोत्सुकः AS1. विषादोत्सुकः AS2, BD3. त्रिंशदेते AS2, BD3, MD, Hall; त्रिंशदेते AS1; त्रिंशदेते AS3.

1.3 तत्र निर्वेदः AS2, Hall; तत्र क्रमतो त्रिंशदादीनाह AS1; तत्राक्रमतो त्रिंशदादीनाह AS3.

1.4 तत्त्वः Hall; तत्त्वः AS1, AS2, AS3, MD; तत्त्वः BD3. निर्वेदः AS2, Hall; निर्वेदः AS1, MD; निर्वेदः

AS3; निर्वेदः BD3. स्वावमाननम् AS1, AS3, MD, Hall; स्वावमानना AS2; स्वावमानना BD3.

1.5 चिन्ताश्रुः AS2, AS3, BD3, MD, Hall; चिन्ताश्रुः AS1. निःश्वासः AS2, BD3, Hall; निःश्वातः AS1;

निःश्वासः AS3; निःश्वासः MD. वैवर्ण्योच्छ्वासः AS3, MD, Hall; वैवर्ण्योच्छ्वासः AS1; वैवर्ण्यश्वासः AS2;

वैवर्ण्योच्छ्वासः BD3. दीनताः BD3, MD, Hall; दीनता AS1, AS3; दीनताः AS2.

1.6 तत्त्वः Hall; तत्त्वः AS1, AS2, AS3.

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किं
 दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम्।
 सम्प्रीणिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं
 कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम्॥1

5 आपदो यथा।

राज्ञो विपद् बन्धुवियोगदुःखं
 देशच्युतिर्दुर्गममार्गस्त्रेदः।
 आस्वाद्यतेऽस्याः कटुनिष्फलायाः
 फलं मयैतच्चिरजीवितायाः॥2

-
- I.1 कामदुघाः AS3, Hall; कामदघाघाः AS1; कामादुघाः AS2.
 I.2 दत्तं AS2, AS3, Hall; दत्ते AS1. विद्विषतां AS2, AS3, Hall; विद्विषती AS1.
 I.3 सम्प्रीणिताः AS2, AS3, Hall; संप्रणीताः AS1.
 I.4 ततः AS2, AS3, Hall; ततः AS1.
 I.5 आपदो AS2, AS3, Hall; अथदो AS1.
 I.6 विपद् AS1, AS2, Hall; विथद् AS3. बन्धुः AS1, AS2, AS3. दुःखं AS2, AS3, Hall;
 दुःखः AS1.
 I.7 च्युतिः AS2, AS3, Hall; च्युतिः AS1.
 I.9 फलं AS2, Hall; फले AS1, AS3. मया AS1, AS3, Hall; तत् AS2. चिरजीवितायाः AS2, Hall;
 चरतीविताः AS1; चरतीवितायाः AS3.
-

1. VS 67

2. Unidentified stanza.

ईर्ष्यातो यथा ।

न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः

सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।

धिग् धिक् छक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा

5 स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥1

वीरशृङ्गारयोर्व्यभिचारी निर्वेदो यथा ।

ये बाहवो युधि न वैरिक्ठोरकण्ठ-

पीठोच्छलदुधिरराजिविराजितांसाः ।

नापि प्रियापृथुपयोधरपत्रभङ्ग-

संक्रान्तकुङ्कुमरसाः खलु निष्फलास्ते ॥2

I.2 AS1 reads न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरय इति ज्याहिज्यदर्पणे and AS3 reads न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरय इति साहित्यदर्पणे and om. the rest of the verse. ll. 1-2 and ll. 3-4 of this verse have been transposed in Hall.

I.3 ०कुलं AS2; ०भटान् Hall.

I.5 ०वृथोच्छूनैः AS2; ०परैः पीनैः Hall.

I.6 ०शृङ्गारयोः AS1, AS2, Hall; ०शृङ्गारयोः AS3. ०चारी AS2, Hall; ०चारि० AS1, AS3.

I.7 ये AS2, Hall; यो AS1, AS3. बाहवो AS2, Hall; बाहवो AS1, AS3. युधि न AS1, AS2, AS3; न युधि Hall. ०वैरि० AS2, AS3, Hall; ०खैरि० AS1.

I.8 ०पीठोच्छलदुधिरं AS2, AS3, Hall; ०पीठोच्छलदुधिरं AS1. ०राजिविराजितांसाः AS2, AS3, Hall; ०रापजितीसाः AS1.

I.9 ०पयोधरं AS2, AS3, Hall; ०पयोधरं AS1. ०पत्रं AS2, Hall; ०पत्रं AS1, AS3.

I.10 ०संक्रान्तं AS2, Hall; ०संक्रातं AS1; संक्रातं AS3. निष्फलाः Hall; निफलाः AS1; निःफलाः AS2, AS3.

1. MN 9.55

2. Unidentified stanza.

आत्मानुरूपं रिपुं रमणीं बालभमानस्य निर्वेदादियमुक्तिः। एवं रसान्तराणामप्यङ्गभाव
उदाहार्यः।

रसानङ्गः स्वतन्त्रो निर्वेदो यथा।

कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं

5 वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं श्रूयताम्।

वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते

न च्छायापि परोपकारकरणी मार्गस्थितस्यापि मे॥¹

विभावानुभावरसाङ्गानङ्गभेदादनेकशाखो निर्वेदो दर्शनीयः।

I.1 आत्मानु० AS2, AS3, Hall; अत्मानु० AS1. रिपुं Hall; om. AS1, AS3; वीरजनं AS2. रमणीं AS1, AS3, Hall; तरुणीजनं AS2. वा AS1, AS3, Hall; च AS2. एवं AS1, AS3, Hall; एवं च AS2. भाव AS2, Hall; भावम् AS1, AS3.

I.2 उदा० AS2, AS3, Hall; उरा० AS1.

I.3 रसानङ्गः स्व० AS2, Hall; रसानङ्गस्व० AS1, AS3. यथा AS1, AS2, Hall; यथा AS3.

I.4 After विद्धि AS1 ins. इति कुवलयानरे and AS3 ins. इति कुवलयानदे and om. the rest of the verse.

I.5 इदं AS2; यतः Hall.

I.8 शाखो AS2, AS3, Hall; शास्त्रे AS1. निर्वेदो AS2, AS3, Hall; निर्विदो AS1. दर्शनीयः AS2; दर्शनी AS1; दोदर्शनीयः AS3; निदर्शनीयः Hall.

1. In his treatise on ŚP, Aufrecht ascribes this verse to a poet named Śaktikumāra. See ZDMG, 27 (1873), p. 105. In Peterson's edition of ŚP, this is given anonymously. The verse is found quoted in the *vṛtti* under DH 3.41.

अथ ग्लानिः ।

रत्याद्यायासतृक्षुद्भिर्ग्लानिर्निष्प्राणतेह च ।

वैवर्ण्यकम्पानुत्साहक्षामाङ्गवचनक्रियाः ॥११॥

निधुवनकलाभ्यासादिश्रमतृक्षुद्भिमनादिभिर्निष्प्राणतारूपा ग्लानिः । अस्यां च

5 वैवर्ण्यकम्पानुत्साहादयोऽनुभावाः । यथा माघे ।

लुलितनयनताराः क्षामवक्त्रेन्दुबिम्बा

रजनय इव निद्राक्लान्तनीलोत्पलाक्षयः ।

I.1 अथ ग्लानिः AS2, Hall; ग्लानिमाह AS1, AS3.

I.2 तृक्षुद्भिः AS3, MD, Hall; तृक्षुद्भिः AS1; तृक्षुद्भिः AS2; तृक्षुद्भिन् BD3. ग्लानिः AS2, MD, Hall; ग्लानिः AS1; ग्रानिः AS3; शानिः BD3. निष्प्राणतेह Hall; निःप्राणतेह AS1; निःप्राणहते AS2; निःप्राणतेह AS3, BD3, MD.

I.3 वैवर्ण्यः AS2, AS3, BD3, MD, Hall; वैवर्ण्यः AS1. शामाङ्गः AS2, BD3, MD, Hall; स्यमाङ्गः AS1; शमां AS3.

I.4 निधुवनः AS1, AS3, Hall; निधुवनः AS2. कलाभ्यासादिः AS3, Hall; कलाभ्यासारिः AS1; कलाभ्यासादः AS2. क्षुद्भिमनादिभिः Hall; क्षुद्भिमनादिभिः AS1; क्षुद्भिमनादिभिः AS2; क्षुद्भिमनादिभिः AS3. निष्प्राणतारूपा Hall; निःप्राणतारूपां AS1; निःप्राणतारूपः AS2; निःप्राणाः प्राणतारूपा AS3.

I.5 वैवर्ण्यकम्पानुत्साहादयः Hall; वैवर्ण्यकम्पानुत्साहारयः AS1; वैवर्ण्यादयः AS2; वर्ण्यकम्पानुत्साहादयः AS3. माघे Hall; माघेकादशे सर्गे AS1; om. AS2; माघैकादशे सर्गे AS3.

I.6 लुलितः AS2, AS3, Hall; ललितः AS1. AS1 and AS3 ins. इति after ताराः and om. the rest of the verse. बिम्बाः Hall; बिम्बाः AS2.

तिमिरमिव दधानाः संसिनः केशपाशान्

अवनिपतिगृहेभ्यो यान्त्यमूर्वारवध्वः ॥¹

शेषं निर्वेदवदूहम्।

अथ शङ्का।

5 अनर्थप्रतिभा शङ्का परक्रौर्यात् स्वदुर्नयात्।

कम्पशोषाभिवीक्षादिरत्र वर्णस्वरान्यता ॥१२॥

तत्र परक्रौर्याद् यथा।

हिया सर्वस्यासौ हरति विदितास्मीति वदनं

द्वयोर्दृष्टालापं कलयति कथामात्मविषयाम्।

1.2 ँवध्वः Hall; ँवध्वाः AS2.

1.3 शेषं निर्वेदवदूहम् AS2, Hall; om. AS1, AS3.

1.5 ँदुर्नयात् AS1, AS2, AS3, Hall; ँदुर्नयात् BD3, MD.

1.6 कम्प० AS2, AS3, BD3, MD, Hall; कंपो AS1. ँशोषाभिवीक्षादिः Hall; शोषाविभीक्षारिः AS1;

ँशोकभिवीक्षादिः AS2; ँशोषाविभीक्षादिः AS3; ँशोकाभिवीक्षाभिः BD3, MD; ँशोकाभिवीक्षादिः NPH. अत्र

वर्णस्वरान्यता AS2, MD, Hall; अत्र वर्णस्वरान्विता AS1, AS3; अन्यवर्णस्वगम्यता BD3.

1.7 यथा AS2, AS3; यद्या AS1; यथा रत्नावल्याम् Hall.

1.8 असौ AS2, AS3, Hall; असो AS1. विदितास्मि AS2, Hall; विविदितास्मि AS1, AS3.

1.9 द्वयोः AS2, AS3, Hall; द्वयोः AS1. दृष्टा AS2, AS3, Hall; दृष्टा AS1.

सखीषु स्मेरासु प्रकटयति वैलक्ष्यमधिकं

प्रिया प्रायेणास्ते हृदयनिहितातङ्कविधुरा ॥¹

स्वदुर्नयाद् यथा ।

दूराद् दवीयो धरणीधराभं

5 यस्ताडकेयं तृणवद् व्यधूनोत् ।

हन्ता सुबाहोरपि ताडकारिः

स राजपुत्रो हृदि बाधते माम् ॥²

अनया दिशान्यदनुसर्तव्यम् ।

I.1 सखीषु AS2, AS3, Hall; सविषु AS1. प्रकटयति AS1, AS3, Hall; प्रथयति च AS2. अधिकं AS2, Hall; असमं AS1, AS3.

I.2 प्रायेण AS2, Hall; प्राप्तेन AS1; प्राप्तेन AS3. विधुरा AS2, Hall; विधुरम् AS1, AS3.

I.3 नयात् AS2, AS3, Hall; नया AS1. यथा AS1, AS2, AS3; यथा वीरचरिते Hall.

I.4 दूरात् AS3, Hall; हरात् AS1; दूरात् AS2. धरणीधराभं AS2, Hall; धरणीधराभ AS1; धरणीधराभां AS3.

I.5 ताडकेयं AS1, AS3; ताटकेयं AS2, Hall; व्यधूनोत् AS2, AS3, Hall; व्यधूनोत् AS1.

I.6 सुबाहोः Hall; सुबाहोः AS1, AS3; सुबाहे AS2. ताडकारिः AS1, AS3, Hall; ताटकारिः AS2.

I.7 बाधते AS2, Hall; बाधते AS1, AS3.

I.8 अन्यदनुसर्तव्यम् AS2, AS3, Hall; अन्यरनुमंतव्यं AS1.

1. RV 3.4

2. MVC 2.1

अथ श्रमः ।

श्रमः स्वेदोऽध्वरत्यादेः स्वेदोऽस्मिन् मर्दनादयः । १३

अध्वतो यथा ।

अलसलुलितमुग्धान्यध्वसञ्जातस्वेदा-

5 दक्षिथिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि ।

मृदुमृदितमृणालीदुर्बलान्यङ्गकानि

त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥ 1

I.2 रत्यादेः AS1, AS2, AS3, MD, Hall; रत्यादैः BD3. मर्दनादयः AS2, AS3, MD, Hall; मर्दनादयः AS1; मर्दनादयः BD3.

I.3 अध्वतो AS2, Hall; अध्वरतो AS1, AS3. यथा AS1, AS2, AS3; यथोत्तररामचरिते Hall.

I.4 अलसं AS2, AS3, Hall; अलसुं AS1. लुलितं AS2, AS3, Hall; ललितं AS1. अध्वं AS2, Hall; अध्वं AS1, AS3. सञ्जातं Hall; संपादं AS1, AS3; संतापं AS2. स्वेदात् AS2, AS3, Hall; स्वेदारा AS1.

I.5 अक्षिथिलं AS2, AS3, Hall; पक्षिथिलं AS1. परिरम्भैर्दत्तं AS2, Hall; परिरम्भेऽस्मिन् AS1; परिरम्भैर्दत्तं AS3. संवाहनानि AS1, AS3, Hall; संवहनानि AS2.

I.6 मृदुं AS1, AS2, AS3; परिं Hall. मृणालीं AS2, Hall; मृणालां AS1; मृत्नीं AS3. दुर्बलानि Hall; दुर्बलानि AS1, AS2, AS3.

I.7 अवाप्ता AS2, AS3, Hall; अवात्पा AS1.

रतिश्रमो यथा माघे ।

प्राप्य मन्मथमदादतिभूमिं

दुर्वहस्तनभराः सुरतस्य ।

शश्रमुः श्रमजलार्द्रललाट-

5 श्लिष्टकेशमसितायतकेश्यः ॥¹

इत्याद्युत्प्रेक्ष्यम् ।

अथ धृतिः ।

सन्तोषो ज्ञानशक्त्यादेर्धृतिरव्यग्रभोगकृत् । १४

ज्ञानाद् यथा ।

I.1 श्रमो AS2, AS3, Hall; श्रपो AS1. यथा AS2, AS3, Hall; यथा AS1. माघे Hall; मघे १ सर्गे AS1; om. AS2; माघे १० सर्गे AS3.

I.2 मदादतिभूमिं AS2; AS1 reads मदारतिभूमिति and AS3 reads मदादतिभूमि + णा + मिति and om. the rest of the verse; रसादतिभूमिं Hall.

I.4 जलार्द्रं Hall; जलार्द्रं AS2.

I.7 अथ धृतिः AS2, Hall; वृत्तिमाहा AS1; धृतिमाहा AS3.

I.8 सन्तोषो AS1, AS2, AS3, Hall; सन्तोषो BD3, MD. धृतिः AS1, AS2, AS3, MD, Hall; धृतिः BD3.

भोगो AS2, AS3, BD3, MD, Hall; भांगो AS1.

I.9 यथा AS1, AS2, AS3; यथा भर्तृहरिज्ञतके Hall.

वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं च लक्ष्म्या
 सम इह परितोषो निर्विशेषो विशेषः ।
 स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला
 मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ॥1

5 शक्तितो यथा रत्नावल्याम् ।

राज्यं निर्जितशत्रु योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तो भरः
 सम्यक्पालनलालिताः प्रशमिताशेषोपसर्गाः प्रजाः ।
 प्रद्योतस्य सुता वसन्तसमयस्त्वं चेति नाम्ना धृतिं
 कामः काममुपैत्वयं मम पुनर्मन्ये महानुत्सवः ॥2

इत्याद्यूह्यम् ।

1.1 वयम् AS2, AS3, Hall; चयम् AS1: AS1 and AS3 ins. इति भर्तृहरिपद्यं after वल्कलैः and om. the rest of the verse.

1.2 समः Hall; समम् AS2.

1.3 भवतु Hall; भवति AS2.

1.5 रत्नावल्याम् AS3, Hall; रत्नावल्मी AS1; om. AS2.

1.6 निर्जितं AS2, AS3, Hall; नितर्जितं AS1. AS1 and AS3 ins. इति after योग्य and om. the rest of the verse. °सचिवे न्यस्तः Hall; °सचिवन्यस्तः AS2.

1.7 °लालिताः AS2; °पालिताः Hall.

1.10 इत्याद्यूह्यम् AS2, Hall; om. AS1, AS3.

1. VŚ 53

2. RV 1.9

अथ जडता ।

अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।

अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णीम्भावादयस्तत्र ॥१५॥

इष्टदर्शनाद् यथा ।

- 5 एवमालि निगृहीतसाध्वसं
शङ्करो रहसि सेव्यतामिति ।
सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला
नास्मरत् प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥¹

अनिष्टश्रवणाद् यथा उदात्तराघवे । राक्षसः ।

1.1 जडता AS2, Hall; जडतामाह AS1, AS3.

1.2 ऽदर्शनश्रुतिभिः AS2, BD3, MD, Hall; ऽदर्शनः ॥ श्रुतिभिः AS1; ऽदर्शनः श्रुतिभिः AS3.

1.3 तूष्णीम्भावादयः AS2, AS3, BD3, MD, Hall; तूष्णिम्भावादयः AS1.

1.4 इष्टं AS2, Hall; तत्रेष्टं AS1, AS3.

1.5 एवमालि AS2, AS3, Hall; रावभावि AS1.

1.6 सेव्यताम् AS2, AS3, Hall; सेवाताम् AS1.

1.9 अनिष्टश्रवणात् AS2, AS3, Hall; अनिष्टश्रवणा AS1. उदात्तं AS2, Hall; उदात्तदां AS1; उप्तत्तं AS3.

तावन्तस्ते महात्मानो निहताः केन राक्षसाः।

येषां नायकतां यातास्त्रिशिरःखरदूषणाः॥

द्वितीयः। गृहीतधनुषा रामहतकेन। प्रथमः। किमेकाकिनैव। द्वितीयः। अदृष्टा कः

प्रत्येति। पश्य तावतोऽस्मद्वलस्य

5

सद्यश्छिन्नशिरःश्रमज्जत्कङ्कुलकुलाः।

कबन्धाः केवलं जातास्तालोत्ताला रणाङ्गणे॥

प्रथमः। सखे यद्येवं तदाहमेवंविधः किं करोमीति।

अथ हर्षः।

I.1 निहताः AS2, Hall; निहता AS1, AS3.

I.2 नायकतां AS2, AS3, Hall; नायकता AS1. याताः AS1, AS3, Hall; प्राप्ताः AS2. ऽदूषणाः AS2, AS3, Hall; ऽदूषणः AS1.

I.3 प्रथमः AS2, AS3, Hall; प्रथमः AS1.

I.4 ऽवलस्य AS2, Hall; ऽवलम्य AS1; ऽवलस्य AS3.

I.5 सद्यश्छिन्नं AS2, AS3, Hall; लघच्छिन्नं AS1. शिरःश्रमं AS2, Hall; शिरश्चुम् AS1; शिम्भुं AS3.

I.6 कबन्धाः AS2, Hall; कबन्धाः AS1, AS3. केवलं AS1, AS2, Hall; बोवलं AS3. जाताः AS2, AS3, Hall; पाजाताः AS1. तालोत्ताला रणाङ्गणे AS2, AS3, Hall; तालोताला रणाङ्गणे AS1.

I.7 स्वं AS2, AS3, Hall; स्वं AS1. करोमि AS1, AS2, AS3; करवाणि Hall.

I.8 अथ हर्षः AS2, Hall; हर्षमाहा AS1; हर्षमाह AS3.

प्रसत्तिरुत्सवादिभ्यो हर्षोऽश्रुस्वेदगद्गदाः । १६

प्रियागमनपुत्रजन्मोत्सवादिविभावैश्चेतःप्रसादो हर्षः । तत्र चाश्रुस्वेदगद्गदादयोऽनुभावाः । यथा ।

आयाते दयिते मरुस्थलभुवामुत्प्रेक्ष्य दुर्लङ्घ्यतां

गेहिन्या परितोषबाष्पकलिलामासज्य दृष्टिं मुखे ।

5

दत्त्वा पीलुशमीकरीरकवलान् स्वेनाञ्चलेनादराद्

उन्मृष्टं करभस्य केसरसटाभाराग्रलग्नं रजः ॥ 1

I.1 प्रसत्तिः AS1, AS2, Hall; प्रत्यत्तिः AS3; प्रसक्तौ BD3, MD. उत्सवादिभ्यो AS2, AS3, BD3, MD, Hall;
उत्सवादिभ्यो AS1. °स्वेद° AS1, AS2, BD3, MD, Hall; °स्वेदृ° AS3. °गद्गदाः AS2, AS3, BD3, MD, Hall;
°गद्गदाः AS1.

I.2 °जन्मोत्सवादि° AS2; °जन्मनात्सवादि° AS1; °जन्मनोत्सवादि° AS3; °जननोत्सवादि° Hall. °प्रसादो
AS1, AS3, Hall; °प्रसदो AS2. च AS1, AS3, Hall; om. AS2. °भावाः AS1, AS3, Hall; °भवाः AS2.

I.3 उत्प्रेक्ष्य AS1, AS3, Hall; संचिन्त्य AS2. दुर्लङ्घ्यतां AS2, AS3, Hall; दुर्लङ्घ्यती AS1.

I.4 °बाष्प° Hall; °वाष्प° AS2, AS3; °चाष्प° AS1. °कलिलाम् AS2, AS3, Hall; °कलिताम् AS1. आसज्य
AS2, AS3, Hall; आसाज्य AS1. दृष्टिं मुखे AS2, AS3, Hall; दृष्टिर्मखे AS1.

I.5 दत्त्वा Hall; दत्त्व AS1; दत्त्वा AS2, AS3. °शमी° AS2, Hall; °त्यमी° AS1; °समी° AS3. वस्त्राञ्चलेन
AS2, AS3, Hall; वस्त्रीचलेन AS1. आदरात् AS2, AS3, Hall; आरदात् AS1.

I.6 °लग्नं AS1, AS2, Hall; °लग्नं AS3.

निर्वेदवदितरदुनेयम्।

अथ दैन्यम्।

दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं काष्ण्यामृजादिमत्।१७

दारिद्र्यन्यक्कारादिविभावैरनौजस्कता चेतसो दैन्यम्। तत्र च कृष्णतामलिनवसनदर्शनादानादयः

5 अनुभावाः। यथा।

वृद्धोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगतः स्थूणावशेषं गृहं

कालोऽभ्यर्णजलागमः कुशलिनी वत्सस्य वार्तापि नो।

I.1 वदितरत् Hall; वचरितर AS1; वदन्यत् AS2; वदितर AS3.

I.2 दैन्यम् AS2, Hall; दैन्यमाह AS1, AS3.

I.3 दौर्गत्याद्यैः AS1, AS2, AS3, Hall; दौर्गत्यादेः BD3; दौर्गत्यादैः MD. अनौजस्यं दैन्यं AS2, AS3, Hall; अनौजस्यदैन्यं AS1; अनौजस्यदैन्यं BD3, MD. काष्ण्यामृजादिमत् AS2, AS3, Hall; काष्ण्यामृजादिमत् AS1; काष्ण्यामृजादिकृत् BD3; काष्ण्यामृजादिकृत् MD.

I.4 दारिद्र्यं Hall; दारिद्र्यं AS1; दारिद्र्यं AS2; दारि (an illegible letter) AS3. अनौजस्कता AS2, AS3, Hall; अनौजस्कता AS1. चेतसो AS2, Hall; चेतसौ AS1, AS3. च AS1, AS3, Hall; om. AS2. कृष्णता AS2, Hall; कृष्णीगता AS1; कृष्णांगता AS3. दर्शनादानादयः AS1, AS2, AS3; दर्शनादयः Hall.

I.6 मञ्चकं AS2, AS3, Hall; मञ्चकं AS1. शेषं AS2, AS3, Hall; शेषं AS1.

I.7 अभ्यर्णं AS2, AS3, Hall; अभ्यर्णी AS1. जलागमः AS2, AS3, Hall; जलागमं AS1. वत्सस्य वार्तापि AS2, Hall; वार्तापि वत्सस्य AS1, AS3. नो AS1, AS2, Hall; जो AS3.

यत्रात् सञ्चिततैलबिन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला

दृष्ट्वा गर्भभरालसां निजवधूं शश्रूश्चिरं रोदिति ॥¹

शेषं पूर्ववत् ।

अथौग्यम् ।

5 दुष्टेऽपराधदौर्मुख्यचौर्यैश्चण्डत्वमुग्रता ।

तत्र स्वेदशिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥१८॥

यथा । जामदग्न्यः ।

I.1 सञ्चितं AS2, AS3, Hall; संचितैः AS1.

I.2 दृष्ट्वा AS2, Hall; दृष्ट्वां AS1; दृष्ट्वा AS3. भरालसां AS2, AS3, Hall; भरालसी AS1. निजं AS1, AS2, AS3; सुतं Hall. शश्रूश्चिरं रोदिति AS2, Hall; शश्रूरोदिति AS1; शश्रूरं रोदिति AS3.

I.3 पूर्ववत् AS2, AS3, Hall; पूर्वत् AS1.

I.4 औग्यम् AS2, Hall; औग्यमाह AS1, AS3.

I.5 दुष्टेऽपः AS1, AS2, AS3, Hall; दुष्टापः BD3, MD. अपराधः AS1, AS2, AS3, MD, Hall; अपराधः BD3.

दौर्मुख्यः AS2, AS3, BD3, Hall; दौर्मुख्यः AS1, MD. चौर्यैः AS2, MD, NPH; शौर्यैः AS1; शौर्यैः AS3; चैर्यैः BD3; क्रौर्यैः Hall.

I.6 स्वेदः AS1, AS2, BD3, MD, Hall; स्वेदः AS3. कम्पः AS1, AS2, BD3, MD, Hall; कम्पाः AS3.

तर्जनाताडनादयः AS3, BD3, MD, Hall; तर्जनाताडनादयः AS1; तर्जनोत्ताडनादयः AS2.

I.7 यथा AS1, AS2, AS3; यथा वीरचरिते Hall. जामदग्न्यः AS2, AS3, Hall; जामदग्न्यः AS1.

उत्कृत्योत्कृत्य गर्भानपि शकलयतः क्षत्रसन्तानरोषाद्

उद्दामस्यैकविंशत्यवधि विशसतः सर्वतो राजवंश्यान्।

पित्र्यं तद्रक्तपूर्णहृदसवनमहानन्दमन्दायमान-

क्रोधाग्नेः कुर्वतो मे न खलु न विदितः सर्वभूतैः स्वभावः ॥१

5 अथ चिन्ता।

ध्यानं चिन्तेहितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत् । १९

यथा।

पक्षमाग्रप्रथिताश्रुबिन्दुनिकरैर्मुक्ताफलस्पर्धिभिः

कुर्वन्त्या हरहासहारि हृदये हारावलीभूषणम्।

I.1 ओषात् AS1, AS3, Hall; ओषत् AS2.

I.2 उद्दामस्य AS2, AS3, Hall; उद्दामस्य AS1. ऽविंशत्यवधि AS2, AS3, Hall; ऽविंशत्यव AS1.

I.3 तद्रक्तं AS2, AS3, Hall; तद्रक्तं AS1. ऽहृदं AS2, AS3, Hall; ऽहृदं AS1. ऽमानं Hall; ऽमानं AS1, AS2, AS3.

I.4 ऽक्रोधाग्नेः Hall; क्रोधाग्निं AS1; क्रोधाग्निं AS2, AS3. स्वभावः AS2, Hall; प्रभावः AS1, AS3.

I.5 अथ चिन्ता AS2, Hall; चिन्तामाह AS1; चिन्तामाह AS3.

I.6 ईहितानाप्तेः AS3, Hall; ईहितानाप्तेः AS1; हितानाप्तेः AS2, BD3, MD.

I.8 ऽग्रथिताश्रुं AS2, Hall; ऽग्रथितास्तं AS1; ऽग्रथितास्रं AS3. ऽबिन्दुनिकरैः AS2, Hall; ऽबिन्दुनिकरैः AS1; ऽबिन्दुनिकरैः AS3. ऽस्पर्धिभिः AS2, Hall; ऽस्पर्द्धिभिः AS1; ऽस्पर्द्धिभिः AS3.

बाले बालमृणालनालवलयालङ्कारकान्ते करे

विन्ध्यस्याननमायताक्षि सुकृती कोऽयं त्वया स्मर्यते ॥¹

यथा वा ।

अस्तमितविषयसङ्गा मुकुलितनयनोत्पला बहुश्रसिता ।

5 ध्यायति किमप्यलक्ष्यं बाला योगाभियुक्तेव ॥²

अथ त्रासः ।

गर्जितादेर्मनःक्षोभस्त्रासोऽत्रोत्कम्पितादयः । २०

यथा ।

I.1 बाले AS2, Hall; द्याले AS1; बाले AS3. बाल० AS2, Hall; बाल० AS1, AS3. ०कान्ते AS2, Hall; ०कीरकांते AS1; ०कीते AS3.

I.2 AS2 ins. the portion from त्वया up to बाला between विघ्न and दृष्टोरुः (I. 1, p. 312).

I.4 बहु० Hall; बहु० AS1, AS2; कहु० AS3.

I.5 बाला AS2, Hall; नित्यं AS1, AS3. योगाभि० AS2, AS3, Hall; योगभि० AS1.

I.6 अथ त्रासः AS2, Hall; त्रसमाह AS1; त्रासमाह AS3.

I.7 त्रासोऽत्र AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; त्रासात्र MD. ०कम्पितादयः AS3, BD3, MD, Hall; ०कमिदयः AS1; ०कंपनादयः AS2.

I.8 यथा AS1, AS2, AS3; यथा माघे Hall.

1. SRK 733

2. Ascribed to Govardhana in ŚP 3400.

त्रस्यन्ती चलशफरीविघटितोरू

वामोरूरतिशयमाप विभ्रमस्य ।

क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो विनापि हेतोर्

लीलाभिः किमु सति कारणे रमण्यः ॥1

5 अथासूया ।

परोत्कर्षाक्षमासूया गर्वदौर्जन्यमन्युजा ।

दोषोक्त्यवज्ञे भ्रुकुटिमन्युक्रोधेक्षितानि च ॥२१॥

गर्वजा यथा ।

I.1 चल० AS2, AS3, Hall; च० AS1. ०विघटितोरूः AS3; ०विघटितोहर् AS1; ०विघटितोरूः AS2, Hall; After ०विघटितोरूः AS1 reads इति माघाष्टमसर्गे पद्यं and AS3 reads इति माघाष्टमसर्गे पद्यं and om. the rest of the verse.

I.2 वामोरूः Hall; वामोरूः AS2. विभ्रमस्य Hall; विभ्रमस्या AS2.

I.4 रमण्यः Hall; तरुण्यः AS2.

I.5 अथासूया AS2, Hall; अथसूयामाह AS1; अथासूयामाह AS3.

I.6 ०दौर्जन्य० AS2, AS3, MD, Hall; ०दौर्जन्य० AS1; ०दोर्जन्य० BD3. ०मन्युजा AS1, AS2, AS3, Hall; मन्युजाः BD3, MD.

I.7 दोषोक्त्यवज्ञे AS3, MD, Hall; दोषोक्त्यावज्ञे AS1; दोषोक्त्यवज्ञे AS2; दोषोक्त्यवज्ञे BD3. भ्रुकुटि० AS2, BD3, MD, Hall; भ्रुकुटि० AS1, AS3.

I.8 गर्वजा यथा AS1, AS2, AS3; गर्वे यथा वीरचरिते Hall.

अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभोः प्रत्युत
 दुह्यन् दाशरथिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तया कन्यया ।
 उत्कर्षं च परस्य मानयशसोर्विसंसनं चात्मनः
 स्त्रीरत्नं च जगत्पतिर्दशमुखो दृप्तः कथं मृष्यते ॥1

5 दौर्जन्यजा यथा ।

यदि परगुणा न क्षम्यन्ते यतस्व गुणार्जने
 न हि परयशो निन्दाव्याजैरलं परिमार्जितुम् ।
 विरमसि न चेदिच्छाद्वेषप्रसक्तमनोरथो
 दिनकरकरान् पाणिच्छत्रैर्नुदन् श्रममेष्यसि ॥2

1.1 ऽकृतेऽपि AS2, AS3, Hall; ऽकृतेनपि AS1. प्रत्युत AS1, AS3, Hall; प्रयुत AS2.

1.2 दुह्यन् AS2, AS3, Hall; (an illegible letter) ह्यन् AS1; दाशरथिः AS2, AS3, Hall; दारनारथिः AS1.
 कन्यया AS2, Hall; कन्यया AS1, AS3.

1.3 उत्कर्षं AS2, AS3, Hall; उत्कर्षे AS1. विसंसनं AS2, Hall; विश्रंसनं AS1, AS3. च AS2, AS3, Hall; वा AS1.

1.4 दश० AS2, AS3, Hall; दृश० AS1.

1.5 दौर्जन्यजा AS3; दौर्जन्यजा AS1; दौर्जन्यतो AS2; दौर्जन्यात् Hall.

1.6 पर० AS1, AS2, Hall; यर० AS3. यतस्व AS1, AS2, Hall; येतस्व AS3. गुणार्जने AS2, AS3, Hall;
 गुणार्जने AS1.

1.7 पर० AS1, AS2, Hall; यर० AS3. ऽमार्जितुम् AS2, AS3, Hall; ऽमारिर्जितु AS1.

1.8 ऽप्रसक्त० AS2, AS3, Hall; ऽमसक्त० AS1.

1.9 ऽकरान् AS2, AS3, Hall; ऽकसन् AS1. पाणिच्छत्रैः AS2, AS3, Hall; पाणिच्छत्रैः AS1. एष्यसि AS1,
 AS3, Hall; एष्यति AS2.

1. MVC 2.9. Cf. अत्र स्त्रीरत्नम् उपेक्षितुम् इत्याकाङ्क्षति । न हि परस्य इत्यनेन सम्बन्धो योग्यः । KP p. 399.

2. Ascribed to Mahendra in SV 453.

मन्युजा यथा।

पुरस्तन्व्या गोत्रस्खलनचकितोऽहं नतमुखः

प्रवृत्तो बैलक्ष्यात् किमपि लिखितुं दैवहतकः।

स्फुटो रेखान्यासः कथमपि स तादृक् परिणतो

5 गता येन व्यक्तिं पुनरवयवैः सैव तरुणी ॥¹

ततश्चाभिज्ञाय स्फुरदरुणगण्डस्थलरुचा

मनस्विन्या रोषप्रणयरभसाद् गद्गदगिरा।

अहो चित्रं चित्रं स्फुटमिति निगद्याश्रुकलुषं

रुषा ब्रह्मास्त्रं मे शिरसि निहितो वामचरणः ॥²

I.1 यथा AS1, AS2, AS3; यथामरुणतके Hall.

I.2 ऽस्खलन० AS2, AS3, Hall; ऽस्खलधन० AS1.

I.4 ऽन्यासः AS1, AS2, Hall; ऽन्यास AS3.

I.5 व्यक्तिं AS2, AS3, Hall; व्यक्ति AS1.

I.7 मनस्विन्या AS2, Hall; पक्षिन्या AS1; मनस्विन्या AS3. रोष० Hall; रुद्ध० AS1, AS3; कोप० AS2.

I.8 चित्रं चित्रं AS3, Hall; चित्रे चित्रं AS1; चित्रं २ AS2. इति AS2, Hall; अपि AS1, AS3. निगद्य AS2, AS3, Hall; निगद्य AS1. ऽकलुषं AS2, AS3, Hall; ऽकलुषं AS1.

I.9 ब्रह्मास्त्रं AS2, Hall; व्रह्मास्त्रं AS1; ब्रह्मास्त्रं AS3. ऽचरणः AS2, Hall; ऽचरणः युग्मं AS1, AS3.

1. AS 51; SV 1323 gives it anonymously.

2. AS 52; ascribed to Durvaha in SV 1324

अथामर्षः ।

अधिक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता ।

तत्र स्वेदशिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥२२॥¹

यथा ।

5 प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।

न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम् ॥²

यथा वा ।

-
- I.1 अथामर्षः AS2, Hall; अमर्षमाह AS1; अमर्षमाह अहो चित्रं चित्रं स्फुटमपि निगद्याशुक्लुषं रुषा ब्रह्मा (an illegible letter) AS3.
- I.2 ०क्षेपाप० AS1, AS3, BD3, MD, Hall; ०क्षेपाव० AS2.
- I.3 तत्र AS1, AS2, AS3, MD, Hall; -- BD3. ०ताडनादयः AS1, AS2, BD3, MD, Hall; ०ताडनादयः AS3.
- I.4 यथा AS1, AS2, AS3; यथा वीरचरिते Hall.
- I.5 चरिष्यामि Hall; श्रिष्यामि AS1, AS3; करिष्यामि AS2. वो AS2, AS3, Hall; वौ AS1. व्यतिक्रमात् AS2, AS3, Hall; व्यक्रमात् AS1.
- I.6 न त्वेवं AS2, Hall; नन्वेवे AS1; नन्वेवं AS3. दूषयिष्यामि AS2, AS3, Hall; दषयिष्यामि AS1.
- I.7 यथा वा AS2; यथा वा वेण्यी प्रथमंके AS1; यथा वा वेण्यां प्रथमंके AS3; यथा वा वेणीसंहारे Hall.
-

1. Here the Consequents are similar to those in Sternness (DR 4.18).

2. MVC 3.8

युष्मच्छासनलङ्घनाम्भसि मया मग्नेन नाम स्थितं
 प्राप्ता नाम विगर्हणा स्थितिमतां मध्येऽनुजानामपि ।
 क्रोधोल्लासितशोणितारुणगदस्योच्छिन्दतः कौरवान्
 अद्यैकं दिवसं ममासि न गुरुर्नाहं विधेयस्तव ॥¹

5 अथ गर्वः ।

गर्वोऽभिजनलावण्यबलैश्वर्यादिभिर्मदः ।

कर्मास्याधर्षणावज्ञा सविलासाङ्गवीक्षणम् ॥२३॥

1.1 युष्मच्छासन० AS2, Hall; युष्मच्छाशन० AS1; युष्मच्छाक्षन० AS3. लङ्घनाम्भसि AS2, Hall; लङ्घतोनाम्भसि AS1; लङ्घतोनाम्भसि AS3. मग्नेन AS2, Hall; AS1 reads मग्नेनैति भीमवाक्ये and AS3 reads मग्नेनेति भीमवाक्यं and om. the rest of the verse.

1.3 उच्छिन्दतः Hall; उच्छिन्दतः AS2.

1.4 ममासि Hall; मसि AS2.

1.5 अथ गर्वः AS2, Hall; गर्वमाह AS1, AS3.

1.6 गर्वोऽभि० AS2, AS3, BD3, MD, Hall; गर्वौभि० AS1. बलैश्वर्यादिभिः AS2, BD3, Hall; बलैश्वर्यादिभिः AS1, AS3, MD. मदः AS1, AS2, AS3, Hall; मदैः BD3, MD.

1.7 कर्मास्याधर्षणावज्ञा BD3, MD; कर्मास्य धर्षणविज्ञा AS1; कर्मास्य धर्षणावज्ञा AS2; कर्मास्य धर्षणविज्ञा AS3; कर्माण्याधर्षणावज्ञा Hall.

यथा ।

मुनिरयमथ वीरस्तादृशस्तत्प्रियं मे

विरमतु परिकम्पः कातरे क्षत्रियासि ।

तपसि विततकीर्तेर्दर्पकण्डूलदोष्णः

5 परिचरणसमर्थो राघवः क्षत्रियोऽहम् ॥¹

यथा वा ।

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥²

अथ स्मृतिः ।

l.1 यथा AS1, AS2, AS3; यथा वीरचरिते Hall.

l.4 वितत० AS2, AS3, Hall; तत AS1. दर्प० Hall; दृत्प० AS1; दृर्प्प० AS2; दप्त० AS3. ँकण्डूल० AS2, AS3, Hall; ँकंडूलो० AS1.

l.5 ँसमर्थो राघवः AS2, Hall; ँसमर्थो राघव ॥ AS1; ँसमथे राघवः AS3.

l.6 वा AS1, AS2, AS3; वा तत्रैव Hall.

l.7 ब्राह्मणाति० AS2, Hall; ब्राह्मणाति० AS1, AS3.

l.8 च वः AS1, AS3, Hall; तथा AS2. दुर्मनायते AS1, AS2, Hall; दुर्मवायते AS3.

l.9 स्मृतिः AS2, Hall; स्मृतिमाह AS1, AS3.

1. MVC 2. 27

2. MVC 2.10

सदृशज्ञानचिन्ताद्यैः संस्कारात् स्मृतिरत्र च ।

ज्ञातत्वेनार्थभासिन्यां भ्रूसमुन्नयनादयः ॥२४॥

यथा ।

मैनाकः किमयं रुणद्धि गगने मन्मार्गमव्याहतं

5 शक्तिस्तस्य कुतः स वज्रपतनाद् भीतो महेन्द्रादपि ।

ताक्षर्यः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावणम्

आ ज्ञातं स जटायुरेष जरसा किंष्टो बधं वाञ्छति ॥¹

I.1 ०चिन्ताद्यैः AS2, AS3, BD3, MD, Hall; ०चिन्ताद्यैः AS1. संस्कारात् AS1, AS3, Hall; संस्कारः AS2;
संस्काराः BD3, MD. स्मृतिरत्र च AS1, AS2, AS3, MD, Hall; स्मृति --- BD3.

I.2 ज्ञातत्वेन AS1, AS2, BD3, MD, Hall; ज्ञातत्वेन AS3. ०भासिन्यां AS3, BD3, Hall; ०भासिन्यौ AS1;
०भासिन्यां AS2; ०भाषिण्यां MD. भ्रू० AS2, BD3, MD, Hall; भ्रू० AS1, AS3. ०समुन्नयनादयः AS2, AS3, MD,
Hall; ०समुन्नयनादयः AS1; ०रायुन्नयनादयः BD3.

I.4 अयं रुणद्धि AS2, AS3, Hall; अपरुणद्धि AS1.

I.5 कुतः AS2, Hall; कुतः AS1, AS3. महेन्द्रात् AS2, AS3, Hall; महेन्द्रात् AS1.

I.6 समं AS2, AS3, Hall; समं AS1. निजेन AS2, AS3, Hall; निजेन AS1. जानाति AS1, AS2, Hall; ति
AS3.

I.7 आ AS1, AS2, Hall; आः AS3. जटायुः AS1, AS2, Hall; जरसुः AS3. वाञ्छति AS2, AS3, Hall;
बोद्धति AS1.

यथा वा। माधवः। मम हि प्राक्तनोपलम्भसम्भावितात्मजन्मनः संस्कारस्यानवरतप्रबोधात्
प्रतायमानस्तद्विदृशैः प्रत्ययान्तरैरतिरस्कृतप्रवाहः प्रियतमास्मृतिप्रत्ययोत्पत्तिसन्तानस्तन्मयमिव
करोति वृत्तिसारूप्यतश्चैतन्यम्।

लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च

5

प्रत्युप्तेव च वज्रसारघटितेवान्तर्निखातेव च।

सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभिश्च

चिन्तासन्ततितन्तुजालनिबिडस्यूतेव लग्ना प्रिया॥¹

I.1 वा AS1, AS2, AS3; वा मालतीमाधवे Hall. माधवः AS1, AS3, Hall; मधवः AS2. प्राक्तनोप० AS1, Hall; संप्रति सातिशयप्राक्तनोप० AS2; प्राक्तनोप० AS3. अनवरत० AS1, AS3, Hall; अनवरात० AS2. प्रबोधात् AS2, Hall; भवधात् AS1; प्रबोधात् AS3.

I.2 प्रतायमानस्तद्वि० AS2, AS3, Hall; प्रतापचामस्तद्वि० AS1. प्रत्ययान्तरैः AS2, AS3, Hall; प्रत्ययोतरैः AS1. सन्तानः AS2, Hall; संतानः AS1, AS3.

I.3 वृत्ति० AS1, AS3, Hall; अंतर्वृत्ति० AS2. चैतन्यम् AS2, AS3, Hall; चैतन्यम् AS1.

I.4 बिम्बितेव Hall; विविचितेवतेवे AS1; विविचितेव AS2; विविचितेव AS3. लिखितेव AS2, AS3, Hall; लिखितेव AS1. कीर्ण० AS2, AS3, Hall; कार्ण० AS1.

I.5 प्रत्युप्तेव AS2, AS3, Hall; मत्युप्तेव AS1. सार० AS1, AS3, Hall; लेप० AS2.

I.7 तन्तुजाल० AS2, Hall; तंतुजाला० AS1; तंतु जाल० AS3. निबिड० AS2, Hall; निबिड० AS1, AS3. लग्ना AS2, Hall; लग्ना AS1, AS3. प्रिया AS1, AS3, Hall; प्रिया इत्यादि AS2.

1. MM 5.10 and the preceding prose.

अथ मरणम्।

मरणं सुप्रसिद्धत्वादनर्थत्वाच्च नोच्यते।

वीरादावुच्यते यद्वा शृङ्गारेऽध्यवसायि वा ॥२५॥

शृङ्गारेऽध्यवसायि मरणं निबन्धनीयम्। यथा।

5

सम्प्राप्तेऽवधिवासरे क्षणमनु त्वद्वर्त्मवातायनं

वारं वारमुपेत्य निष्क्रियतया निश्चित्य किञ्चिच्चिरम्।

सम्प्रत्येव निवेश केलिकुररीः सास्रं सखीभ्यः शिशोर

माधव्याः सहकारकेण करुणः पाणिग्रहो निर्मितः ॥¹

I.1 अथ मरणम् AS2, Hall; मरणमाह AS1, AS3.

I.2 अनर्थं AS2, AS3, BD3, MD, Hall; अनर्थं AS1.

I.3 वीरादावुच्यते AS3; वीरादावुच्यते AS1; वीरादवुच्यते AS2. शृङ्गारेऽध्यवसायि AS1, AS3; शृङ्गाराध्यवसायि AS2. वा AS2; च AS1, AS3. BD3, MD and Hall om. the whole line. Without this line as the preceding text, the following *Avaloka* would be irrelevant, for it is devoted solely to this line.

I.4 मरणं AS2, AS3; मरणं AS1. निबन्धनीयम् AS2; निबन्धनीयं AS1; निबन्धनीवन्धनीयं AS3; शृङ्गारे ... निबन्धनीयम् om. Hall.

I.5 वासरे क्षणम् AS1, AS3, Hall; वासरक्षणम् AS2.

I.6 वारं वारमुपेत्य AS1, AS3, Hall; वारं २ मुपेत्य AS2. निष्क्रियतया AS2, Hall; निष्कृष्टियतया AS1; नियतया AS3.

I.7 वक्रुरीः AS2, AS3; वक्रुरी AS1; वक्रुरी Hall. सखीभ्यः AS1, AS3, Hall; सखिभ्यः AS2. शिशोः AS2, Hall; शिशो AS1, AS3.

I.8 माधव्याः AS2, AS3, Hall; माधाव्याः AS1.

इत्यादिवत् शृङ्गाराश्रयालम्बनत्वेन मरणे व्यवसायमात्रमुपनिबन्धनीयम्। अन्यत्र कामचारः।

यथा। पश्यन्तु भवन्तस्ताडकाम्।

हन्मर्मभेदिपतदुत्कटकङ्कपत्र-

संवेगततक्षणकृतस्फुरदङ्गभङ्गा।

5

नासाकुटीरकुहरद्वयतुल्यनिर्यद्

उदबुदबुदध्वनदसृक्प्रसरा मृतैव ॥1

अथ मदः।

1.1 इत्यादिवत् शृङ्गाराश्रयालम्बनं Hall; इत्यादि घृङ्गाराश्रयावलम्बनं AS1; इत्यादिवशृङ्गाराश्रयालम्बनं AS2; इत्यादिव छङ्गाराश्रयावलम्बनं AS3. मरणे व्यवसायं Hall; मरणेध्यवसायं AS1, AS3; मरणव्यवसायं AS2. निबन्धनीयम् Hall; निर्वन्धनीयं AS1; निबन्धनीयं AS2; निबन्धनीयं AS3. अन्यत्र AS1, AS2, Hall; अन्यत्र AS3.

1.2 यथा AS1, AS2, AS3; यथा वीरचरिते Hall. भवन्तः AS2, AS3, Hall; तवन्तः AS1. ताडकाम् AS3, Hall; ताडका AS1; ताटका AS2.

1.3 हन्मर्मं AS2, AS3, Hall; हन्मर्मं AS1. भेदि AS2, AS3, Hall; भेदि AS1. कङ्कपत्रं AS2, Hall; कङ्कपत्रं AS1; कङ्कपत्रं AS3.

1.4 संवेगततक्षणं Hall; संवेगतक्षणं AS1, AS3; संवेगतः क्षणं AS2. स्फुरदङ्गभङ्गा AS3, Hall; स्फुरदगर्तगा AS2; स्फुरदङ्गभङ्गा AS2.

1.5 नासा AS1, AS3, Hall; नासं AS2.

1.6 उदबुदबुदं AS2, Hall; उदबुदबुदं AS1; उदबुदबुदं AS3. असृक्प्रसरा AS2, AS3, Hall; असृष्टप्रसरा AS1.

1.7 अथ मदः AS2, Hall; मदमाह AS1, AS3.

हर्षोत्कर्षो मदः पानात् स्खलदङ्गवचोगतिः ।

निद्रा हासोऽत्र रुदितं ज्येष्ठमध्याधमादिषु ॥२६॥

यथा ।

हावहारि हसितं वचनानां कौशलं दृशि विकारविशेषाः ।

5 चक्रिरे भृशमृजोरपि बध्वाः कामिनेव तरुणेन मदेन ॥¹

अथ सुप्तम् ।

सुप्तं निद्रोद्भवं तत्र श्वासोच्छ्वासक्रिया परम् । २७

I.1 हर्षोत्कर्षो AS1, AS2, MD, Hall; हर्षो AS3; हर्षोत्कर्ष BD3. मदः AS1, AS2, AS3, MD, Hall; भिदः BD3.

पानात् AS1, AS2, AS3, MD, Hall; पातात् BD3. स्खलदङ्गं AS2, AS3, BD3, MD, Hall; खलदङ्गं AS1.

गतिः AS1, AS2, AS3, Hall; गतैः BD3, MD.

I.2 रुदितं AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; रुदित MD. ज्येष्ठं BD3, Hall; ज्येष्ठं AS1, AS2, AS3, MD.

I.3 यथा AS1, AS2, AS3; यथा माघे Hall.

I.4 हावं AS2, AS3, Hall; भावं AS1. वचनानाम् AS2, AS3, Hall; वचनावाम् AS1. After वचनानाम् AS1 and AS3 ins. इति माघदशम १० सर्गे and om. the rest of the verse. वविशेषाः Hall; वविशेषः AS2.

I.5 After मदेन ॥ Hall ins. इत्यादि ।

I.6 अथ सुप्तम् AS2, Hall; सुत्यमाह AS1; सुप्तमाह AS3.

I.7 सुप्तं AS1, AS2, AS3, MD, Hall; सुतं BD3. निद्रोद्भवं BD3, MD, Hall; निद्राभवं AS1, AS3; निद्रोद्भवं AS2. तत्र AS2, BD3, MD, Hall; तच्च AS1, AS3. श्वासोच्छ्वासक्रिया AS2, Hall; श्वासोच्छ्वासक्रिया AS1; श्वासोच्छ्वासक्रिया AS3; श्वासोच्छ्वासक्रियाः BD3, MD.

यथा ।

लघुनि तृणकुटीरे क्षेत्रकोणे यवानां

नवकलमपलालस्रस्तरे सोपधाने ।

परिहरति सुषुप्तं हालिकद्वन्द्वमारात्

5 कुचकलशमहोष्माबद्धरेखस्तुषारः ॥ 1

अथ निद्रा ।

मनःसम्मीलनं निद्रा चिन्तालस्यकृमादिभिः ।

तत्र जृम्भाङ्गभङ्गाक्षिमीलनोत्स्वप्नतादयः ॥ २८ ॥

I.2 लघुनि AS2, Hall; लघुणि AS1, AS3. ँकुटीरे AS2, Hall; ँकुटीरे AS1, AS3. क्षेत्रकोणे AS2, Hall; क्षेत्रकोणो AS1; क्षेत्रकोणो AS3. यवानां AS2, AS3, Hall; पवानीनं AS1.

I.3 नव० AS2, AS3, Hall; भाव० AS1. ँस्रस्तरे Hall; ँप्रस्तरे AS1, AS3; ँस्रस्तेर AS2.

I.4 सुषुप्तं AS2, AS3, Hall; सुषुप्तं AS1. ०द्वन्द्वम् AS2, AS3, Hall; ०द्वम् AS1. आरात् AS1, Hall; आरा AS2, AS3.

I.5 रेखस्तुषारः AS2, Hall; रेख १ स्तुषारः AS1; रेखस्तुषारः AS3.

I.6 अथ AS2, AS3, Hall; अथा AS1. निद्रा AS2, Hall; निद्रामाह AS1; विद्रामाह AS3.

I.7 कृमादिभिः AS1, AS2, AS3, Hall; ँश्रमादिभिः BD3, MD.

I.8 जृम्भाङ्ग० AS2, MD, Hall; जभाङ्ग० AS1; तृसाङ्ग० AS3; जृभाङ्ग० BD3. ०भङ्गाक्षि० AS2, AS3, BD3, MD, Hall; ०र्भाङ्गाक्षि० AS1. ०मीलनोत्स्वप्नता० MD, Hall; ०मीलनोच्छासना० AS1; ०मीलनोस्वपना० AS2;

०मीलनोच्छासना० AS3; ०मीलनोपस्वेना० BD3; ०मीलनोच्छसनादयः NPH.

1. Ascribed to Kamalāyudha in ŚP 3922 and SV 1840; to Bhavabhūti in SKM 1336 and SRK 299.

यथा ।

निद्रार्धमीलितदृशो मदमन्थराणि

नात्यर्थवन्ति न च यानि निरर्थकानि ।

अद्यापि मे मृगदृशो मधुराणि तस्यास्

5 तान्यक्षराणि हृदये किमपि ध्वनन्ति ॥1

यथा च माघे ।

प्रहरकमपनीय स्वं निद्रासतोच्चैः

प्रतिपदमुपहृतः केनचिज्जागृहीति ।

I.1 यथा AS2, Hall; om. AS1, AS3.

I.2 निद्रार्धमीलित० AS2, AS3, Hall; निद्रार्धमीलित० AS1. ०दृशो AS1, AS2, Hall; ०दृशो AS3. मद० AS2, AS3, Hall; मदे० AS1.

I.3 नात्यर्थ० AS1, AS2, AS3; नाप्यर्थ० Hall.

I.4 मे AS2, AS3, Hall; मं AS1. ०दृशो AS2, AS3, Hall; ०दृशामशा AS1.

I.5 तानि AS2, AS3, Hall; तनि AS1. अक्षराणि AS2, AS3, Hall; अक्षराणि AS1. ध्वनन्ति AS1, AS2, Hall; ध्वनन्ति AS3.

I.6 च AS1, AS3, Hall; वा AS2. माघे Hall; माघैकादशे सर्मे AS1; माघैकादशे सर्गे AS3; om. AS2.

I.7 प्रहरकम् AS2, AS3, Hall; महरकम् AS1. अपनीय AS3, Hall; AS1 reads अपनी and AS3 ins. इति पद्यं after अपनीय and om. the rest of the verse; अतिनीय AS2.

1. Caurapañcāśikā of Bilhaṇa 36; ed. W. Solf, Kiel, 1886. In SV 1280 this verse is ascribed to Kalaśaka who is referred to by Bilhaṇa in his Vikramāñkadevacarita 18.51; ed. G. Bühler, Bombay Sanskrit Series, 1875.

मुहुरविशदवर्णां निद्रया शून्यशून्यां

दददपि गिरमन्तर्बुध्यते नो मनुष्यः ॥¹

अथ विबोधः ।

विबोधः परिणामादेस्तत्र जृम्भाक्षिमर्दने ॥२१

5 यथा माघे ।

चिररतपरिखेदप्राप्तनिद्रासुखानां

चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।

अपरिचलितगात्राः कुर्वते न प्रियाणाम्

अशिथिलभुजचक्राश्लेषभेदं तरुण्यः ॥²

I.1 ष्वर्णां Hall; ष्वर्णं AS2.

I.2 ददत् Hall; दधत् AS2. बुध्यते Hall; बुध्यते AS2.

I.3 अथ विबोधः Hall; विबोधमाह AS1, AS3; अथ विबोधः AS2.

I.4 विबोधः AS2, BD3, Hall; विबोधः AS1, AS3, MD. णामादेस्तत्र AS1, AS2, AS3, Hall; णामा ---

BD3; णामास्यास्तत्र MD. जृम्भाक्षि० AS2, AS3, BD3, MD, Hall; तृभाक्षि० AS1.

I.5 माघे Hall; माघैकादशसर्गे AS1, AS3; om. AS2.

I.6 रत० AS2, Hall; रत० AS1, AS3. After ष्वेद AS1 and AS3 ins. इति and om the rest of the verse.

I.8 कुर्वते Hall; अर्वते AS2.

1. Śiśu 11.4

2. Śiśu 11.13

अथ ब्रीडा ।

दुराचारादिभिर्व्रीडा धाष्टर्चाभावस्तमुन्नयेत् ।

साचीकृताङ्गावरणवैवर्ण्याधोमुखादिभिः ॥३०॥

यथामरुशतके ।

- 5 पटालग्रे पत्थौ नमयति मुखं जातविनया
हठाश्लेषं वाञ्छत्यपहरति गात्राणि निभृतम् ।
न शक्नोत्याख्यातुं स्मितमुखसखीदत्तनयना
ह्रिया ताम्यत्यन्तः प्रथमपरिहासे नववधूः ॥1

I.1 अथ ब्रीडा AS2, Hall; ब्रीडामाह AS1, AS3.

I.2 दुराचारादिभिः AS1, AS2, AS3, MD, Hall; दुराचारादि BD3. धाष्टर्चाभावः AS2, BD3, Hall; धाष्टर्चाभावः AS1; धाष्टर्चाभावः AS3, MD.

I.3 ंकृताङ्गावरणं AS1, AS2, AS3, MD, Hall; ंकृताङ्गावरणं BD3.

I.4 अमरुशतके Hall; अमरुपद्ये AS1; om. AS2; अमरुपद्ये AS3.

I.5 पटालग्रे AS2, AS3, Hall; पगलग्रे AS1. After पटालग्रे AS1 and AS3 ins. इति and om. the rest of the verse.

I.6 हठाश्लेषं Hall; हठाश्लेष AS2.

1. AS 41. In Indische Sprüche 1675 Böhrtlingk ascribes this stanza to Karṇotpala. Aufrecht comments: Böhrtlingk's Angabe, dass dieser Vers Karṇotpala zugetheilt werde, beruht auf einem leicht erklärlichen Irrthum. ZDMG, 27 (1873), p.8. Böhrtlingk replies: Die Worte „Böhrtlingk's Angabe, dass dieser Vers Karṇotpala zugetheilt werde, beruht auf einem leicht erklärlichen Irrthum", wird ein Dritter ebenso wenig wie ich verstehen. Op. cit. p. 627.

अथापस्मारः ।

आवेशो ग्रहदुःखाद्यैरपस्मारो यथाभिधः ।

भूपातकम्पप्रस्वेदलालाफेनोद्गमादयः ॥३१॥

यथा ।

5

आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्

लोलद्भुजाकारबृहत्तरङ्गम् ।

फेनायमानं पतिमापगानाम्

असावपस्मारिणमाशङ्कते ॥ 1

I.1 अथापस्मारः AS2, Hall; अपस्मारमाह AS1, AS3.

I.2 आवेशो AS2, AS3, BD3, MD, Hall; आवेशे AS1. दुःखाद्यैः AS2, AS3, BD3, MD, Hall; दुःखायैः AS1.

यथाभिधः AS1, AS2, AS3, MD; यथा -- BD3; यथाविधिः Hall.

I.3 भूपातं AS1, AS2, AS3, Hall; भूत-० BD3; भूत-० MD. ०कम्प-० AS2, AS3, BD3, MD, Hall; ०र्कप-०

AS1. ०प्रस्वेद-० AS1, AS2, AS3, MD, Hall; ०प्रस्वेदो BD3. ०फेनोद्गमादयः AS1, AS2, AS3, Hall;

०फेनोद्गमोन्नयः BD3; ०भेनोद्गमोन्नयः MD.

I.4 यथा AS1, AS2, AS3; यथा माघे Hall;

I.5 आश्लिष्ट-० AS2, AS3, Hall; आश्लिष्ट-० AS1. After भूमिम् AS1 ins. इति नू सर्गे माघे and AS3 ins. इति

३ सर्गे माघे and om. the rest of the verse.

I.6 लोलद्भुजाकार-० Hall; लोलद्भुजाकार-० AS2. ०बृहत्-० Hall; ०बृहत्-० AS2.

अथ मोहः।

मोहो विचित्ता भीतिदुःखावेशानुचिन्तनैः।

तत्राज्ञानभ्रमाघातघूर्णनादर्शनादयः ॥३२॥

यथा कुमारसम्भवे।

5

तीव्राभिषङ्गप्रभवेन वृत्तिं

मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम्।

अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं

कृतोपकारेव रतिर्बभूव ॥¹

I.1 अथ मोहः AS2, Hall; मोहमाह AS1; om. AS3.

I.2 मोहो AS1, AS2, BD3, MD, Hall; मोहां AS3. विचित्ता AS2, AS3, BD3, Hall; विचित्ता AS1;

विचित्रता MD. भीति० AS2, MD, Hall; भाति० AS1; भाति० AS3; भीतिः BD3.

I.3 अज्ञान० AS1, AS3, BD3, MD, Hall; अज्ञा० AS2. भ्रमाघात० AS1, AS2, AS3, Hall; भ्रमापात० BD3,

MD. घूर्णनादर्शनादयः AS2, AS3, MD, Hall; घूर्णनाज्ञनादयः AS1; घूर्वानादर्शनादयः BD3.

I.4 कुमारसम्भवे Hall; कुमारतृतीयसर्गे AS1, AS3; om. AS2.

I.5 षङ्ग० AS2, AS3, Hall; षर्गा० AS1. प्रभवेन AS2, AS3, Hall; मभवेन AS1. वृत्तिम् AS2, AS3, Hall;

इतिम् AS1. AS1 and AS3 ins. इति पद्ये after वृत्तिम् and om. the rest of the verse.

यथा वा ।

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा

प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।

तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणो

5 विकारश्चैतन्यं भ्रमयति च सम्मीलयति च ॥¹

अथ मतिः ।

भ्रान्तिच्छेदोपदेशाभ्यां शास्त्रादेस्तत्त्वधीर्मतिः । ३३

I.1 वा AS1, AS2, AS3; चोत्तररामचरिते Hall.

I.2 शक्यो AS1, AS3, Hall; शको AS2.

I.3 प्रमोहो AS1, AS3, Hall; प्रबोधो AS2. निद्रा AS2, Hall; तिद्रा AS1, AS3. विसर्पः AS2, Hall;
वधिसर्पः AS1, AS3.

I.4 स्पर्शे स्पर्शे Hall; स्पर्शे २ AS1, AS3; स्पर्शे स्पर्शे AS2. ऽमूढेन्द्रियं AS2, AS3, Hall; ऽभूवेन्द्रियं AS1.

I.5 विकारश्चैतन्यं सम्मीलयति च AS2; विकारः कार्पतर्जडयति च जापं च कुरुते AS1; ववकारः

कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते AS3; विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते Hall. Cf. fn.1.

I.6 अथ मतिः AS2, Hall; मतिमाह AS1, AS3.

I.7 ऽदेशाभ्यां AS2, AS3, Hall; ऽद्देशाभ्यां AS1; ऽदेशांगा BD3, MD. तत्त्वधीः Hall; तत्वधीः AS1, AS2, MD;

तादेत्वधीः AS3; तत्वधी BD3.

1. URC 1.35. विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते is the fourth foot of MM 1.30. The stanza is quoted again in the *Avaloka* under DR 4. 75.

यथा ।

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।

वृणुते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥¹

यथा वा ।

- 5 न पण्डिताः साहसिका भवन्ति
श्रुत्वापि ते सन्तुल्यन्ति तत्त्वम् ।
तत्त्वं समादाय समाचरन्ति
स्वार्थं प्रकुर्वन्ति परस्य चार्थम् ॥²

I.1 यथा AS1, AS2, AS3; यथा किराते Hall.

I.2 क्रियाम् AS1, AS3, Hall; क्रियायाम् AS2. AS1 and AS3 ins. इति किराते २ सर्गे after क्रियाम् and om. the rest of the verse.

I.3 वृणुते Hall; वृणते AS2. लुब्धाः Hall; लुब्धा AS2.

I.4 वा AS1, AS2, AS3; च Hall.

I.5 भवन्ति AS1, AS2, Hall; भवति AS3.

I.6 सन्तुल्यन्ति AS2, AS3, Hall; संतुल्यन्ति AS1. तत्त्वं Hall; तत्त्वं AS1, AS2, AS3.

I.7 तत्त्वं Hall; तत्त्वं AS1, AS2; त्वं AS3. ञ्चरन्ति AS2, Hall; ञ्चारन्ति AS1; ञ्चरति AS3.

I.8 स्वार्थं AS1, AS3, Hall; स्वार्थं AS2. प्रकुर्वन्ति AS1, Hall; च अञ्चति AS2; प्रकुर्वन्ति AS3. चार्थम् AS2, AS3, Hall; चार्थम् AS1.

1. Kir 2. 30

2. Unidentified stanza.

अथालस्यम् ।

आलस्यं श्रमगर्भादेर्जैह्वयं जृम्भासितादिमत् । ३४

यथा ममैव ।

चलति कथञ्चित् पृष्टा यच्छति वचनं कथञ्चिदालीनाम् ।

5 आसितुमेव हि मनुते गुरुगर्भभरालसा सुतनुः ॥

अथावेगः ।

आवेगः सम्भ्रमोऽस्मिन्नभिसरजनिते शस्त्रनागाभियोगो
वातात् पांसूपदिग्धस्त्वरितपदगतिर्वर्षजे पिण्डिताङ्गः ।

I.1 अथालस्यम् AS2, Hall; आलस्यमाह AS1, AS3.

I.2 ंगर्भादेः AS2, AS3, BD3, MD; गर्भादौ AS1; ंगर्भादेः Hall. जैह्वयं AS2, BD3, MD; जिह्वत्वं AS1;
जिह्वत्वं AS3; ंजह्वः Hall. जृम्भासितादिः AS2, Hall; भासितादिः AS1, AS3; जृम्भासनादिः BD3, MD.

I.3 ममैव AS2, AS3, Hall; ममैव AS1.

I.4 चलति AS1, AS3, Hall; बलति AS2. वचनं AS2, Hall; वाचं AS1, AS3. आलीनाम् AS2, AS3, Hall;
आलीना AS1.

I.5 हि AS2, AS3, Hall; हो AS1.

I.6 अथावेगः Hall; आवेगमाह AS1, AS3; अथावेगः AS2.

I.7 सम्भ्रमः AS1, AS2, AS3, MD, Hall; संभ्रमे BD3; अभिसरः AS1, AS2, AS3, Hall; अभिमरः BD3;
अभिमतः MD. ंनागाभियोगः AS1, AS2, AS3, Hall; ंनागाभियोगा BD3, MD; ंमायाभियोगौ NPH.

I.8 ंपदगतिः AS1, AS2, BD3, MD, Hall; पदातिः AS3. वर्षजे AS2, AS3, MD, Hall; वद्यते AS1; वर्षजः
BD1. पिण्डिताङ्गः AS1, MD, Hall; पीडिताङ्गः AS2; पिंडिताङ्गः AS3; ंपडिताङ्गः BD3.

उत्पातात् स्रस्तताङ्गेष्वहितहितकृते शोकहर्षानुभावा

वह्नेर्धूमाकुलास्यः करिजमनु भयस्तम्भकम्पापसाराः ॥३५॥

अभिसरो राजविद्रवादिः। तद्धेतुरावेगः। यथा ममैव।

I.1 उत्पातात् स्रस्तता AS2, AS3, Hall; उत्पातास्तस्तता AS1; उत्पातान्तस्ततना BD3; उत्पातान् स्रस्ततना MD.

वृकृते AS1, AS3, BD3, MD, Hall; वृसते AS2.

I.2 वह्नेः AS1, AS2, AS3, MD, Hall; वह्नेः BD3. धूमाकुलास्यः AS1, AS2, AS3, MD, Hall; धूमोकुलास्यः

BD3. वृस्तम्भं AS1, AS2, BD3, MD, Hall; वृस्तं AS3. वृकम्पापसाराः AS2, Hall; वृकंपाषत्त्वारा AS1;

वृकंपापत्याराः AS3; वृकंपामिसाराः BD3, MD.

I.3 अभिसरो Hall; वाताज्जाते तस्मिन्नावेगे शंसूपदिग्धस्वरितश्च लोकः स्या वर्षजे न च तस्मिन् पीडितांगः

उत्पाताज्जाते त्वंगं स्तब्धता डिताहिभाभ्यां कृतं आवेगे क्रमेण हर्षशोकयोरनुभावत्वं अहितकृते शोकानुभावाः

व्याकुलतादयः हितकृते तु हर्षानुभावा आनंदाश्रुप्रभृतयः वह्निये त्वावेगे धूमाकुलास्यो लोकः स्यात्

करिजमारोगमनुलक्षीकृत्य भयस्तंभादिविकारा इति अध्याहारप्रक्रमतेदाधिक्षेपौ न गणनीयः अभिसरो AS1; अथ

मूलसूत्रे वाताज्जातेस्मिन्नावेगे पांसूप ... स्यात् वर्षजे तस्मिन् ... त्वंगेषु स्रस्तता हिताहिताभ्यां सते आवेगे क्रमेण

शोकहर्षयोरनुभावत्वं अहितसते शोकानुभावा व्याकुलतादयः हितसते तु ... वह्निये ... आवेगमनुलक्षीसत्य ...

प्रक्रमभेदाधिक्षेपो ... (the rest as in AS1) AS2; ... पांसूपं ... वर्षजे च ... त्वंगेषु स्तब्धता हिताहिताभ्यां

कृते आवेगे धूमाकुलास्यो लोकः स्यात् करिजमापेगमनुलक्षीकृत्य भयस्तंभादिविकारा इतिनुभावा आनंदाश्रुप्रभृतयः

वह्निये त्वावेगे ... आपेगमनुलक्षीकृत्य ... अध्याहारप्र। क्रमभेदाधिक्षेपौ ... (the rest as in AS1) AS3.

वृविद्रवादिः Hall; वृविरु (an illegible letter) दिः AS1, AS3. वृविद्रवादिः AS2. Cf. राजविद्रवजादेस्तु etc.

आगच्छागच्छ सज्जं कुरु वरतुरां सन्निधेहि द्रुतं मे

खड्गः क्वासौ कृपाणीमुपनय धनुषा किं किमङ्गस्थितेन ।

संरम्भोन्निद्रितानां क्षितिभृति गहनेऽन्योन्यमेवं प्रतीत्थं

नाथ स्वप्नाभिदृष्टे त्वयि चकितदृशां विद्विषामाविरासीत् ॥

I.1 आगच्छागच्छ AS2, AS3, Hall; आगच्छासंगच्छ AS1. सज्जं AS2, AS3, Hall; सज्जं AS1. कुरु AS1, AS3, Hall; अरु AS2. वरतुरां AS1, AS3, Hall; वरतुरां AS2. सन्निधेहि AS2, AS3, Hall; सन्निधेहि AS1.

I.2 खड्गः AS1, AS3, Hall; खड्गं AS2. कृपाणीम् AS3, Hall; कृपाणीम् AS1; सपाणीम् AS2. उप० AS2, AS3, Hall; उप० AS1. अस्थितेन AS1, AS2, AS3; अप्रविष्टम् Hall.

I.3 संरम्भोन्निद्रितानां AS2, AS3, Hall; संरम्भोन्निद्रितानां AS1. गहने AS1, AS2, Hall; गह ॥ ने AS1. एवं AS3, Hall; एव AS1, AS2. प्रतीत्थं AS2, AS3; प्रतीत्थं AS1; प्रतीच्छन् Hall.

I.4 नाथ AS2; नादः AS1, AS3; वादः Hall. अदृष्टे AS2, Hall; अदृष्टे AS1; अदृष्टे AS3. अदृष्टां Hall; अदृष्टां AS1; अधियां AS2; अदृ (an illegible letter) शां AS3. विद्विषाम् AS2, Hall; विद्विषाम् AS1, AS3.

आविरासीत् AS2, AS3, Hall; आविरासीत् AS1. After आविरासीत् AS1 ins. इत्यादि तनुव्राणं तनुव्राणं शस्त्रं रथो रथः इति शुश्रुविरे विष्वगुद्रटाः सुभटोक्तयः; AS3 ins. ... शस्त्रं शस्त्रं ... विष्वगुद्रटाः सुभटोक्तयः (the rest as in AS1); Hall ins. इत्यादि । ... शस्त्रं शस्त्रं रथो रथः । ... सुभटोक्तयः ॥ (the rest as in AS1).

This portion which has been om. in AS2 seems to be spurious. The word इत्यादि makes the subsequent illustrations of 'flurry owing to invasion etc.' unnecessary. If the following verse तनुव्राणम् etc. were the concluding part of the same extract beginning with the preceding verse आगच्छागच्छ etc., Dhanika would have added a word after सुभटोक्तयः to correlate with इत्यादि, such as इत्यन्तम् or the like.

यथा च ।

प्रारब्धां तरुपुत्रकेषु सहसा सन्त्यज्य सेकत्रिन्याम्

एतास्तापसकन्धकाः किमिदमित्यालोकयन्त्याकुलाः ।

आरोहन्त्युटजदुमांश्च बटवो वाचंयमाः सत्वरं

5 सद्यो मुक्तसमाधयो निजवृषीष्वेवोच्चपादं स्थिताः ॥¹

वातावेगो यथा ।

वाताहतं वसनमाकुलमुत्तरीयम्²

इत्यादि ।

I.1 च AS1, AS2, AS3; वा Hall.

I.2 प्रारब्धां Hall; आरब्धां AS1; प्रारब्धां AS2; आरब्धां AS3. पुत्रकेषु AS1, AS2, Hall; पुत्रकेषु AS3.

सहसा सन्त्यज्य AS1, AS2, Hall; सहसात्यज्य AS3.

I.4 आरोहन्ति AS2, Hall; आरुहन्ति AS1; आरुहन्ति AS3. उटजदुमांश्च AS2, AS3, Hall; उटजदुमांश्च AS1.

बटवो AS2, Hall; बटवो AS1, AS3. वाचंयमाः AS2, AS3, Hall; वाचंयमाः AS1. सत्वरं AS1, AS2, AS3;

अप्यमी Hall.

I.5 सद्यो AS2, AS3, Hall; सद्यो AS1. वृषीष्वेव AS2; वृषीष्वेव AS3, Hall; वृषीष्वेव AS1. उच्चं AS1,

AS2, Hall; उच्चं AS3.

I.6 वातावेगो Hall; वाता AS1, AS3; वातावेगो AS2.

I.7 आकुलम् AS1, AS3, Hall; आकुलम् AS2.

1. Ascribed to Yaśovarmadeva in SMV, p. 330.

2. A foot of an unidentified stanza.

वर्षजो यथा ।

देवे वर्षत्यशनपवनव्यापृता बहिहेतोर्
गेहाद् गेहं फलकनिचितैः सेतुभिः पङ्कभीताः ।
नीध्रप्रान्तानविरलजलान् पाणिभिस्ताडयित्वा
5 सूर्पच्छत्रस्थगितशिरसो योषितः सञ्चरन्ति ॥1

उत्पातजो यथा ।

पौलस्त्यपीनभुजसम्पदुदस्यमान-
कैलाससम्प्रमविलोलदृशः प्रियायाः ।
श्रेयांसि वो दिशतु निहुतकोपचिह्नम्
10 आलिङ्गनोत्पुलकमासितमिन्दुमौलेः ॥2

I.2 व्यापृता AS2, Hall; व्याटता AS1, AS3. बहिहेतोः AS2, Hall; बन्हिहेतो AS1; बहिहेतो AS3.

I.3 फलकनिचितैः AS2, Hall; फलकरचितैः AS1; फलकरचितैः AS3.

I.4 नीध्रं Hall; तीव्रं AS1, AS3; नीं AS2. अविरलजलान् AS2, Hall; अविरतज।तात् AS1;
अविरतजलान् AS3.

I.5 सूर्पं AS1, AS2; सूर्यं AS3, Hall. योषितः AS2, AS3, Hall; योषित AS1. सञ्चरन्ति AS2, AS3, Hall;
संचरेति AS1.

I.7 पौलस्त्यं AS2, AS3, Hall; पोलस्त्यं AS1. ०सम्पत् Hall; ०सेपत् AS1; ०सर्यत् AS2; संघत्
AS3. ०उदस्यमानं AS2, AS3, Hall; ०उदस्यमानं AS1.

I.9 निहुतं AS1, AS2, Hall; तिहुतं AS3. ०चिह्नम् AS3; ०चिन्हम् AS1, Hall; ०विह्नम् AS2.

I.10 आसितम् AS3, Hall; आसितम् AS1; आसिताम् AS2. ०मौलेः AS1, AS3, Hall; ०मौलः AS2.

1. SMV p. 222.

2. Unidentified stanza.

अहितकृतस्त्वनिष्टदर्शनश्रवणाभ्याम्। तद् यथोदात्तराघवे। चित्रमायः। ससम्भ्रमम्। भगवन्
कुलपते रामभद्र परित्रायतां परित्रायतामित्याकुलतां नाटयतीत्यादि। पुनश्चित्रमायः।

मृगरूपं परित्यज्य विधाय विकटं वपुः।

नीयते रक्षसा तेन लक्ष्मणो युधि संशयम्॥

5 रामः।

वत्सस्याभयवारिधेः प्रतिभयं मन्ये कथं राक्षसात्

व्रस्तश्चैष मुनिर्विरौति मनसश्चास्त्येव मे सम्भ्रमः।

मा हासीर्जनकात्मजामिति मुहुः स्नेहाद् गुरुर्याचते

न स्थातुं न च गन्तुमाकुलमतेर्मूढस्य मे निश्चयः॥

10 इत्यन्तेनानिष्टप्राप्तिकृतः सम्भ्रमः।

I.1 ँकृतः AS1, AS3, Hall; ँसतः AS2. भगवन् AS2, Hall; गगवत् AS1; भगवत् AS3.

I.2 कुल० AS1, AS3, Hall; अल० AS2. परित्रायतां परित्रायताम् Hall; त्रायतां २ AS1, AS3; परित्रायतां २
AS2. आकुलतां AS1, AS3, Hall; आअलतां AS2.

I.4 रक्षसा AS2, AS3, Hall; रप्ससा AS1. तेन AS1, AS2, AS3; अनेन Hall. संशयम् AS2, Hall; शंसयं
AS1, AS3.

I.6 राक्षसात् Hall; राक्षसा AS1, AS3; रक्षसा AS2.

I.7 व्रस्तः AS2, Hall; व्रस्तः AS1, AS3. मनसः AS2, Hall; न पुनः AS1, AS3. अस्त्येव AS2, Hall; अस्तेव
AS1, AS3.

I.8 गुरुः AS2, AS3, Hall; गरुः AS1. याचते AS2, AS3, Hall; याचति AS1.

I.9 स्थातुं AS3, Hall; स्थतुं AS1; स्थातु AS2. आकुल० AS1, AS3, Hall; आअल० AS2.

I.10 इत्यन्तेन AS1, AS3, Hall; इत्यनेन AS2. अनिष्ट० AS1, AS2, Hall; अनिष्ट० AS3. ०प्राप्तिकृतः Ed.;

०प्राप्तिः कृतः AS1, AS3; ०प्राप्तिसतः AS2; ०प्राप्तिकृत० Hall.

इष्टप्राप्तिकृतो यथात्रैव । प्रविश्य पटाक्षेपेण सम्भ्रान्तो वानरः । वानरः । महाराज एदं खु तं
पवणनन्दनागमणपहरिस इत्यादि देअस्स हिअआणन्दजणणं विलुलिदं महुवणम् ¹ इत्यन्तम् ।
यथा वा वीरचरिते ।

एह्येहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्र

5 चुम्बामि मूर्धनि चिराय परिष्वजे त्वाम् ।

आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्वहामि

वन्देऽथवा चरणपुष्करकट्टयं ते ॥²

I.1 ०प्राप्तिकृतो AS3, Hall; ०प्राप्तिकृतो AS1; ०प्राप्तिसतो AS2. यथा AS1, AS3, Hall; यथा AS2.

पटाक्षेपेण AS3, Hall; पटाक्षेपेण AS1; टीक्षेपेण AS2. तं AS1, AS2, AS3; om. Hall.

I.2 ०णन्दनागमण० AS1, AS3; ०णन्दनागमणगमण० AS2; ०णन्दनागमणेण Hall. पहरिस इत्यादि AS1, AS3, Hall; पहरिसेः त्यादि AS2. देअस्स AS1, AS2, AS3; देवस्स Hall. हिअआणन्दजणणं Hall; हिअआणन्दजणं AS1; हिअआणन्दजणणं AS2; हिअआणन्दजणं AS3. विलुलिदं AS1, AS2, AS3; विलुलिदं Hall. महुवणम् AS2, Hall; महुवपामि AS1; महुवपाम् AS3.

I.3 वा AS1, AS3, Hall; om. AS2. ०चरिते AS1, AS3, Hall; ०चरिवे AS2.

I.4 एह्येहि AS2, AS3, Hall; एत्येहि AS1. पूर्णचन्द्र AS2, AS3, Hall; पूरणचन्द्र २ AS1.

I.5 चुम्बामि Hall; चुवोमि AS1; चुवामि AS2; चुवामि AS3. मूर्धनि AS2, AS3, Hall; रार्द्धमि AS1. चिराय AS1, AS2, AS3; चिरस्य Hall. त्वां AS2, AS3, Hall; त्वा AS1.

I.6 उद्वहामि AS2, AS3, Hall; उद्वहानि AS1.

I.7 ०द्वयं AS1, AS3, Hall; ०द्वय AS2.

1. महाराज एतत् खलु तं पवननन्दनागमनप्रहर्ष ... देवस्य हृदयानन्दजननं विलुलितं मधुवनम् (Skt.)

2. MVC 1.55

बह्निजो यथा ।

क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तं

गृह्यन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्प्रमेण ।

आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः

5 कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ॥¹

यथा वा ।

विरम विरम बहे मुञ्च धूमाकुलत्वं

प्रसरयसि किमुच्चैरर्चिषां चक्रवालम् ।

I.1 यथा AS1, AS2, AS3; यथामरुशतके Hall.

I.2 After हस्तावलग्नः AS1 ins. इत्यमरुपपद्ये and AS3 ins. इत्यमरुपपद्ये and om. the rest of the verse.

अशुकान्तं Hall; अशुकांत AS2.

I.5 आर्द्रापराधः स Hall; आर्द्रापराधः ॥ छ ॥ स AS2. दुरितं Hall; दुरित AS2.

I.6 वा AS1, AS2, AS3; वा रत्नावल्याम् Hall.

I.7 विरम विरम AS1, AS3 Hall; विरम २ AS2. बहे AS1, AS2, Hall; बहेः AS3. धूमाकुलत्वं AS1, AS3,

Hall; धूमाकुलत्वं AS2.

I.8 प्रसरयसि AS3, Hall; प्रसटपासि AS1; प्रकटयसि AS2. अर्चिषां AS2, AS3, Hall; अर्चिषी AS1. चक्र०

AS2, AS3, Hall; चक्र० AS1.

1. AS¹ 2.

विरहहुतभुजाहं यो न दग्धः प्रियायाः

प्रलयदहनभासा तस्य किं त्वं करोषि ॥¹

करिजो यथा ।

स च्छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यं भग्नाक्षपर्यस्तरथं क्षणेन ।

5 रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥²

करिग्रहणं व्यालोपलक्षणार्थम् । तेन व्याघ्रशूकरवानरादिप्रभवा आवेगा व्याख्याताः ।

अथ वितर्कः ।

I.1 विरहहुत० AS2, AS3, Hall; विरहुत० AS1. यो AS2, AS3, Hall; यी AS1.

I.2 प्रलय० AS2, AS3, Hall; प्रजय० AS1.

I.3 करिजो AS1, AS3, Hall; इत्यादि करिजो AS2. यथा AS1, AS2, AS3; यथा रघुवंशे Hall.

I.4 बन्ध० AS2, Hall; बन्धु० AS1, AS3. द्रुत० AS3, Hall; इत० AS1; द्रुत० AS2. युग्य० AS2, AS3, Hall; ० (an illegible letter) ग्य० AS1. After शून्यं AS1 ins. इति रघौ सर्गे and AS3 ins. इति रघौ ५ सर्गे and om. the rest of the verse.

I.5 योधं Hall; योयं AS2.

I.6 ग्रहणं AS2, AS3, Hall; ग्रहणी AS1. व्यालोप० AS2, Hall; व्याजोप० AS1, AS3. शूकर० AS1, AS3, Hall; सूकर० AS2. आवेगा AS2, Hall; आवेगाः आवेगा AS1, AS3.

I.7 वितर्कः AS3, Hall; वितर्क इति AS1; वितर्कः AS2.

1. RV 4.16

2. Raghu 5.49

तर्को विचारः सन्देहाद् भूशिरोङ्गुलिनर्तकः ॥३६

यथा ।

किं लोभेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं

सद्यः स्त्रीलघुतां गता किमथवा मातैव मे मध्यमा ।

- 5 मिथ्यैतन् मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरु
माता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ॥1

अथवा

कः समुचिताभिषेकादार्यं प्रच्यावयेद् गुणज्येष्ठम् ।

मन्ये ममैष पुण्यैः सेवावसरः कृतो विधिना ॥2

I.1 सन्देहाद् भू० AS3, Hall; सेदेहाद् भू० AS1; सदेहाद्भू० AS2; सदेहोद् भू० BD3, MD. ऽनर्तकः AS2, AS3, BD3, MD, Hall; ऽवर्तकः AS1.

I.3 विलङ्घितः AS2, AS3, Hall; विलेघितः AS1. कृतं AS1, AS3, Hall; सतं AS2.

I.4 सद्यः Hall; सद्य AS1, AS3; मात्रा AS2. किम् AS2, AS3, Hall; किम् AS1; अथवा AS2, AS3, Hall; अथावा AS1. मातैव AS2, AS3, Hall; मानैव AS1.

I.5 अप्यार्यानुजो AS2, AS3, Hall; अप्यपीनुजो AS1.

I.6 तात० AS1, AS2, Hall; ता० AS3. अनुचितं AS2, AS3, Hall; अनुक्षितं AS1. मन्ये AS1, AS3, Hall; शङ्के AS2. कृतम् AS3, Hall; कृते AS1; सतं AS2.

I.7 अथवा AS2, Hall; om. AS1, AS3.

I.8 प्रच्यावयेत् Hall; प्रच्यावयेवयेत् AS1, AS3; प्रच्यवयेत् AS2. ऽज्येष्ठम् AS3, Hall; ऽज्येष्टं AS1, AS2.

I.9 एष AS1, AS3, Hall; एव AS2. सेवाव० AS1, AS3, Hall; सवाव० AS2. कृतो AS1, AS3, Hall; सतो AS2.

1. Unidentified stanza.

2. Unidentified stanza.

अथावहित्थम् ।

लज्जाद्यैर्विक्रियागुप्ताववहित्थान्यविक्रिया । ३७

यथा ।

एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।

5 लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥ १

अथ व्याधिः ।

व्याधयः सन्निपाताद्यास्तेषामन्यत्र विस्तरः । ३८

दिङ्मात्रं तु यथा ।

1.1 अवहित्थम् AS2, Hall; अवहित्थामाह AS1, AS3.

1.2 लज्जाद्यैः AS2, MD, Hall; लज्जापैः AS1; लज्जाद्यैः AS3; लज्जायैः BD3. ऽहित्था AS1, AS2, AS3, Hall; ऽहित्थेति BD3; ऽहिच्छा MD. अन्यविक्रिया AS1, AS2, AS3; अन्यथाक्रिया BD3, MD; अङ्गविक्रिया Hall.

1.3 यथा AS1, AS2, AS3; यथा कुमारसम्भवे Hall.

1.4 एवं AS2, AS3; रावं AS1; एवं Hall.

1.5 पार्वती AS1, AS3, Hall; पर्वती AS2.

1.6 अथ व्याधिः AS2, Hall; व्याधिमाह AS1, AS3.

1.7 ऽपाताद्याः AS1, AS2, BD3, MD, Hall; ऽपातद्याः AS3.

1.8 ऽमात्रं AS2, Hall; ऽमात्री AS1; ऽमात्रां AS3.

अच्छिन्नं नयनाम्बु बन्धुषु कृतं चिन्ता गुरुभ्योऽर्पिता

दत्तं दैन्यमशेषतः परिजने तापः सखीष्वाहितः ।

अद्य श्वः परिनिर्वृतिं ब्रजति सा श्वासैः परं खिद्यते

विश्रब्धो भव विप्रयोगजनितं दुःखं विभक्तं तया ॥¹

5 अथोन्मादः ।

अप्रेक्षाकारितोन्मादः सन्निपातग्रहादिभिः ।

अस्मिन्स्थानरुदितगीतहासासितादयः ॥३९॥

I.1 अच्छिन्नं AS1, Hall; अच्छिन्नता AS2; अच्छिन्नां AS3. नयनाम्बु AS2, Hall; नयनाम्बु AS1, AS3. बन्धुषु Hall; बन्धुषु AS1; बन्धुषु AS2; बन्धुषु AS3. कृतं AS1, AS3, Hall; सतं AS2. चिन्ता AS2, AS3, Hall; चिता AS1.

I.2 सखीषु AS2, Hall; सखीषु AS1, AS3.

I.3 परि० AS1, AS3, Hall; पर० AS2. ब्रजति AS2, Hall; भजति AS1, AS3.

I.4 विश्रब्धो Hall; विश्रब्धो AS1, AS3; विश्रब्धो AS2.

I.5 अथोन्मादः AS2, Hall; उन्मादमाह AS1, AS3.

I.6 अप्रेक्षा० AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; आप्रक्षा० MD. ञ्कारिता AS2, MD, Hall; ञ्कारिता AS1, AS3; ञ्कारिता BD3.

I.7 अस्थानरुदित० AS2, AS3, BD3, MD, NPH; वस्थानरुदित० AS1; अवस्था रुदित० Hall. ञ्हासासितादयः BD3, MD, Hall; ञ्हासासितादयः AS1, AS3; ञ्हास्यासितादयः AS2.

यथा। आः क्षुद्रराक्षस तिष्ठ तिष्ठ। क्व मे प्रियतमामादाय गच्छसि इत्युपक्रमे। कष्टम्

नवजलधरः सन्नुद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः

सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न नाम शरासनम्।

अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा

5 कनकनिकषमृगधा विद्युत् प्रिया न ममोर्वशी॥¹

इत्यादि।

अथ विषादः।

I.1 यथा AS2, Hall; यथा विक्रमोर्वशीयां AS1, AS3. तिष्ठ तिष्ठ Hall; तिष्टातिष्ठ AS1; तिष्ठ AS2; तिष्ठ तिष्ठ AS3. ँक्रमे AS2, Hall; ँक्र AS1, AS3. कष्टं AS2, AS3; कष्टे AS1; कथम् Hall.

I.2 दृप्तं AS2, AS3, Hall; दृत्पं AS1.

I.3 दूराकृष्टं AS1, AS3, Hall; दूरासष्टं AS2. न AS2, AS3, Hall; ना AS1. नाम AS1, AS2, AS3; तस्य Hall.

I.4 पटुर्धारां AS3, Hall; पटु॥ धारां AS1; पटुर्द्धारां AS2.

I.5 कनकं AS1, AS3, Hall; कं AS2. ँनिकषं AS1, Hall; ँनीकषं AS2; ँतिकषं AS3. ँमृगधा AS2, AS3, Hall; ँमृगधा AS1. उर्वशी AS1, AS3, Hall; उर्वशि AS2.

I.6 इत्यादि AS2, Hall; om. AS1, AS3.

I.7 विषादः AS2, Hall; विषादमाह AS1, AS3.

प्रारब्धकार्यासिद्ध्यादेर्विषादः सत्त्वसंक्षयः ।

निःश्वासोच्छ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादिकृत् ॥४०॥

यथा । आर्ये ताडके किं नामैतत् । अम्बुनि मज्जन्त्यलाबूनि ग्रावाणः प्लवन्ते ।¹

नन्वेष राक्षसपतेः स्खलितः प्रतापः

5 प्राप्तोऽद्भुतः परिभवो हि मनुष्यपोतात् ।

दृष्टः स्थितेन च मया स्वजनप्रमाथो

दैन्यं जरा च निरुणद्धि कथं करोमि ॥²

1.1 प्रारब्ध० BD3, Hall; प्रारब्ध० AS1, AS3, MD; प्रारब्ध० AS2. ०कार्यासिद्ध्यादेः AS2, Hall;

०कार्यासिद्ध्यादेः AS1; ०कार्यासिद्ध्यादेः AS3; ०कार्यासिद्ध्यादेः BD3; ०कार्यासिद्ध्यादेः MD. सत्त्व० Hall; सत्त्व० AS1, AS2, AS3, BD3, MD. ०संक्षयः AS1, AS2, AS3, Hall; ०संक्षयः BD3, MD.

1.2 निःश्वासोच्छ्वास० BD3, Hall; निःश्वासोच्छ्वास० AS1, AS3, MD; निःश्वासोच्छ्वास० AS2. ०षणादिकृत् AS1, AS3, BD3, MD, Hall; ०षणादेस्तु AS2.

1.3 यथा AS2, AS3; याथा AS1; यथा वीरचरिते Hall. आर्ये AS1, AS2, AS3; हा आर्ये Hall. ताडके AS1, AS3, Hall; ताडके AS2. किं AS1, AS2, AS3; किं हि Hall. अम्बुनि AS2, Hall; अंबुनि AS1, AS3. अलाबूनि AS1, Hall; अलाबूनि AS2, AS3.

1.4 स्खलितः AS2, Hall; स्खलित० AS1; सबलित० AS3.

1.5 प्राप्तोऽद्भुतः AS3, Hall; प्राप्तोऽद्भुतः AS1; प्राप्तोऽद्भुतः AS2. ०पोतात् AS3, Hall; ०पोतात् AS1; ०पोतत् AS2.

1.6 दृष्टः AS1, AS3, Hall; अबुनिमु दृष्टः AS2. च AS1, AS3, Hall; व AS2.

1.7 जरा च AS2, Hall; चराज AS1, AS3. कथं AS1, AS3, Hall; om. AS2.

1. Cf. एवंजातीयकं प्रमाणविरुद्धं वचनमप्रमाणम् । अम्बुनि मज्जन्त्यलाबूनि ग्रावाणः प्लवन्ते इति यथा । ŚB on MS 1.1.5 and मज्जन्त्यलाबूनि शिलाः प्लवन्ते मुह्यन्ति नावोऽम्भसि शशदेव । मूढो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो न मे वाचः पथ्यरूपाः शृणोति ॥ Mahābhārata, 2.59.11 ; ed. R.N. Dandekar, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1971 - 76.

2. MVC 1.40, and the preceding prose.

यथा वा। अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि 1 इत्यादि।

अथौत्सुक्यम्।

कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं रम्येच्छारतिसम्भूमैः।

तत्रोच्छ्वासत्वरश्वासहृत्तापस्वेदविभ्रमाः ॥४१॥

5 यथा।

आत्मानमालोक्य च शोभमानमादर्शबिम्बे स्तिमितायताक्षी।

हरोपयाने त्वरिता बभूव स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेषः ॥२॥

I.1 यथा AS1, AS2; यद्वा AS3. ऽकृते AS1, AS3; ऽस्ते AS2. इत्यादि AS2; इति पूर्वमसूयोदाहरणे AS1; इति पूर्वमसूयोदाहरे AS3; Hall om. the whole line.

I.2 अथौत्सुक्यम् AS2, Hall; औत्सुक्यमाह AS1, AS3.

I.3 ऽसम्भूमैः AS1, AS2, AS3, Hall; ऽविभ्रमैः BD3, MD.

I.4 ऽत्वरश्वासं AS2, BD3, MD, NPH; ऽत्वनिश्वासं AS1, AS3; ऽत्वनिश्वासं Hall. ऽविभ्रमाः AS1, AS2, AS3, MD, Hall; ऽ-माः BD3.

I.5 यथा AS1, AS2, AS3; यथा कुमारसम्भवे Hall.

I.6 आत्मानमालोक्य AS2, Hall; आत्मा ॥ ॥ नमालोक्य AS1; आत्मा नमालोक्य AS3. ऽबिम्बे AS2, Hall; ऽविंवे AS1, AS3.

I.7 बभूव AS2, Hall; बभूव AS1, AS3. स्त्रीणां AS1, AS2, Hall; स्त्री AS3. वेषः AS2; वेषः AS1, AS3;

वेष्टः ॥ यथा वा तत्रैव। पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छादनिनयदद्रिसुतासमागमोत्कः। कमपरवशं न

विप्रकुर्युर्विभ्रमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥ Hall.

1. MVC 2.9

2. KS 7.22

अथ चापलम्।

मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापलं त्वनवस्थितिः।

तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥४२॥

यथा।

- 5 अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग
 लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु।
 बालामजातरजसं कलिकामकाले
 व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमल्लिकायाः ॥¹

- I.1 चापलम् AS2; चापलमाह AS1, AS3; चापला Hall.
I.2 अनवस्थितिः AS1, AS2, AS3, MD, Hall; अनगस्थितिः BD3.
I.3 ँचरणादयः AS2, BD3, MD, Hall; ँचरणादयः ३४ इति त्रयस्त्रिंशद्भावानिरूपणं ॥ AS1; ँचरणादयः ३४ इति त्रयस्त्रिंशद्भावानिरूपणं ॥ AS3.
I.4 यथा AS1, AS2, AS3; यथा विकटनितम्बायाः Hall.
I.5 ँमर्दं AS2, AS3, Hall; ँसर्दं AS1.
I.6 मनः AS2, AS3, Hall; मनाः AS1.
I.7 बालाम् Hall; वालाम् AS1, AS3; मुग्धाम् AS2. ँरजसं AS2, AS3, Hall; ँरंतरतसं AS1.
I.8 व्यर्थं कदर्थयसि AS3, Hall; व्यदर्थयासि AS1; बालां कदर्थयसि AS2.

1. Traditionally ascribed to Vikāṭānīṭambā. See Hall (see I.4).

यथा वा ।

विनिकषणरणत्कठोरदंष्ट्रा

ऋकचविशङ्कटकन्दरोदराणि ।

अहमहमिकया पतन्तु कोपात्

5 सममधुनैव किमत्र मन्मुखानि ॥

अथवा प्रस्तुतमेव तावत् सुविहितं करिष्ये 1 इति ।

अन्ये च चित्तवृत्तिविशेषा एतेषामेव विभावानुभावस्वरूपानुप्रवेशान् न पृथग् वाच्याः ।

अथ स्थायी ।

विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः ।

10 आत्मभावं नयत्यन्यान् स स्थायी लवणाकरः ॥४३॥

I.3 ऽविशङ्कटं Hall; ऽविसंकटं AS1, AS2, AS3.

I.4 अहमहमिकया AS2, AS3, Hall; अहमहमिकया AS1. पतन्तु AS2, AS3, Hall; पततु AS1.

I.5 मन्मुखानि AS2, AS3, Hall; मत्मुखानि AS1.

I.6 सुविहितं Hall; सुन्दरहितं AS2. AS1 and AS3 om. from अथवा up to करिष्ये. इति AS1, AS3, Hall; om. AS2.

I.7 चित्तवृत्तिं AS2, Hall; वृत्तिं AS1, AS3. विभावानुं AS1, AS2, Hall; विभानुं AS3. वाच्याः AS2, Hall; वाच्याः इति भावनिरूपणं AS1, AS3.

I.9 न यः AS1, AS2, AS3, Hall; नमः BD3; न यः मात्सर्यं MD.

I.10 नयति AS1, AS2, AS3, MD, Hall; नमति BD3. AS1 reads I.10 as part of the *Avaloka* after एके

in एकेनाक्षेप्यादौ (I. 5, p. 356). Cf. I.4, p. 356ff.

सजातीयविजातीयभावान्तरैरतिरस्कृतत्वेनोपनिबध्यमानो रत्यादिः स्थायी। यथा बृहत्कथायां
 नरवाहनदत्तस्य मदनमञ्जुकायामनुरागः तदवान्तरानेकनायिकानुरागैरतिरस्कृतः स्थायी। यथा
 च मालतीमाधवे श्मशानाङ्के बीभत्सेन मालत्यनुरागस्यातिरस्कारः मम हि प्राक्तनोपलम्भ-
 सम्भावितात्मजन्मनः संस्कारस्यानवरतप्रबोधात् प्रतीयमानस्तद्विसदृशैः प्रत्ययान्तरैरतिरस्कृतप्रवाहः
 5 प्रियतमास्मृतिप्रत्ययोत्पत्तिसन्तानस्तन्मयमिव करोत्यन्तर्वृत्तिसारूप्यतश्चैतन्यम् 1 इत्यादिना
 उपनिबद्धः। तदनेन प्रकारेण विरोधिनामविरोधिनां च समावेशो न विरोधी। तथाहि।

I.1 भावान्तरैः AS1, AS2, Hall; भावात्तरैः AS3. ऽनिबध्य० Hall; ऽवध्य० AS1; ऽनिबध्य० AS2, AS3.

बृहत्० AS2, Hall; वृहत्० AS1, AS3.

I.2 ऽमञ्जुकायाम् AS3; ऽमञ्जुकामाम् AS1; ऽमञ्जुषायाम् AS2, Hall. तदवा० AS1, AS2, AS3; तत्तदवा० Hall.

अतिरस्कृतः AS2, Hall; अतिरस्कृतं AS1, AS3.

I.3 ऽमाधवे AS1, AS3, Hall; ऽमाधवो AS2. बीभत्सेन AS2, Hall; बीभत्सेन AS1, AS3. मम AS2, AS3, Hall;

मेम AS1. प्राक्तनोपलम्भ० AS2, Hall; प्राक्तनोपालम्भ० AS1, AS3.

I.4 ऽप्रबोधात् AS2, Hall; ऽप्रबोधात् AS1, AS3. प्रतीय० AS1, Hall; प्रताय० AS2; प्रातीय० AS3.

प्रत्ययान्तरैः AS1, AS3, Hall; प्रययांत AS2. ऽप्रवाहः AS2, Hall; ऽप्रवाह० AS1, AS3.

I.5 प्रियतमा० AS2, Hall; ऽप्रियतमा० AS1; ऽप्रियतया० AS3. तन्मयम् AS2, AS3, Hall; तन्मयम् AS1.

अन्तर्वृत्ति० AS2, Hall; अन्तर्गत्य० AS1; अन्तर्वत्य० AS3. ऽसारूप्यतः AS1, AS3, Hall; ऽसारूप्यतसः AS2.

चैतन्यम् AS2, Hall; चैतश्चैतन्यम् AS1, AS3.

I.6 उपनिबद्धः AS2, Hall; उपानिबद्धः AS1; उपनिबद्धः AS3. तत् AS1, AS3, Hall; तदयम् AS2.

अविरोधिनां AS2, AS3, Hall; अविरोधिनी AS1. न विरोधी AS2, Hall; विरोधी AS1, AS3.

विरोधः सहानवस्थानं बाध्यबाधकभावो वा। उभयरूपेणापि न तावत् तादात्म्यम्।

अस्यैकरूपत्वेनैवाविर्भावात्। स्थायिनां च विभावादीनां यदि विरोधस्तत्रापि न तावत्

सहानवस्थानम्। रत्याद्युपरक्ते चेतसि स्रक्सूत्रन्यायेनाविरोधिनां व्यभिचारिणां विरोधिना च

प्रादुर्भावः समस्तभावकस्वसंवेदनसिद्धः। यथैव स्वसंवेदनसिद्धस्तथैव काव्यव्यापारसंरम्भेणानुकार्ये

5 अपि आवेश्यमानः स्वचेतःसम्भेदेन तथाविधानन्दसंविदुन्मीलनहेतुः सम्पद्यते। तस्मान्न तावद्

भावानां सहानवस्थानम्। बाध्यबाधकभावस्तु भावान्तरैर्भावान्तरतिरस्कारः। स च व्यभिचारिणां

स्थायिनामविरुद्धव्यभिचारिभिः। स्थायिनोऽविरुद्धाः। तेषामङ्गत्वात् प्रधानता प्रधानविरुद्धस्य

I.1 बाध्यबाधकं AS2, Hall; बाध्यबाधकं AS1, AS3.

I.2 च AS1, AS3, Hall; व AS2.

I.3 चेतसि AS2, Hall; चेतिसि AS1; चेतिस AS3. स्रक् AS2, Hall; क् AS1; स्व AS3. विरोधिना AS2; om. AS1, AS3, Hall.

I.4 प्रादुर्भावः AS1, AS2; प्रादुर्भावैः AS3; उपनिबन्धः Hall. यथैव स्वसंवेदनसिद्धः AS2, Hall; om. AS1, AS3.

I.5 ऽविधानन्दं AS2, Hall; ऽविधानं AS1, AS3. ऽसंविदुन्मीलनं AS1, AS2, Hall; ऽसंविदुन्मीलनं AS3.

तावद् AS3, Hall; ताद् AS1; तावम् AS2.

I.6 भावानां AS1, AS3, Hall; दावानां AS2. बाध्यबाधकं Hall; बाध्यबाधकं AS1, AS3; बाध्यबाधकं

AS2. भावान्तरैः AS1, AS3, Hall; भावांतरैर्भावान्तरैः AS2. भावान्तरं AS1, AS3, Hall; भावातरं AS2.

I.7 अविरुद्धं AS1, AS3, Hall; अविरुद्धः AS2. व्यभिचारिभिः Hall; व्यभिचारि AS1; व्यचारि AS2;

व्यभिचारिभिः AS3. अविरुद्धाः AS2, Hall; अविरुद्धः AS1, AS3. प्रधानता AS1, AS3; प्रधानता

प्रधानविरुद्धास्तेषामङ्गत्वात्प्रधानता AS2; om. Hall.

चाङ्गत्वयोगादानन्तर्यविरोधित्वमप्यनेन प्रकारेणापास्तं भवति । तथा च मालतीमाधवे
शृङ्गारानन्तरं बीभत्सोपनिबन्धेऽपि न किञ्चिद् वैरस्यम् । तदेवमवस्थिते विरुद्ध-
रसैकावलम्बनत्वमेव विरोधे हेतुः । स तु अविरोधिरसान्तरव्यवधानेनोपनिबध्यमानो न
विरोधी । यथा ।

5 अण्णहु णाह महेलिअहु जु हु परिमलु सुसुअंधु ।

मह कंतहअगत्थणह अंग ण फिट्ठइ गंधु ॥1

इत्यत्र बीभत्सरसस्याङ्गभूतरसान्तरव्यवधानेन शृङ्गारसमावेशो न विरुद्धः । प्रकारान्तरेण

I.1 अङ्गत्वयोगात् Ed.; अङ्गत्वायोगात् AS1, AS2, AS3, Hall; cf. Introduction, p. xii, fn. 3. विरोधित्वम्
AS2, Hall; विरुद्धत्वम् AS1, AS3.

I.2 बीभत्सोप० AS2, Hall; बीभत्सोप० AS1, AS3. ०निबन्धे AS2, Hall; ०निबन्धे AS1, AS3. वैरस्यम् AS3,
Hall; वैरस्ये AS1; वैरस्यां AS2. अवस्थिते AS2, AS3; अवस्थिति० AS1; एव स्थिते Hall.

I.3 ०रसैकाव० AS2, AS3, Hall; ०संरसैकाव० AS1. ०लम्बनत्वम् Hall; ०लेवनम् AS1; ०लंबनत्वम् AS2; ०लंबनम्
AS3. अविरोधि० AS2; अविरोधी० AS1, AS3; अविरुद्ध० Hall. ०निबध्य० AS2, Hall; ०निबध्य० AS1, AS3.

II. 5,6 अण्णहु ... गंधु Ed.; अण हु णाह महेलि अहु जुहुपरिमलुसुसुअंधु महु कंतह अ आथणह अंगणफिट्ठइगंधु
AS1; अण्णहु महेलि अहुजहुपरिमलुसुसुअंधु महकंतहअगात्थ णहअगणफिट्ठइगंधु AS2; अणहुणाह

महेलिअहुजुपरिमलुसुसुअंधु महुकंतह अआथणह अंग णफिट्ठइगंधु AS3; अण्णहुणाहुमहेलिअहुजुहुपरिमलुसुसुअंधु ।

मुहुकंतह अगत्थणहअङ्ग ण फिट्ठइ गन्धु ॥ Hall.

I.7 बीभत्स० AS2, Hall; बीभत्स० AS1, AS3. अङ्गभूत० AS2, Hall; अङ्गत्वभूत० AS1, AS3. शृङ्गार० AS1,
AS3, Hall; शृङ्गारस्य AS2.

1. Unidentified stanza. अन्यासु नाथ महिलासु यः खलु परिमलः सुसुगन्धः । मम कान्तहतकस्तनाया अङ्गे
न स्फुटति गन्धः ॥ (Skt.). In none of the previous editions has this *Apabhramśa* stanza been
rendered into Sanskrit. Cf. Introduction, p. xix, fn. 1.

एकाश्रयविरोधी परिहर्तव्यः। ननु यत्रैकतात्पर्येणेतरेषां विरुद्धानामविरुद्धानां च
न्यग्भूतत्वेनोपादानं तत्र भवत्वङ्गत्वेनाविरोधः। यत्र तु समप्रधानत्वेनानेकस्य
भावस्योपनिबन्धनं तत्र कथम्। यथा।

एकतो रुअइ पिआ अण्णत्तो समरतूरणिग्घोसो।

5 पेम्मेण रणरसेण अ भडस्स दोलाइअं हिअअं॥¹

इत्यादौ रत्युत्साहयोः। यथा च।

I.1 ँविरोधी AS2, Hall; ँविरोधो AS1; ँविरोधां AS3.

I.2 न्यग्ं AS1, AS3, Hall; सम्यक्ं AS2. भूतत्वेन AS1, AS2, Hall; भूतन AS3. अविरोधः AS2, Hall;
अविरुद्धः AS1, AS3.

I.3 ँनिबन्धनं AS2, Hall; ँनिबन्धनं AS1, AS3.

I.4 एकतो AS1, AS2, AS3; एकत्तो Hall. रुअइ AS2, AS3, Hall; हअइ AS1. पिआ AS1, AS3, Hall;
पआ AS2. अण्णत्तो AS1, AS3, Hall; अणत्तो AS2.

I.5 पेम्मेण Hall; पेमेण AS1, AS3; णेहेण AS2. रसेण AS1, AS2, Hall; रसेणः AS3. दोलाइअं AS1, AS3;
दोलाइअ AS2; दोलाइअं Hall. हिअअं AS3, Hall; हिअअ AS1, AS2.

I.6 च AS2; वा Hall; om. AS1, AS3.

1. Quoted in the same context in the *vṛtti* under DH 3.24. एकतो रोदिति प्रियान्यतः समरतूर्यनिर्घोषः।

प्रेम्णा रणरसेन च भटस्य दोलायितं हृदयम्॥ (Skt.)

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमिदं वदन्तु ।

सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥¹

इत्यादौ रतिशमयोः । यथा च ।

इयं सा लोलाक्षी त्रिभुवनललामैकवसतिः

5 स चायं दुष्टात्मा स्वसुरपकृतं येन मम तत् ।

इतस्तीव्रः कामो गुरुरयमितः क्रोधदहनः

कृतो वेषश्चायं कथमिदमिति भ्राम्यति मनः ॥²

इत्यादौ रतिक्रोधयोः ।

I.1 कार्यम् AS2, AS3, Hall; om. AS1. AS2 reads the portion from समर्यादम् up to रतिशमयोः (I.3) between सा. and लोलाक्षी (I.4).

I.2 सेव्या AS2, Hall; रम्या AS1, AS3. नितम्बाः AS2, Hall; नितम्बाः AS1, AS3.

I.3 च Hall; वा AS2; om. AS1, AS3.

I.4 लोलाक्षी AS2, AS3, Hall; लोकि AS1. ललामैकं AS2, AS3, Hall; लक्षामैकं AS1.

I.5 कृतं AS3, Hall; कृते AS1; सतं AS2.

I.7 कृतो AS1, AS3, Hall; सतो AS2.

I.8 इत्यादौ AS1, AS2, AS3; इत्यादौ तु Hall.

1. ŚŚ 36

2. Unidentified stanza.

अन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरक्तोत्पल-
 व्यक्तोत्तंसभृतः पिनद्धशिरसा हृत्पुण्डरीकस्रजः ।
 एताः शोणितपङ्ककुङ्कुमजुषः सम्भूय कान्तैः पिबन्-
 त्यस्थिस्नेहसुरां कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥¹

5 इत्यादावेकाश्रयत्वेन रतिजुगुप्सयोः ।

एकं ध्याननिमीलनान् मुकुलितं चक्षुर्द्वितीयं पुनः
 पार्वत्या वदनाम्बुजस्तनतटे शृङ्गारभारालसम् ।

I.1 अन्त्रैः AS2, AS3, Hall; अत्रै AS1.

I.2 व्यक्तोत्तंसभृतः AS3, Hall; व्यक्तेतिसभृतः AS1; व्यक्तौत्तंसभृतः AS2. शिरसा AS2, Hall; सहसा AS1,
 AS3. स्रजः AS2, Hall; श्रजः AS1; श्रजः AS3.

I.3 पङ्ककुङ्कुमं AS1, AS3, Hall; व्यंकअंमं AS2. जुषः AS2, AS3, Hall; जुषाः AS1. सम्भूय AS2,
 Hall; सम्भूतं AS1, AS3; कान्तैः AS2, AS3, Hall; कान्त्यैः AS1.

I.4 कपालं AS2, AS3, Hall; कपातं AS1.

I.5 इत्यादौ AS2, AS3, Hall; इस्यदौ AS1.

I.6 एकं AS2, AS3, Hall; एके AS1. निमीलनात् AS2, Hall; निमीलितात् AS1, AS3.

I.7 वदनाम्बुजं AS2, Hall; वदनावुं AS1; वदनावुजं AS3. स्तनं AS1, AS2, Hall; स्तनस्तनं AS3.

अन्यद् दूरविकृष्टाचपमदनक्रोधानलोद्दीपितं

शम्भोर्भिन्नरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पातु वः ॥¹

इत्यादौ तु शमरतिक्रोधानाम्।

एकेनाक्षणा प्रविततरुषा वीक्षते व्योमसंस्थं

5 भानोर्बिम्बं सजललुलितेनापरेणात्मकान्तम्।

अहश्छेदे दयितविरहाशङ्किनी चक्रवाकी

द्वौ सङ्कीर्णौ रचयति रसौ नर्तकीव प्रगल्भा ॥²

I.1 अन्यद् AS1, Hall; अन्याद् AS2; अन्य AS3. दूरं AS2, AS3, Hall; दरं AS1. विकृष्टं AS3, Hall; विकृष्टां AS1; विसृष्टं AS2.

I.2 शम्भोः AS2, Hall; शंभो AS1, AS3. समाधिं AS1, AS3, Hall; समाधिसमाधिं AS2. समये AS2, AS3, Hall; समये AS1.

I.3 तु AS1, AS2, AS3; om. Hall. शमं AS2, Hall; समं AS1, AS3.

I.4 वीक्षते AS2, Hall; वीक्ष्यते AS1, AS3.

I.5 बिम्बं AS2, Hall; विविं AS1; विवं AS3.

I.6 अहः AS2, AS3, Hall; अहः AS1. छेदे AS2, AS3, Hall; छोदे AS1. शङ्किनी AS1, AS3, Hall; शंसिनी AS2.

I.7 द्वौ AS2, Hall; द्वे AS1; द्वे AS3. नर्तकी AS1, AS2, Hall; नर्तकी AS3. इव AS2, AS3, Hall; च AS1.

1. Ascribed to Śāṅkharṣa in SKM 70.

2. Ascribed to Candaka in SV 1916; to Candraka in ŚP 3596.

इत्यादौ रतिशोकक्रोधानां समप्राधान्येनोपनिबन्धः। तत् कथं न विरोधः। अत्रोच्यते।

अत्राप्येक एव स्थायी। तथाहि। एकतो रुअइ पिआ इत्यादौ स्थायिभूतोत्साहव्यभिचारि-
वितर्कलक्षणभावहेतुसन्देहकारणतया करुणसंग्रामतूर्ययोरुपादानं वीरमेव पुष्पातीति भट्टस्येत्यनेन
पदेन प्रतिपादितम्। न च द्वयोः समप्रधानयोरन्योन्यमुपकार्योपकारकभावरहितयोरेकवाक्यभावो

- 5 युज्यते। किं चोपक्रान्ते संग्रामे सुभटानां कार्यान्तरकरणेन प्रस्तुतसंग्रामौदासीन्येन
महदनौचित्यम्। अतो भर्तुः संग्रामैकरसिकतया शौर्यमेव प्रकाशयन् प्रियतमाकरुणो वीरमेव
पुष्पाति। एवं मात्सर्यमित्यादावपि चिरप्रवृत्तरतिवासनाया हेयतयोपादानात् शमैकपरत्वमार्थाः

I.1 इत्यादौ AS2, AS3, Hall; इत्यदौ AS1. णिबन्धः AS2, Hall; णिवन्धः AS1, AS3. कथं AS1, AS3, Hall; कथं AS2.

I.2 एकतो AS1, AS2, AS3; एक्कतो Hall. रुअइ AS2, AS3, Hall; रअइ AS1. स्थायि० AS1, AS3, Hall; स्थायी० AS2.

I.3 वितर्कलक्षण० AS1, AS2, AS3; लक्षणवितर्क० Hall. तूर्ययोरुपादानं Hall; तूर्यानुपादानं AS1, AS3; तूर्ययोरुपादानं AS2. पुष्पाति AS2, Hall; पुष्पति AS1, AS3.

I.4 पदेन AS2, Hall; om. AS1, AS3. द्वयोः AS1, AS2, Hall; द्वयोः AS3. अन्योन्यमुपकार्योपकारक० Hall; अन्योन्यमुपकारक० AS1, AS3; अन्योन्यमुपकार्योपकारक० AS2.

I.5 किं AS1, AS3, Hall; किं AS2. चोपक्रान्ते AS2, AS3, Hall; चौपक्रान्ते AS1. सुभटानां AS2, AS3, Hall; सुभटानीं AS1. कार्यान्तरकरणेन AS2, Hall; कर्मातिरकरणेन AS1; कार्यतिरकरणेन AS3.
संग्रामौदासीन्येन AS2, Hall; संग्रामादौदासीन्येन AS1, AS3.

I.6 शौर्यमेव AS1, AS2, Hall; सौर्यसेत AS3. प्रकाशयन् AS1, AS2, Hall; सकाशयन् AS3. ँकरुणो AS2, AS3, Hall; ँकरुणो AS1.

I.7 एवं Hall; एव AS1, AS2, AS3. रति० Hall; रस० AS1, AS2, AS3; cf. ... वासनात्मतया स्थितः स्थायी
रत्यादिको ... KP p. 92; ... रत्यादिवासनाम् SD 3. 8; प्राग्विनिविष्टवासनारूपो रत्यादिरेव रसः RG p. 22.

वासनायाः AS2, Hall; वासनतया AS1; वासनया AS3. शमैक० AS2, Hall; समेक० AS1; समक० AS3.

समर्थादमित्यनेन प्रकाशितम्। एवमियं सा लोलाक्षीत्यादावपि रावणस्य प्रतिपक्षनायकतया निशाचरत्वेन मायाप्रधानतया च रौद्रव्यभिचारिविषादविभाववितर्कहेतुतया रतिक्रोधयोरुपादानं रौद्रपरमेव। अन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसरा इत्यादौ बीभत्सरसैकपरत्वमेव। एकं ध्याननिमीलनादित्यादौ तु शम्भोर्भावान्तरैरनाक्षिप्ततया शमस्यापि योग्यन्तरशमाद्

5 वैलक्षण्यप्रतिपादनेन शमैकपरतैव समाधिसमय इत्यनेन स्फुटीकृता। एकेनाक्षणेत्यादौ च

I.1 समर्थादम् AS2, AS3, Hall; समर्थादम् AS1. प्रकाशितम् AS1, AS2, AS3; प्रकाशितम् Hall. एवम् AS1, AS3, Hall; एव AS2. लोलाक्षी AS2, AS3, Hall; लोवलाक्षी AS1.

I.2 निशा० AS1, AS2, Hall; विशा० AS1. रौद्र० AS1, AS3, Hall; सौद्र० AS2. वितर्क० AS2, AS3, Hall; वितर्के० AS1.

I.3 रौद्र० AS2, AS3, Hall; रौद्र० AS1. परमेव AS1, AS2, Hall; परसेव AS3. बीभत्स० Ed.; हास्य० AS1, AS2, AS3, Hall. The stanza beginning with अन्त्रैः कल्पितं etc. is supposed to illustrate the Odious Sentiment. Cf. यथा च मालतीमाधवे श्मशानाङ्गे बीभत्सेन ... (ll. 2 - 3, p. 348) and तथा च मालतीमाधवे शृङ्गारानन्तरं बीभत्सोपनिबन्धेऽपि ... (ll. 1 - 2, p. 350). Dhanika has already stated that this stanza comprises two Permanent States, viz., Love and Disgust (ll. 1 - 5, p. 353). Neither can be developed into the Comic Sentiment. But the Disgust does conform to the Odious.

I.4 अनिमीलनात् AS2, AS3, Hall; अनिमीलनात् AS1. तु AS1, AS2, AS3; om. Hall. AS1 reads the portion from नाक्षणेत्यादौ (I. 5) up to दर्शयिष्यामः (I. 8, p. 357) between भावान्त and रैरनाक्षिप्ततया. अक्षिप्ततया शमस्यापि AS2; अक्षिप्तवाद्यमस्थापि AS1; अक्षिप्तत्वाद्यमस्थापि AS3; अक्षिप्ततया शमस्थस्यापि Hall. शमाद् AS2; Hall; शमाद् AS1, AS3.

I.5 वैलक्षण्य० AS2, Hall; वैलक्षण्य० AS1; दैलक्षण्य० AS3. शमैक० AS2, Hall; समैक० AS1, AS3. च AS1, AS2, AS3; तु Hall.

समस्तमपि वाक्यं भविष्यद्विप्रलम्भविषयमिति न क्वचिदनेकतात्पर्यम्। यत्र तु श्लेषादिवाक्येषु
अनेकतात्पर्यमस्ति तत्र वाक्यार्थभेदेन स्वतन्त्रतयापि रसद्वयपरतेत्यदोषः। यथा।

श्लाघ्याशेषतनुं सुदर्शनकरः सर्वाङ्गलीलाजित-

त्रैलोक्यां चरणारविन्दललितेनाक्रान्तलोको हरिः।

5

विभ्राणां मुखमिन्दुसुन्दररुचं चन्द्रात्मचक्षुर्दधत्

स्थाने यां स्वतनोरपश्यदधिकां सा रुक्मिणी वोऽवतात् ॥1

इत्यादौ। तदेवमुक्तप्रकारेण रत्याद्युपनिबन्धे सर्वत्राविरोधः। यथा च श्रूयमाणरत्यादिपदेष्वपि
वाक्येषु तत्रैव तात्पर्यं तथाग्रे दर्शयिष्यामः।

I.1 समस्तमपि AS2, AS3, Hall; समस्तप्रमपि AS1. तात्पर्यम् AS1, AS3, Hall; तात्पर्य AS2.

I.2 अस्ति AS1, AS3; इति AS2; अपि Hall. भेदेन AS1, AS2, Hall; भेदेन AS3. अपि AS1, AS2, AS3;
च Hall. रसद्वयं AS1, AS2, AS3; चार्थद्वयं Hall. परता AS3, Hall; पङ्क्ता AS1; पररता AS2. अदोषः
Hall; अदोषः यथा सुलभत्वमित्यादि AS1; अदोषः यथा सुलभत्वमित्यादिवीक्येष्वनेकतात्पर्यम् AS2; अदोषः यथा
सुलभत्वमित्यादि AS3. यथा Hall; यथा च AS1, AS2, AS3.

I.3 सुदर्शनं AS1, AS3, Hall; सुदर्शनं AS2.

I.4 ललितेन AS1, AS3, Hall; ललितेन AS2. आक्रान्तं AS2, AS3, Hall; आक्रीतं AS1.

I.5 विभ्राणां AS2, Hall; विभ्राणां AS1, AS3. मुखम् AS2, Hall; सुखम् AS1; शुखम् AS3. इन्दुं AS2, AS3,
Hall; इदु AS1.

I.6 स्थाने AS2, AS3, Hall; थाने AS1.

I.7 रत्याद्युपं AS3, Hall; इत्याद्युपं AS1; रत्योद्युपं AS2. निबन्धे AS2, Hall; निबन्धे AS1, AS3. च
AS1, AS2, AS3; वा Hall. रत्यादिं AS2, AS3, Hall; इत्यादिं AS1.

ते तु

रत्युत्साहजुगुप्साः क्रोधो हासः स्मयो भयं शोकः ।

शममपि केचित् प्राहुः पुष्टिर्नाट्येषु नैतस्य ॥४४॥

इह शान्तरसं प्रति वादिनामनेकविधा विप्रतिपत्तयः । केचिदाहुः । नास्त्येव शान्तो रसः ।

5 तस्याचार्येण विभावाद्यप्रतिपादनात् लक्षणाकरणात् । अन्ये तु वस्तुतस्तस्याभावं वर्णयन्ति ।

अनादिकालप्रवाहायातरागद्वेषयोरुच्छेत्तुमशक्यत्वात् । अन्ये तु वीरबीभत्सादावन्तर्भावं वर्णयन्ति ।

एवं तु वदन्तः शममपि नेच्छन्ति । यथा तथास्तु । सर्वथा नाटकादावभिनयात्मनि स्थायित्वम्

I.1 ते तु AS2; स्थायिनसु AS1; स्थायिनस्तु AS3; ते च Hall.

I.2 हासः स्मयो AS2, AS3, Hall; हास्यो AS1; हास्यो BD3; हासस्मयो MD. भयं AS1, AS3, MD, Hall;
भयः AS2; भयं BD3.

I.4 शान्तं AS2, Hall; शान्तिं AS1, AS3. प्रति AS1, AS3, Hall; प्रति संप्रति AS2. वादिनाम् AS1, AS3,
Hall; वादिनामनाम् AS2. विधा AS1, AS3, Hall; विधा AS2. केचिदाहुः AS2; om. AS1, AS3; तत्र
केचिदाहुः Hall. शान्तो AS2, Hall; शान्तो AS1; शान्तो AS3.

I.5 आचार्येण Hall; आटचर्येण AS1; आचार्येण नाट्ये AS2; आचार्येणा AS3. उपादनात् AS1, AS2, Hall;
उपादनात् AS3. उकरणात् AS1, AS3, Hall; उकरणाकरणात् AS2. तस्य AS1, AS2, Hall; तस्य AS3. अभावः
AS2, AS3, Hall; अभावः AS1. वर्णयन्ति AS2, Hall; वर्णयति AS1; वर्णयति AS3.

I.6 उच्छेत्तुम् AS2, AS3, Hall; उच्छेत्तुम् AS1. वीरबीभत्सादौ AS2, Hall; वीरबीभत्सादौ AS1, AS3. वर्णयन्ति
AS1, AS3, Hall; वर्णयन्ती AS2.

I.7 एवं तु वदन्तः AS2; एवं तु ते AS1; एवमु ते AS3; एवं वदन्तः Hall. इच्छन्ति AS1, Hall; इच्छतीति
AS2; इच्छति AS2. अभिनयात्मनि Hall; अभिनेयात्मनि AS1; अभिनेयात्मनि AS2, AS3.

अस्माभिः शमस्य निषिध्यते। तस्य समस्तव्यापारप्रविलयरूपस्याभिनयायोगात्। यत्तु कैश्चिन्
नागानन्दादौ शमस्य स्थायित्वं वर्णितं तत्तु मलयवत्यनुरागेणाप्रबन्धप्रवृत्तेरन्ते च विद्याधर-
चक्रवर्तित्वप्राप्त्या विरुद्धम्। न होकानुकार्यविभावालम्बनौ विषयान्तरानुरागापरागावुपलब्धौ।
अतो दयावीरोत्साहस्यैव तत्र स्थायित्वम्। तत्रैव शृङ्गारस्याङ्गत्वेन चक्रवर्तित्वावाप्तिफलत्वेन
5 अविरोधात्। अभीप्सितमेव च सर्वत्र कर्तव्यमिति परोपकारप्रवृत्तस्य विजिगीषोः
नान्तरीयकत्वेन फलं सम्पद्यत इत्यावेदितमेव प्राक्। 1 अतोऽष्टावेव स्थायिनः। ननु

I.1 शमस्य AS2, Hall; शमस्य AS1; समस्य AS3. ०प्रविलय० AS2, Hall; ०प्रि (an illegible letter) विलय०
AS1; ०प्रिविलय० AS3.

I.2 शमस्य AS2, Hall; सामस्य AS1; स्थायित्वम् AS2, AS3, Hall; स्थायित्वे AS1. वर्णितं AS2, AS3; वर्णितुं
AS1; उपवर्णितं Hall. तत्तु AS2, AS3, Hall; om. AS1. ०रागेण AS2, AS3, Hall; ०रागिणा AS1. आप्रबन्ध०
Hall; आप्रबन्ध० AS1, AS3; प्रबन्ध० AS2. ०प्रवृत्तेः AS1, AS2, AS3, ०प्रवृत्तेन Hall. अन्ते च AS1, AS2,
AS3; om. Hall.

I.3 प्राप्त्या विरुद्धम् Ed.; प्राप्त्याविरुद्धम् AS1, AS2, AS3, Hall. विषयान्तरानुरागापरागौ Ed.;
विषयान्तरानुरागापरागौ AS1; विषयांतरानुरामापरागौ AS2; विषयात्तनुरागापरागौ AS3; विषयानुरागापरागौ
Hall. ०लब्धौ AS3, Hall; ०लब्धौ AS1; ०लब्धौ AS2.

I.4 स्थायित्वम् AS3, Hall; स्थायितं AS1; स्थायितं AS2. चक्रवर्तित्वावाप्ति० AS2, AS3; चक्रवर्तित्वावाप्ति०
AS1; चक्रवर्तित्वावाप्तेष्व Hall.

I.5 अभीप्सितम् AS2; अनीप्सित AS1, AS3; ईप्सितम् Hall.

I.6 नान्तरीयक० AS1, AS2, Hall; नांतरीयक० AS3. इत्यावेदितम् AS2, Hall; इत्यादौ वेदितम् AS1, AS3.
प्राक् AS1, AS3, Hall; प्राक् AS2. अष्टावेव AS2, AS3, Hall; अष्टावे AS1. ननु AS1, AS2, AS3; ननु च
Hall.

रसनाद् रसत्वमेषां मधुरादीनामिवोक्तमाचार्यैः ।

निर्वेदादिष्वपि तत् प्रकाममस्तीति तेऽपि रसाः ॥¹

इत्यादिना रसान्तराणामप्यन्यैरभ्युपगतत्वात् स्थायिनोऽप्यन्ये कल्पिता इत्यवधारणानुपपत्तिः ।

अत्रोच्यते ।

5 निर्वेदादिरताद्रूप्यादस्थायी स्वदते कथम् ।

वैरस्यायैव तत्पोषस्तेनाष्टौ स्थायिनो मताः ॥४५॥

विरुद्धाविरुद्धाविच्छेदित्वस्य निर्वेदादीनामभावादस्थायित्वम् । अत एव ते

I.1 रसनात् AS1, AS3, Hall; सनात् AS2. एषां AS1, AS2, AS3; एतेषां Hall. With एतेषां we will have 14 *matras* in the first foot of this verse in *arya* metre.

I.3 इत्यादिना AS2, AS3, Hall; इत्यादिना AS1. रसान्तराणाम् AS2, AS3, Hall; रसातराणाम् AS1.

अन्यैरभ्युप० AS2, AS3, Hall; अन्यैरभ्युप० AS1. अन्ये AS2, AS3, Hall; अने AS1.

I.4 अत्रोच्यते AS2, Hall; तत्राह AS1, AS3.

I.5 अस्थायी AS1, AS2, BD3, MD, Hall; अस्थायी AS3. AS2 om. the portion from कथम् up to एतेषाम् (I.2, p. 361).

I.6 मताः AS3, MD, Hall; मत्ता AS1; मता BD3.

I.7 विरुद्धाविरुद्धाविच्छेदित्वस्य Hall; विरुद्धाविरुद्धरिवच्छेदित्वस्य AS1; विरुद्धाविरुद्धाविरुद्धरिवच्छेदित्वस्य AS3.

निर्वेदादीनाम् AS3, Hall; निर्वेदादीनाम् AS1.

चिन्तादिस्वस्वव्यभिचार्यन्तरिता अपि परिपोषं नीयमाना वैरस्यमावहन्ति । न च निष्फलावसानत्वमेतेषामस्थायित्वनिबन्धनम् । हास्यादीनामप्यस्थायित्वप्रसङ्गात् । पारम्पर्येण तु निर्वेदादीनामपि फलबन्धात् । अतोऽस्थायित्वादेवैतेषामरसता । कः पुनरेतेषां काव्येनापि सम्बन्धः । न तावद् वाच्यवाचकभावः । स्वशब्दैरनावेदितत्वात् । न हि शृङ्गारादिरसेषु

5 शृङ्गारादिशब्दा रत्यादिशब्दा वा श्रूयन्ते । येन तेषां तत्परिपोषस्य बाभिधेयत्वं स्यात् ।

I.1 चिन्तादि० AS1, Hall; तिदि० AS3. अपि परिपोषं Hall; अपरितोषं AS1, AS3. आवहन्ति AS1, Hall; आवहति AS3.

I.2 ऽनिबन्धनम् AS2, Hall; AS1 om. अस्थायित्वनिबन्धनम् । हास्यादीनामपि . ऽनिबन्धनं AS3. पारम्पर्येण AS2, AS3, Hall; पारिपर्येण AS1. तु AS2, Hall; जु AS1, AS3.

I.3 निर्वेदादीनाम् AS3, Hall; निर्विदादीनाम् AS1; निर्वदादीनाम् AS2. ऽबन्धात् Ed.; ऽबन्धात् AS1, AS3; ऽसंबन्धात् AS2; ऽवत्त्वात् । अतो निष्फलत्वमस्थायित्वे प्रयोजकं न भवति । किन्तु विरुद्धैरविरुद्धैर्भावै- रतिरस्कृतत्वम् । न च निर्वेदादीनामिति न ते स्थायिनः । ततो रसत्वमपि न तेषामुच्यते । Hall. अरसता AS2, Hall; अरस्यता AS1, AS3. अपि AS1, AS3, Hall; अभि० AS2.

I.4 सम्बन्धः Hall; संबन्धः AS1, AS3. ऽसंबन्धः AS2. न AS2, Hall; ना AS1, AS3. स्वशब्दैः AS2, Hall; स्वशब्दैः AS1; स्वशब्दैः AS3. अनावेदितत्वात् AS2, AS3, Hall; अनावेदितत्वात् AS1. ऽरसेषु AS1, AS3; ऽरसेषु AS2; रसेषु काव्येषु Hall.

I.5 ऽशब्दाः AS2, Hall; ऽशब्दाः AS1, AS3. रत्यादिशब्दाः AS2, Hall; रत्यादिशब्दाः AS1, AS3. श्रूयन्ते AS3, Hall; श्रूयते AS1, AS3. येन AS1, AS3, Hall; न AS2. तेषां AS1, AS3, Hall; तेषां AS2. ऽपोषस्य Hall; ऽतोषस्या AS1, AS2; ऽतोषस्य AS3. वा AS1, AS3, Hall; om. AS2.

यत्रापि श्रूयन्ते तत्रापि विभावादिद्वारकमेव रसत्वमेतेषाम्। न स्वशब्दाभिधेयत्वमात्रेण। नापि लक्ष्यलक्षकभावः। तत्सामान्याभिधायिनस्तल्लक्षकस्य पदस्याप्रयोगात्। नापि लक्षितलक्षणया तेषां प्रतिपत्तिः। यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ। तत्र हि स्वार्थे स्रोतोलक्षणे घोषस्य अवस्थानासम्भवात् स्वार्थे स्वलद्रतिर्गङ्गाशब्दः स्वार्थाविनाभूतार्थोपलक्षितं¹ तटमुपलक्षयति।

5 अत्र तु नायकादिशब्दाः स्वार्थेऽस्वलद्रतयः कथमिवार्थान्तरमुपलक्षयेयुः। को वा

I.1 यत्रापि AS1, AS2, AS3; यत्रापि च Hall. श्रूयन्ते Hall; श्रूयते AS1, AS2, AS3. स्वशब्दाभि० AS2, Hall; स्वशब्दाभि० AS1, AS3. मात्रेण AS2, AS3, Hall; मात्रेण AS1. नापि AS2, AS3, Hall; निपि AS1.

I.2 धायिनस्तल्लक्षकस्य AS1, AS3; धायिनास्तल्लक्षकस्य AS2; धायिनस्तु लक्षकस्य Hall. लक्षित० AS1, AS3, Hall; लक्षण० AS2.

I.3 तेषां AS1, AS2, AS3; तत् Hall. AS2 om. the portion from था in यथा up to स्वा in स्वार्थाविना० (I.4). स्रोतो० AS3, Hall; स्तोतो० AS1.

I.4 स्थानासम्भवात् Hall; स्थानासम्भवात् AS1, AS3. स्वार्थाविनाभूतार्थोप० Ed.; स्वार्था विनाभू तार्थोप० AS1; र्था विना भूतार्थोप० AS2; स्वार्था विनाभूता र्थोप० AS3; स्वार्थं विना भूतार्थोप० Hall. Cf. fn. 2.

I.5 नायकादि० AS2, Hall; नातिकादि० AS1; नायिकादि० AS3. शब्दाः AS2, Hall; शब्दाः AS1, AS3. स्वार्थेऽस्वलद्रतयः Hall; स्वार्थास्तहुतयः AS1; स्वार्थेऽसवलद्रतयः AS2, AS3. कथम् AS2, AS3, Hall; कायम् AS1. को AS1, AS2, Hall; का AS3.

1. Cf. अभिधेयाविनाभूते प्रवृत्तिर्लक्षणेभ्यते। लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद् वृत्तेरिष्टा तु गौणता ॥ Tantravārttika of Kumārila, 1.4, Benares Sanskrit Series, 1903. It is to be noted that Kumārila shows in this verse the distinction between लक्षणा and गौणी. Mammaṭa quotes this verse to support his view that these two functions are identical! KP p. 50.

निमित्तप्रयोजनाभ्यां विना मुख्ये सत्युपचरितं प्रयुज्जीत। सिंहो माणवक इत्यादिवत्।

अत एव गुणवृत्त्यापि नेयं प्रतीतिः। यदि वाच्यत्वेन रसप्रतिपत्तिः स्यात् तदा

केवलवाच्यवाचकभावमात्रव्युत्पन्नचेतसामप्यरसिकानां रसास्वादो भवेत्। न च काल्पनिकत्वम्।

अविगानेन सर्वसहृदयानां रसास्वादोद्भूतेः। अतः केचिदभिधालक्षणागौणीभ्यो वाच्यान्तर-

5 परिकल्पितशक्तिभ्यो व्यतिरिक्तं व्यञ्जकत्वलक्षणं शब्दव्यापारं रसालङ्कारवस्तुविषयमिच्छन्ति।

तथा हि। विभावानुभावव्यभिचारिमुखेन रसादिप्रतिपत्तिरुपजायमाना कथमिव वाच्या स्यात्।

तथा हि।

I.1 प्रयोजनाभ्यां AS2, AS3, Hall; प्रयोजनाभ्यो AS1. मुख्ये AS3, Hall; मुख्यो AS1; मुख्यै AS2. प्रयुज्जीत AS2, AS3, Hall; प्रयुज्जीत AS1. वत् AS2, AS3, Hall; व AS1.

I.2 वृत्त्या Hall; वृत्त्या AS1, AS2, AS3. प्रतीतिः AS2, AS3, Hall; पुतीतिः AS1. वाच्यत्वेन AS2, Hall; वाच्यत्वेन AS1, AS3. प्रतिपत्तिः AS1, AS3, Hall; प्रतिपत्तिः AS2. तदा AS2, AS3, Hall; तददा AS1.

I.3 केवलं AS2, AS3, Hall; कोवलं AS1. वाचकं AS2, AS3, Hall; वाचकं AS1. अरसिकानां AS2, Hall; अरसिकानी AS1, AS3.

I.4 अविगानेन AS2, Hall; अविगतिः AS1; अविमनिन AS3. सहृदयानां AS2, AS3, Hall; सहृदयातां AS1. स्वादोद्भूतेः अतः AS3, Hall; स्वादोद्भूतेः अतः AS1; स्वादोद्भूतरतः AS2. अभिधां Hall; अभिधानं AS1, AS3; अभिधाः AS2. वाच्यान्तरं AS3, Hall; वाच्यीतरं AS1; वाच्यंतरं AS2.

I.5 परिकल्पितं AS2, Hall; परिकलितं AS1; परिकल्पितं AS3. शक्तिभ्यो AS2, AS3, Hall; शक्तिभ्यो AS1. व्यतिरिक्तं AS1, AS3, Hall; व्यतिरिक्ते AS2. व्यञ्जकत्वलक्षणं Hall; व्यञ्जनकत्वलक्षणी AS1, AS3; व्यञ्जकत्वमलक्षणं AS2. शब्दं AS2, Hall; शब्दं AS1, AS3. रसालङ्कारं AS1, AS3, Hall; रसलंकारं AS2. वस्तुं AS2, AS3, Hall; वस्तुं AS1. इच्छन्ति AS1, AS2, Hall; इच्छेति AS3.

I.6 विभावानुभावव्यभिचारिमुखेन AS2, AS3, Hall; विभावानुभावभावमगैस्फरिमुखेन AS1.

I.7 तथा हि AS1, AS2, AS3; यथा कुमारसम्भवे Hall.

विवृण्वती शैलमुतापि भावमङ्गैः स्फुटद्बालकदम्बकल्पैः ।

साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥¹

इत्यादावनुरागजन्यावस्थविशेषानुभाववद् गिरिजालक्षणविभावोपवर्णनादेवाशान्द्यपि
शृङ्गारप्रतीतिरुदेति । रसान्तरेष्वप्ययमेव न्यायः । न केवलं रसेष्वेव यावद्वस्तुमात्रेऽपि ।

5 भ्रम धमिमअ वीसद्धो सो सुणओ अज्ज मारिदो तेण ।

गोलाणइकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ॥²

I.1 ऽसुतापि AS2, AS3, Hall; ऽसुतामुपि AS1. स्फुटद् AS2, Hall; स्फुरद् AS1, AS3. ऽबालं AS2, Hall;
ऽबालं AS1, AS3. ऽकदम्बं AS2, Hall; ऽकदंवं AS1, AS3. ऽकल्पैः AS1, AS3, Hall; ऽल्पैः AS2.

I.2 ऽकृता AS1, AS3, Hall; ऽसता AS2. ऽतरेण AS2, AS3, Hall; ऽतरेण AS1. तस्थौ AS2, AS3, Hall;
स्थौ AS1. मुखेन AS2, AS3, Hall; मुखेतनं AS1. ऽविलोचनेन AS2, AS3, Hall; ऽविलोचनन AS1.

I.3 इत्यादावनुं Hall; इत्यनुं AS1, AS3; त्यादवनुं AS2. ऽजन्यां AS1, AS3, Hall; ऽन्यां AS2.

ऽविशेषानुं AS3, Hall; ऽविसेषानुं AS1; ऽविशेनुं AS2. ऽभाववद् AS2, AS3, Hall; ऽभावव AS1. गिरिजां
AS2, AS3, Hall; जिरिजां AS1. अशान्दी AS2; अशान्दी AS1, AS3; अशब्दा Hall.

I.4 रसान्तरेषु AS2, AS3, Hall; रसीतरेषु AS1. रसेषु AS2, AS3, Hall; रमेषु AS1. ऽमात्रे AS1, AS3, Hall;
ऽमात्रेषु AS2. अपि AS1, AS2, AS3; अपि । यथा । Hall.

I.5 भ्रम AS2, Hall; भ्रम AS1, AS3. सो AS2, AS3, Hall; om. AS1. सुणओ AS3; सुणओ AS1; सुणहो AS2,
Hall; अज्ज AS2, AS3, Hall; औज्ज AS1. मारिदो AS1, AS2, AS3; मारिओ Hall. तेण AS3, Hall; तेणा
AS1; देण AS2.

I.6 गोलाणइं AS2, Hall; ओलाणइं AS1; ओलाणईं AS3. ऽकच्छं AS1, AS3, Hall; ऽकच्छं AS2. ऽकुडङ्गं
Hall; ऽकुडुगं AS1; ऽअङ्गं AS2; ऽकुडुगं AS3. ऽसीहेण Hall; ऽसिण AS1; ऽसीहिण AS2; ऽसिहिण AS3.

1. KS 3.68

2. GS 175; also quoted in the *vṛtti* under DH. 1.4. भ्रम धार्मिक विश्रब्धः स श्रुनकोऽद्य मारितस्तेन ।

गोदानदीकच्छकुडङ्गवासिना दृप्तसिहिण ॥ (Skt.)

इत्यादौ निषेधप्रतिपत्तिरशब्दापि व्यञ्जकशक्तिमूलैव । तथालङ्कारेष्वपि ।

लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन्

स्मेरेऽधुना तव मुखे तरलायताक्षि ।

क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये

5

सुव्यक्तमेव जलराशिरयं पयोधिः ॥¹

इत्यादिषु चन्द्रतुल्यं तन्वीवदनारविन्दमित्याद्युपमाद्यलङ्कारप्रतिपत्तिः 2 व्यञ्जकत्वनिबन्धनेति । न चासावर्थापत्तिजन्येति वाच्यम् । अननुपपद्यमानार्थानाक्षेपात् । नापि वाक्यार्थत्वम् । व्यङ्ग्यस्य

I.1 अशब्दा AS1, AS3, Hall; अशब्दी AS2. °शक्ति° AS1, AS3, Hall; °शब्द° AS2.

I.2 °कान्ति° AS1, AS3, Hall; °कान्ति° AS2. °पूरित° AS1, AS3, Hall; °पूत° AS2. अस्मिन् AS2, Hall; अस्मिन् AS1, AS3.

I.3 अधुना AS2, AS3, Hall; अधुना AS1. मुखे AS2, AS3, Hall; मुख AS1.

I.4 क्षोभं AS1, AS2, Hall; क्षेभं AS3.

I.5 पयोधिः AS2, AS3, Hall; पधिः AS1.

I.6 चन्द्रतुल्यं AS2, AS3, Hall; वृद्धूल्य AS1. °वदनारविन्दम् AS2, AS3, Hall; °वदनारविन्दम् AS1.

इत्याद्युपमाद्यलङ्कार° AS2, Hall; इत्याद्युपमाद्यलङ्कार° AS1; इत्याद्युपमाद्यलङ्कार° AS3. °प्रतिपत्तिः AS2, AS3, Hall; °प्रतिपत्तिः AS1. व्यञ्जकत्व° AS2, Hall; व्यञ्जक° AS1, AS3. °निबन्धना AS2; °निबन्धना AS1; °निबन्धना AS3; निबन्धनी Hall.

I.7 °जन्येति AS2; °जन्यति AS1; °ज्येतिन्येति AS3; °जन्या Hall. वाच्यम् AS2, AS3; व्यङ्ग्यं AS1; om. Hall. अननुपपद्यमानार्थानाक्षेपात् AS1, AS2, AS3; अनुपपद्यमानार्थापेक्षाभावात् Hall. वाक्यार्थत्वम् AS2, AS3, Hall; वाक्याधीत्ये AS1.

1. Ānandavardhana quotes this stanza of his own in the *vṛtti* under DH 2.27.

2. Here the suggested figure of speech is really *rūpaka*, not *upamā*. Cf. इत्येवविधे विषयेऽनुरणनरूप-
रूपकाश्रयेण काव्यचारुत्वव्यवस्थानाद् रूपकध्वनिरिति व्यपदेशो न्याय्यः । Op. cit.

तृतीयकक्षाविषयत्वात्। तथा हि। भ्रम धार्मिकेत्यादौ पदार्थविषयाभिधालक्षणप्रथमकक्षातिक्रान्त-
क्रियाकारकसंसर्गात्मकविधिविषयवाक्यार्थकक्षातिक्रान्तस्तृतीयकक्षाविपरिवर्ती निषेधात्मा
व्यङ्ग्यलक्षणोऽर्थो व्यञ्जकशक्त्यधीनः स्फुटमेवावभासते। अतो नासौ वाक्यार्थः। ननु च
तृतीयकक्षाविषयत्वमश्रूयमाणं पदार्थतात्पर्येषु विषं भुङ्क्ष्व इत्यादिवाक्येषु निषेधार्थविषयेषु
5 प्रतीयत एव वाक्यार्थः। न चात्र व्यञ्जकत्ववादिनापि वाक्यार्थत्वं नेष्यते। तात्पर्यादनन्यत्वाद्
ध्वनेः। तत्र स्वार्थस्य द्वितीयकक्षायामविश्रान्तस्य तृतीयकक्षाभावात् सैव निषेधकक्षा

I.1 °कक्षा° AS2, Hall; °कटाक्षा° AS1, AS3. तथा AS2, AS3, Hall; था AS1. भ्रम AS1, AS3, Hall; भम
AS2. धार्मिक Hall; भ्रमिक AS1, AS3; धम्मिक AS2. °क्रान्त° Hall; °क्रीत° AS1; °क्रान्तः AS2;
°क्रान्तक्रान्त° AS3.

I.2 °संसर्गात्मक° AS2, Hall; °संसर्गात्मक° AS1; °सांसर्गात्मक° AS3. °कक्षातिक्रान्तः AS1, AS2, AS3;
°कक्षातिक्रान्त° Hall. °कक्षाविपरिवर्ती AS1, AS2, AS3; °कक्षाक्रान्तो Hall. निषेधात्मा AS2, AS3, Hall;
तिषेधात्मा AS1.

I.3 व्यञ्जक° AS2, AS3, Hall; व्यञ्जक° AS1. नासौ AS2, Hall; तासौ AS1, AS3. वाक्यार्थः AS2, AS3,
Hall; वाक्यार्था AS1. च AS2, AS3, Hall; om. AS1.

I.4 तृतीयकक्षा° AS2, Hall; तृतीयकथाक्षा° AS1; तृतीयक क्षा° AS3. अश्रूयमाणं AS2, AS3; अश्रूयमाणां
AS1; अश्रूयमाण° Hall. °तात्पर्येषु AS2, Hall; °तात्पर्येषु AS1, AS3. विषं AS2, AS3, Hall; विषुं AS1.
भुङ्क्ष्व AS3; भुङ्क्षु AS1; भुक्ष्व AS2; भुङ्क्षु Hall.

I.5 एव AS2, AS3, Hall; दाएव AS1. वाक्यार्थे Ed.; वाक्यार्थः AS1, AS2, AS3, Hall. व्यञ्जकत्व° AS2,
AS3, Hall; व्यञ्जकव्य° AS1. वाक्यार्थत्वं AS2, AS3, Hall; वाक्यार्थत्व AS1. अनन्य° Ed.; अन्य° AS1,
AS2, AS3, Hall. Cf. Introduction, p. xii, fn. 3.

I.6 °कक्षायाम् AS2, AS3, Hall; °कक्षायी AS1. अविश्रान्तस्य Hall; विश्रितस्य AS1; विश्रान्तस्य AS2, AS3.
°कक्षाभावात् AS2, AS3, Hall; °कक्षाभावात् AS1. निषेध° AS2, AS3, Hall; नषध° AS1. °कक्षा AS2,
AS3, Hall; °क AS1.

तत्र द्वितीयकक्षा। विधौ क्रियाकारकसंसर्गानुपपत्तेः। प्रकरणात् पितरि वक्तुरि पुत्रस्य
विषयभक्षणनियोगाभावात्। रसवद्वाक्येषु च विभावप्रतिपत्तिलक्षणद्वितीयकक्षायां रसानवगमात्।
तदुक्तम्।

अप्रतिष्ठमविश्रान्तं स्वार्थं यत्परतामितम्।

5 वाक्यं विगाहते यत्र न्याय्या तत्परतास्य सा ॥

यत्र तु स्वार्थविश्रान्तं प्रतिष्ठां तावदागतम्।

यत् प्रसर्पति तत्र स्यात् सर्वत्र ध्वनिना स्थितिः ॥¹

I.1 तत्र AS3; तत्रा AS1; तन्ना AS2; त Hall; the spacing between त and द्वितीय° in Hall seems to indicate that a syllable has not been printed owing to some typographical error. द्वितीय° AS2, AS3, Hall; द्वितीय° AS1. क्रिया° AS2, AS3, Hall; त्रिया° AS1. °संसर्गानुप° AS2, AS3, Hall; °संसर्गानुपा° AS1. पितरि AS2, Hall; पितर AS1; पिररि AS3.

I.2 °भक्षण° AS2, AS3, Hall; °भक्षण° AS1. °नियोगाभावात् AS2, Hall; °वियोगाभावात् AS1; °वियोगाभावात् AS3. °वद्वाक्येषु AS2, AS3, Hall; °वद्वाक्येषु AS1. °कक्षायां AS2, AS3, Hall; °कक्षायी AS1. रसानवगमात् AS3, Hall; रसातवगमात् AS1; रसानवगर्मात् AS2.

I.3 तदुक्तम् AS2, Hall; उतुक्तं AS1; तउक्तं AS3.

I.4 अविश्रान्तं AS1, AS3, Hall; अविश्रातं AS2. °परतामितम् AS1, AS3; °परतामित AS2; °परतामिदम् Hall.

I.5 यत्र AS1, AS2, AS3; तत्र Hall. न्याय्या Hall; त्याय्या AS1, AS3; न्यायात् AS2.

I.6 °विश्रान्तं AS2, AS3, Hall; °विश्रीतं AS1.

I.7 यत् AS1, AS2, AS3; तत् Hall.

1. Unidentified quotation.

इत्येवं सर्वत्र रसानां व्यङ्ग्यत्वमेव। वस्त्वलङ्कारयोस्तु क्वचिद् वाच्यत्वं क्वचिद् व्यङ्ग्यत्वम्।

तत्रापि यत्र व्यङ्ग्यस्य प्राधान्येन प्रतिपत्तिस्तत्रैव ध्वनिरन्यत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यतवम्। तदुक्तम्।

यत्रार्थो शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ।

व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः॥¹

5

प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः।

काव्ये तस्मिन्लङ्कारो रसादिरिति मे मतिः॥²

I.1 एवं AS1, AS3, Hall; एव AS2. रसानां AS2, AS3, Hall; रसानि AS1. व्यङ्ग्यत्वमेव AS2, AS3, Hall; व्यङ्ग्यत्वमेव AS1; तु AS2, AS3, Hall; त AS1.

I.2 व्यङ्ग्यस्य AS1, AS3, Hall; व्यङ्ग्यस्य AS2; प्राधान्येन AS2, AS3, Hall; माधान्येन AS1. प्रतिपत्तिः AS3, Hall; प्रतिः AS1; प्रतिपत्तिपत्तिः AS2. अन्यत्र AS2, Hall; अत्र AS1, AS3. गुणी० AS2, AS3, Hall; गुणो० AS1. व्यङ्ग्यत्वम् AS2, AS3, Hall; व्यङ्ग्यत्वम् AS1. तदुक्तम् AS3, Hall; तदुक्त AS1, AS3.

I.3 यत्रार्थः AS1, Hall; यत्रार्थः त्रार्थः AS2; यत्रा (an illegible letter) र्थः AS3. शब्दो AS2, Hall; शब्दो AS1, AS3. तम् AS1, AS2, AS3; यम् Hall. अर्थम् AS2, AS3, Hall; अर्थम् AS1. ँकृत० AS3, Hall; ँकृत० AS1; ँसत० AS2. ँस्वार्थौ AS2, AS3, Hall; ँस्वार्थौ AS1.

I.4 व्यङ्क्तः AS2; व्यक्तः AS1, AS3, Hall. कथितः AS1, AS3, Hall; काथितः AS2.

I.5 प्रधाने AS2, Hall; प्राधान्ये AS1, AS3. अन्यत्र AS2, AS3, Hall; अत्यत्र AS1. वाक्यार्थे AS2, Hall; वाक्यार्थो AS1; वाक्यार्थ AS3. अङ्गं AS1, AS3, Hall; अग AS2.

1. DH 1.13

2. DH 2.5

यथा। उपोढरागेण ¹ इत्यादि। तस्य ध्वनेर्विवक्षितवाच्याविवक्षितवाच्यत्वेन द्वैविध्यम्।
 अविवक्षितवाच्योऽप्यत्यन्ततिरस्कृतस्वार्थोऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यश्चेति द्विधा। विवक्षितवाच्यश्च
 असंलक्ष्यक्रमः क्रमद्योत्यश्चेति द्विविधः। तत्र रसादीनामसंलक्ष्यक्रमे ध्वनित्वं प्राधान्यप्रतीतौ
 सत्याम्। अङ्गत्वेन प्रतीतौ रसवदलङ्कार इति।

5 अत्रोच्यते।

वाच्या प्रकरणादिभ्यो बुद्धिस्था वा यथा क्रिया।

वाक्यार्थः कारकैर्युक्ता स्थायी भावस्तथेतैः ॥४६॥ ²

-
- I.1 वरागेण AS2, Hall; वरणेन AS1; वरणेन AS3. तस्य AS1, AS2, AS3; तस्य च Hall.
- I.2 अर्थान्तरं AS1, AS3, Hall; अर्थोत्तरं AS2. संक्रमितं AS1, AS3, Hall; संक्रमितं AS2.
- I.3 असंलक्ष्यं AS1, AS2, AS3; असंलक्षिं Hall. द्योत्यः AS2, AS3, Hall; द्योत्यत्यत्यः AS1. क्रमे AS1, AS3, Hall; क्रम AS2. ध्वनित्वं AS2, AS3, Hall; ध्वनिसं AS1.
- I.4 सत्याम् AS2, AS3, Hall; सतयम् AS1. अलङ्कारः AS1, AS3, Hall; अलंकारः AS2.
- I.6 वाच्या AS1, AS2, Hall; चाच्या AS3; BD3 and MD om. II. 6 - 7. प्रकरणादिभ्यो AS2, AS3, Hall; प्रकरणादिभ्यो AS1. बुद्धिस्था AS2, Hall; बुद्धिस्था AS1, AS3. क्रिया AS2, AS3, Hall; त्क्रिया AS1.
- I.7 युक्ता Hall; युक्तः AS1, AS2, AS3. युक्ता qualifies the noun क्रिया (I.6) and not वाक्यार्थः . Cf. क्रियैव कारकोपचिता वाक्यार्थः (II. 2 - 3, p. 370). स्थायी AS2, Hall; स्थायं AS1; स्थावी AS3.
-

1. Ascribed to Pāṇini in SKM 412, SV 1969 and ŚP 3634; also quoted in the *vṛtti* under DH 1.13.

2. Cf. साध्यं च साध्यमानत्वात् प्रधानमवगम्यते। तस्मात् तदेव वाक्यार्थः क्रियातो नापरं च यत्॥ NM p. 303.

यथा लौकिकवाक्येषु श्रूयमाणक्रियेषु गामभ्याज इत्यादिष्वश्रूयमाणक्रियेषु च द्वारं द्वारम्
 इत्यादिषु स्वशब्दोपादानाभावात् प्रकरणादिवशाद् बुद्धिसंनिवेशिनी क्रियैव कारकोपचिता
 वाक्यार्थस्तथा काव्येष्वपि स्वशब्दोपादानात् क्वचित् प्रीत्यै नवोढा प्रिया १ इत्येवमादौ क्वचिच्च
 प्रकरणादिवशान् नियताभिहितविभावाद्यविनाभावाद् वा साक्षाद् भावकचेतसि विपरिवर्तमानो
 5 रत्यादिः स्थायी स्वस्वविभावानुभावव्यभिचारिभिस्तत्तच्छब्दोपनीतैः संस्कारपरम्परया परां
 प्रौढिमान्नीयमानो वाक्यार्थः। न चापदार्थस्य वाक्यार्थत्वं नास्तीति वाच्यम्।

- 1.1 यथा AS2, AS3, Hall; अथा AS1. द्वारं द्वारम् AS2, Hall; द्वारम् AS1; द्वारम् AS3.
- 1.2 स्वशब्दोपादानाभावात् AS2; स्वशब्दोपादानात् AS1, AS3; स्वशब्दोपादानात् Hall. प्रकरणादि० AS2, AS3, Hall; प्र। कारणादि० AS1. वशात् AS2, Hall; वसात् AS1; वसात् AS3. बुद्धि० AS2, Hall; बुद्धि० AS1, AS3. वेशिनी Hall; वेरानां AS1; वेशिनीमिं AS2; वेशिनी AS3.
- 1.3 काव्येष्वपि AS2, AS3, Hall; काव्येष्वपि AS1. स्वशब्दोपादानात् Hall; स्वशब्दोपादानः AS1, AS3; स्वशब्दोपादानः AS2. क्वचित् AS2, AS3, Hall; क्वचित् AS1. नवोढा AS2, AS3, Hall; नवौवरा AS1. इत्येवमादौ AS2, AS3, Hall; इत्येवमादौ AS1. क्वचिच्च AS2, Hall; च्चविव्व AS1; क्वचिव्व AS3.
- 1.4 नियताभिहित० AS1, AS2, AS3; नियताविहित० Hall. विभावाद्यविनाभावात् Hall; विभावात् AS1, AS3; विभावाद्यविनाभावात् AS2. साक्षाद्भावक० AS1, AS3, Hall; साक्षाद्भावक० AS2. विपरिवर्तमानो AS2, AS3, Hall; वर्तमानो AS1.
- 1.5 तत्तच्छब्दोप० AS2, Hall; तत्तच्छब्दोपा० AS1; तत्तच्छब्दोप० AS3. संस्कारपरम्परया AS1, AS3, Hall; संस्कारपरया AS2. परां Ed.; परी AS1; परा AS2; परी AS3; परं Hall.
- 1.6 आनीयमानो AS1, AS2, AS3; आनीयमानो रत्यादिः Hall. अपदार्थस्य AS2, Hall; अपदार्थस्य वाक्यार्थस्य AS1, AS3. वाच्यम् AS1, AS3, Hall; वाच्य AS2.

कार्यपर्यवसायित्वात् तात्पर्यशक्तेः। तथाहि पौरुषेयमपौरुषेयं वा वाक्यं सर्वं कार्यपरम्।

अतत्परत्वेऽनुपादेयत्वादुन्मत्तादिवाक्यवत्। काव्यशब्दानां चान्वयव्यतिरेकाभ्यां निरतिशय-

सुखास्वादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्तिविषयप्रयोजनान्तरानुपलब्धेः स्वानन्दोद्भूतिरेव

कार्यत्वेनावधार्यते। तदुद्भूतिनिमित्तत्वं च विभावादिसंसृष्टस्य स्थायिन एवावगम्यते। अतो

- 5 वाक्यस्याभिधानशक्तिस्तेन तेन रसेनाकृष्यमाणा तत्तत्स्वार्थपेक्षितावान्तरविभावादिप्रतिपादनद्वारा स्वपर्यवसायितामानीयते। तत्र विभावादयः पदार्थस्थानीयाः। तत्संसृष्टो रत्यादिर्वाक्यार्थः।

I.1 पौरुषेयम् AS1, AS3, Hall; पौरुषम् AS2. अपौरुषेयं AS1, AS3, Hall; अपौरुष्य AS2. वा वाक्यं Ed.; वावाक्यं AS1, AS3; वाक्यं AS2, Hall.

I.2 अनुपादेयत्वात् AS2, AS3, Hall; अनुपादेयत्वात् AS1. काव्यशब्दानां AS2, Hall; वाक्यशब्दानां AS1; काव्यशब्दानां AS3. व्यतिरेकाभ्यां AS2, Hall; व्यतिरेकोभ्यां AS1; व्यतिरेकाभ्यां AS3.

I.3 सुखास्वाद° AS1, Hall; सुखास्वाद° AS2; सुखाद° AS3. प्रवृत्तिविषय° AS1, AS3; स्ववृत्तिविषय° AS2; प्रवृत्तिविषययोः Hall. प्रयोजनान्तरा° AS2, AS3, Hall; प्रयोजनीतरा° AS1. लब्धेः Hall; लब्धयोः AS1; लब्धेः AS2; लब्धयोः AS3. स्वानन्दोद्भूतिः AS1, Hall; स्वानन्दोद्भूतिः AS2; स्वातन्त्र्योद्भूतिः AS3.

I.4 कार्यत्वेनावधार्यते AS2, Hall; कार्यत्वेनावधार्यते AS1; कार्यत्वैनावधार्यते AS3. तदुद्भूति° AS1, AS3, Hall; तदुद्भूति° AS2. निमित्तत्वं AS2, Hall; निमित्तत्वं AS1; निमित्तत्वं AS3. संसृष्टस्य Hall; स्पष्टस्य AS1, AS3; संस्पष्टस्य AS2.

I.5 अभिधान° AS2, Hall; अनभिधान° AS1, AS3. शक्तिस्तेन तेन AS2, Hall; शक्तिस्तेन २ AS1; शक्तिर २ AS3. रसेन AS2, AS3, Hall; रसेन AS1. आकृष्य° AS1, AS3, Hall; आसृज्य° AS2. तत्तत्° AS2, Hall; तत्तत्° AS1, AS3. शक्तितावान्तर° AS1, AS2, Hall; शक्तितापांतर° AS3.

I.6 तत्र AS2, Hall; तत AS1; तत् AS3.

तदेतत् काव्यं वाक्यपदीयम्।¹ ताविमौ पदार्थवाक्यार्थौ। न चैवं सति गीतादिवत्
सुखजनकत्वेऽपि वाच्यवाचकभावानुपयोगः।² विशिष्टविभावादिसामग्रीविदुषामेव तथाविध-
रत्यादिभावनावतामेव स्वादोद्भूतेः। तदनेनातिप्रसङ्गोऽपि निरस्तः। ईदृशि च वाक्यार्थ-
निरूपणे परिकल्पिताभिधादिशक्तिवशेनैव वाक्यार्थोपपत्तेः न शक्त्यन्तरपरिकल्पनप्रयासः।

-
- I.1 एतत् काव्यं वाक्यपदीयम् Ed.; एतत्काव्यवाक्यपरापत् AS1; एतत्काव्यंवाक्यपदीयं AS2;
एतत्काव्यवाक्यपरीयं AS3; एतत् काव्यवाक्यम्। यदीयं Hall. ताविमौ AS2, Hall; ताचिमौ AS1, AS3.
०वाक्यार्थौ AS2, AS3, Hall; ०वाक्यार्थौ AS1. गीतादि० AS2, AS3, Hall; गीतीदि० AS1.
I.2 वाच्य० AS2, AS3, Hall; वाच्यवाच्य० AS1. ०सामग्री० Hall; ०साषमग्री० AS1, AS3; ०सामग्र्यां AS2.
०विध० AS2, AS3, Hall; ०वि० AS1.
I.3 ०वताम् AS2, AS3, Hall; ०ताम् AS1; स्वादोद्भूतेः AS3, Hall; स्वादोद्भूतेः AS1; स्वादोद्भूतेः AS2.
तदनेन AS1, AS3, Hall; तेन AS2.
I.4 ०निरूपणे AS2, AS3, Hall; ०निहपणे AS1. वाक्यार्थोपपत्तेः AS3; वाक्यार्थोपपत्तेः AS1; वाक्यार्थोपपत्तेः
AS2; समस्तवाक्यार्थोवगतेः Hall. न शक्त्यन्तर० Ed.; न शक्त्यन्तरं परिकल्पनप्रयासः AS1; न
शक्त्यन्तरपरिकल्पनप्रयासः AS2; न शक्त्यन्तरपरिकल्पनप्रयासः AS3; शक्त्यन्तरपरिकल्पनं प्रयासः Hall.
-

1. But Bhartṛhari would not have approved of this analogy of word - sense and sentence - sense. For according to him, the sentence - sense is indivisible. VP 2. 90. Ānandavardhana refers to this view, when he says: यतः पदार्थप्रतीतिरसत्यैवेति कैश्चिद्विद्वद्भिरास्थितम्। *vṛtti* under DH 3.33.

2. Dhanika replies to the following argument by Ānandavardhana: न हि शब्दस्य वाच्यप्रतीतिपरामर्श एव व्यञ्जकत्वे निबन्धनम्। तथा हि गीतादिशब्देभ्योऽपि रसाभिव्यक्तिरस्ति। न च तेषामन्तरा वाच्यपरामर्शः। Op. cit.

यथा वक्ष्यामः काव्यनिर्णये।

तात्पर्यानतिरेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनिः।

किमुक्तं स्यादश्रुतार्थतात्पर्येऽन्योक्तिरूपिणि ॥

विषं भक्षय पूर्वोक्तं पश्यैनं स्वसुतादिषु।

5 प्रसज्यते प्रधानत्वाद् ध्वनित्वं केन वार्यते ॥

ध्वनिश्चेत् स्वार्थविश्रान्तवाक्यमर्थान्तराश्रयम्।

तत्परत्वं त्वविश्रान्तौ तन्न विश्रान्त्यसम्भवात् ॥

एतावत्येव विश्रान्तिस्तात्पर्यस्येति किं कृतम्।

यावत्कार्यप्रसारित्वात् तात्पर्यं न तुलाधृतम् ॥

I.1 वक्ष्यामः AS2; वक्ष्यामः AS1; वक्ष्यामः AS3; अवोचाम Hall.

I.2 अपर्यानति० AS1, AS3, Hall; अपर्यव्यति० AS2.

I.3 उक्तं AS2, Hall; उक्त AS1, AS3. अन्योक्ति० AS2, Hall; अनोक्ति० AS1, AS3. ०रूपिणि AS1, AS3, Hall; ०रूपीणि AS2.

I.4 पूर्वोक्तं पश्यैनं AS1, AS3; पूर्वोक्त पश्यैनं AS2; पूर्वो यश्चैवं Hall. स्व० AS1, AS2, AS3; पर० Hall.

I.5 प्रसज्यते AS2, AS3; प्रत्यज्यते AS1; प्रसह्यते Hall. प्रधानत्वाद् AS2, AS3, Hall; प्रधानत्वद् AS1.

I.6 विश्रान्त० AS2, AS3; विश्रान्ति० AS1; विश्रान्तं Hall. अर्थान्तराश्रयम् AS3, Hall; अर्थान्तराश्रय AS1; अर्थान्तराश्रयम् AS2.

I.7 त्वविश्रान्तौ Hall; विश्रान्तौ AS1; त्वविश्रान्तौ AS2; om. AS3. तन्न AS2, Hall; तत्र AS1; च AS3.

I.8 कृतम् AS1, AS3, Hall; सतम् AS2.

I.9 ०कार्य० AS2, Hall; ०काव्य० AS1, AS3. ०धृतम् AS1, AS2, Hall; ०धृत AS3.

भ्रम धार्मिक विश्रब्धमिति भ्रमिकृतास्पदे ।

निर्व्यावृत्ति कथं वाक्यं निषेधमुपसर्पति ॥

प्रतिपाद्यस्य विश्रान्तिरपेक्षापूरणाद् यदि ।

वक्तुर्विवक्षिताप्राप्तेरविश्रान्तिर्न वा कथम् ॥

5

पौरुषेयस्य वाक्यस्य विवक्षापरतन्त्रता ।

वक्त्रभिप्रेततात्पर्यमतः काव्यस्य युज्यते ॥

इति । अतो न रसादीनां काव्येन सह व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः । किं तर्हि । भाव्यभावकसम्बन्धः ।

I.1 धार्मिक AS1, AS3, Hall; धर्मिक AS2. विश्रब्धम् Hall; विश्रध्वम् AS1, AS3; विश्रद्धम् AS2. ०कृतास्पदे AS1, AS3, Hall; ०सतास्पद AS2.

I.2 निर्व्यावृत्ति AS1, AS2, Hall; निर्व्यवृत्ति AS3. कथं AS1, AS3, Hall; कथ AS2. निषेधम् AS1, AS3, Hall; निबन्धम् AS2. ०सर्पति AS1, Hall; ०सर्पति AS2; ०सर्वति AS3.

I.3 विश्रान्तिरपेक्षा० Hall; विश्रावृत्तिरपेक्षा० AS1, AS3; विश्रातारपेक्षा० AS2. ०पूरणाद् यदि AS3, Hall; ०पहणाषदि AS1; AS2 takes पू from पूरणाद् and र्यम् from तात्पर्यम् (I.6) and reads पूर्यमतः काव्यस्य युज्यते but inserts रणाद्यदि वक्तुर्विवक्षिताप्राप्तेरविश्रान्तिर्न वा कथं पौरुषेयस्य वाक्यस्य विवक्षापरतन्त्रता वक्त्रभिप्रेततात्पर्य between भावक and सम्बन्धः (I.7)

I.4 विवक्षिताप्राप्तेः AS2, AS3; विवक्षिताप्राप्त्येः AS1; विवक्षितप्राप्तेः Hall.

I.5 ०तन्त्रता AS2, AS3, Hall; ०तेत्रता AS1.

I.6 ०प्रेत० AS2, Hall; ०प्रोत० AS1, AS3.

I.7 रसादीनां AS2, Hall; रसादीनी AS1, AS3. व्यङ्ग्य० AS2, AS3, Hall; व्यङ्ग्य० AS1. ०व्यञ्जक० AS1, AS3, Hall; ०व्युञ्जक० AS2. भाव्यभावकसम्बन्धः Hall; भाव्यभावकसंबन्धः AS1, AS3; भावक संबंधः AS2 (cf. I.3).

काव्यं हि भावकम्। भाव्या रसादयः। ते हि स्वतो भवन्त एव भावकेषु विशिष्टविभावादिमता काव्येन भाव्यन्ते। न चान्यत्र शब्दान्तरेषु भाव्यभावकलक्षणसम्बन्धाभावात् काव्यशब्देष्वपि तथा भाव्यमिति वाच्यम्। भावनाक्रियावादिभिस्तथाङ्गीकृतत्वात्। किञ्च मा वान्यत्र तथास्तु। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिह तथावगमात्। तदुक्तम्।

5 भावाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसानिमान्।

यस्मात् तस्मादमी भावा विज्ञेया नाट्ययोक्तृभिः॥1

इति। कथं पुनरगृहीतसम्बन्धेभ्यः पदेभ्यः स्थाय्यादिप्रतिपत्तिरिति चेल् लोके तथविध-
चेष्टायुक्तस्त्रीपुंसादिषु रत्याद्यविनाभावदर्शनादिहापि तथोपनिबन्धे सति रत्याद्यविनाभूत-

I.1 भवन्त एव AS2, AS3, Hall; भवंरातव AS1.

I.2 अन्यत्र AS2, Hall; नान्यत्र AS1, AS3. शब्दान्तरेषु AS2, Hall; शब्दान्तरेषु AS1, AS3. °सम्बन्धाभावात् AS2, Hall; °संबंधाभावात् AS1, AS3. °शब्देषु AS2, Hall; °शब्देषु AS1, AS3.

I.3 भाव्यम् AS1, AS2, Hall; भत्वम् AS3. भावना° AS2, AS3, Hall; भावाना° AS1. °क्रियावादिभिः AS1, AS3, Hall; °क्रियाभिः AS2. °कृतत्वात् AS1, AS3, Hall; °सतत्वात् AS2. मा वान्यत्र AS2; भावान्यत्र AS1, AS3; मा चान्यत्र Hall.

I.4 °व्यतिरेकाभ्याम् AS2, Hall; °व्यतिरेकाभ्याम् AS1; °व्यतिरेकार्थ्या AS3. तत् AS2, AS3, Hall; त AS1.

I.5 °सम्बन्धान् AS2, Hall; °संबंधा AS1; °संबंधा AS3.

I.6 तस्मात् AS1, AS2, Hall; तस्मात्तस्मात् AS3. °योक्तृभिः AS2, Hall; °योक्तिभिः AS1, AS3.

I.7 अगृहीत° AS2, AS3, Hall; अगृहीत्प्रत° AS1. °सम्बन्धेभ्यः AS2, Hall; °संबंधेभ्यः AS1, AS3. पदेभ्यः AS1, AS2, Hall; पदेभ्यः पदेभ्यः AS2. °पत्तिः AS1, AS2, Hall; °पत्ति AS3. इति AS1, AS2, Hall; om. AS3.

I.8 °निबन्धे AS2, Hall; °निषंधे AS1, AS3. सति AS2, AS3, Hall; सवि AS1. रत्याद्यविनाभूत° AS3, Hall; रसाद्यपविनाभूत° AS1; रसाद्यविनाभूत° AS2.

चेष्टादिप्रतिपादकशब्दश्रवणादभिधेयाविनाभावेन लाक्षणिकी रत्यादिप्रतीतिः।¹ यथा काव्यार्थस्य
रसभावकत्वं तथाग्रे वक्ष्यामः।

रसः स एव स्वाद्यत्वाद् रसिकस्यैव वर्तनात्।

नानुकार्यस्य वृत्तत्वात् काव्यस्यातत्परत्वतः ॥

5 द्रष्टुः प्रतीतिर्व्रीडेर्ष्यारागद्वेषप्रसङ्गतः।

लौकिकस्य स्वरमणीसंयुक्तस्येव दर्शनात् ॥४७॥

I.1 ऽपादक० AS2, Hall; ऽप्यदक० AS1, AS3. ऽशब्द० AS2, Hall; ऽशब्द० AS1, AS3. लाक्षणिकी AS1, AS3, Hall; लाक्षिणिकी AS2. ऽप्रतीतिः AS2, Hall; ऽमतीतिः AS1; ऽप्रवीतिः AS3. यथा AS1, AS2, AS3; यथा च Hall.

I.2 ऽभावकत्वं AS2, Hall; ऽभाषेकत्वं AS1; ऽभायकत्वं AS3.

I.3 रसः AS1, AS3, Hall, BD3, MD; रस AS2. एव AS1, AS3, Hall; राव AS2, BD3, MD. वर्तनात् AS1, AS2, BD3, Hall; वर्ततात् AS3; वर्तना MD.

I.4 काव्यस्यातत् Hall; कार्यस्यातत् AS1, AS3; कार्यस्वातत् AS2; तद्यस्यातत् BD3; वर्गस्यातत् MD;

I.5 द्रष्टुः AS2, BD3, MD, Hall; दष्टः AS1; द्रष्टः AS3. प्रतीतिः Hall; प्रतीत AS1, AS3; प्रतीव AS2; प्रतीति BD3, MD. व्रीडेर्ष्या० AS1, AS2, AS3, MD, Hall; व्री-र्ष्या० BD3. ऽप्रसङ्गतः AS1, AS2, AS3, MD, Hall; ऽसंगतः BD3.

I.6 BD3 and MD om. the whole line. लौकिकस्य AS1, AS2, Hall; लौकिकास्य AS3. ऽसंयुक्तस्येव AS1, AS3, Hall; ऽयुक्तस्येव AS2. दर्शनात् AS1, AS3, Hall; हिंवदर्शनात् AS2.

1. Cf. fn. 1, p. 362.

काव्यार्थोपचितो रसिकवर्ती रत्यादिः स्थायी भावः सोऽयमिति प्रतिनिर्दिश्यते। स च स्वाद्यतां निर्भरानन्दतामापाद्यमानो रसो रसिकवर्ती वर्तमानत्वान् नानुकार्यरामादिवर्ती वृत्तत्वात् तस्य। अथ शब्दोपहितरूपत्वेनावर्तमानस्यापि वर्तमानवदवभासनमिष्यत एव।¹ तथापि तदवभासस्यास्मदादिभिरननुभूयमानत्वादसत्समत्वैव। आस्वादं प्रति विभावत्वेन तु

5 रामादेर्वर्तमानवदवभासनमिष्यत एव। किञ्च न काव्यं रामादीनां रसोपजननाय कविभिः

I.1 काव्यार्थोपचितो AS2; काव्यार्थरचितौ AS1; काव्यार्थोरचितो AS3; काव्यार्थोपप्रावितो Hall; cf.

कारकोपचिता I. 2, p. 370. रसिकवर्ती AS2, Hall; रसवती AS1; रसवर्ती AS3. रत्यादिः AS1, Hall; रत्यादि० AS2; रत्य्यदिः AS3. सोऽयमिति AS3; होयमिति AS1; सोऽयमिति AS2; स इति Hall. ऽनिर्दिश्यते AS2, AS3, Hall; ऽनिर्दिश्यते AS1.

I.2 स्वाद्यतां AS3, Hall; स्वाद्यनी AS1; स्वाद्यता AS2. निर्भरानन्दताम् AS2, AS3; तिर्भरातदंती AS1; निर्भरानन्दसंविदात्मताम् Hall. आपाद्यमानो AS1, AS3, Hall; आपाद्यमापाद्यमानो AS2. रसिकवर्ती AS2; रसिकवर्ति AS1, AS3; रसिकवर्तीति Hall. वर्तमानत्वात् AS2, Hall; मानत्वात् AS1; वर्तभावत्वा AS3. ऽवर्ती AS1, AS2, Hall; ऽवती AS3. वृत्त० AS2, Hall; प्रवृत्त० AS1, AS3.

I.3 शब्दोप० AS2, Hall; शब्दोप० AS1, AS3. ऽहितरूप० AS2, AS3, Hall; ऽहितत्वरूप० AS1.

I.4 ऽभासस्य AS1, AS3, Hall; ऽभासस्यापि AS2. अननु० AS2; अनु० AS1, AS3, Hall. असत्० AS2, Hall; om. AS1, AS3. एव। आस्वादं Ed.; एवास्वादि AS1; एवास्वादं AS2; एवास्वदं AS3; एकास्वादं Hall. विभावत्वेन AS2, AS3, Hall; विभावेन AS1. तु AS1, AS3, Hall; नु AS2. रामादेः AS1, AS3, Hall; रोमादेः AS2.

I.5 काव्यं AS1, AS2, Hall; काव्यं AS3. रामादीनां AS2, Hall; रसादीनां AS1, AS3. रसोपजननाय AS1, AS2, Hall; रसोपजनाय AS3.

1. Dhanika refers to the verse of Bhartrhari quoted in the *Avaloka* under DR 4.2

प्रवर्त्यते। अपि तु सहृदयानानन्दयितुम्। स च समस्तभावकस्वसंवेद्य एव। यदि चानुकार्यस्य रामादेः शृङ्गारः स्यात् ततो नाटकादौ तद्दर्शने लौकिक इव नायके शृङ्गारिणि स्वकान्तासंयुक्ते दृश्यमाने शृङ्गारवानयमिति प्रेक्षकाणां प्रतीतिमात्रं भवेन् न रसास्वादः। सत्पुरुषाणां च लज्जा इतरेषां तु असूयानुरागापहारेच्छादयः प्रसज्येरन्। एवं च सति रसादीनां व्यङ्ग्यत्वमपास्तम्।

5 अन्यत्रोपलब्धसत्ताकं वस्त्वन्येनाभिव्यज्यते। प्रदीपेनेव घटादि।¹ न तु तदानीमेव

I.1 प्रवर्त्यते AS2, Hall; प्रवर्तते AS1, AS3. सहृदयान् AS2, Hall; सहृदयात् AS1; सहृदयान् AS3. ०भावक० AS2, Hall; ०भवक० AS1; ०भाविक० AS3. ०स्वसंवेद्य एव AS2, AS3, Hall; स्वसंवेद्य राव AS1. यदि च AS1, AS3, Hall; यदि वा AS2.

I.2 नाटकादौ AS3, Hall; नाकादौ AS1; नाटकदौ AS2. तद्दर्शने AS2, AS3, Hall; तद्दर्शने AS1. इव AS2, AS3, Hall; इव AS1. नायके AS2, Hall; नाटके AS1, AS3. स्वकान्तासंयुक्ते AS2, Hall; स्वकान्तायुक्ते AS1; स्वकान्तायुक्ते AS3.

I.3 दृश्यमाने AS2, Hall; सयमाने AS1; (an illegible letter) यमाने AS3. अयमिति AS2, AS3, Hall; अयामे (an illegible letter) AS1. प्रतीति० AS2, Hall; मां।ती० AS1; प्रीति० AS3. ०मात्रं AS1, AS3, Hall; ०त्रं AS2. भवेन् न रसास्वादः AS2. भवन्त सास्वादः AS1; भवेन्त सास्वादः AS3; भवेन् न रसानां स्वादः Hall.

I.4 इतरेषां AS2, AS3, Hall; इतरेषा AS1. ०हारेच्छा० AS2, Hall; ०हारा० AS1, AS3. प्रसज्येरन् AS2, AS3, Hall; प्रसंज्येरन् AS1. सति AS2, AS3, Hall; साति AS1. अपास्तम् AS2, AS3, Hall; आपास्तम् AS1.

I.5 अन्यत्र AS1, AS2, AS3; अन्यतः Hall; उपलब्ध० Ed.; उपलब्ध० AS1, AS2; उपलब्ध० AS3; लब्ध० Hall. ०सत्ताकं AS2, Hall; ०समाकं च AS1, AS3. अभिव्यज्यते AS1, AS2; अभिव्यज्यत AS3; अपि व्यज्यते Hall. प्रदीपेनेव AS2, AS3, Hall; प्रदीपेनव AS1. घटादि AS2, AS3, Hall; घपदि AS1.

1. Dhanika rejects Ānandavardhana's analogy of the jar and the lamp with reference to Sentiment and Determinants etc. : तस्माद् घटप्रदीपन्यायस्तयोः *vṛtti* under DH 3.33. The following verse might be the source of this analogy: घटादिषु यथा दीपो येनार्थेन प्रयुज्यते। ततोऽन्यस्यापि साचिव्यात् स करोति प्रकाशनम् ॥ VP vol. 2, p. 20

व्यञ्जकत्वाभिमतैरापाद्यस्वभावम् । भाव्यन्ते च भावादिभिः प्रेक्षकेषु रसा इत्यावेदितमेव ।

ननु च सामाजिकाश्रयेषु रसेषु को विभावः । कथं च सीतादीनां देवीनां विभावत्वेन
अविरोध इति । अत्रोच्यते ।

धीरोदात्ताद्यवस्थानां रामादिः प्रतिपादकः ।

5 **विभावयति रत्यादीन् स्वदन्ते रसिकस्य ते ॥४८॥**

न हि कवयो योगिन इव ध्यानचक्षुषा ध्यात्वा प्रातिस्विकीः रामादीनामवस्था

I.1 व्यञ्जकं AS1, AS2, AS3; अभिव्यञ्जकं Hall. ०मतैः AS3, Hall; ०जमतैः AS1; ०मतैरेव AS2. ०स्वभावम्
AS2, AS3, Hall; स्वभाव AS1. भाव्यन्ते AS1, AS2, Hall; भ्यव्यते AS3. भावादिभिः AS1, AS2, AS3;
विभावादिभिः Hall. आवेदितम् AS2, AS3, Hall; आवेदितम् AS1.

I.2 सामाजिकाश्रयेषु AS2, Hall; साम्यजिह्वाश्रयेषु AS1; साम्यजिकाश्रयेषु AS3. रसेषु AS2, Hall; om. AS1,
AS3. सीतादीनां AS2; सीतादीनी AS1; सीतादांनां AS3; सीतादीनां च Hall. विभावत्वेन AS2, Hall;
विभाव्यत्वेन AS1; विभावत्वेन AS3.

I.3 इति AS1, AS2, AS3; om. Hall; अत्रोच्यते AS2; अत आह AS1, AS3; उच्यते Hall.

I.4 धीरोदात्ताद्यवस्थानां रामादिः Hall; धीरोदात्ताद्यवस्थानादारादिं AS1; धीरोदात्ताद्यः वस्थानां रामादिः AS2;
धीरोदात्ताद्यवस्थानां रामादिं AS3, BD3, MD. ०पादकः AS1, AS2, AS3, MD, Hall; ०पादकाः BD3.

I.5 विभावयति AS1, AS2, MD, Hall; विभावयति AS3; विभावयति BD3. रसिकस्य AS1, AS2, AS3, BD3,
Hall; रसिरसिकस्य MD.

I.6 न AS2, AS3, Hall; ना AS1. इव AS2, AS3, Hall; om. AS1. ध्यात्वा AS2, AS3, Hall; ध्या AS1.
प्रातिस्विकीः AS2; प्रतिविक्कीः AS1; प्रतिर्विविकीः AS3; प्रातिस्विकीं Hall. अवस्थाः AS2, AS3; अवस्थाः
AS1; अवस्थां Hall.

इतिहासबदुपनिबध्नन्ति ।¹ किं तर्हि । सर्वलोकसाधारणाः स्वोत्प्रेक्षाकृतसन्निधयो

धीरोदात्ताद्यवस्थाः क्वचिदाश्रयमात्रदायिन्यो दधति ।

ता एव च परित्यक्तविशेषा रसहेतवः । ४९

तत्र सीतादयः शब्दाः परित्यक्तजनकतनयादिविशेषाः स्त्रीमात्रवाचिनः किमिवानिष्टं कुर्युः ।

5 किमर्थं तर्ह्युपादीयन्ते इति चेत् । उच्यते ।

-
- I.1 इति० AS1, AS3, Hall; AS2 reads इ and ins. the portion from इतिहास० up to धीरोदात्ताद्यवस्थाः between परित्य० and वक्त० (I.4). वध्नन्ति AS2, Hall; निवधी AS1; निवध्नन्ति AS3. स्वोत्प्रेक्षा० AS2, Hall; साक्षात्० AS1; सोत्प्रेभा० AS3. कृत० AS1, AS3, Hall; सत० AS2. सन्निधयः AS2, AS3, Hall; न-नधयः AS1. धीरोदात्ताद्यवस्थाः AS2, Hall; धीरोदारोदात्ताद्यवस्था AS1; धीरोदात्ताद्यवस्था AS3.
- I.2 आश्रय० AS2, Hall; आश्चर्य० AS1, AS3. दायिन्यो AS2, AS3, Hall; दायिनो AS1. दधति AS1, AS3, Hall; द (an illegible letter) ते AS2.
- I.3 BD3 and MD om. the whole line. ता एव च AS3, Hall; एतावच AS1; ता एव AS2. परित्यक्त० AS2, AS3, Hall; परित्यक्ता० AS1.
- I.4 तत्र AS2, AS3, Hall; तत AS1; सीतादयः AS2; सीतादय AS1, AS3; सीतादि० Hall. शब्दाः Hall; शब्दा AS1; शः शब्दाः AS2; शब्दाः AS3. स्त्रीमात्रवाचिनः AS2, Hall; स्त्रीमानव्यचिनः AS1, AS3. अनिष्टं AS3, Hall; अनिष्ट AS1, AS2. कुर्युः AS1, AS3, Hall; अर्युः AS2.
- I.5 तर्ह्युपादीयन्ते AS2, AS3, Hall; तर्ह्युपादायन्ते AS1. चेत् AS2, AS3, Hall; चैत् AS1. उच्यते AS2, Hall; तत्राह AS1, AS3.
-

1. Cf. DR 1.6 and the *Avaloka* thereon.

क्रीडतां मृन्मयैर्यद्वद् बालानां द्विरदादिभिः ।

स्वोत्साहः स्वदते तद्वच्छ्रोतृणामर्जुनादिभिः ॥५०॥

एतदुक्तं भवति । नात्र लौकिकशृङ्गारादिवत् स्यादिविभावादीनामुपयोगः । किं तर्हि ।

प्रतिपादितप्रकारेण लौकिकरसविलक्षणत्वान् नाट्यरसानाम् । यदाह । अष्टौ नाट्यरसाः स्मृता

5 इति ।

काव्यार्थभावनास्वादो नर्तकस्य न वार्यते । ५१

I.1 बालानां AS2, Hall; वालानां AS1, AS3, BD3, MD. द्विरदादिभिः AS1, AS3, BD3, MD, Hall;

द्विरीदादिभिः AS2.

I.2 स्वोत्साहः BD3, MD, Hall; प्रोत्साह AS1, AS3. प्रोत्साहः AS2. वच्छ्रोतृणाम् Ed.; वच्छ्रोतृणाम् AS1;

वच्छ्रोतृणाम् AS2; वच्छ्रोतृणाम् AS3; वत् श्रोतृणाम् BD3; वत् श्रोतृणाम् MD; वच्छ्रोतृणाम् Hall.

अर्जुनादिभिः AS2, AS3, BD3, MD, Hall; अर्जनादिभिः AS1.

I.3 शृङ्गारादिवत् AS2, Hall; शृङ्गारदियत् AS1; शृङ्गारादियत् AS3. स्यादि० AS2, AS3, Hall; स्यादि०

AS1. विभावादीनाम् AS1, AS2, Hall; विभावादीनाम् AS3. तर्हि AS2, AS3, Hall; तर्हि AS1.

I.4 प्रकारेण AS2, AS3, Hall; प्रकरणे AS1. विलक्षणत्वात् AS1, AS2, AS3; विलक्षणत्वं Hall. रसानाम्

AS2, AS3, Hall; रसानी AS1. नाट्य० AS2, Hall; नाट्यो AS1; नाट्ये AS3.

I.6 काव्यार्थ० AS2, AS3, Hall; कार्थार्थ० AS1. स्वादो AS2, AS3, Hall; स्वदो AS1. न AS2, AS3,

Hall; ना AS1. वार्यते AS2, AS3, Hall; वां (an illegible letter) ने AS1. Both AS1 and AS3 add after

वार्यते the following portion from the *Avaloka* as part of the text. AS1 reads: कोपि न लौकिक्यरसेन

रसवान् भवेत् and AS3 reads: नर्तकोपि न लौकिक्यरसेन रसवान् भवेत् (I.1, p. 382)

नर्तकोऽपि न लौकिक्यरसेन रसवान् भवेत् । तदानीं भोग्यत्वेन स्वमहिलादेरग्रहणात्
काव्यार्थभावनया त्वस्मदादिवत् काव्यरसास्वादोऽस्य न वार्यते ।

कथं च काव्यात् स्वादोद्भूतिः किमात्मासाविति व्युत्पाद्यते ।

स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः ।

5 **विकासविस्तरक्षोभविक्षेपैः स चतुर्विधः ॥**

शृङ्गारवीरबीभत्सरौद्रेषु मनसः क्रमात् ।

हास्याद्भुतभयोत्कर्षकरुणानां त एव हि ।

अतस्तञ्जन्यता तेषामत एवावधारणम् ॥५२॥

I.1 लौकिक्य० AS2; लौकिक० Hall. भवेत् AS2; भवति Hall; cf. p. 381 fin. तदानीं AS3, Hall; तदा ॥ नीं
AS1; तदानी AS2. भोग्य० AS2, AS3, Hall; भाग० AS1. ०महिलादेरग्रहणात् AS2, Hall; ०महिमादेरग्रहणात्
AS1; ०महिमादेरग्रहणात् AS3.

I.2 अस्मदादिवत् AS3, Hall; अस्मादित् AS1; अस्मादादिवत् AS2. अस्य AS1, AS3; om. AS2; अस्यापि
Hall.

I.3 काव्यात् AS2, Hall; काव्या० AS1, AS3. स्वादोद्भूतिः AS3, Hall; स्वादोभूतिः AS1; स्वादोद्भूतिः AS2.
किमात्मा AS1, AS2, AS3; किमात्मा च Hall. ०पाद्यते AS2, Hall; ०पादयति AS1, AS3.

I.4 ०समुद्भवः AS3, BD3, MD, Hall; ०समद्भवः AS1; ०समुद्भवः AS2.

I.5 विकास० AS1, AS2; विकाश० AS3, BD3, MD, Hall; ०क्षोभ० AS2, AS3, BD3, MD, Hall; ०क्षीभ० AS1.
०विधः AS1, AS2, BD3, MD, Hall; ०विध AS3.

I.6 ०बीभत्स० AS2, BD3, Hall; ०वीभत्स० AS1, AS3; ०वीवभत्स० MD.

I.7 हास्याद्भुत० AS3; BD3, MD, Hall; हास्याद्भुत० AS1; हास्याद्भुत० AS2. ०कर्ष० AS1, AS2, AS3, MD,
Hall; ०कर्षाः BD3. ०करुणानां AS2, AS3, MD, Hall; ०करुणानी AS1; करुणां BD3. त एव AS2, AS3,
MD, Hall; तव AS1; तरप्व BD3.

I.8 तेषाम् AS2, AS3, BD3, MD, Hall; तेषाम् AS1. अत एव AS2, AS3, BD3, MD, Hall; अते एव AS1.

काव्यार्थेन विभावादिसंसृष्टस्थाय्यात्मकत्वेन भावकचेतसः सम्पदेऽन्योन्यसंवलने

प्रत्यस्तमितस्वपरविभागे सति प्रभवति रसानन्दोद्भूतिः स्वादः। तस्य च सामान्यात्मकत्वेऽपि

प्रतिनियतविभावादिकारणजन्यत्वेन सम्पदेन चतुर्धा चित्तभूमयो भवन्ति। तद् यथा। शृङ्गारे

विकासो वीरे विस्तरो बीभत्से क्षोभो रौद्रे विक्षेप इति। तदन्येषां चतुर्णां हास्याद्भुतभयानक-

5 करुणानां स्वसामग्रीलब्धपरिपोषाणां त एव चत्वारो विकासाद्याश्चेतःसम्पेदाः। अतएव

I.1 काव्यार्थेन AS2, Hall; काव्यार्थेन AS1, AS3. विभावादि° AS2, Hall; विभावि° AS1; विभादि° AS3.

°संसृष्ट° AS3, Hall; °संसृ° AS1; °संसृष्ट° AS2. °स्थाय्यात्मकत्वेन AS2; °स्थाय्यात्मकत्वेन AS1;

°स्थाय्याष्टमकत्वेन AS3; °स्थाय्यात्मकेन Hall. सम्पदे AS2, AS3, Hall; संभदे AS1. °संवलने AS1, AS3;

°संवलने AS2; °संचलने Hall.

I.2 AS2 om. from प्रत्यस्तमित° up to सम्पदे in सम्पदेन (I.3). प्रभवति रसानन्दानुभूतिः AS3; मभवति

रसानीदातुभूतिः AS1; प्रबलतरस्वानन्दोद्भूतिः Hall. सामान्यात्मकत्वेऽपि Hall; सामान्यमनैकत्वेन AS1;

सामान्य - मनैकत्वेन AS3.

I.3 °नियत° AS3, Hall; °नियति° AS1. °विभावादि° Hall; °विभावादावादि° AS1; °विभावावादि° AS3.

भवन्ति AS1, AS2, Hall; भवति AS3.

I.4 विकासो AS2, Hall; विकाशो AS1, विकाशो AS3; विस्तरो Hall; विस्तारो AS1, AS2, AS3; cf.

°विस्तर° DR 4.53. बीभत्से AS2, Hall; वीभत्से AS1; दीभत्से AS3. रौद्रे AS2, AS3, Hall; रौद्रै AS1.

तदन्येषां AS2, AS3, Hall; तदन्येषी AS1. हास्याद्भुत° AS3, Hall; हास्याभुत° AS1; हास्याद्भुत° AS2.

°भयानक° AS2, AS3, Hall; °भयानक° AS1.

I.5 °करुणानां AS2, AS3, Hall; °करुणानी AS1. स्व° AS1, AS3, Hall; स्वस्व° AS2. °लब्ध° Hall;

°लब्ध्व° AS1; °लब्ध्व° AS2; °लब्ध्व° AS3. °पोषाणां AS2, AS3, Hall; °पोषाणी AS1. विकासाद्याः AS3,

Hall; विकासायाः AS1; विकासाद्यः AS2. चेतः° AS2; चत्वारः AS1, AS3; चेतसः Hall.

शृङ्गाराद्धि भवेद्भास्यो रौद्राच्च करुणो रसः।

वीराच्चैवान्द्रुतोत्पत्तिर्बीभत्साच्च भयानकः॥1

इति। हेतुहेतुमद्भाव एव सम्भेदापेक्षया दर्शितो न कार्यकारणाभिप्रायेण। तेषां कारणान्तर-
जन्यत्वात्।

5

शृङ्गारानुकृतिर्या तु स हास्य इति कीर्तितः।2

इत्यादिना विकासादिसम्भेदैकत्वस्यैव स्फुटीकरणात्। अवधारणमप्यत एवाष्टाविति

सम्भेदानां तावत्त्वात्। ननु च युक्तं शृङ्गारवीरहास्यादिषु प्रमोदात्मकेषु वाक्यार्थसम्भेदाद्

I.1 शृङ्गाराद्धि AS2, Hall; शृङ्गाराद्धि AS1, AS3. रौद्राच्च Hall; रौद्राच्चे AS1; रौद्रावु AS2, AS3. करुणो
AS2, AS3, Hall; कसेणो AS1.

I.2 वीराच्चैवान्द्रुतोत्पत्तिः Hall; वीरैवोद्भूतोत्पत्तिः AS1; वीरावैवान्द्रुतोत्पत्तिः AS2; वीरावैवोद्भूतोत्पत्तिः AS3.
बीभत्साच्च Hall; बीभत्साच्च AS1; AS3; बीभत्सावु AS2.

I.3 षमद्भावः AS3, Hall; षमद्भावः AS1, AS2. एव AS1, AS3, Hall; om. AS2. सम्भेदापेक्षया AS2, Hall;
सम्भेदापेक्षा AS1, AS3. न AS2, AS3, Hall; मन AS1. तेषां AS2, Hall; तेषां AS1, AS3. कारणान्तरं
AS3, Hall; कारणीतरं AS1; कार्यान्तरं AS2.

I.5 ंकृतिः AS3, Hall; ंकृजिः AS1; ंसतिः AS2. इति AS2, Hall; om. AS1, AS3. कीर्तितः AS1, AS2,
Hall; कीर्ति AS3.

I.6 विकासादिं AS2, Hall; हास्यादिं AS1, AS3. ंसम्भेदैकं AS1, AS3, Hall; ंसम्भेदौकं AS2. अत
एवाष्टौ AS1, AS3, Hall; अस्त एकाष्टौ AS2.

I.7 सम्भेदानां तावत्त्वात् Ed.; संभेदानीतावत्त्वात् AS1, AS3; संभेदानीतत्वात् AS2; सम्भेदानां भावात् Hall.
युक्तं AS2, Hall; युक्त AS1, AS3. प्रमोदात्मकेषु AS1, AS2, Hall; प्रमोदात्मकेषु AS3.

1. NS 6.39

2. NS 6.40

आनन्दोद्भव इति। करुणादौ तु दुःखात्मके कथमिवासौ प्रादुःष्यात्। तथा हि। तत्र

करुणात्मककाव्यश्रवणाद् दुःखाविर्भावोऽश्रुपातादयश्च रसिकानामपि प्रादुर्भवन्ति। न

चैतदानन्दात्मकत्वे सति युज्यते। सत्यमेतत्। किन्तु तादृश एवासावानन्दः सुखदुःखात्मको

यथा प्रहरणादिषु सम्भोगावस्थायां स्त्रीणां कुट्टमितम्। अन्यश्च लौकिकात् करुणात् करुणः।

5 तथा ह्यत्रोत्तरोत्तरा रसिकानां प्रवृत्तयः। यदि च लौकिककरुणवद् दुःखात्मकोऽयमेवेह स्यात्

I.1 आनन्दोद्भवः AS3, Hall; आनन्दोद्भवः AS1; आनन्दोद्भवनम् AS2. करुणादौ तु AS2, Hall; करुणादी
AS1, AS3. दुःखात्मके AS1, AS2, AS3; दुःखात्मकत्वे Hall. कथम् AS1, AS2, Hall; कथंथम् AS3. प्रादुःष्यात्
AS1, AS2, AS3; प्रादुष्यात् Hall.

I.2 श्रवणात् Hall; श्रवणा AS1, AS2, AS3. षपातादयः AS2, AS3, Hall; षपातादायः AS1. प्रादुर्भवन्ति AS2,
Hall; प्रादुर्भवन्ति AS1; प्रादुर्भवन्ति AS3.

I.3 चैतदानन्दात्मकत्वे AS1, Hall; चैतदानांदात्मकत्वे AS2; चैतसनंदात्मकत्वे AS3. आनन्दः AS2, AS3, Hall;
आनन्द AS1. सुखं AS2, Hall; सुखां AS1, AS3.

I.4 सम्भोगावस्थायां AS3, Hall; संभोगवस्थायां AS1; सम्भोगावस्थायी AS2. स्त्रीणां कुट्टमितम् AS1, AS2;
स्त्रीणां कुट्टमितं AS3; कुट्टमिते स्त्रीणाम् Hall. लौकिकात् AS1, AS3, Hall; लौकिकिकात् AS2. करुणात्
AS1, AS2, Hall; om. AS3. करुणः AS1, AS2, AS3; काव्यकरुणः Hall.

I.5 तथा AS1, AS3, Hall; तथ AS2. उत्तरोत्तराः AS1, AS2, Hall; उत्तराः AS3. रसिकानां AS2, AS3, Hall;
रसिकयनां AS1. प्रवृत्तयः AS1, AS3, Hall; प्रवृत्तयः AS2. च AS1, AS2, AS3; वा Hall. षवत् Hall; व
AS1, AS2, AS3. दुःखात्मकोयम् AS3; द (an illegible letter) खात्मकोयम् AS1; दुःखात्मकैऽयम् AS2;
दुःखात्मकत्वम् Hall. एवेह AS1, AS2, AS3; एवह Hall. स्यात् AS2, AS3, Hall; स्य AS1.

तदा न कश्चित् तत्र प्रवर्तेत । ततः करुणैकरसानां रामायणादिमहाप्रबन्धानामुच्छेद एव भवेत् । अश्रुपातादयश्चेतिवृत्तवर्णनाकर्णनेन विनिपातितेषु लौकिकवैकुण्ठदर्शनादिवत् प्रेक्षकाणां प्रादुर्भवन्तो न विरुध्यन्ते । तस्माद् रसान्तरवत् करुणस्याप्यानन्दात्मकत्वमेव ।

ननु च शान्तरसस्यानभिनेयत्वाद् यद्यपि नाट्येऽनुप्रवेशो नास्ति तथापि सूक्ष्मातीतादि-
5 वस्तूनां सर्वेषामपि शब्दप्रतिपाद्यताया विद्यमानत्वात् काव्यविषयत्वं न निवार्यते । अतस्तद् उच्यते ।

I.1 प्रवर्तेत AS2, AS3, Hall; प्रवर्तेतः AS1. ततः AS2, AS3, Hall; तः AS1. करुणैकं AS2, AS3; करुणैककं AS1; कारुण्यैकं Hall. रसानां AS2, AS3, Hall; रसानी AS1. प्रबन्धानाम् AS2, Hall; प्रबन्धानाम् AS1, AS3. उच्छेद AS1, AS2, Hall; उच्छेदम् AS3.

I.2 इतिवृत्तं AS2, AS3; इतिवृत्तं AS1; इति वृत्तं Hall. पातितेषु AS1, Hall; पतितेषु AS2; पातितेषु AS3. वैकुण्ठं Hall; क्वैकुण्ठं AS1, AS3; वत्कुण्ठं AS2. दर्शनादिवत् AS1, AS3, Hall; दर्शनात् AS2. प्रेक्षकाणां AS2, AS3, Hall; प्रेक्षकाणी AS1.

I.3 भवन्तो AS2, AS3, Hall; भवतो AS1. न AS2, AS3, Hall; ना AS1. विरुध्यन्ते AS2, AS3, Hall; विरुद्धयते AS1. रसान्तरवत् Hall; रसीतरवत् AS1, AS3; रसांतरव AS2. करुणस्य AS1, AS2, AS3; करुणस्यापि Hall.

I.4 ननु AS2, AS3, Hall; नेनु AS1. च AS1, AS2, AS3; om. Hall. रसस्य AS2, AS3, Hall; रतस्य AS1. अनभिनेयत्वात् AS2; अनभिपतेयत्वात् AS1; अनभिधनेयत्वात् AS3; अनभिधेयत्वात् Hall. यद्यपि AS1, AS3, Hall; om. AS2. नाट्येऽनु Hall; नाट्येऽनु AS1; नाट्ये तत् AS2; नाट्येऽनु AS3. तथापि AS1, AS3, Hall; तथापि AS2. सूक्ष्मातीतादि AS1, AS3, Hall; सूक्ष्मातीतीदि AS2.

I.5 शब्दं AS2, Hall; दृष्टं AS1; शब्दं AS3. पाद्यतायाः AS3, Hall; पायतायाः AS1; पाद्यतया AS2; विद्यमानत्वात् AS2, AS3, Hall; विषयमानत्वोत् AS1. विषयत्वं AS2, AS3, Hall; विषयत्वे AS1.

I.6 उच्यते AS1, AS3, Hall; उच्यते AS2.

शमप्रकर्षोऽनिर्वाच्यो मुदितादेस्तदात्मता।५३

शान्तो हि यदि तावत्

न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता

न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा।

5

रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः

सर्वेषु भावेषु शमप्रधानः ॥१

इत्येवंलक्षणस्तदा तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात् तस्य तु

I.1 अप्रकर्षोऽनिर्वाच्यो AS2; अप्रकर्षो निर्वाच्यो BD3, MD, Hall; अप्रकर्षो निर्वाच्यो AS1; अप्रकर्षो निर्वाच्यो AS3. मुदितादेः AS1, AS3, BD3, MD, Hall; मुदितादिः AS2. तदात्मता AS2, Hall; तदात्मना AS1, AS3, BD3, MD.

I.3 न यत्र Hall; स्वादो न विस्तेन्विनिरूपणीयो न यत्र AS1; स्वादो न यस्मिन् विनिरूपणीयो न यत्र AS2; स्वादो न विस्मिन् विनिरूपणीयो न यत्र AS3. दुःखं AS2, AS3, Hall; दुःखे AS1; सुखं AS2, AS3, Hall; सुखे AS1.

I.4 च काचित् AS2, Hall; कदाचित् AS1, AS3.

I.5 रसः सः AS1, AS3; सः सः AS2; रसस्तु Hall. कथितः AS1, AS2, Hall; कथितः AS3. मुनीन्द्रैः AS2, Hall; मुनिन्द्रैः AS1; मुनिन्द्रैः AS3.

I.6 शमप्रधानः AS2, Hall; शमः प्रधानम् AS1; समः प्रधानम् AS3.

I.7 तदा AS2, Hall; om. AS1, AS3. एव AS2, AS3, Hall; एवम् AS1. स्वरूपापत्तिः AS1, AS3, Hall; स्वरूपापत्तिः AS2. लक्षणायां AS2, AS3, Hall; लक्षणाया AS1. तु AS1, AS2; om. AS3; च Hall.

स्वरूपेणानिर्वचनीयता। यथा हि श्रुतिरपि तं स एष नेति नेति ¹ इत्यन्यापोहरूपेणाह।
न च तथाभूतशान्तरसस्य सहृदयाः स्वादयितारः सन्ति। अथ तदुपायभूतो मुदितामैत्री-
करुणोपेक्षादिलक्षणः। तस्य च विकासविस्तरक्षोभविक्षेपरूपतैवेति। ² तदुक्तौ च कोऽत्र
शान्तास्वादो निरूपितः।

5 इदानीं विभावादिविषयावान्तरव्यापारदर्शनपूर्वकः प्रकरणोपसंहारः प्रतिपाद्यते।

I.1 अनिर्वचनीयता AS2, Hall; अनिर्वचनायता AS1; अनिर्वचवानीयता AS3. यथा AS1, AS2, AS3; तथा
Hall. श्रुतिरपि AS1, AS2, Hall; श्रु हि श्रुतिरपि AS3. तं AS1, AS2, AS3; om. Hall. नेति नेतीत्यन्यापोहो
Ed.; नेति नेतीत्यन्यापोहो AS1; नेति नेति नेःत्यन्यापोहो AS2; तेति नेत्यन्यापोहो AS3; नेति
नेत्यन्यापोहो Hall.

I.2 भूतः AS1, AS2, AS3; भूतस्य Hall. सहृदयाः AS2, AS3, Hall; सरुदयाः AS1. सन्ति अथ AS1,
AS3, Hall; संत्यस्य AS2. भूतो AS2, AS3, Hall; भूतौ AS1.

I.3 विकासः AS2; विविकासः AS1; विविकासः AS3; विकाशः Hall. विस्तरः AS2; विस्तारः AS1,
AS3, Hall. विक्षेपः AS2, AS3, Hall; विक्षोपः AS1. तदुक्तौ च AS1, AS2, AS3; तदुक्त्यैव Hall. कोऽत्र
AS1, AS2, AS3; om. Hall.

I.4 शान्तास्वादो AS2, AS3; शान्तस्वादो AS1; शान्तरसास्वादो Hall. निरूपितः AS2, Hall; निरूपितः
स्यादिति AS1; निरूपितस्यादिति AS3.

I.5 इदानीं AS3, Hall; इदानी AS1, AS2. विभावादिः AS2, AS3, Hall; विभावादिः AS1. विषयावान्तरः
AS3, Hall; विषयीकर्तृः AS1; AS2 reads विषयावात and om. from र up to विभ in विभावः (I.2,
p. 389). व्यापारः AS3; व्यापारः AS1; काव्यव्यापारः Hall. दर्शनः AS1, AS3; प्रदर्शनः Hall.
प्रकरणोपः AS3; चकरणोपः AS1; प्रकरणोपः Hall.

1. Brhadāraṇyakopaniṣat 2.3.6, 3.9.26, 4.2.4, 4.4.22, 4.5.15.

2. Cf. DR 4.53.

पदार्थैरिन्दुनिर्वेदरोमाञ्चादिस्वरूपकैः ।

काव्याद् विभावसञ्चार्यनुभावप्रख्यतां गतैः ।

भावितः स्वदते स्थायी रसः स परिकीर्तितः ॥५४॥

अतिशयोक्तिरूपकादिव्यापाराहितविशेषैश्चन्द्राद्यैरुदीपनविभावैः प्रमदाप्रभृतिभिरालम्बनविभावैः

- 5 निर्वेदादिभिर्व्यभिचारिभावै रोमाञ्चाश्रुभ्रूक्षेपकटाक्षाद्यैरनुभावैरवान्तरव्यापारतया पदार्थभूतैर्वाक्यार्थः
स्थायी भावो भावितो भावरूपतामानीतः स्वदते । स रस इति प्राक्प्रकरणतात्पर्यम् ।

I.1 पदार्थैरिन्दु० AS3, BD3, MD, Hall; पदार्थैरिन्दु० AS1. ०निर्वेद० AS3, BD3, MD, Hall; ०तिर्वेदा० AS1.

I.2 काव्याद्विभाव० MD, Hall; काव्यादिभाव० AS1, AS3; काव्याद्विभाव्य BD3. ०सञ्चार्यनु० AS1, AS3, BD3, MD, Hall; ०संचार्यानु० AS2. ०प्रख्यतां AS2, AS3, BD3, MD, Hall; ०प्रख्यती AS1. गतैः AS2, AS3, BD3, MD, Hall; गतै AS1.

I.3 स्वदते AS2, AS3, BD3, MD, Hall; स्वदत AS1. परिकीर्तितः AS2, AS3, BD3, MD, Hall; परिकीर्तितः AS1.

I.4 ०रूपकादि० AS2, AS3; ०रूपकादि० AS1; ०रूपकाव्य० Hall. चन्द्राद्यैरुदीपन० AS2, AS3, Hall;
चन्द्राद्यैरुदीपन० AS1. प्रमदा० AS2, AS3, Hall; प्रदा० AS1. आलम्बन० AS2, Hall; आलीवन० AS1;
आल्वन० AS3. ०विभावैः AS2, AS3, Hall; ०वि (an illegible letter) वै AS1.

I.5 व्यभिचारिभावैः AS2, AS3, Hall; व्यापिचारिभावे AS1. रोमाञ्चाश्रु० AS2, Hall; रोमाचाश्रु० AS1;
रोमाचाश्रु० AS3. ०भ्रू० Hall; ०भ्रू० AS1, AS2, AS3. ०कटाक्षाद्यैः AS2, Hall; ०क्यक्षासैद्यै AS1; कटाक्षाद्यै
AS3. अनुभावैरवान्तर० AS2, Hall; अनुभावैरवीतर० AS1; अनुभावैरवीत० AS3. पदार्थी० AS1, AS3, Hall;
पदाथी० AS2. वाक्यार्थः AS2, AS3, Hall; क्यक्यार्थः AS1.

I.6 भावितो AS2, AS3; विति AS1; विभावितो Hall. आनीतः AS2, AS3, Hall; आनीनीतीतः AS1.

प्राक्प्रकरणतात्पर्यम् Ed.; प्राक्यकरणतात्पर्यम् AS1; प्राक्प्रकरणतात्पर्यविषय AS2; प्राक्यकरणतात्पर्यम् AS3;
प्राक्प्रकरणे तात्पर्यम् Hall.

विशेषलक्षणान्युच्यन्ते। तत्राचार्येण स्थायिनां रत्यादीनां शृङ्गारादीनां च पृथग्लक्षणानि
विभावादिप्रतिपादनेनावृत्तानि। अत्र तु

लक्षणैक्यं विभावैक्यादभेदाद् रसभावयोः।५५

क्रियत इति वाक्यशेषः।

5 तत्र तावत् शृङ्गारः।

I.1 विशेष० AS2, Hall; अथ विशेष० AS1, AS3. लक्षणान्युच्यन्ते AS2, Hall; लक्षणात्युच्यति AS1;
लक्षणात्युच्यते AS3. आचार्येण Hall; आचाआचार्येण AS1, AS3; आचार्येण AS2. स्थायिनां AS2, AS3,
Hall; स्थायि (an illegible letter) AS1. रत्यादीनां AS3, Hall; रत्यदाती AS1; रसादीनां AS2. शृङ्गारादीनां
AS3, Hall; शृङ्गारादीतां AS1; om. AS2. च AS2, Hall; व AS1, AS3. पृथग्लक्षणानि Ed.; पृथक्क्षेणानि
AS1; पृथक्लक्षणानि AS2; पृथक्क्षेणानि AS3; पृथग् लक्षणानि Hall.

I.2 प्रतिपादनेनावृत्तान्यत्र AS2; मतिपार्दननादृतान्येत्र AS1; प्रतिपादनेनादृतान्येत्र AS3;
प्रतिपादनेनोदितानि। अत्र Hall.

I.3 लक्षणैक्यं AS2, Hall; लक्षयोक्त्यं AS1; लक्षयौ AS3; लक्षणैक्य० BD3, MD. विभावैक्याद् AS2, AS3, BD3,
MD, Hall; विभावैक्याद् AS1. अभेदाद्रस० AS1, AS2, AS3, MD, Hall; अभ - द्रस० BD3. भावयोः AS2,
AS3, BD3, MD, Hall; भावयो AS1.

I.4 इति AS2, AS3, Hall; इत AS1.

I.5 तत्र AS1, AS3, Hall; तत्रा AS2. तावत् शृङ्गारः AS2, Hall; तावधीगारमाह AS1; तावच्छङ्गारमाह AS3.

रम्यदेशकलाकालवेषभोगादिसेवनैः ।

प्रमोदात्मा रतिः सैव यूनोरन्योन्यरक्तयोः ।

प्रहृष्यमाणो शृङ्गारो मधुराङ्गविचेष्टितैः ॥५६॥

इत्थमुपनिबध्यमानं काव्यं शृङ्गारास्वादाय प्रभवतीति । कव्युपदेशपरमेतत् ।

5 तत्र देशविभावो यथा ।

स्मरसि सुतनु तस्मिन् पर्वते लक्ष्मणेन

प्रतिविहितसपर्यासुस्थयोस्तान्यहानि ।

स्मरसि सरसतीरां तत्र गोदावरीं वा

स्मरसि च तदुपान्तेष्वावयोर्वर्तनानि ॥¹

1.1 वेषः AS1, AS2, AS3, MD, Hall; वेषः BD3. भोगादिः AS2, AS3, BD3, MD, Hall; भोगादिः AS1.

1.2 रतिः सैव AS2, AS3, BD3, Hall; रतिः सैव AS1; रतिश्चैव MD.

1.3 प्रहृष्यमाणः AS3; प्रहृष्यमाणः AS1; प्रसृष्यमाणः AS2; प्रकृष्यमाणः BD3, MD; प्रहृष्यमाणा Hall. मधुराङ्गः AS2, BD3, MD, Hall; मधुरीगः AS1; मधुराङ्गमधुराङ्गः AS3. विचेष्टितैः AS3, BD3, MD, Hall; विचेष्टितैः AS1; विभावेचेष्टितैः AS2.

1.4 इत्थम् AS2, Hall; इत्थम् AS1; इत्थम् AS3. निबध्यः AS2, Hall; निबध्यः AS1, AS3. कव्युपः AS1, AS3, Hall; काव्योपः AS2. देशपरम् AS2, AS3, Hall; देशपरम् AS1. एतत् AS2, AS3, Hall; एतेत् AS1.

1.5 यथा AS1, AS2, AS3; यथोत्तररामचरिते Hall.

1.6 सुतनु AS2, Hall; सुतनु AS1; सुतनु AS3.

1.7 सुस्थयोः AS2, Hall; सुस्थयोः AS1, AS3.

1.8 गोदावरीं Hall; गोदावरी AS1; गोदा AS2; गोदावरी AS3.

1.9 स्मरसि AS2, AS3, Hall; स्मरति AS1. तदुपान्तेष्वावयोः AS2, AS3, Hall; तदुपान्तेष्वावयोः AS1. वर्तनानि AS2, AS3, Hall; वर्तनानि AS1.

कलाविभावो यथा।

हस्तैरन्तर्निहितवचनैः सूचितः सम्यगर्थः

पादन्यासो लयमुपगतस्तन्मयत्वं रसेषु।

शाखायोनिर्मृदुरभिनयः षड्विकल्पोऽनुवृत्तौ

5 भावे भावे नुदति विषयान् रागबन्धः स एव॥¹

यथा च।

व्यक्तिर्व्यञ्जनधातुना दशविधेनाप्यत्र लब्धामुना

विस्पष्टो द्रुतमध्यलम्बितपरिच्छिन्नस्त्रिधायं लयः।

I.2 हस्तैः AS1, AS3, Hall; अंगैः AS2. निहितं AS2, Hall; गतिहितं AS1, AS3. वचनैः AS2, Hall; वचनैः AS1, AS3.

I.3 न्यासो AS2; न्यासैः AS1, AS3, Hall. उप० AS1, AS3, Hall; अनु० AS2.

I.4 मृदुरभिनयः AS3, Hall; मृदुराभनष्टः AS1; मुहुरभिनयः AS2. षड्विकल्पानुवृत्तौ AS3; षड्विकल्पानुवृत्तौ AS1; तद्विकल्पानुवृत्तौ AS2; षड्विकल्पानुवृत्तैः Hall.

I.5 भावे भावे Hall; भावे २ AS1, AS3; भावो भावं AS2. विषयान् AS1, AS3, Hall; विषयात् AS2. बन्धः AS2, Hall; बन्धं AS1; बन्धः AS3.

I.7 लब्धा Hall; लब्धा AS1; लब्धो AS2; लब्धा AS3.

I.8 लम्बितं AS2, Hall; लम्बितं AS1, AS3. परिच्छिन्नः AS2, Hall; परिच्छिन्नः AS1; परिच्छिन्नः AS3. अयं AS2, AS3, Hall; अये AS1.

गोपुच्छाप्रमुखाः क्रमेण यतयस्तिष्ठोऽपि सम्पादितास्
तत्त्वौघानुगताश्च वाद्यविधयः सम्यक् त्रयो दर्शिताः ॥¹

कालविभावो यथा कुमारसम्भवे ।

असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः स्कन्धात् प्रभृत्येव सपल्लवानि ।

5 पादेन नापेक्षत सुन्दरीणां सम्पर्कमासिञ्जित नूपुरेण ॥²

इत्युपक्रमे

मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः ।

शृङ्गेण संस्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ॥³

I.1 गोपुच्छा° Ed.; योपुच्छ° AS1; गोपुच्छ° AS2, AS3, Hall. Cf. NS 31. 533, 537. प्रमुखाः AS1, AS2, Hall; प्रमुखा AS3. यतयः AS2; गतयः AS1, AS3, Hall. तिस्रः AS3, Hall; तिस्नः AS1; त्रिस्त्रः AS2. सम्पादिताः AS2, AS3, Hall. सेपादिताः AS1.

I.2 तत्त्वौघानु° Hall; तत्वौघानु° AS1, AS2, AS3. ङगताः Hall; ङताः AS1; ङगतः AS2; ङकृताः AS3. दर्शिताः AS2, AS3, Hall; षदर्शिताः AS1.

I.3 कुमारसम्भवे Hall; कुमारसंभवे तृतीयसर्गे ३ AS1; om. AS2; कुमासरसंभवे तृतीयत्यर्गे ३ AS3.

I.4 सद्यः AS2, Hall; लब्धः AS1; लद्यः AS3. कुसुमानि AS1, AS3, Hall; असुमानि AS2. अशोकः AS2, Hall; AS1 reads अशोक इति रत्युपक्रमे यथा तावैव and AS3 reads अशोक इति रत्युपक्रमे यथा तत्रैव and om. the rest of the verse.

I.5 नापेक्षत AS2; चापेक्षत Hall.

I.7 After द्विरेफः AS1 and AS3 ins. इति and om. the rest of the verse. कुसुमैक° Hall; असुमैक° AS2. षपात्रे Hall; षपा AS2.

I.8 निमीलिताक्षीं Hall; निमीनिताक्षीं AS2.

1. NN 1.14

2. KS 3.26

3. KS 3.36

वेषविभावो यथा ।

अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागमाकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।

मुक्ताकलापीकृतसिन्दुवारं वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ॥1

उपभोगविभावो यथा ।

5

चक्षुर्लुप्तमषीकणं कवलितस्ताम्बूलरागोऽधरे

विश्रान्ता कबरी कपोलफलके लुप्तेव गात्रद्युतिः ।

जाने सम्प्रति मानिनि प्रणयिना कैरप्युपायक्रमैर्

भग्नो मानमहातरुस्तरुणि ते चेतःस्थलीवर्धितः ॥2

I.1 वेषः AS2, Hall; वेशः AS1, AS3. यथा AS1, AS2, AS3; यथा तत्रैव Hall.

I.2 अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागम् Hall; AS1 reads अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागेत्योदि and AS2 reads अशोकेत्यादि and AS3 reads अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागेत्यादि and om. the rest of the verse.

I.3 वहन्ती Ed.; वहन्ति Hall.

I.5 चक्षुः AS1, Hall; चक्षुः AS2; लक्षुः AS3. मषीकणं AS1, AS3, Hall; मषी AS2. कवलितस्ताम्बूलः AS2, Hall; कवलितरतीधूलः AS1; कवलितस्ताम्बूलः AS3.

I.6 कबरी AS2, Hall; करी AS1; कवरी AS3. फलके AS2, AS3, Hall; फलेके AS1. लुप्तेव AS2, Hall; लुप्तो च AS1; लुप्ते च AS3.

I.7 जाने AS2, AS3, Hall; जनि AS1. मानिनि AS2, Hall; मानिनी AS1, AS3. उपायः AS2, Hall; उपाः AS1; उपायेः AS3.

I.8 चेतः AS2, Hall; चेतः AS1, AS3.

1. KS 3.53.

2. SMV p. 205.

प्रमोदात्मा रतिर्यथा ।

जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः

प्रकृतिमधुराः सन्त्येवान्ये मनो मदयन्ति ये ।

मम तु यदियं याता लोके विलोचनचन्द्रिका

5 नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ॥¹

युवतिविभावो यथा ।

दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्तिवदनं बाहू नतावंसयोः

सम्यक्पीनघनोन्नतस्तनुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव ।

I.1 यथा AS1, AS2, AS3; यथा मालतीमाधवे Hall.

I.2 AS1 and AS3 ins. इति after भावा and om. the rest of the verse. नवेन्दु° Hall; नवेदु° AS2.

I.3 प्रकृति° Hall; प्रसति° AS2.

I.4 विलोचन° Hall; विलोचनचन° AS2.

I.5 महोत्सवः Hall; महोत्सव्यः AS2.

I.6 युवति° Hall; युवतिः AS1; युवति AS2; युवतेः AS3. यथा AS1, AS2, AS3; यथा मालविकाग्निमित्रे Hall.

I.7 दीर्घाक्षं AS2, AS3, Hall; दीर्घाक्ष AS1. शरदिन्दु° AS2, AS3, Hall; शरदिदु° AS1. °कान्ति° AS2, AS3, Hall;

°कान्ति° AS1. बाहू AS2, Hall; बाहू AS1; बाहू AS3. अंसयोः AS2, Hall; अंशयोः AS1, AS3.

I.8 सम्यक्पीनघनोन्नत° AS1, AS3; सम्यक्यानघनोन्नत° AS2; संक्षिप्तं निबिडोन्नोन्नत° Hall;

मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावरालङ्गुली

छन्दो नर्तयितुर्यथैव मनसः स्पष्टं तथास्या वपुः ॥¹

यूनोर्विभावो यथा मालतीमाधवे ।

भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं

5

दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था ।

साक्षात्कामं नवमिव रतिमालतीमाधवं यद्

गाढोत्कण्ठा लुलितललितैरङ्गकैस्ताम्यतीति ॥²

अन्योन्यानुरागो यथा तत्रैव ।

I.1 नितम्बि AS2, Hall; घनं च AS1, AS3. अरालङ्गुली AS2, Hall; उदग्री १ गुली AS1; उदग्राङ्गुली AS3.

I.2 नर्तयितुः AS2, Hall; नर्तयितु AS1; नर्तयितुं AS3. यथैव AS2, Hall; तथैव AS1; तथैव AS3. स्पष्टं AS2, Hall; स्पष्टं AS1, AS3.

I.3 यूनोः Hall; यूनो AS1, AS3; युव० AS2. मालती० AS3, Hall; मालाती० AS1; om. AS2.

I.4 After भूयो भूयः AS1 and AS3 ins. इति and om. the rest of the verse.

I.5 दृष्ट्वा दृष्ट्वा Hall; दृष्ट्वा २ AS2. ऽनुङ्ग० Hall; ऽनुग० AS2.

I.6 नवम् Hall; नवम् AS2. यत् Hall; व AS2.

I.7 ललितैः Hall; ललितैः AS2.

I.8 तत्रैव AS1, AS3, Hall; om. AS2.

1. MA 2.3

2. MM 1.15

यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं तद्
 आवृत्तवृत्तशतपत्रनिभं वहन्त्या ।
 दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्षमलाक्ष्या
 गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥¹

5 मधुराङ्गविचेष्टितं यथा तत्रैव ।

स्तिमितविकसितानामुल्लसद्भूलतानां
 मसृणमुकुलितानां प्रान्तविस्तारभाजाम् ।
 प्रतिनयननिपाते किञ्चिदाकुञ्चितानां
 विविधमहमभूवं पात्रमालोकितानाम् ॥²

1.1 AS1 and AS3 ins. इति after मुहुः and om. the rest of the verse.

1.2 आवृत्तवृत्त° Ed.; आवृत° AS2; आवृत्तवृत्त° Hall.

1.4 मे Hall; से AS2.

1.5 मधुराङ्ग° AS2, AS3, Hall; मधु (an illegible letter) ग° AS1. ऽविचेष्टितं AS3, Hall; विचे।ते AS1;
 चेष्टितं AS2. तत्रैव Hall; तत्रैव AS1, AS3; om. AS2.

1.6 AS1 and AS3 ins. इति after विकसितानाम् and om. the rest of the verse.

1.7 प्रान्त° Hall; किञ्चिदुन्मीलितानां AS2.

1.8 किञ्चिदाकुञ्चितानां Hall; किञ्चिदाञ्चितानां AS2.

1.9 विविधमहम् Hall; विविधमूहम् AS2. अभूवम् Hall; अभूवां AS2.

1. MM 1.29

2. MM 1.27

ये सत्त्वजाः स्थायिन एव चाष्टौ

त्रिंशत्तयो ये व्यभिचारिणश्च ।

एकोनपञ्चाशदमी हि भावा

युक्त्या निबद्धाः परिपोषयन्ति ।

5 आलस्यमौग्र्यं मरणं जुगुप्सा

तस्याश्रयाद्वैतविरुद्धमिष्टम् ॥५७॥

त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणाष्टौ स्थायिनः अष्टौ सात्त्विकाश्चेत्येकोनपञ्चाशत् युक्त्याङ्गत्वेन

I.1 ये AS1, AS3, Hall; ते AS2; BD3 and MD om. II. 1 - 2. सत्त्वजाः Hall; सत्त्वजाः AS1, AS3; सत्त्वजाः AS2. चाष्टौ AS2, AS3, Hall; चाष्टौ AS1.

I.2 त्रयो AS2, AS3, Hall; त्रयो AS1. व्यभिचारिणश्च AS1, AS3, Hall; व्यभिचारिणाश्च AS2.

I.3 पञ्चाशत् AS1, AS3, BD3, MD, Hall; पञ्चशेत् AS2. हि भावाः AS2, Hall; च भावाः BD3, MD. विभावाः AS1, AS3.

I.4 निबद्धाः AS2, Hall; निबद्धाः AS1, AS3, BD3, MD. पोषयन्ति AS2, Hall, BD3, MD. पोषयति AS1; पोषयति AS3.

I.5 औग्र्यं AS2, BD3, MD, Hall; औद्य AS1; औद्य AS3. जुगुप्सा AS2, BD3, MD, Hall; जुगुप्सा AS1; जुगुप्सा AS3.

I.6 तस्याश्रयाद्वैतं AS2, BD3, MD, Hall; एकाश्रयाद्वैतं AS1; ए श्रयाद्वैतं AS3.

I.7 त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणः AS2, Hall; अतयव्युमिवारिणः AS1; अत्र यद्व्यभिचारिणः AS3. च AS2, Hall; om. AS1, AS3. स्थायिनः AS2, Hall; स्थायिन AS1, AS3. अष्टौ AS1, AS2, Hall; अष्टौ AS3. सात्त्विकाः Hall; सात्त्विकाः AS1, AS2, AS3. पञ्चाशत् AS3, Hall; पञ्चाशत् AS1, AS2. अङ्गत्वेन AS2, AS3, Hall; अङ्गत्वेन AS1.

उपनिबध्यमानाः शृङ्गारं सम्पादयन्ति । आलस्यौग्रचजुगुप्सामरणादीन्येकालम्बनविभावाश्रयत्वेन
साक्षादङ्गत्वेन चोपनिबध्यमानानि विरुध्यन्ते । प्रकारान्तरेण चाविरोधः प्राक् प्रतिपादित एव ।
विभागस्तु ।

अयोगो विप्रयोगश्च सम्मोगश्चेति स त्रिधा । ५८

5 अयोगविप्रयोगविशेषत्वाद् विप्रलम्भस्यैतत्सामान्याभिधायित्वेन विप्रलम्भशब्द

उपचरितवृत्तिर्मा भूदिति न प्रयुक्तः । तथा हि । दत्त्वा सङ्केतमप्राप्तेऽवध्यतिक्रमे साध्येन

-
- I.1 ऽनिबध्यमानाः AS2, Hall; ऽनिबध्यमानाः AS1; ऽनिबध्यमानाः AS3. शृङ्गारं AS2, AS3, Hall; भङ्गारं AS1.
सम्पादयन्ति AS2, Hall; संपादयति AS1; संपादयति AS3. आलस्यौग्रं AS2, AS3, Hall; आलस्यौग्रं
AS1. ऽजुगुप्सां AS2, AS3, Hall; ऽजुप्सां AS1. एकालम्बनं AS2, Hall; एकालंबं AS1; एकालंबनं AS3.
I.2 साक्षादङ्गत्वेन AS2, Hall; साक्षार्दगत्वे AS1; साक्षार्दगत्वे AS3. चोपं AS2, AS3, Hall; वोपं AS1.
ऽनिबध्यमानानि AS2, Hall; ऽनिबध्यमाना AS1, AS3. विरुध्यन्ते AS1, AS3, Hall; रुद्धयन्ते AS2. चाविरोधः
AS2, Hall; वाविधः AS1; वाविरोधः AS3. ऽपादित AS2, AS3, Hall; ऽप्रादत AS1.
I.4 अयोगो AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; आयोगो MD. विप्रयोगः AS2, AS3, Hall; विमयोगः AS1. सम्मोगः
AS2, MD, Hall; सेयोगः AS1; सयोगः AS3; संयोगः BD3. स त्रिधा AS2, BD3, MD, Hall; सधात्रि AS1,
AS3.
I.5 अयोगविप्रयोगं AS2, AS3, Hall; अयोगं AS1. ऽविशेषत्वात् AS2, AS3, Hall; ऽविशेषत्वात् AS1.
विप्रलम्भस्य AS2, AS3, Hall; विप्रलीनस्य AS1. ऽसामान्याभिः AS2; साम्यन्याभिः AS1, AS3; सामान्याभिः
Hall. ऽशब्दः AS2, Hall; ऽशवः AS1; ऽशब्दः AS3.
I.6 ऽवृत्तिः AS2, AS3, Hall; ऽवृत्तिः AS1. प्रयुक्तः AS2, Hall; युक्तः AS1. दत्त्वा Hall; रत्त्वा AS1; दत्त्वा
AS2, इत्त्वा AS3. अप्राप्ते AS2, Hall; अप्राप्तैः AS1; अप्राप्ते AS3. साध्येन AS1, AS3, Hall; असाध्ये AS2.

नायिकान्तरानुसरणाच् च विप्रलम्भशब्दस्य मुख्यप्रयोगो वञ्चनार्थत्वात् ।

तत्रायोगोऽनुरागेऽपि नवयोरेकचित्तयोः ।

पारतन्त्र्येण दैवाद् वा विप्रकर्षादसङ्गमः ॥५९॥

योगोऽन्योन्यस्वीकारः । तदभावस्त्वयोगः । पारतन्त्र्येण विप्रकर्षाद् देवपित्राद्यायत्तत्वात्

5 सागरिकामालत्योर्वत्सराजमाधवाभ्यामिव दैवाद् गौरीशिवयोरिवासमागमोऽयोगः ।

I.1 नायिकान्तरानु० AS2, Hall; नायकातुरागानु० AS1; नायकानुरागानु० AS3. ०सरणाच्च AS1, AS3, Hall;

०सरणाव् AS2. ०शब्दस्य AS2, Hall; ०शब्दस्य AS1, AS3. ०प्रयोगो AS2, AS3, Hall; ०प्रयो AS1.

वञ्चनार्थं AS3, Hall; वचनार्थं AS1, AS2.

I.2 अयोगोऽनुरागेऽपि AS2, Hall; अयोनरागोपि AS1; योगोतुरागोपि AS3; योगोपि रागोपि BD3;

अयोगोतुरागोपि MD. नवयोरेकं AS2, BD3, MD, Hall; नवयोरेकं AS1; नवयोरेकं AS3. After ०चित्तयोः

AS1 ins. श्री । तगजनन्यैनमः [श्रीः । जगज्जनन्यै नमः].

I.3 AS1 and AS3 om. the whole line. पारतन्त्र्येण AS2, BD3, Hall; पारतन्त्र्येण MD. AS2 om. the

portion from दैवात् up to पारतन्त्र्येण (I. 4) through hypography. विप्रकर्षादसङ्गमः MD, Hall;

विप्रकर्षादिसंगमः BD3.

I.4 अन्योन्यं Hall; अ (an obliterated letter) न्यः AS1; अन्योन्यः AS3. तु Hall; च AS1, AS3.

पारतन्त्र्येण Hall; परतन्त्र्येण AS1, AS3. विप्रकर्षात् Hall; विमकर्षा AS1; विप्रकर्षा AS2, AS3. ०पित्राद्यायत्तं

AS3, Hall; ०पित्राद्यायत्तं AS1; ०पित्राद्यायत्तं AS2.

I.5 ०माधवाभ्याम् AS2, AS3, Hall; ०मा (two obliterated letters) भ्याम् AS1. दैवाद् गौरीशिवयोरिव AS3,

Hall; दैवाहौरीः (an obliterated letter) वयोरिव AS1; दैवाद् गौरीशिवयोर्विव AS2. असमागमोऽयोगः

Hall; समागमोयोगः AS1, AS3; असमागमोऽवेगाः AS2.

दशावस्थः स तत्रादावभिलाषोऽथ चिन्तनम् ।

स्मृतिर्गुणकथोद्वेगप्रलापोन्मादसञ्चराः ।

जडता मरणं चेति दुरवस्थं यथोत्तरम् ॥६०॥

अभिलाषः स्पृहा तत्र कान्ते सर्वाङ्गसुन्दरे ।

5 दृष्टे श्रुते वा तत्रापि विस्मयानन्दसाध्वसाः ॥

साक्षात् प्रतिकृतिस्वप्नच्छायामायासु दर्शनम् ।

श्रुतिर्व्याजात् सखीगीतमागधादिगुणस्तुतेः ॥६१॥

I.1 दशावस्थः AS1, AS2, BD3, MD, Hall; दशावस्थाः AS3. अभिलाषो AS2, AS3, BD3, Hall; अभिलापो AS1; अभिलासो MD. अथ चिन्तनम् AS3, BD3, MD, Hall; अथ चितनं AS1; अभिचिन्तनं AS2.

I.2 ँकथोद्वेगं AS1, AS2, AS3, Hall; ँकथोद्वेगः BD3, MD.

I.3 जडता AS2, AS3, BD3, MD, Hall; तरता AS1. मरणं AS2, AS3, BD3, MD, Hall; मरणं AS1. दुरवस्थं AS2, BD3, MD, Hall; दशावस्थं AS1, AS3.

I.4 अभिलाषः AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; अभिलासः MD. तत्र AS2, AS3, BD3, MD, Hall; त AS1. कान्ते AS2, AS3, Hall; कोते AS1; काम्ये BD3, MD, NPH. सर्वाङ्गं AS2, AS3, BD3, MD, Hall; सवर्गं AS1.

I.5 दृष्टे AS2, BD3, MD, Hall; दृ (an illegible letter) AS1; दृष्ट AS3. श्रुते AS2, AS3, BD3, MD, Hall; श्रू (an illegible letter) ते AS1. तत्रापि AS1, AS2, BD3, MD, Hall; तत्रा AS3. साध्वसाः AS2, AS3, BD3, MD, Hall; साधसाः AS1.

I.6 साक्षात् AS1, AS2, BD3, MD, Hall; साक्षां AS3. ँस्वप्नं AS2, AS3, BD3, MD, Hall; ँस्वमं AS1. ँच्छायां AS2, AS3, BD3, MD, Hall; ँच्छां AS1. ँमायासु AS1, AS2, BD3, MD, Hall; ँमासु AS3. दर्शनम् AS1, AS3, BD3, MD, Hall; दर्शना AS2.

I.7 श्रुतिर्व्याजात् AS2, AS3, Hall; श्रूतिं व्याजात् AS1; श्रुतिव्याजाः AS2. श्रुतिव्याजात् BD3, MD1. सखीगीतं AS2, BD3, MD, Hall; सखातीतं AS1; सखीत्रीतं AS3. ँगुणस्तुतेः AS3, Hall; ँगुणस्तुतैः AS1; ँगुणश्रुतेः AS2; ँगुणास्तुते BD3; ँगुणस्तुते MD.

अभिलाषो यथा शाकुन्तले ।

असंज्ञयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥¹

विस्मयो यथा ।

5 स्तनावालोक्य तन्वङ्ग्याः शिरः कम्पयते युवा ।

तयोरन्तरनिर्मग्नां दृष्टिमुत्पाटयन्निव ॥²

आनन्दो यथा ।

I.1 शाकुन्तले Hall; शाकुन्तलेके द्वितीयैक AS1; om. AS2; शाकुन्तलेके द्वितीयेक AS3.

I.2 असंज्ञयं AS2, Hall; अस्तज्ञयी AS1; असंज्ञयीः AS3. परिग्रहं AS2, AS3, Hall; परिग्रहं AS1. AS1 and AS3 ins. इति after क्षमा and om. the rest of the verse.

I.3 अन्तःकरणं Hall; अंतघुर्णं AS2. प्रवृत्तयः Hall; प्रवृत्तयः AS2.

I.4 विस्मयो AS2, AS3, Hall; विस्मायो AS1.

I.5 स्तनावालोक्य AS1, AS3, Hall; स्तनमालोक्य AS2. तन्वङ्ग्याः AS3, Hall; तन्वङ्ग्याः AS1; तन्वङ्ग्याः AS2. कम्पयते AS2, AS3, Hall; कीपयते AS1.

I.6 तयोरन्तरं AS3, Hall; तयोरन्तरं AS1; तयोरन्तरं AS2. निर्मग्नां AS2, Hall; निर्मग्ना AS1; निर्मग्ना AS2. दृष्टिम् AS2, Hall; दृष्टिम् AS1, AS3. उत्पाटयन्निव AS2, Hall; उत्पाटयन्निव AS1, AS3.

I.7 यथा AS1, AS2, AS3; यथा विद्वत्शालभञ्जिकायाम् Hall.

1. Sak 1. 21

2. Unidentified stanza.

उपप्राकाराग्रं प्रहिणु नयने तर्कय मनाग्
 अनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः ।
 सुधाबद्धग्रासैरुपवनचक्रैः कवलितां
 किरन् ज्योत्स्नामच्छां लवलिलफलपाकप्रणयिनीम् ॥¹

5 साध्वसं यथा ।

व्याहता प्रतिवचो न सन्दधे गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका ।
 सेवते स्म शयनं पराङ्मुखी सा तथापि रतये पिनाकिनः ॥²

- I.1 II.1- 2 and II. 3 - 4 have been transposed in Hall. उपप्राकाराग्रं AS2, AS3, Hall; उपप्राकाराग्रं AS1. प्रहिणु AS2, AS3, Hall; प्रहिणु AS1. तर्कय AS2, Hall; तर्कय AS1, AS3. मनाक् AS1, AS2, Hall; ममनाक् AS3.
- I.2 कोऽयं AS2, Hall; कार्य AS1; कोर्य AS3. शीतं AS2, AS3, Hall; शीतं AS1.
- I.3 I. 3 and I. 4 have been transposed in AS2. सुधा AS2, AS3, Hall; युधा AS1. बद्धं AS2, AS3, Hall; बद्धं AS1, AS3; बद्धं AS2. वनं AS2, AS3, Hall; वनं AS1. चक्रैः AS2, Hall; चक्रैः AS1; चक्रैः AS3. कवलितां Hall; कवलितनुसृतां AS1; कवलिताः AS2; सृतां AS3.
- I.4 ज्योत्स्नाम् AS2, Hall; ज्योत्स्नाम् AS1; ज्योत्स्नाम् AS3. अच्छां लवलिलफलं AS2; अच्छी नवलिल AS1; अच्छा लवलिलफलं AS2; अच्छी नवलिल AS3. प्रणयिनीम् AS3, Hall; प्रणयिनी AS1, AS2.
- I.5 साध्वसं AS2, Hall; साध्वसो AS1; साध्वसो AS2, AS3. यथा AS1, AS2, AS3; यथा कुमारसम्भवे । तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिर्निक्षेपणाय पदमुद्धतमुद्धन्ती । मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ यथा वा । Hall.
- I.6 AS2 ins. इत्यादि after सन्दधे and om. the rest of the verse. गन्तुम् AS3, Hall; गेत्तुम् AS1. लम्बितांशुका AS2, Hall; लम्बितांशुका AS1; लम्बितांशुका AS3.
- I.7 सेवते AS3, Hall; सेवते AS1. पराङ्मुखी AS3, Hall; पराङ्मुखी AS1. रतये AS3, Hall; रतयो AS1. पिनाकिनः AS3, Hall; पिनाकिन AS1.

1. Viddhaśālabhañjikā of Rājāśekhara, 1.31; ed. Vidyāsāgara, Benares, 1873.

2. KS 8. 2.

सानुभावविभावास्तु चिन्ताद्याः पूर्वदर्शिताः ॥६२॥

गुणकीर्तनं च स्पष्टत्वान् न व्याख्यातम्।

दशावस्थत्वमाचार्यैः प्रायो वृत्त्या निदर्शितम्।

महाकविप्रबन्धेषु दृश्यते तदनन्तता ॥६३॥

5 दिङ्मात्रं तु।

दृष्टे श्रुतेऽभिलाषाच्च किं नौत्सुक्यं प्रजायते।

अप्राप्तौ किं न निर्वेदो ग्लानिः किं नातिचिन्तनात् ॥६४॥

I.1 सानुभाव० AS2, BD3, MD, Hall; सानुभावा AS1, AS3. विभावाः AS2, AS3, Hall; विभावः AS1, BD3, MD. चिन्ताद्याः AS2, AS3, BD3, MD, Hall; चिन्तायाः AS1.

I.2 AS1 and AS3 om. the whole line. ँकीर्तनं Hall; ँकीर्तनं AS2. च AS2; तु Hall.

I.3 दशावस्थ० AS2, AS3, BD3, MD, Hall; दशावस्थ० AS1. प्रायो AS2, AS3, BD3, MD, Hall; प्रायो AS1.

वृत्त्या Hall; वृत्त्या AS1, AS3, BD3, MD, Hall; पृथङ् AS2. निदर्शितम् AS1, AS2, AS3, Hall; प्रदर्शितं BD3, MD.

I.4 प्रबन्धेषु AS2, BD3, Hall; धेषु AS1; प्रबन्धेषु AS3, MD; प्रयोगेषु NPH. तदनन्तता AS3, BD3, MD, Hall; तदनन्तता AS1; तद्वन्तता AS2.

I.6 श्रुते AS2, AS3, BD3, MD, Hall; श्रू (an illegible letter) ते AS1. अभिलाषाच्च AS1, AS3, BD3, MD, Hall; अभिलाषश्च AS2. न AS2, BD3, MD, Hall; च AS1, AS3.

I.7 न निर्वेदो AS1, AS2, AS3, Hall; च BD3; तु MD. ग्लानिः AS2, MD, Hall; ग्लानिः AS1, AS3; सानि BD3. किं AS1, AS2, AS3, MD, Hall; को BD3. नातिचिन्तनात् BD3, Hall; नातिचिन्तनादिति AS1, AS3; नातिचिन्तना दिङ्मात्रं तु दृष्टे श्रुतेभिलाषश्च AS2; नातिचिन्तनातिचिन्तनात् MD.

शेषं प्रच्छन्नकामितादि कामसूत्रादवगन्तव्यम्।

अथ विप्रयोगः।

विप्रयोगस्तु विश्लेषो रूढविसम्मयोर्द्विधा।

मानप्रवासभेदेन मानोऽपि प्रणयेर्ष्ययोः ॥६५॥

- 5 प्राप्तयोरप्राप्तिर्विप्रयोगः। तस्य द्वौ भेदौ मानः प्रवासश्च। मानविप्रयोगोऽपि द्विविधः
प्रणयमान ईर्ष्यामानश्चेति।

तत्र प्रणयमानः स्यात् कोपावस्थतया द्वयोः ॥६६॥

प्रेमपूर्वको वशीकारः प्रणयः। तद्भङ्गो मानः प्रणयमानः। स च द्वयोर्नायकयोर्भवति।

तत्र नायकस्य यथा।

I.1 शेषं AS2, AS3, Hall; om. AS1. °कामितादि AS1, AS3, Hall; °कामतादि AS2.

I.2 विप्रयोगः AS2, Hall; विप्रयोगमाह AS1; विप्रयोगमाह AS3.

I.3 विप्रयोगस्तु AS2, AS3, BD3, MD, Hall; विप्रयोग (an illegible letter) AS1. विश्लेषो AS2, BD3, MD, Hall; वि AS1, AS3. रूढ° AS1, AS2, AS3, Hall; रोध° BD3, MD. °विसम्मयोः AS1, AS3, Hall; °विस्रमयोः AS2; °विस्रमयोः BD3, MD.

I.4 प्रणयेर्ष्ययोः AS2, BD3, MD, Hall; प्रणयेर्ष्ययोः AS1, AS3.

I.5 अप्राप्तिः AS2, Hall; अत्पात्तिः AS1; अत्ताप्ति AS3. विप्रयोगः AS1, AS3, Hall; वियोगः AS2.

मानविप्रयोगोऽपि AS2, Hall; आद्यो AS1, AS3.

I.6 प्रणय° AS2, AS3, Hall; प्राणय° AS1. ईर्ष्या° AS2, AS3, Hall; ईर्ष्या° AS1.

I.7 कोपावस्थतया Ed.; कोपोवस्थतया AS1, AS3; कोपावेशिः तयोः AS2; कोपावसितयोः Hall;

कोपावेशितयोः NPH; BD3 and MD om. the whole line.

I.8 प्रणयस्तद्भङ्गो AS3, Hall; प्रणयस्तद्भङ्गो AS1; प्रणयः तद्भङ्गो AS2. प्रणयमानः AS2, Hall; om. AS1, AS3.

द्वयोर्नायकयोः Hall; सानयकयोः AS1; नायकयोर्द्वयोः AS2, AS3. भवति AS1, AS2, Hall; भवति AS3.

I.9 नायकस्य AS1, AS2, Hall; नायक AS3. यथा AS1, AS2; om. AS3; यथोत्तररामचरिते Hall.

अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः
 सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभूद् गोदावरीसैकते ।
 आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य मुग्धस्तया
 कातर्यादरविन्दकुङ्कुमलनिभो बद्धः प्रणामाञ्जलिः ॥¹

5 नायिकाया यथा श्रीवाक्पतिराजदेवस्य ।²

प्रणयकुपितां दृष्ट्वा देवीं ससम्प्रमविस्मितस्
 त्रिभुवनगुरुर्भीत्या सद्यः प्रणामपरोऽभवत् ।

-
- I.1 एव AS2, AS3, Hall; एदा AS1. लता० AS2, Hall; लतागा० AS1; लगी० AS3. अभवस्तन्मार्ग० AS2, Hall; अभवस्वन्मार्ग० AS1; अभवखन्मार्ग० AS3. ऽदत्तेक्षणः AS3, Hall; ऽदन्तैक्षणः AS1; ऽदसेक्षणः AS2.
- I.2 हंसैः AS3, Hall; हंसैः AS1; हंसैः AS2. कृतकौतुका AS3, Hall; कृतकौतुका AS1; सतकौतुका AS2.
- I.3 आयान्त्या AS3, Hall; अयीत्या AS1; अस्मिन्नेव ल यांत्या AS2. ऽदुर्मनायितम् AS2, Hall; ऽदुर्मना (an obliterated letter) तम् AS1; ऽदुर्मनाइतम् AS3. त्वां AS2, Hall; तां AS1, AS3. वीक्ष्य AS2, AS3, Hall; वीक्ष्येव AS1. मुग्धः AS2; बद्धः AS1, AS3; बद्धः Hall. तया AS2, AS3, Hall; तया AS1.
- I.4 कातर्यादरविन्द० AS2, AS3, Hall; कातर्याहरविदरविद० AS1. बद्धः AS2; बद्धः AS1, AS3; मुग्धः Hall. प्रणामाञ्जलिः AS2, AS3, Hall; प्राणमीजलिः AS1.
- I.5 ऽराजदेवस्य Hall; ऽराजस्य AS1, AS2, AS3. Cf. वन्दामहे वाक्पतिराजदेवम् NSC 1.7 and fn. 2.
- I.6 ऽकुपितां Hall; ऽकुपितो AS1; ऽअपितां AS2; ऽकुपितो AS3. देवीं AS3, Hall; दे।वीं AS1; देवी AS2. ऽविस्मितः AS2, AS3, Hall; ऽविस्तितः AS1.
- I.7 ऽगुरुः AS3, Hall; ऽगुरु AS1, AS2. भीत्या AS2, Hall; भीसः AS1; भीसा AS3. सद्यः AS2, AS3, Hall; समः AS1. प्रणाम० AS2, AS3, Hall; प्राणम० AS1.
-

1. URC 3.37

2. Dhanika quotes the following verse again on page 411 and ascribes it to Śrī Muñja. Cf. मुञ्जमहीश० (DR last verse).

नमितशिरसो गङ्गालोके तथा चरणाहता-

ववतु भवतस्त्र्यक्षस्यैतद् विलक्षमवस्थितम् ॥

उभयोः प्रणयमानो यथा ।

पणअकुविआण दोणहवि अलिअपसुत्ताण माणइत्ताणं ।

5 णिच्चलणिरुद्धणीसासदिण्णअण्णाण को मल्लो ॥¹

I.1 नमित० AS2, Hall; नमिल० AS1; नमित्त० AS3. णशिरसो AS1, AS3, Hall; णशिरसासो AS2.

I.2 -ववतु AS2, AS3, Hall; -वतु (an illegible letter) वतु AS1. भवतः AS1, AS3, Hall; भगवतः AS2.

विलक्षम् AS1, AS3, Hall; विलक्ष्यम् AS2.

I.3 प्रणयमानो Hall; प्राणयोमानोः AS1; प्रणयमनो AS2; प्राणयमानोः AS3.

I.4 पणअ० AS2, AS3, Hall; पणअ० AS1. ँकुविआण Hall; ँकुचित्र्यणं AS1; ँविआण AS2; ँकुविआण AS3. दोणहवि Hall; दोहवि AS1, AS2, AS3. अलिअ० AS2, Hall; अविअ० AS1; अचिअ० AS3. माणइत्ताणं AS1, AS3; माणइल्लाण AS2; माणइन्ताणं Hall; GS reads माणइल्लाण . The reading माणइत्ताणं is found in *Kāvyañuśāsana* of Hemacandra p. 87 (ed. Śivadatta and Parab, Bombay, 1901) where this verse is quoted in the same context. For these two forms see Hemacandra's Prakrit Grammar, 2. 159, p. 64 (Pischel's edition). The form माणइन्ताणं can be justified by Trivikrama's Prakrit Grammar, 2.1.1. (P. L. Vaidya's edition). In this connection see also Pischel's Prakrit Grammar, paragraphs 595 and 600.

I.5 णिरुद्ध० AS2, Hall; णिरुद्ध० AS1, AS3. णदिण्णअण्णाण Hall; णदिणअण्णाण AS1, AS3; णदीण्णकण AS2.

को AS2, AS3, Hall; कौ AS1. मल्लो AS2, AS3, Hall; मल्लौ AS1.

1. GS 27. प्रणयकुपितयोर्द्विधोरप्यलीकप्रसुप्तयोर्मानविज्ञयोः । निश्चलनिरुद्धनिःश्वासदतकर्णयोः को मल्लः ॥ (Skt.)

स्त्रीणामीर्ष्याकृतो मानः कोपोऽन्यासङ्गिनि प्रिये ।

श्रुते वानुमिते दृष्टे श्रुतिस्तत्र सखीमुखात् ॥

उत्स्वप्नायितभोगाङ्गोत्रस्खलनकल्पितः ।

त्रिधानुमानिको दृष्टः साक्षादिन्द्रियगोचरः ॥६७॥

- 5 ईर्ष्यामानः पुनः स्त्रीणामेव । नायिकान्तरासङ्गिनि स्वकान्ते उपलब्धे सत्यन्यासङ्गः श्रुतो वानुमितो दृष्टो वा स्यात् । तत्र श्रवणं सखीवचनात् । सख्या विधास्यत्वात् । यथा ममैव ।

I.1 ईर्ष्याकृतो BD3, MD, Hall; ईर्ष्याकृती AS1; ईर्ष्यासतो AS2; ई (an illegible letter) कृतो AS3. मानः AS2, AS3, BD3, Hall; माना AS1; मान MD. कोपो AS1, AS3, BD3, MD, Hall; कोयो AS2. प्रिये AS1, AS3, BD3, MD, Hall; प्रियो AS2.

I.2 श्रुते AS2, AS3, BD3, MD, Hall; श्रुतं AS1. वा AS2, BD3, MD, Hall; च AS1, AS3.

I.3 उत्स्वप्नायितं BD3, MD, Hall; उत्स्वप्नायितं AS1; उत्स्वप्नायितं AS2; उत्स्वयायितं AS3. ०स्खलनं AS2, BD3, MD, Hall. ०सवलसवलमं AS1; ०सवलनं AS3. ०कल्पितः AS2, BD3, MD, Hall; ०कल्पिताः AS1, AS3.

I.4 त्रिधानुं AS2, Hall; धिधातुं AS1; त्रिधातुं AS3, MD; श्रुतानुं BD3. साक्षादिन्द्रियं AS2, AS3, BD3, MD, Hall; साक्षादिन्द्रियं AS1.

I.5 ईर्ष्यां AS2, Hall; इर्ष्यां AS1, AS3. पुनः AS2, Hall; पुन AS1, AS3. नायिकान्तरासङ्गिनि AS2; नायिकांतरासंगिनी AS1; नायिकांतरासंगिनी AS3; नायिकान्तरासङ्गिनि Hall. स्वकान्ते AS1, AS3, Hall; कान्ते AS2. उपलब्धे Hall; उपलब्ध AS1; उपलब्धे AS2; उपलब्धे AS3. सत्यन्यासङ्गः AS2, Hall; सत्यान्यासङ्गः AS1, AS3.

I.6 वानुं AS1, AS2, Hall; वनुं AS3. स्यात् । तत्र AS1, AS2, Hall; स्याक्षत्र AS1. सखीं AS2, AS3, Hall; स्वखीं AS1. ०वचनात् AS1, AS3, Hall; ०वचना AS2. सख्याः Ed.; तस्य AS1, AS3; सस्याः AS2; तस्याः Hall.

सुभ्रु त्वं नवनीतकल्पहृदया केनापि दुर्मन्त्रिणा
 मिथ्यैव प्रियकारिणा मधुमुखेनास्मासु चण्डीकृता ।
 किं त्वेतद् विमृश क्षणं प्रणयिनामेणाक्षि कस्ते हितः
 किं धात्रीतनया वयं किमु सखी किंवा किमस्मत्सुहृत् ॥

5 उत्स्वप्नायितविभावितो मानो यथा रुद्रस्य ।

निर्मग्नेन मयाम्भसि स्मरभरादाली समालिङ्गिता
 केनालीकमिदं तवाद्य कथितं राधे मुधा ताम्यसि ।

I.1 ०कल्प० AS2, Hall; ०कस्प० AS1, AS3. दुर्मन्त्रिणा AS3, Hall; दुर्मन्त्रिणा AS1; दुर्मन्त्रिणा AS2.

I.2 एव AS2, Hall; अपि AS1, AS3. चण्डीकृता Hall; चण्डीकृत्वा AS1; चण्डीसता AS2; चण्डीकृजा AS3.

I.3 विमृश AS2, Hall; विमृशे AS1, AS3. क्षणं AS2, AS3, Hall; क्षणी AS1. एणाक्षि AS2, Hall; एणामेक्षी AS1; एणामेकाक्षि AS3.

I.4 ०तनया AS2, AS3, Hall; ०तूनया AS1. किंवा AS1, AS3, Hall; किवा AS2. अस्मत्सुहृत् AS2, Hall; अस्मत्सुहृत AS1; अस्मत्सुहृत् AS3.

I.5 उत्स्वप्नायितविभावितो AS2; उत्स्वमायितविभावो AS1, AS3; उत्स्वप्नायितो Hall. मानो AS1, AS2, AS3; om. Hall.

I.6 स्मर० AS2, AS3, Hall; स्तर० AS1. ०भरादाली समालिङ्गिता Ed.; ०भराषालीसमालिङ्गिता AS1;

०भरादालीङ्गिता AS2; ०भरादृषालीसमालिङ्गिता AS3; ०भरादालीसमालिङ्गिता Hall.

I.7 अद्य AS2, AS3, Hall; अय AS1. कथितं AS2, AS3, Hall; कथिते AS1. ताम्यसि AS2, AS3, Hall; ताम्यति AS1.

इत्युत्स्वप्परम्परासु शयने श्रुत्वा वचः शार्ङ्गिणः

सव्याजं शिथिलीकृतः कमलया कण्ठग्रहः पातु वः ॥

भोगाङ्कानुमितो यथा ।

नवनखपदमङ्गं गोपयस्यंशुकेन

5

स्थगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।

प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्पन्

नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम् ॥¹

गोत्रस्खलनकल्पितो यथा ।

I.1 इति AS2, Hall; उति AS1, AS3. उत्स्वप्नं Hall; उत्स्वप्नं AS1, AS2, AS3. परम्परासु AS3, Hall; परीपरासु AS1; परपरासु AS2. श्रुत्वा AS2, AS3, Hall; श्रु (an illegible letter) त्वा AS1. शार्ङ्गिणः AS2, AS3, Hall; शार्ङ्गिणः AS1.

I.2 शिथिलीकृतः Hall; गिथिलीकृतः AS1; शिथिलीसतः AS2; रिथिलीकृतः AS3. कमलया AS2, AS3, Hall; कुमलया AS1. पातु AS2, AS3, Hall; पात AS1.

I.4 पदमङ्गं AS2, Hall; पदचिह्ने AS1; पदचिह्नं AS3. AS2 ins. इत्यादि after अङ्गम् and om. the rest of the verse.

I.5 पुनरोष्ठं Hall; पुनरोष्ठं AS1; पुनरोष्ठं AS3. पाणिना AS3, Hall; पाणिना AS1. दष्टम् AS1, Hall; दष्टं AS3.

I.6 अपरं Hall; अपारं AS1; अथरं AS3. शंसी Hall; संसी AS1, AS3.

I.7 केन Hall; केम AS1, AS3. वरीतुम् AS3, Hall; वरितुं AS1.

I.8 स्खलनं AS3, Hall; संवलनं AS1.

केलीगोतस्खलणे वि कुप्पए कैअवं अआणन्ती ।

दुठ उअसु परिहासं जाआ सच्चं चिअ परुण्णा ॥¹

दृष्टो यथा श्रीमुञ्जस्य ।²

प्रणयकुपितां दृष्ट्वा देवीं ससम्भ्रमविस्मितम्

5

त्रिभुवनगुरुभीत्या सद्यः प्रणामपरोऽभवत् ।

नमितशिरसो गङ्गालोके तया चरणाहता-

ववतु भवतस्त्र्यक्षस्यैतद् विलक्षमवस्थितम् ॥

एषाम्

1. केली० AS2, Hall; केलि० AS1, AS3. ०गोतस्खलणे AS2, Hall; ०गातसकवलने AS1; ०गोतवलने AS3.

कैअवं AS1, AS2, AS3; कैअवं Hall. अआणन्ती AS1, AS2, Hall; अआणाति AS3.

1.2 दुठ उअसु परिहासं जाया Hall; दुठ मधुप परिहासं AS1, AS3; सती परिहासं अज्जा AS2. सच्चं AS1, AS3, Hall; सव्व AS2. चिअ Ed.; विअ AS1, AS2, AS3, Hall; GS reads चिअ. Cf. Das Richtige zeigt die v.l. *cia* in H. 524. Pischel's Prakrit Grammar, para. 336. परुण्णा Hall; परुणा दिट्ठो AS1, AS3; परुण्ण AS2.

1.3 दृष्टो Hall; दृष्टे AS1, AS2, AS3. ०मुञ्जस्य AS2, AS3, Hall; ०मंतस्य AS1.

1.4 ०कुपितां AS2, AS3, Hall; ०कुपिती AS1. AS2 ins. इत्यादि after दृष्ट्वा and om. the rest of the verse. ०सम्भ्रमं AS3, Hall; ०संभं AS1. ०विस्मितः AS3, Hall; ०विस्तितः AS1.

1.5 त्रि० AS3, Hall; त्रं AS1. भीत्या AS1, Hall; भीक्ष्या AS3.

1.7 -ववतु AS1, Hall; -वतु AS3.

1.8 एषाम् Hall; om. AS1, AS3; पूर्वोक्तं एषं AS2.

1. GS 967. केलीगोत्रस्खलनेऽपि कुप्पति कैतवमजानन्ती । दुष्ट पश्य परिहासं जाया सत्यमेव प्ररुदिता ॥ (Skt.)

2. Cf. fn. 2, p. 406.

यथोत्तरं गुरुः षड्भिरुपायैस्तमुपाचरेत् ।

साम्रा भेदेन दानेन नत्युपेक्षारसान्तरैः ॥६८॥

तत्र प्रियवचः साम भेदस्तत्सख्युपार्जनम् ।

दानं व्याजेन भूषादेः पादयोः पतनं नतिः ॥

5

सामादौ तु परिक्षीणे स्यादुपेक्षावधीरणम् ।

रभसत्रासहर्षादेः कोपभ्रंशो रसान्तरम् ।

कोपचेष्टाश्च नारीणां प्रागेव प्रतिपादिताः ॥६९॥

I.1 यथोत्तरं Hall; यथोत्तरो AS1, AS2, AS3; यथोत्तरं BD3, MD. षड्भिः BD3, MD, Hall; सद्भिः AS1;

षड्भिः AS2; षद्भिः AS3. उपायैः AS1, AS2, BD3, MD, Hall; उपायैः AS3.

I.2 साम्रा AS2, BD3, MD, Hall; सान्त्रा AS1; सात्रा AS3. नत्युपेक्षां AS1, AS2, AS3, MD, Hall; नव्युपेक्षां BD3. रसान्तरैः AS2, BD3, MD, Hall; रसांतरं AS1; रसांतरे AS3.

I.3 वचः AS2, AS3, BD3, MD, Hall; वचेः AS1. ऽसख्युपार्जनम् AS2, AS3, BD3, MD, Hall; ऽसुख्युपार्जनम् AS1.

I.4 दानं AS2, BD3, MD, Hall; दानो AS1; सनं AS3. भूषादेः पादयोः AS2, AS3, Hall; भूषादे वादयोः AS1; -----याः BD3; भूषादर्पादयोः MD. पतनं AS2, BD3, MD, Hall; पतने AS1; यतनं AS3. नतिः AS2, BD3, MD, Hall; नेतिः AS1; ततिः AS3.

I.5 सामादौ AS2, BD3, MD, Hall; साम्रासौ AS1; साम्रासौ AS3. तु BD3, MD, Hall; च AS1, AS2, AS3. परिक्षीणे AS2, BD3, MD, Hall; परक्षीणः AS1, AS3. ऽधीरणम् AS2, AS3, BD3, Hall; ऽधारणी AS1; धीरनं MD.

I.6 त्रासं AS1, AS3, BD3, MD, Hall; त्रां AS2. हर्षादेः AS1, AS2, BD3, MD, Hall; हर्षादैः AS3.

कोपभ्रंशो रसान्तरम् AS2, MD, Hall; कोपध्वंसो रसीतरं AS1; कोपध्वंसो रसांतरं AS3; भ्रंशो ---- परं BD3.

I.7 चेष्टाः AS2, BD3, MD, Hall; चेष्टा AS1, AS3. नारीणां AS2, BD3, MD, Hall; नारीणी AS1, AS3.

प्राक् AS1, AS3, BD3, MD, Hall; प्रोक् AS2. ऽपादिताः AS1, AS3, BD3, MD, Hall; ऽपादितः AS2.

तत्र प्रियवचः साम यथा।

स्मितज्योत्स्नाभिस्ते धवलयति विश्वं मुखशशी

दृशस्ते पीयूषद्रवमिव विमुञ्चन्ति परितः।

वपुस्ते लावण्यं किरति मधुरं दिक्षु तदिदं

5 कुतस्ते पारुष्यं सुतनु हृदयेनाद्य गुणितम्॥¹

यथा वा।

इन्दीवरेण नयनं मुखमम्बुजेन

कुन्देन दन्तमधरं नवपल्लवेन।

I.1 तत्र AS1, AS3, Hall; तदत्र AS2. प्रियवचः साम Hall; प्रियवचसा AS1, AS3; प्रिये वचः साम AS2.

यथा AS1, AS2, AS3; यथा ममैव Hall.

I.2 स्मितज्योत्स्ना० AS2, AS3, Hall; स्तितज्योत्स्ना० AS1.

I.3 पीयूष० AS2, Hall; पीयूष० AS1; पीयू० AS3. विमुञ्चन्ति AS3, Hall; विमुञ्चति AS1; विमुचति AS2.

I.4 मधुरं AS2, AS3, Hall; मधु AS1.

I.5 कुतः AS1, AS3, Hall; अतः AS2.

I.6 Hall considers the portion from यथा वा up to चेतः (I. 2, p. 414) to be interpolated.

I.7 इन्दीवरेण AS2, AS3, Hall; इन्दीवरं AS1. नयनं AS2, Hall; नयननयनं AS1; नयनं AS3. मुखमम्बुजेन AS2, Hall; मुखमम्बुजेन AS1; मुखमम्बुजेन AS3.

I.8 कुन्देन AS1, AS3, Hall; अन्देन AS2. पल्लवेन AS2, AS3, Hall; पल्लवेत AS1.

1. Unidentified stanza. Hall ascribes it to Dhanika. Cf. ममैव (see I. 1).

अङ्गानि चम्पकदलैः स विधाय वेधाः

कान्ते कथं रचितवानुपलेन चेतः ॥¹

नायिकासखीसमावर्जनं भेदो यथा ममैव ।

कृतेऽप्याज्ञाभङ्गे कथमिव मया ते प्रणतयो

5

धृता स्मित्वा हस्ते विसृजसि रुषं सुभ्रु बहुशः ।

प्रकोपः कोऽप्यन्यः पुनरयमसीमाद्य गुणितो

वृथा यत्र स्निग्धाः प्रियसहचरीणामपि गिरः ॥

दानं व्याजेन भूषादेर्यथा माघे ।

I.1 स विधाय AS1, AS3, Hall; प्रविधाय AS2. वेधाः AS2, AS3, Hall; वंघाः AS1.

I.2 कान्ते AS3, Hall; कांति AS1; बाले AS2. रचितं AS1, AS3, Hall; घटितं AS2. उपलेन AS2, AS3, Hall; उपलवेन AS1.

I.3 नायिकासखीं Hall; नायिकां AS1, AS3; इदमप्युदाहरणं नायिकां AS2. अवर्जनं AS1, AS2, AS3; अवर्जनं Hall. यथा AS2, AS3, Hall; यया AS1.

I.4 कृतेऽपि AS3, Hall; कृतैपि AS1; सतेपि AS2. अभङ्गे AS1, AS3, Hall; अभंगो AS2. इव मया ते AS1, AS3, Hall; अपि न यासि AS2.

I.5 धृता AS1, AS2, AS3; धृताः Hall; स्मित्वा Hall; स्मित्वी AS1; स्मिन्वा AS2. स्मित्वां AS3. बहुशः AS2, Hall; बहुशः AS1, AS3.

I.6 कोऽप्यन्यः AS2, AS3, Hall; प्रकोप्यन्यः AS1. अयमसीमा AS2, Hall; अमयसीमा AS1, AS3.

I.7 यत्र स्निग्धाः Hall; यत्रास्ते ॥ ग्धाः AS1; यत्रासिद्धाः AS2; यत्रस्तिग्धाः AS3.

I.8 माघे Hall; माघे ७ सर्गे AS1, AS3; om. AS2.

1. Śṛṅgāratilaka (of Kālidāsa?) 3, ed. Haeberlin, in his Kāvyaśaṅgraha: a Sanscrit anthology, Calcutta, 1847.

मुहुरुपहसितामिबालिनादैर्
 वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम्।
 वसतिमुपगतेन धाम्नि तस्याः
 शठ कलिरेव महांस्त्वयाद्य दत्तः ॥¹

5 पादयोः पतनं नतिर्यथा।

णेउरकोडिविलगं चिहुरं दइअस्स पाअपडिअस्स।

हिअअं माणपउत्थं उम्मोअं ति च्चिअ कहेइ ॥²

उपेक्षा तदवधीरणं यथा।

I.1 AS1 and AS3 ins. इति पद्ये after नादैः and om. the rest of the verse.

I.3 वसतिमुप० AS2; अधिरजनि Hall. Printed texts of Śīśū read वसतिमुप०.

I.4 महान् Hall; मम AS2. Printed texts of Śīśū read महान्.

I.5 पतनं AS2, AS3, Hall; पतने AS1. नतिः AS1, AS3, Hall; नतिः सा AS2. यथा AS2, AS3, Hall; यथ्य AS1.

I.6 णेउर० AS2, AS3, Hall; णेउर० AS1. ०कोडि० AS2, Hall; ०कीरि० AS1; ०कोरि० AS3. ०विलगं AS2, Hall; ०विलगी AS1; ०विलगां AS3. चिहुरं AS2, Hall; वि (an illegible letter)† AS1; चिउरं AS3.

०पडिअस्स AS3, Hall; ०पडिअस्त AS1; ०पडिदस्स AS2.

I.7 ०पउत्थं AS1, AS3, Hall; ०विउत्तं AS2. ति AS1, AS2, AS3; त्ति Hall. च्चिअ AS1, AS3, Hall; व्विअ AS2.

I.8 तदवधीरणं AS2, Hall; तदवधीरणी AS1; तइवधीरणं AS3.

1. Śīśū 7. 55.

2. GS 188. नूपुरकोटिविलगं चिहुरं दयितस्य पादपतितस्य। हृदयं मानपदोत्थमुन्मुक्तमित्येव कथयति ॥ (Skt.)

उच्यतां स वचनीयमशेषं
 नेश्वरे परुषता सखि साध्वी ।
 आनयैनमनुनीय कथं वा
 विप्रियाणि जनयन्नुनेयः ॥¹

5 रभसत्रासहर्षादेः कोपभ्रंशो रसान्तरं यथा ममैव ।

अभिव्यक्तालीकः सकलविफलोपायविभवश्च
 चिरं ध्यात्वा सद्यः कृतकृतकसंरम्भनिपुणम् ।
 इतः पृष्ठे पृष्ठे किमिदमिति सन्त्रास्य सहसा
 कृताश्लेषां धूर्तः स्मितमधुरमालिङ्गति वधूम् ॥

I.1 उच्यतां स वचनीयमशेषं AS2; किं गतेन । न हि युक्तेमुपैतुं AS1; किं गतेन न हि युक्तेमुपैतुं AS3, Hall. Cf. fn. 1.

I.2 ईश्वरे AS2, Hall; ईश्वरो AS1, AS3. परुषता AS2, Hall; परुषिता AS1, AS3.

I.4 विप्रियाणि AS2, AS3, Hall; विप्रियाणि AS1.

I.5 ंहर्षादेः AS2, AS3, Hall; ंहर्षादेः AS1. कोपभ्रंशो रसान्तरं AS2, AS3; कोपभ्रंसो रसीतरं AS1; रसान्तरात् कोपभ्रंशो Hall. Cf. DR 4. 69.

I.6 व्यक्तालीकः AS2, AS3, Hall; व्यक्तालीका AS1. AS2 ins. इत्यादि after व्यक्तालीकः and om. the rest of the verse.

I.7 सद्यः AS3, Hall; सद्यः AS1. निपुणम् AS3, Hall; निपुणं AS1.

I.8 पृष्ठे पृष्ठे Hall; पृष्ठे पृष्ठे AS1, AS3. सन्त्रास्य AS3, Hall; संत्रस्य AS1.

I.9 कृताश्लेषां AS3, Hall; कृताश्लेषी AS1.

1. Kir 9.39. किं गतेन न हि युक्तेमुपैतुं is Kir 9. 40a. Here the Indifference is shown by the heroine in flat defiance to गुरुः ... उपाचरेत् DR 4. 68.

अथ प्रवासविप्रयोगः ।

कार्यतः सम्प्रमाच्छापात् प्रवासो भिन्नदेशता ।

द्वयोस्तत्राश्रुनिःश्वासकार्श्यलम्बालकादिता ।

स च भावी भवन् भूतस्त्रिधाद्यो बुद्धिपूर्वकः ॥७०॥

- 5 आद्यः कार्यजः समुद्रगमनसेवादिकार्यवशप्रवृत्तौ बुद्धिपूर्वकत्वाद् भूतभविष्यद्वर्तमानतया त्रिविधः ।
तत्र यास्यत्प्रवासो यथा ।

होन्तपहिअस्स जाआ आउच्छणजीअधारणरहस्सं ।

पुच्छन्ती भमइ घरं घरेसु पिअविरहसहिरीआ ॥¹

गच्छत्प्रवासो यथा ।

I.2 BD3 and MD om. the whole line. ०देशता AS2, AS3, Hall; ०देशताद्य AS1.

I.3 अश्रु० AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; अश्रुः MD. ०निःश्वास० AS1, AS2, Hall; ०निःस्वास० AS3.

०कार्श्यलम्बालकादिता Hall; ०कार्श्यलम्बालकादिता AS1, AS3; ०कार्श्यालंकृत्यकारिता AS2;

०कार्श्यलम्बालकादिना BD3; ०कार्श्यलम्बालकादिना MD.

I.4 स च AS1, AS2, AS3, Hall; तत्र BD3, MD. भवन् AS3, BD3, Hall; भवं AS1; भन् AS2; भवन MD.

त्रिधा AS1, AS2, AS3, Hall; त्रेधा BD3, MD. बुद्धि० AS2, BD3, Hall; बुद्धि० AS1, AS3, MD.

I.5 ०सेवादि० AS2, Hall; ०शोकादि० AS1, AS3. बुद्धि० AS2, Hall; बुद्धि० AS1, AS3. ०त्वात् भूत० AS2,

AS3, Hall; ०त्वात् ॥ भूत० AS1. ०भविष्यद्वर्तमान० Hall; ०भविष्यद्वर्तमान० AS1; ०भविष्यद्वर्तमान० AS2;

०भविष्यद्वर्तमान० AS3.

I.7 पहिअस्स AS2, AS3, Hall; पहिअस्त AS1. ०रहस्सं AS2, AS3, Hall; ०रहस्सं AS1.

I.8 घरं घरेसु AS3, Hall; घरं घरंसु AS1; घरं घरेण AS2. ०सहिरीआ Hall; ०सहिणीओ AS1, AS3;

०सहिरी AS2.

I.9 यथा AS1, AS2, AS3; यथामरुशतके Hall.

1. GS 47. भविष्यत्पथिकस्य जाया आप्रच्छन्तीवधारणरहस्यम् । पृच्छन्ती भ्रमति गृहाद्गृहेषु प्रियविरहसहनशीलाः ॥

(Skt.)

प्रहरविरतौ मध्ये बाहस्ततोऽपि परेऽथवा
 दिनकृति गते वास्तं नाथ त्वमद्य समेष्यसि ।
 इति दिनशतप्राप्यं देशं प्रियस्य यियासतो
 हरति गमनं बालालापैः सबाष्पगलज्जलैः ॥¹

5 यथा वा तत्रैव ।

देशैरन्तरिता शतैश्च सरितामुर्वाभृतां काननैर्
 यत्नेनापि न याति लोचनपथं कान्तेति जानन्नपि ।
 उद्ग्रीवश्चरणार्धरुद्धवसुधः कृत्वाश्रुपूर्णं दृशौ
 तामाशां पथिकस्तथापि किमपि ध्यात्वा चिरं तिष्ठति ॥²

I.1 प्रहरं AS2, AS3, Hall; प्रहं AS1. After वरितौ AS1 ins. इत्यमहकपद्ये and AS3 ins.

इत्यमरुहकपद्ये and om.the rest of the verse. परेऽथवा Hall; परेण वा AS2. Hall considers ll. 1 - 5 to be interpolated.

I.2 दिनकृति ... समेष्यसि Hall; किमुत सकले जाते वहि प्रिय त्वमिहैष्यति AS2.

I.5 यथा वा तत्रैव Hall; यथा वा AS1, AS3; गतप्रवासो यथा AS2.

I.6 देशैरन्तरिता Hall; देशैरन्तरिताः AS1; देशैरन्तरिताः AS2, AS3. उर्वाभृतां AS2, Hall; उर्वारूही AS1, AS3. काननैः AS2, Hall; काननैः AS1, AS3.

I.7 याति AS2, AS3, Hall; यति AS1. पथं AS2, AS3, Hall; पथं AS1. कान्तेति AS2, Hall; कीतेति AS1; कान्तेति AS3. जानन्नपि AS2, AS3, Hall; जानन्नपि AS1.

I.8 उद्ग्रीवः AS2, Hall; उज्जीवः AS1; उद्ग्रीवः AS3. चरणार्धं AS2, AS3, Hall; चरणाद्गं AS1. ०रुद्धं AS2, AS3, Hall; ०रुद्धं AS1. कृत्वा AS1, AS3, Hall; सत्वा AS2. दृशौ AS2, AS3, Hall; दृशो AS1.

I.9 तामाशां AS2, Hall; तामाशी AS1; तामशी AS3. तथापि किमपि AS2, Hall; कथं कथमपि AS1, AS3.

1. AS 12; ascribed to Jhalajjhalikāvāsudeva in SV 1048; to Galajjalavasudeva in ŚP 3389.

2. AS 99.

गतप्रवासो यथा ।

उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणां

मद्रोत्राङ्कं विरचितपदं गेयमुद्रातुकामा ।

तन्त्रीमाद्रीं नयनसलिलैः सारयित्वा कथञ्चिद्

5 भूयो भूयः स्वयमपि कृतां मूर्च्छनां विस्मरन्ती ॥¹

आगच्छदागतयोस्तु प्रवासाभावादेभ्यत्प्रवासस्य च गतप्रवासाविशेषात् त्रैविध्यमेव युक्तम् ।

द्वितीयः सहसोत्पन्नो दिव्यमानुषविप्लवात् । ७१

I.1 गतप्रवासो यथा AS1, AS3; यथा वा AS2; गतप्रवासो यथा मेघदूते Hall.

I.2 उत्सङ्गे AS2, AS3, Hall; उत्संगं AS1. वसने AS2, Hall; वसते AS1, AS3. वीणां AS2, AS3, Hall; वीणीं AS1.

I.3 मद्रोत्राङ्कं AS2, AS3, Hall; महीत्राङ्कि AS1. पदं AS2, AS3, Hall; अपैदिं AS1.

I.4 तन्त्रीम् AS2, AS3, Hall; तीत्रीम् AS1. नयनं AS2, AS3, Hall; तयनं AS1. ऽचिद् AS2, Hall; ऽचि AS1, AS3.

I.5 कृतां AS1, AS3, Hall; सतां AS2. मूर्च्छनां AS2, Hall; मुर्च्छनां AS1, AS3. विस्मरन्ती AS2, AS3, Hall; विस्मरन्ती AS1.

I.6 ऽगतयोस्तु AS2, AS3, Hall; ऽगतयोस् AS1. प्रवासाभावादेभ्यत् AS2, AS3, Hall; प्रवासादेभ्यत् AS1. प्रवासस्य AS2, AS3, Hall; प्रकासस्य AS1. च AS1, AS3, Hall; om. AS2. प्रवासाविशेषात् AS2, AS3, Hall; प्रवासाविशेषात् AS1. त्रैविध्यम् AS2, AS3, Hall; त्रैविध्यम् AS1.

I.7 द्वितीयः AS1, AS3, BD3, MD, Hall; द्वितीयः AS2. उपन्तो AS2, BD3, MD, Hall; उपन्ते AS1; उपन्तो AS3. ऽमानुषं AS1, AS3, BD3, MD, Hall. ऽमानुष्यं AS2. ऽविप्लवात् AS2, AS3, Hall; ऽविलम्पवात् AS1; ऽविद्धरात् BD3, MD.

उत्पातनिर्घातवातादिजन्यविप्लवात् परचक्रादिजन्यविप्लवाद् बाबुद्धिपूर्वकत्वादेकरूप एव सम्प्रमजः प्रवासः। यथोर्वशीपुरुषवसोर्विक्रमोर्वश्याम्। यथा च कपालकुण्डलापहृतायां मालत्यां मालतीमाधवयोः।

स्वरूपान्यत्वकरणाच्छापजः सन्निधावपि।७२

5 यथा कादम्बर्यां वैशम्पायनस्येति।

मृते त्वेकत्र यत्रान्यः प्रलपेच्छोक एव सः।

विश्लेषत्वे न शृङ्गारः प्रत्यापन्ने तु नेतरः॥७३॥

I.1 ऽचक्रादिजन्य० Hall; ऽचक्रादिज० AS1, AS3; ऽचक्रादि० AS2. अबुद्धि० AS2, Hall; अबुद्धि० AS1;

बुद्धि० AS3. ऽत्वादेक० AS2, AS3, Hall; ऽत्वादिक० AS1. एव AS2, AS3, Hall; राव AS1.

I.2 सम्प्रमजः AS2, AS3, Hall; संभ्रमतः AS1. उर्वशी० AS2, Hall; उर्वसी० AS1, AS3. ऽपुरुषवसोः AS2, Hall; ऽपुरुषवसो AS1; ऽपुरुषवसोः AS3. विक्रमोर्वश्याम् AS2, Hall; विक्रमोर्वश्यो AS1; विक्रमोर्वश्या AS3. कपालकुण्डलापहृतायां Hall; रुपालकुण्डलापहृतायां AS1; कपालकुण्डलापहृतायां AS2; कपालकुण्डलापहृतायां AS3. मालत्यां AS2, AS3, Hall; मालत्यौ AS1.

I.3 मालतीमाधवयोः AS3, Hall; माधवयोः AS1; मालतीमाधवयोः AS2.

I.4 ऽस्वरूपान्यत्व० AS2, MD, Hall; ऽस्वरूपान्यत्व० AS1, AS3; ऽस्वरूपान्यत्व० BD3. ऽकरणात् AS1, AS3, BD3, MD, Hall; ऽकर्ण AS2. श्लापजः AS2, BD3, MD, Hall; श्लापजाः AS1, AS3.

I.5 कादम्बर्यां AS2, Hall; कादम्बर्यां AS1, AS3. वैशम्पायनस्य AS2, Hall; वैशम्पायनश्च AS1, AS3.

I.6 त्वेकत्र AS2, AS3, BD3, Hall; त्वेकत्र AS1. प्रलपेत् AS2, AS3, MD, Hall; प्रलपित् AS1; प्रलपत् BD3.

I.7 विश्लेषत्वे AS1, AS2, AS3; निराश्रयात् BD3, NPH; निराश्रयत्वात् MD; व्याश्रयत्वात् Hall. प्रत्यापन्ने

AS2, AS3, BD3, MD, Hall; प्रत्यपन्ने AS1.

यथेन्दुमतीमरणादजस्य करुण एव रघुवंशे। कादम्बर्यां तु प्रथमं करुण आकाशसरस्वती-
वचनादूर्ध्वं 1 प्रवासशृङ्गार एवेति।

तत्र नायिकां प्रति नियमः।

प्रणयायोगयोरुक्ता प्रवासे प्रोषितप्रिया।

5 कलहान्तरितेर्ष्यायां विप्रलब्धा च खण्डिता ॥७४॥

अथ सम्भोगः।

I.1 वंशे AS2, Hall; वंश्ये AS1; वंशं AS3. कादम्बर्यां AS2, Hall; काद्वर्यां AS1, AS3. प्रथमं AS2, AS3, Hall; प्रथमं AS1. करुण AS2, AS3, Hall; करुणः AS1.

I.3 नायिकां AS2, AS3, Hall; नायिकी AS1.

I.4 प्रणयायोगयोः AS2, AS3, MD, Hall; प्रयायोगयोः AS1; प्रणयोयोगयोः BD3. उक्ता AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; उक्ता MD. प्रवासे AS2, AS3, BD3, MD, Hall; प्रवासि AS1.

I.5 ईर्ष्यायां AS3, BD3, MD, Hall; ईर्ष्यायी AS1; AS2 reads ईर्ष्याय and om. the rest of the verse.

विप्रलब्धा च Hall; विप्रलब्धा AS1; विप्रलब्धा AS3; विप्रलब्धा तु BD3; विप्रलब्धा तु MD. खण्डिता AS3, BD3, MD, Hall; विडिता AS1.

1. The aerial speech referred to here is: वत्से महाश्वेते न परित्याज्यास्त्वया प्राणाः। पुनरपि तवानेन सह भविष्यति समागमः। Kādambaṭī of Bāṇabhaṭṭa, p. 496; ed. K.M. Śāstrī, Benares, 1953.

अनुकूलौ निषेवेते यत्रान्योन्यं विलासिनौ ।

दर्शनस्पर्शनादीनि स सम्भोगो मुदान्वितः ॥७५॥

यथा ।

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासत्तियोगाद्

5 अविरलितकपोलं जल्पतोरक्रमेण ।

सपुलकपरिरम्भव्यापृतैकैकदोष्णोर्

अविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥¹

अथवा । प्रिये किमेतत् ।

I.1 अनुकूलौ AS1, AS2, AS3, Hall; अनुकूलं BD3, MD. निषेवेते AS2, MD, Hall; निषेवेती AS1; निषेवेतां AS3; निषेधेते BD3.

I.2 दर्शनं AS2, BD3, MD, Hall; दर्शनं AS1; इर्शनं AS3. स्पर्शनादीनि AS2, BD3, MD, Hall; स्पर्शतादीनि AS1; स्पर्शतादादि AS3. स सम्भोगो AS1, AS2, AS3, MD, Hall; स मंभोगो BD3. मुदान्वितः AS2, BD3, MD, Hall; मुदान्विताः AS1, AS3.

I.3 यथा Ed., यथा प्रिये किमेत् AS1, AS3; यथा प्रिये किमेतत् AS2; यथोत्तररामचरिते Hall.

II. 4 - 5 किमपि किमपि AS1, Hall; किमपि २ AS2; किमपि किमपि किमपि AS3. मन्दं मन्दमासत्तिं Hall; मंदं मंमासत्तिं AS1, AS3; मन्द २ मासत्तिं AS2. व्योगादविरलितं Hall; व्योगाद्विचलितं AS1, AS3; व्योगाद्विचलितं AS2.

I.7 व्यामा AS1, AS3, Hall; व्यामा यामा AS2. रात्रिरेव AS2, Hall; सत्रियामा AS1, AS3.

I.8 अथवा । प्रिये किमेतत् । Hall; om. AS1, AS2, AS3.

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा
 प्रमोदो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।
 तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणो
 विकारश्चैतन्यं भ्रमयति च सम्मीलयति च ॥¹

5 यथा ममैव ।

लावण्यामृतवर्षिणि प्रतिदिशं कृष्णागरुश्यामले
 वर्षाणामिव ते पयोधरभरे तन्वङ्गि दूरोन्नुते ।

I.1 सुखम् AS2, AS3, Hall; मुखम् AS1. दुःखम् AS2, AS3, Hall; दुःम् AS1.

I.2 प्रमोहो Hall; प्रमोदो AS1, AS3; प्रवाधो AS2. मदः AS2, Hall; मुदः AS1, AS3.

I.3 स्पर्शे स्पर्शे AS1, AS3, Hall; स्पर्शे २ AS2. परिमूढेन्द्रियगणो AS2; परिमूढेन्द्रियवगणा AS1; मूढेन्द्रियगणो AS3; परिमूढेन्द्रियगणे Hall.

I.4 विकारश्चैतन्यं भ्रमयति च सम्मीलयति च AS2; विकारः कीर्प्यतर्जडयति च तापं च कुरुते AS1; विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते AS3, Hall. Cf. fn.1.

I.5 यथा AS1, AS2, AS3; यथा च Hall. ममैव AS2, AS3, Hall; ममव AS1.

I.6 लावण्यामृतं AS2, AS3, Hall; लावण्यामृतं AS1. ऽदिशं AS1, AS2, Hall; ऽदिशं AS3. कृष्णागरुं Hall; कृष्णागरुं AS1, AS3; सष्णागरुं AS2.

I.7 इव ते AS2, AS3, Hall; इव ति AS1. दूरोन्नुते AS2, AS3, Hall; दूरोन्नुते AS1.

1. URC 1. 35; cf. fn. 1, p. 329.

नासावंशमनोज्ञकेतकतरुर्भूपत्रगर्भोल्लसत्-

पुष्पश्रीस्तिलकः सहेलमलकैर्भृङ्गैरिवापीयते ॥

चेष्टास्तत्र प्रवर्तन्ते लीलाद्या दश योषिताम् ।

दाक्षिण्यमार्दवप्रेम्णामनुरूपाः प्रियं प्रति ॥७६॥

5 ताश्च सोदाहृतयो नायकप्रकाशे दर्शिताः ।

रमयेच् चाटुकृत् कान्तः कलाक्रीडादिभिश्च ताम् ।

न ग्राम्यमाचरेत् किञ्चिन् नर्म तत्सूचकं न च ॥७७॥

I.1 त्रुर्भूः AS2, AS3; त्रुर्भूः AS1; त्रुर्भूः Hall.

I.2 श्रीः AS1, AS3, Hall; श्रीः AS2. तिलकः AS2, Hall; तिलकैः AS1, AS3. भृङ्गैः Hall; भृङ्गैः AS1, AS3; भृङ्गैः AS2.

I.3 प्रवर्तन्ते AS3, BD3, MD, Hall; प्रवर्तते AS1; प्रवर्तते AS2. योषिताम् AS2, AS3, BD3, MD, Hall; योषितो AS1.

I.4 प्रियं AS1, BD3, MD; प्रिय AS2, Hall; प्रियं AS3.

I.5 प्रकाशे AS2, Hall; प्रकासे AS1, AS3.

I.6 कृत्कान्तः BD3, MD, Hall; कृत्कान्तः AS1, AS3; कृत्कान्तः AS2. क्रीडादिभिश्च AS1, AS3, BD3, MD, Hall; क्रीडादिभिश्च AS2.

I.7 न AS2, AS3, BD3, MD, Hall; न AS1. नर्म तत्सूचकं AS1, AS2, AS3, BD3, MD; नर्मभ्रंशकरं Hall.

न च AS1, AS2, AS3, Hall; न च BD3, MD.

ग्राम्यः सम्भोगो रङ्गेषु निषिद्धोऽपि काव्येऽपि न कर्तव्य इति पुनर्निषिध्यते। यथा।

स्पृष्टस्त्वयैष दयिते स्मरपूजाव्यापृतेन हस्तेन।

उद्दित्रापरमृदुतरकिसलय इव लक्ष्यतेऽशोकः ॥¹

इति। नायकनायिकाकैशिकीवृत्तिनाटकनाटिकालक्षणयुक्तं कविपरम्परागतं

5 स्वयमौचित्यसम्भावनानुगुण्येनोत्प्रेक्षितं चानुसन्दधानः सुकविः शृङ्गारमुपनिबध्नीयात्।

अथ वीरः।

I.1 ग्राम्यः AS3, Hall; ग्राम्यः AS1; ग्राम्यः AS2. सम्भोगो AS1, AS3, Hall; संभोगौ AS2. रङ्गेषु AS2; रंभेषु AS1; रंगेरंभु AS3; रङ्गे Hall. निषिध्यते AS1, AS3, Hall; निषिध्येत AS2. यथा AS1, AS2, AS3; यथा रत्नावल्याम् Hall.

I.2 स्पृष्टः AS2, AS3, Hall; स्पृष्टः AS1. एषः AS1, AS3, Hall; AS2 reads एष्यया and om. the rest of the verse.

I.3 कसिसलयः Hall; कशिसलयः AS1, AS3.

I.4 इति AS1, AS2, AS3; इत्यादि Hall. नायकनायिका० AS1, AS3, Hall; नायकनयि नायकनयिका० AS2. कैशिकीवृत्ति० AS2, Hall; कैशिकी वृत्तिं AS1, AS3. नाटिका० AS2, AS3, Hall; नाटिकासाटिका० AS1. लक्षणयुक्तं Ed.; लक्षयुक्तं AS1, AS3; लक्षणमुक्तं AS2; लक्षणाद् युक्तं Hall. परम्परावगतं AS1, AS3, Hall; परावगतं AS2.

I.5 स्वयम् AS2, Hall; om. AS1, AS3. औचित्य० AS2, Hall; अवित्य० AS1; अचित्य० AS3. सम्भावनानु० AS2, Hall; संन्नावनानु० AS1; संन्नानानु० AS3. उप्रेक्षितं AS2, AS3, Hall; उप्रेक्षिते AS1. च AS1, AS3, Hall; वा AS2. निबध्नीयात् AS2, Hall; निबध्नीयात् इति शृङ्गाररसुः AS1; निबध्नीयात् इति शृङ्गाररसः AS3.

I.6 अथ AS1, AS3, Hall; अथी AS2.

वीरः प्रतापविनयाध्यवसायसत्त्व-

मोहाविषादनयविस्मयविक्रमाद्यैः ।

उत्साहभूः स च दयारणदानयोगात्

त्रेधा किलात्र मतिगर्वधृतिप्रहर्षाः ॥७८॥

- 5 प्रतापविनयादिभिर्विभावितः कलुषायुद्धदानाद्यैरनुभावितो गर्वधृतिहर्षामर्षस्मृतिमतिवितर्क-
प्रभृतिभिर्भावित उत्साहः स्थायी स्वदते भावकमनोविस्तारानन्दाय प्रभवतीत्येष वीरः । तत्र
दयावीरो यथा नागानन्दे जीमूतवाहनस्य । युद्धवीरो वीरचरिते रामस्य । दानवीरः
परशुरामबलिप्रभृतीनाम् ।

I.1 वीरः AS2, BD3, MD, Hall; वीर० AS1, AS3. ०सत्त्व० Hall; ०सत्य० AS1, AS3; ०सत्वा० AS2, BD3, MD.

I.3 ०योगात् AS2, BD3, MD, Hall; ०योग AS1; ०योगा AS3.

I.4 त्रेधा AS2, AS3, BD3, MD, Hall; त्रिधा AS1. ०प्रहर्षाः AS1, AS2, BD3, MD, Hall; ०प्रहर्षाः श्रीः हरिः AS3.

I.5 ०विनयादिभिः AS2, AS3, Hall; ०विनयारिभिः AS1. ०दानाद्यैः AS2, AS3, Hall; ०हानाद्यैः AS1. गर्व० AS2, AS3, Hall; गार्व० AS1. ०हर्षामर्ष० AS2, AS3, Hall; ०हर्ष० AS1. ०मति० AS2, Hall; om. AS1, AS3. ०वितर्क० AS2, Hall; ०वितर्क० AS1, AS3.

I.6 ०प्रभृतिभिः AS2, Hall; प्रभृतिभिः AS1; स्वदते AS2, AS3, Hall; स्वदत AS1. भावक० AS3, Hall; भवक० AS1; भावितो AS2; ०मनो० AS3, Hall; ०मनी० AS1; om. AS2. ०विस्तारानन्दाय AS2, Hall; ०स्तारानन्दाय AS1, AS3. एष AS2, AS3, Hall; एष AS1.

I.7 रामस्य AS2, Hall; श्रीरामस्य AS1, AS3. दानवीरः AS1, AS3, Hall; दानवीरो यथा AS2.

I.8 ०प्रभृतीनाम् AS2, Hall; ०प्रभृतीनी AS1, AS3.

त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः ।¹

इति ।

स्वर्वाग्रन्थिविमुक्तसन्धि विकसद्वक्षः स्फुरत्कौस्तुभं

निर्यन्नाभिसरोजकुड्मलकुटीगम्भीरसामध्वनि ।

5

पात्रावाप्तिसमुत्सुकेन बलिना सानन्दमालोकितां

पायाद् वः क्रमवर्धमानमहिमाश्रयं मुरारेर्वपुः ॥²

इति च प्रसिद्धः । यथा च ममैव ।

लक्ष्मीपयोधरोत्सङ्गकुङ्कुमारुणितो हरेः ।

बलिरेष स येनास्य भिक्षापात्रीकृतः करः ॥³

I.3 AS2 om. the portion from वतसन्धि up to पात्रावाप्तिसमु (I.5) through hypography. विकसद् Hall; विगलद् AS1, AS3. वक्षः AS3, Hall; वदसः AS1. स्फुरत् AS3, Hall; स्फुरुत् AS1. कौस्तुभं AS3, Hall; कौस्तूभं AS1.

I.4 कुटी AS3, Hall; कु AS1. गम्भीर AS3, Hall; गंगंभीर AS1. ध्वनि AS3, Hall; धनि AS1.

I.5 पात्रावाप्ति AS3, Hall; पात्रावासि AS1. बलिना AS2, Hall; वलिना AS1, AS3. आलोकितां AS3, Hall; आलोकितां AS1.

I.6 महिमाश्रयं AS1, AS2, Hall; महिमश्रयं AS3.

I.7 इति च प्रसिद्धः AS1, AS2, AS3; om. Hall; यथा च ममैव AS2, Hall; यथा ममै AS1; यथा ममैव AS3.

I.8 कुङ्कुमारुणितो AS3, Hall; कुङ्कुमारुणिरतो AS1; अङ्कुमारुणितो AS2. हरेः AS2, AS3, Hall; हरिः AS1.

I.9 बलिरेषः AS2, Hall; बलिरिषः AS1; बलिरेषः AS3. भिक्षा AS1, AS2, Hall; भीक्षा AS3. कृतः AS1, AS3, Hall; वसतः AS2.

1. MVC 2. 36c.

2. The stanza has been ascribed to Vākpatirāja in SRK 124.

3. Cf. Introduction, p. xxx.

विनयादिषु पूर्वमुदाहृतमनुसन्धेयम् । प्रतापगुणावर्जनादिवीराणामपि भावत्रैविध्यं प्रायोवादः ।
प्रस्वेदरक्तवदननयनादिक्रोधानुभावरहितो युद्धवीरोऽन्यथा रौद्रः ।

अथ बीभत्सः ।

बीभत्सः कृमिपूतिगन्धिवमथुप्रायैर्जुगुप्सैकभूर्
5 उद्वेगी रुधिरान्त्रकीकसवसामांसादिभिः क्षोभणः ।
वैराग्याज् जघनस्तनादिषु घृणाशुद्धोऽनुभावैर्वृतो
नासावक्त्रविकूणनादिभिरिहावेगार्तिशङ्कादयः ॥७९॥

I.1 ०हृतम् AS2, AS3, Hall; ०हृतराम-म् AS1. प्रताप० AS1, AS3, Hall; प्रतीप० AS2. ०वर्जनादि० AS1,
AS2, AS3; ०वर्जनादिना Hall. भावत्रैविध्यं AS1, AS2, AS3; भावात् त्रैधं Hall. प्रायोवादः AS2, Hall;
प्रयोवादः AS1, AS3.

I.2 ०नयनादि० AS2, Hall; नयना० AS1, AS3. ०रहितो AS2, AS3, Hall; ०रहिती AS1. ०वीरो AS2,
AS3, Hall; ०वीरो AS1.

I.3 बीभत्सः AS2, Hall; बीभत्सः AS1, AS3.

I.4 बीभत्सः AS2, BD3, Hall; बीभत्सः AS1, AS3, MD. ०वमथु० BD3, Hall; ०कलिल० AS1, AS2, AS3;
०वथु० MD.

I.5 रुधिरान्त्र० AS2, AS3, BD3, MD, Hall; रुधिरान्त्र० AS1. ०मांसादिभिः Hall; ०स्ताम्बादिभिः AS1;
०मांसादिभिः AS2; ०स्ताम्बादिभिः AS3; ०मांसादिभिः BD3, MD. क्षोभणः AS1, AS2, AS3, BD3, Hall;
क्षोभकणः MD.

I.6 वैराग्याज् AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; वैराग्या MD. ०शुद्धो BD3, MD, Hall; ०युक्तो AS1, AS2, AS3,
NPH; cf. घृणाशुद्धो in the Avaloka (I.5, p. 430). अनुभावैः AS1, AS2, AS3, Hall; विभावैः BD3; भवे MD.

I.7 ०विकूणनादिभिः AS1, AS2, AS3, Hall; ०विभूषणादिभिः BD3, MD. आवेगार्ति० AS2, AS3, Hall;
आवेगार्ति० AS1; आवेगावि० BD3, MD. ०शङ्कादयः AS1, AS3, BD3, MD, Hall; ०शकादयः AS2.

अत्यन्ताहृद्यैः कृमिपूतिगन्धिप्रायविभावैरुद्भूतो जुगुप्सास्थायिभावपरिपोषणलक्षण उद्वेगी
बीभत्सः। यथा मालतीमाधवे।

उत्कृत्योत्कृत्य कृतिं प्रथममथ पृथूच्छोथभूयांसि मांसा-

न्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा।

5 आर्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्काद्

अङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटागतमपि ऋव्यमव्यग्रमति ॥¹

रुधिरान्त्रवसाकीकसमांसादिविभावः क्षोभणो बीभत्सः। यथा।

I.1 अत्यन्ताहृद्यैः AS2, Hall; अयन्ताहृद्यं AS1; अयन्ताहृद्यं AS3. कृमिं AS1, AS3, Hall; समिं AS2.
गन्धिं AS1, AS3, Hall; गन्धं AS2. विभावैरुद्भूतो Hall; विभावोद्भूतं AS2, AS3; विभावोद्भूतं AS1.
स्थायिं AS1, AS2, Hall; स्थार्यिं AS3. पोषणं AS1, AS3, Hall; पोषकं AS2. लक्षण AS2, AS3,
Hall; लप्सण AS1.

I.2 बीभत्सः AS2, Hall; बीभत्सः AS1, AS3. मालतीं AS3, Hall; मलतां AS1; om. AS2.

I.3 उत्कृत्योत्कृत्य AS2, AS3, Hall; उत्कृत्योत् AS1. कृतिम् AS1, AS3, Hall; सतिम् AS2. AS1 and AS3
ins. इति after कृतिम् and om. the rest of the verse. पृथूच्छोथं Ed.; पृथूच्छोपं AS2, Hall.

I.5 आर्तः पर्यस्तं Hall; आत्तस्नाय्वन्त्रं AS2.

I.6 अङ्कं Hall; ऋकं AS2.

I.7 रुधिरान्त्रं AS2, AS3, Hall; रुधिरान्त्रं AS1. वसाकीकसं AS2, Hall; व्काकरवसां AS1; व्कीकरवसां
AS3. विभावः Hall; विभावं AS1, AS2, AS3. क्षोभणो AS1, AS3, Hall; क्षोभर्णे AS2. बीभत्सः AS2,
Hall; बीभत्सः AS1, AS3. यथा AS1, AS2, AS3; यथा वीरचरिते Hall.

अन्त्रप्रोतबृहत्कपालनलकन्नूरकुणत्कङ्कण-

प्रायप्रेङ्खितभूरिभूषणरवैराघोषयन्त्यम्बरम् ।

पीतच्छर्दितरक्तकर्दमघनप्राग्भारघोरोल्लसद्

व्यालोलस्तनभारभैरववपुर्बन्धोद्धतं धावति ॥¹

5 रम्येष्वपि रमणीयजघनस्तनादिषु वैराग्याद् घृणाशुद्धो बीभत्सः । यथा ।

I.1 अन्त्र० AS2, Hall; अंत० AS1, AS3. बृहत्० AS2, Hall; बृहत्० AS1, AS3. नलक० AS2, Hall;
नरव० AS1, AS3. कङ्कण० AS2, AS3, Hall; किकण० AS1.

I.2 प्राय० AS2, Hall; om. AS1, AS3. प्रेङ्खित० Hall; प्रैखत्० AS1; प्रेखित० AS2. प्रेखत्० AS3.
भूरि० AS2, AS3, Hall; भूर० AS1. भूषण० AS2, Hall; विभूषणा० AS1, AS3. रवैः AS2, Hall; रवभरैः
AS1, AS3. अम्बरम् AS2, Hall; अंबरे AS1; अंबरं AS3.

I.3 पीतच्छर्दित० AS2, AS3, Hall; पीतच्छर्दिज० AS1. रक्त० AS2, AS3, Hall; रक्त्र० AS1. घोरोल्लसत्०
AS2, Hall; घोरोत्वसत् AS1; घोरो (an illegible letter) सत् AS3.

I.4 व्यालोल० AS2, Hall; घालोल० AS1; वलोल० AS3. स्तन० AS2, Hall; स्वन० AS1, AS3. भैरव०
AS2, Hall; वंधुर० AS1, AS3. वपुर्बन्धोद्धतं Hall; वपर्वद्धादी AS1; वपुर्दपौद्धतं AS2; वपुर्वद्धादरं AS3.

I.5 रम्येष्वपि AS2, AS3, Hall; रम्येष्वपि AS1. रमणीय० AS2, Hall; र AS1; र - AS3. स्तनादिषु AS2,
Hall; स्तनादिभिषु AS1; स्तनादिभिषु AS3. वैराग्याद् AS3, Hall; वैराग्यद् AS1; वैराग्यावु AS2. घृणाशुद्धो
AS3, Hall; घणाशुद्धो AS1; घृणायुक्तो AS2. बीभत्सः AS2, Hall; बीभत्सः AS1, AS3.

लालां वक्त्रासवं वेत्ति मांसपिण्डौ पयोधरौ।

मांसास्थिकूटं जघनं जनः कामग्रहातुरः॥¹

न चायं शान्त एव। विरक्तोक्तेः। यतो बीभत्से मनो विरज्यते।

अथ रौद्रः।

5 क्रोधो मत्सरवैरिवैकृतमयैः पोषोऽस्य रौद्रो भुज-
क्षोभः स्वाधरदंशकम्पभ्रुकुटिस्वेदास्यरागैर्युतः।

I.1 लालां AS1, AS3, Hall; लोलां AS2. वक्त्रासवं AS2, AS3, Hall; वक्त्राप्रवं AS1. वेत्ति AS1, AS3, Hall; वेसि AS2. मांसपिण्डौ AS2, AS3, Hall; मीसर्पिण्डौ AS1.

I.2 ँकूटं AS2, AS3, Hall; करं AS1. जघनं AS2, AS3, Hall; जघरं AS1. जनः AS2, Hall; नरः AS1, AS3. ँग्रहातुरः AS2, AS3, Hall; ँग्रहानुरः AS1.

I.3 चायं AS2, AS3, Hall; वायं AS1. विरक्तोक्तेः AS1, AS2, AS3; विरक्तः Hall. बीभत्से मनो AS2. बीभज्जमानो AS1; बीभत्समानो AS3; बीभत्समानो Hall. विरज्यते AS2, Hall; विरज्यते श्रीहरिर्जयति राम AS1; विरज्यते श्री AS3.

I.5 मत्सरं AS1, AS3, Hall; न्यत्सरं AS2; मत्सरिं BD3, MD. ँवैकृतमयैः AS1, AS3, Hall; ँवैसतसमैः AS2; ँवैकृतिसमैः BD3; ँवैकृतसमैः MD. पोषोऽस्य AS1, AS2, AS3, Hall; पोषोत्र BD3, MD. रौद्रो भुजं AS2; रौद्रो मुहुः AS1, AS3; रौद्रोत्र च BD3; रौद्रोत्र च MD; रौद्रोऽनुजः Hall.

I.6 क्षोभः स्वाधरं AS1, AS2, AS3, MD, Hall; क्षोभस्याधरं BD3. ँभ्रुकुटिं BD3, Hall; ँभ्रुकुटिं AS1, AS3, MD; ँभ्रुकुटिं AS2. ँरागैः AS1, AS2, AS3, BD3, Hall; ँरागैः MD. युतः AS1, AS2, AS3, Hall; पुनः BD3, MD.

शस्त्रोल्लासविकत्थनांसधरणीघातप्रतिज्ञाग्रहैर् अत्रामर्षमदौ स्मृतिश्चपलतासूयौग्रचवेगादयः ॥८०॥

मात्सर्यविभावो रौद्रो यथा ।

त्वं ब्रह्मवर्चसधरो यदि वर्तमानो

5 यद्वा स्वजातिसमयेन धनुर्धरः स्याः ।

उग्रेण भोस्तव तपस्तपसा दहामि

पक्षान्तरस्य सदृशं परशुः करोति ॥¹

वैरिवैकृतादिविभावो यथा ।

-
- I.1 शस्त्रोल्लास० BD3, MD, Hall; युद्धोल्लास० AS1, AS2, AS3. विकत्थनांस० Hall; विकस्वनीसं० AS1; विकत्थनांग० AS2; विकस्वनांस० AS3; विकत्थनाश० BD3; विकत्थनाऽश० MD. घात० AS1, AS3, BD3, MD, Hall; पात० AS2. प्रतिज्ञा० AS1, AS2, AS3, MD, Hall; प्रतिज्ञा० BD3.
- I.2 स्मृतिश्चपलता० AS2, AS3, BD3, MD, Hall; स्मृतिपलता० AS1. सूयौग्रच० Ed.; शूयौग्रच० AS1; त्रासौग्रच AS2; शूयौग्रच० AS3; शौर्यौग्र० BD3; शौर्यैग्रि० MD; सूयाग्रच० Hall.
- I.3 विभावो AS2, Hall; विभावी AS1; विभावां AS3. यथा AS1, AS2, AS3; यथा वीरचरिते Hall.
- I.4 ब्रह्म० AS2, Hall; ब्रह्म० AS1, AS3. धरो यदि AS1, AS3, Hall; धनो यदि ना यदि AS2.
- I.5 स्व० AS2, Hall; सं० AS1; स० AS3. समयेन AS1, AS3, Hall; समयोऽन AS2. स्याः AS2, AS3, Hall; स्वाः AS1.
- I.6 तव तपः AS2, AS3, Hall; तवरतपः AS1.
- I.7 पक्षान्तरस्य AS2, AS3, Hall; पक्षीतरस्य AS1. करोति AS2, Hall; करोतु AS1, AS3.
- I.8 वैकृतादि० AS3. वैकृतारि० AS1; वैसतादि० AS2; वैकृतादिः Hall. विभावो AS1, AS2, AS3; om. Hall. यथा AS1, AS2, AS3; यथा वेणीसंहारे Hall.
-

लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः

प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।

आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः

स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥¹

5 इत्येवमादिविभावैः प्रस्वेदनयनारुणत्वाद्यनुभावैः अमर्षादिव्यभिचारिभिः क्रोधपरिपोषो रौद्रः ।

परशुरामभीमसेनदुर्योधनादिव्यवहारेषु वीरचरितवेणीसंहारादावगन्तव्यः ।

अथ हास्यः ।

I.1 लाक्षागृहानल० Hall; AS1 reads लाक्षीगृहेति वेण्यं and AS2 reads लाक्षागृहानलेत्यादि and AS3 reads लाक्षागृहेति वेण्यां and om. the rest of the verse.

I.5 इत्येवमादिविभावैः प्रस्वेदनयनारुणत्वाद्यनुभावैः AS2; इत्येवमादिमस्वेदनयनारुणत्वाद्यनुभावैः AS1;

इत्येवमादिप्रास्वेदनयनारुणत्वाद्यनुभावैः AS3; इत्येवमादिविभावैः प्रस्वेदरक्तवदनयनारुणत्वाद्यनुभावैः Hall. ०चारिभिः

क्रोध० AS3, Hall; ०चारिभिक्रोध० AS1; ०चारिभिश्च क्रोध० AS2.

I.6 परशु० AS2, AS3, Hall; परःशु० AS1. ०हारेषु AS2, AS3, Hall; ०हरिषु AS1. ०संहारादौ AS1, AS2,

AS3; ०संहारादेः Hall. अवगन्तव्यः AS2, AS3; अवगन्तव्या AS1; अनुगन्तव्यः Hall.

विकृताकृतिवाग्वेषैरात्मनोऽथ परस्य वा ।

हासः स्यात् परिपोषोऽस्य हास्यस्त्रिप्रकृतिः स्मृतः ॥८१॥

आत्मस्थान् विकृतवेषभाषादीन् परस्थान् वा विभावानवलम्बमानो हासस्तत्परिपोषात्मा
हास्यो द्व्यधिष्ठानः उत्तममध्यमाधमप्रकृतिभेदात् षड्विधो भवति ।

5 आत्मस्थो यथा । रावणः ।

I.1 विकृताकृति० AS1, AS3, BD3, MD, Hall; विसतासति० AS2. ०वेषैः AS2, MD, Hall; ०वेषेः AS1, AS3.
०वेषैः BD3. अथ AS1, AS3, Hall; वा AS2, BD3, MD. परस्य वा AS1, AS2, AS3, MD, Hall; परस्य च
BD3.

I.2 हासः स्यात् BD3, Hall; हास्यस्यात् AS1; हासस्तत्० AS2; हास्यात् AS3; हासस्यात् MD. ०पोषः
AS2, BD3, MD, Hall; ०तोषः AS1, AS3. अस्य AS1, AS3, BD3, MD, Hall; om. AS2. हास्यस्त्रि० MD,
Hall; हीस्यः स्त्रि० AS1; हास्यःस्याद् द्वि० AS2; हास्यः स्त्रि० AS3; हास्यस्त्री० BD3. ०प्रकृतिः BD3, Hall;
०प्रकृति AS1, AS3, MD; ०प्रसतिः AS2; स्मृतः AS1, AS2, AS3, Hall; श्रितः BD3, MD.

I.3 विकृत० AS1, AS3, Hall; विसत० AS2. ०वेष० AS1, AS3, Hall; ०वोष० AS2. वा AS2, Hall; om.
AS1, AS3. विभावान् AS1, AS2, Hall; विभाव्यन् AS3. अवलम्बमानो AS2, Hall; आलम्बमोनी AS1;
आलम्बमानो AS3. हासः AS2, Hall; हास्यः AS1, AS3. ०पोषात्मा AS2, Hall; ०तोषात्मा AS1, AS3.

I.4 हास्यो AS1, AS2, AS3; हास्यो रसो Hall. द्व्यधिष्ठानः उत्तम० AS3; द्व्यधिष्ठानः उत्तम० AS1;
द्व्यधिष्ठानः अधिष्टनोत्तम० AS2; द्व्यधिष्ठानो भवति । स चोत्तम० Hall. ०प्रकृति० AS1, AS3, Hall; ०प्रसति०
AS2. भवति AS1, AS2; भुवति AS3; om. Hall.

I.5 आत्मस्थो AS2, Hall; आत्मस्यो AS1, AS3. रावणः AS1, AS3, Hall; om. AS2.

जातं मे परुषेण भस्मरजसा तच् चन्दनोद्धूलनं
 हारो वक्षसि यज्ञसूत्रमुचितं क्लृष्टा जटाः कुन्तलाः ।
 रुद्राक्षैः सकलैः सरत्तुवलयं चित्रांशुकं वल्कलं
 सीतालौचनहारि कल्पितमहो रम्यं वपुः कामिनः ॥¹

5 परस्थो यथा ।

भिक्षो मांसनिषेवणं प्रकुरुषे किं तेन मद्यं विना
 किं ते मद्यमपि प्रियं प्रियमहो वेश्याङ्गनाभिः सह ।
 वेश्या द्रव्यरुचिः कुतस्तव धनं द्यूतेन चौर्येण वा
 चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो नष्टस्य कान्या गतिः ॥²

I.1 जातं AS2, AS3, Hall; जानं AS1. मे AS2, AS3, Hall; मं AS1.

I.2 हारो AS2, Hall; होमो AS1, AS3. उचितं AS2, AS3, Hall; उचिते AS1. क्लृष्टा AS2, Hall; क्लृष्टा AS1, AS3. जटाः कुन्तलाः AS2, Hall; जय कुन्तलाः AS1; जटा कुन्तलाः AS3.

I.3 रुद्राक्षैः AS2, AS3, Hall; रुद्राक्षैः AS1. सरत्तुवलयं Hall; सरत्तुवलयं AS1; सरत्तुवचलयः AS2; सरत्तुवलयं AS3. चित्रांशुकं AS2, AS3, Hall; चित्रांशुकं AS1.

I.4 सीता AS2, Hall; सीते AS1, AS3. लोचनहारि AS2, AS3, Hall; लोचनहोरि AS1.

I.5 यथा AS2, AS3, Hall; यथाक्षि AS1.

I.6 निषेवणं Hall; निषेवनं AS1, AS3; निषेववणं AS2. प्रकुरुषे AS1, AS3, Hall; प्रअरुषे AS2.

I.7 प्रियं प्रियम् AS1, Hall; प्रियप्रियम् AS2, AS3. वेश्याङ्गनाभिः AS1, AS2, AS3; वाराङ्गनाभिः Hall.

I.8 कुतः AS1, AS3, Hall; अतः AS2.

I.9 नष्टस्य AS1, AS2, AS3; दासस्य Hall. अन्या AS2, AS3, Hall; अत्या AS1.

1. Unidentified stanza.

2. ŚP 4061.

स्मितमिह विकासिनयनं किञ्चिल्लक्ष्यद्विजं तु हसितं स्यात्।
 मधुरस्वरं विहसितं सशिरःकम्पमिदमुपहसितम्॥
 अपहसितं साम्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम्।¹
 द्वे द्वे हसिते चैषां ज्येष्ठे मध्येऽधमे क्रमशः॥८२॥

- 5 उत्तमस्य स्वपरविकारदर्शनात् स्मितहसिते मध्यमस्य विहसितोपहसिते अधमस्याप-
 हसितातिहसिते। उदाहृतयः स्वयमुत्प्रेक्ष्याः। व्यभिचारिणश्चास्य।

I.1 BD3 and MD om. these two verses. विकासि० AS3, Hall; विकाति० AS1; विकाशि० AS2. ऽद्विजं AS2, AS3, Hall; ऽद्विजे AS1. तु Hall; om. AS1, AS3; च AS2. हसितं AS2, AS3, Hall; हिसिते AS1. स्यात् AS2, Hall; om. AS1, AS3.

I.2 AS1 om. मधुरस्वरं विहसितं. सशिरः० Hall; सास्तशिरः० AS1; सःशिरः० AS2; सामशिरः० AS3. इदम् Hall; om. AS1, AS2, AS3. उपहसितम् AS1, AS3, Hall; उपहसित स्यात् AS2.

I.3 साम्राक्षं AS2, AS3, Hall; सात्प्राक्तं AS1. विक्षिप्ताङ्गं AS2, AS3, Hall; विक्षित्पीगं AS1.

I.4 हसिते AS2, AS3, Hall; सुसिते AS1. ज्येष्ठे AS2, AS3, Hall; ज्येष्ठे AS1.

I.5 स्वपर० AS1, AS2, AS3; स्वपरस्थ० Hall. ऽदर्शनात् स्मित० AS2, AS3, Hall; ऽदर्शनातिमत० AS1. अधमस्याप० AS2, Hall; अधमस्थाप० AS1, AS3.

I.6 ऽहसितातिहसिते AS2, AS3, Hall; ऽहसित (some obliterated letters) सित AS1. उदाहृतयः स्वयमुत्प्रेक्ष्याः AS2, AS3, Hall; (some obliterated letters) मुत्प्रेक्ष्याः AS1. अस्य AS1, AS3, Hall; अस्ये AS2.

1. Haas rightly remarks that the metrical defect in this line cannot be remedied by inserting च before भवति, as is found in SD 219. The emendation अतीहसितम् made by Haas at the suggestion of Dr. L.H. Gray, does not seem to be very effective, since such kind of lengthening of the vowel of a prefix occurs only when the suffix घञ् is added to the root: उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् Pā 6. 3. 122. Of the four examples cited by Haas, the term अतीवद seems to be a misprint for अतीवाद; the other three conform to this rule. See Haas p. 150.

निद्रालस्यश्रमग्लानिमूर्च्छाश्च सहचारिणः । ८३

अथानुद्भूतः ।

अतिलोकैः पदार्थैः स्याद् विस्मयात्मा रसोऽद्भुतः ।

कर्मास्य साधुवादाश्रुवेपथुस्वेदगद्गदाः ।

5 हर्षावेगधृतिप्राया भवन्ति व्यभिचारिणः ॥ ८४ ॥

लोकसीमातिवृत्तपदार्थवर्णनादिविभावितः साधुवादाद्यनुभावपरिपुष्टो विस्मयः स्थायिभावो
हर्षावेगादिव्यभिचारिभावभावितो रसोऽद्भुतः । यथा ।

I.1 BD3 and MD om. the whole line. AS1 and AS3 read the line as part of the *Avaloka*. मूर्च्छाश्च सह०

Hall; मूर्च्छा सह० AS1; मूर्च्छस्वित्सह० AS2; मूर्च्छसिह० AS3.

I.2 अथानुद्भूतः AS2, AS3; अथानुद्भूतः AS1; om. Hall.

I.3 विस्मयात्मा AS2, BD3, MD, Hall; विस्मयात्मा AS1, AS3. रसोऽद्भुतः AS3, BD3, MD, Hall; रसोऽद्भुतः

AS1; रसोऽद्भुतः AS2.

I.4 वादाश्रु० AS2, AS3, BD3, MD, Hall; वादाश्रु० AS1. वेपथु० AS1, AS2, AS3, BD3, MD, Hall;

वमथु० NPH.

I.5 AS1, AS3, BD3 and MD om. the whole line.

I.6 वर्णनादि० AS2, AS3, Hall; वर्णनादि० AS1. वादाद्यनुभाव० Hall; वादानुवाद० AS1; वाः

दाद्यनुभाव० AS2; वादाद्यनुवाद० AS3. स्थायिभावः AS2, Hall; स्थायिभाव AS1, AS3.

I.7 हर्षावेगादि० Hall; हर्षावेगादि० AS1, AS2, AS3. व्यभिचारिभाव० AS1, AS3; व्यभिचरि० AS2; om. Hall.

भावितः AS1, AS2, Hall; भाषितः AS3. अद्भुतः AS1, AS3, Hall; अद्भुतः AS2.

दोर्दण्डाश्रितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्धतष्
 टङ्कारध्वनिरार्थबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।
 द्राक्पर्याप्तकपालसम्पुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदर-
 भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति ॥¹

5 इत्यादि ।

अथ भयानकः ।

विकृतस्वरसत्त्वादेर्भयभावो भयानकः ।

सर्वाङ्गवेपथुस्वेदशोषवैचित्त्यलक्षणः ।

दैन्यसम्भ्रमसम्मोहत्रासादिस्तत्सहोदरः ॥८५॥

I.1 दोर्दण्डाश्रित० AS2, Hall; दोर्दण्डीचित० AS1, AS3. AS2 om. the rest of the verse from चन्द्र० .

०दण्डाव० AS3, Hall; देडाव० AS1. ०भङ्गोद्धतः Hall; ०भङ्गीघतः AS1; ०भङ्गोघतः AS3.

I.2 ०बाल० Hall; ०वाल० AS1, AS3.

I.3 ०ब्रह्माण्ड० Hall; ०ब्रह्मीड० AS1, AS3. ०भाण्डोदर० AS3, Hall; ०भीडोदर० AS1.

I.4 अहो AS1, AS3; असौ Hall. अद्यापि AS3, Hall; अद्यपि AS1.

I.7 BD3 and MD om. the whole verse. विकृत० Hall; विक्कृतः AS1; विसत० AS2; विकृतः AS3.

०सत्त्वादेः Hall; ०सत्त्वादेः AS1, AS2, AS3.

I.8 सर्वाङ्ग० AS2, AS3, Hall; सर्वाव० AS1. ०वेपथु० AS2, Hall; ०वेपथुः AS1, ०वेपथुः AS3. ०शोष० AS1, AS3, Hall; ०शौषः AS2. ०वैचित्त्य० AS1, AS3, Hall; वैवर्ण्य० AS2; ०वैवर्ण्य० NPH.

I.9 ०सम्मोहत्रासादिः Hall; ०मोहादिस्वासादि AS1, AS3; ०मोहतित्रासादिः AS2.

रौद्रस्वरश्रवणाद् रौद्रसत्त्वदर्शनाच् च भयस्थायिभावप्रभवो भयानको रसः। तत्र
सर्वाङ्गवेपथुप्रभृतयोऽनुभावाः। दैन्यादयस्तु व्यभिचारिणः। भयानकः प्रागुदाहृतः। नष्टं
वर्षधरैरित्यादि।¹ यथा च।

स्वगेहात् पन्थानं तत उपचितं काननमथो

5 गिरिं तस्मात् सान्द्रद्रुमगहनमस्मादपि गुहाम्।

I.1 रौद्रस्वर° AS2, AS3; रौद्रस्वर° AS1; रौद्रशब्द° Hall. °सत्त्व° Hall; °सत्व° AS1, AS2, AS3.

भयस्थायि° AS2, AS3, Hall; भूयस्थायि° AS1.

I.2 सर्वाङ्ग° AS2, AS3, Hall; सर्वाङ्ग° AS1. °वेपथु° AS2, AS3, Hall; °वैपथु° AS1. अनुभावाः Hall; om.

AS1, AS3; अनुभावः AS2. व्यभि° AS2, AS3, Hall; व्याभि° AS1. भयानकः AS1, AS2, AS3; भयानको

यथा Hall. °हृतः Ed.; °हृतैः शस्त्रमेतत् सुसुमुत्सृज्य कुञ्जीभूय ज्ञनैः यथायथागतेनैव यदि शक्तोसि गम्यती

यथा वा AS1; °हृतः शस्त्रमेतत् समुत्सृज्य कुञ्जीभूय ज्ञनैः २ यथायथा २ गतेनैव यदि शक्तोसि गम्यतां यथा

च AS2; °हृतः शस्त्रमेतत् समुत्सृज्य कुञ्जीभूय ज्ञनैः २ यथायथागतेनैव यदि शक्तोसि गम्यतां यथा वा

AS3; °हृतः शस्त्रमेतत् समुत्सृज्य कुञ्जीभूय ज्ञनैः ज्ञनैः। यथायथागतेनैव यदि शक्नोषि गम्यताम्॥ यथा च

रत्नावल्याम्। Hall. The stanza शस्त्रमेतत् etc. seems to be spurious, because it has not been cited

before; but the stanza नष्टं वर्षधरैः etc. has been in the *Avaloka* under DR 2. 54.

I.3 °धरैः AS1, AS2, AS3; °वरैः Hall. इत्यादि AS2, Hall; इति रत्नावल्याम् AS1; इति रत्नावल्यां AS3. च

AS2, Hall; वा AS1, AS3.

I.4 स्वगेहात् AS1, AS3, Hall; स्वगेहात् AS3. अथो AS2, AS3, Hall; अथा AS1.

I.5 गिरिं AS2, Hall; गिरिः AS1, AS3. सान्द्रद्रुम° AS2, AS3, Hall; सान्द्रङ्गम° AS1.

तदन्वङ्गान्यङ्गैरभिनिविशमानो न गणय-

त्यरातिः क्वालीये तव विजययात्रा चकितधीः ॥¹

अथ करुणः ।

इष्टनाशादनिष्टाप्तेः शोकात्मा करुणोऽनु तम् ।

5 निःश्वासोच्छ्वासरुदितस्तम्भप्रलपितादयः ॥

स्वापापस्मारदैर्न्याधिमरणालस्यसम्भ्रमाः ।

विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥८६॥

I.1 तदन्वङ्गानि AS1, AS2, Hall; तदचंगानि AS3. °मानो AS2, Hall; °मान AS1; °माना AS3. गणयति AS2, AS3, Hall; ग्रणयति AS1.

I.2 अरातिः AS1, AS3, Hall; अराति AS2. क्वालीये AS2, Hall; कालीये AS1, AS3. तव AS2, Hall; नव AS1, AS3. चकितधीः AS2, Hall; स्तुचकित AS1; सुचकित AS3.

I.3 करुणः AS1, AS3, Hall; कग्रुणः AS2.

I.4 अनिष्टाप्तेः BD3, MD, NPH; अनिष्टाप्तौ AS1, AS2, AS3, Hall. अनु तम् AS1, AS2, AS3, MD, Hall; न तं BD3.

I.5 निःश्वासोच्छ्वास° AS2, BD3, Hall; निःस्वासोच्छ्वास° AS1, AS3; निश्वासोच्छ्वास° MD.

I.6 स्वापापस्मार° AS2, Hall; स्वापापस्मारे° AS1; खापापस्मार° AS3; तस्यापस्माराद° BD3, MD.

°दैर्न्याधि° AS3, Hall; °दैर्न्याधि° AS1; °दैर्न्याधि° AS2; दैन्यादि° BD3, MD. °मरणालस्य° AS2, AS3, BD3, MD, Hall; °करणालस्य° AS1.

I.7 °जडतोन्माद° AS2, BD3, MD, Hall; °जननोन्मादे AS1; °जननोन्माद° AS3. °चिन्ताद्या AS2, AS3, BD3, MD, Hall; °चिन्ताया AS1.

इष्टस्य बन्धुप्रभृतेर्विनाशादनिष्टस्य तु बन्धनादेः प्राप्या शोकप्रकर्षजः करुणः। तमन्विति तदनुभावनिःश्वासादिकथनम्। व्यभिचारिणश्च स्वापापस्मारादयः। इष्टनाशात् करुणो यथा कुमारसम्भवे।

अयि जीवितनाथ जीवसीत्यभिधायोत्थितया तथा पुरः।

5 ददृशे पुरुषाकृति क्षितौ हरकोपानलभस्म केवलम्॥¹

इत्यादि रतिप्रलापः। अनिष्टावाप्तेः सागरिकाया बन्धनाद् यथा रत्नावल्याम्।

I.1 ऽप्रभृतेर्विनाशाद् AS1, AS3, Hall; ऽप्रभृतेर्विनाशाद् AS2. बन्धनादेः AS2, Hall; बन्धनादेः AS1, AS3. प्राप्या Hall; प्रायो AS1, AS3; प्रादपा AS2. ऽप्रकर्षजः AS2, Hall; ऽमहर्षः AS1; ऽप्रहर्षः AS3. करुणः AS2, Hall; कणः AS1, AS3. तमन्विति AS2, AS3, Hall; दमन्विति AS1.

I.2 तदनु० Hall; अनु० AS1, AS3; तदानु० AS2. ऽनिःश्वासादि० AS1, AS2, AS3; ऽनिश्वासादि० Hall. ऽचारिणश्च स्वापाप० Hall; ऽचारिणश्चाप० AS1, AS3; ऽचारिणः स्वापाप० AS2. ऽनाशात् AS2, AS3, Hall; ऽनात् AS1.

I.3 कुमारसम्भवे Hall; om. AS1, AS3; अमारसम्भवे रतिविलापे AS2.

I.4 जीवितनाथ AS2, Hall; जीवसि नाथ AS1, AS3. जीवसीत्यभिधाय AS2, Hall; जी (an obliterated letter) स्तीत्य (some obliterated letters) य AS1; जीवसीत्यभिधाय AS3. उत्थितया तथा AS1, AS3, Hall; उत्थितया तथा तथा AS2.

I.5 ददृशे AS2, Hall; इदृशे AS1; इदृशे AS3. पुरुषाकृति AS1, AS3; पुरुषासति AS2; पुरुषाकृतिः Hall.

I.6 ऽप्रलापः AS1, AS2, AS3; ऽप्रलाप Hall. सागरिकाया बन्धनाद् Hall; सागरिकाया बन्धनाद् AS1; सागरिकाबन्धनाद् AS2; सागरिकाया बन्धनाद् AS3.

प्रीतिभक्त्यादयो भावा मृगयाक्षादयो रसाः ।

हर्षोत्साहादिषु स्पष्टमन्तर्भावान् न कीर्तिताः ॥८७॥

स्पष्टम् ।

षट्त्रिंशद्भूषणादीनि सामादीन्येकविंशतिः ।

5 लक्ष्मसन्ध्यन्तराख्यानि सालङ्कारेषु तेषु च ॥८८॥

विभूषणं चाक्षरसंहतिश्च शोभाभिमानौ गुणकीर्तनं च 1 इत्येवमादीनि षट्त्रिंशत्काव्यलक्षणानि साम भेदः प्रदानं च 2 इत्येवमादीनि सन्ध्यन्तराण्येकविंशतिरुपमादिष्विवालङ्कारेषु

I.1 BD3 and MD om. the whole verse.

I.2 अन्तर्भावात् AS2, Hall; अंतभावात् AS1, AS3.

I.4 षट्त्रिंशद्भूषणादीनि AS3, BD3, MD, Hall; षट्त्रिंशद्भूषणादीनि AS1; षट्त्रिंशद्भूषणादीनि AS2. षट्त्रिंशतिः AS2, AS3, BD3, MD, Hall; षट्त्रिंशति AS1.

I.5 लक्ष्मसन्ध्यन्तराख्यानि NPH; लक्ष्यसन्ध्यन्तराङ्गानि AS1, AS2, AS3, Hall; लज्जासन्ध्यन्तराख्याति BD3, MD. Haas rightly considers लक्ष्य as "merely a copyist's error for लक्ष्म" and reads

लक्ष्मसन्ध्यन्तराङ्गानि . See Haas, p. 147. The word लक्ष्य cannot be the correct reading, simply because it is opposed to लक्षण . Since भूषण etc. and साम etc. are called by (आख्य) the names of लक्षण and सन्ध्यन्तर respectively, I have adopted the NPH reading in full. सालङ्कारेषु AS1, AS3, Hall; सालङ्कारेषु AS2. च AS1, AS3, Hall; ची AS2.

I.6 विभूषणं AS2, AS3, Hall; विभूषणी AS1. षकीर्तनं AS1, AS3, Hall; षकीर्तनं AS2. च इत्येवमादीनि AS2, Hall; चोत्यादीनि AS1; चेत्यादीनि AS3.

I.7 प्रदानं च इति AS1, AS3, Hall; प्रदानेति AS2. षट्त्रिंशतिः AS2, AS3, Hall; षट्त्रिंशति AS1. उपमादिषु AS2, AS3, Hall; उपमानादिषु AS1. इव AS1, AS3, Hall; om. AS2.

1. NS 17. 1; see NS p. 203 fn.

2. NS 21. 49

हर्षोत्साहादिष्वन्तर्भावान् न पृथगुक्तानि ।

रम्यं जुगुप्सितमुदारमथापि नीचम्

उग्रं प्रसादि गहनं विकृतं च वस्तु ।

यद्वाप्यवस्तु कविभावकभाव्यमानं

5 तन् नास्ति यन् न रसभावमुपैति लोके ॥८९॥

स्पष्टम् ।

विष्णोः सुतेनापि धनञ्जयेन विद्वन्मनोरागनिबन्धहेतुः ।

आविष्कृतं मुञ्जमहीशगोष्ठीवैदग्ध्यभाजा दशरूपमेतत् ॥९०॥

इति श्रीविष्णुसूनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोके रसविचारो नाम चतुर्थः प्रकाशः समाप्तः ।

I.1 अन्तर्भावात् AS1, AS2, Hall; अन्तर्भवन्तीति AS3.

I.4 भावकं AS2, BD3, MD, Hall; भावुकं AS1, AS3.

I.5 After लोके AS3 ins. ॥ श्रीसांवोविजयतेतराम् ॥ शुभमस्तुश्रीरस्तु ॥

I.6 स्पष्टम् AS1, AS3; om. AS2, Hall.

I.7 AS1 and AS3 include DR 4. 90 in the *Avaloka* after स्पष्टम् in I.6. निबन्धं AS2, BD3, Hall;

निबन्धं AS1, AS3, MD.

I.7 आविष्कृतं AS2, AS3, Hall; आविष्कृते AS1; आविःकृतं BD3, MD. भाजा AS1, AS2, AS3, BD3, MD,

Hall; भावात् NPH. एतत् AS1, AS2, AS3, Hall; एतत् ॥ इति श्रीदशरूपके नाटकरसाद्यलंकारे चतुर्थो

भावादिप्रकाशः समाप्तः ॥ मार्तंडो जयति ॥ BD3; एतत् इति श्रीदशरूपके नाटकरसाद्यलंकारे चतुर्थो

भावादिप्रकाशः समाप्तः शुभम् एषस्तेतनुतादहोतरगतः कस्यापि सद्रूपकैः कल्याणस्य परंपरां नवरसालंकारसारो

नटः नांदी यस्य विभावभावितवपुर्त्यसूत्रधारोनुभावोयत्सात्विकभावमारिष इति स्नेहांगणे नर्तितः MD.

I.8 इति श्रीविष्णुसूनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोके रसविचारो नाम चतुर्थः प्रकाशः समाप्तः Hall; इति

श्रीविष्णुसूनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोके चतुर्थः प्रकाशः घ स साप्तोयं ग्रन्थः AS1; इति

श्रीविष्णुसूनोर्धनिकस्य दशरूपावलोके रसविचारश्चतुर्थः प्रकाशः समाप्तः संवत् १८४१ मीतीमाघसुदी ५ वारसनीचर

AS2; इति श्रीविष्णुसूनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोके चतुर्थः प्रकाशः ॥ शुभम् ॥ AS3.

Appendix

An account of the materials I have not collated for this edition is given below:

1. Government Oriental Manuscripts Library, Madras. Colln. No. D 12888. The text of the Daśarūpa with the Avaloka commentary. Written on palm leaves, size, 44 cm x 3.3 cm. Grantha characters. 136 pages. 7 lines to a page. Considerably damaged. Parts of many leaves are missing. Hastily copied. Many letters and words are left out. The manuscript begins thus:

इह सदाचारं प्रमाणयताविद्येन प्रकरणपरिसमाप्त्यर्थं स्वाभीष्टाया देवतायाः प्रकृताभिमतयोश्च
देवतयोर्नमस्कारः क्रियते श्लोकद्वयेन ।

नमस्तस्मै गणेशाय यत्कण्ठः पुष्करायते ।

मदाभोगघनध्वानो नीलकण्ठस्य ताण्डवे ॥१॥

दशरूपानुकारेण यस्य माद्यन्ति भावुकाः ।

नमः सर्वविदे तस्मै विष्णवे भरताय च ॥२॥

यस्य कण्ठः पुष्करायते मृदङ्गवदाचरति । मदाभोगेन घनध्वानो नीलकण्ठस्य शिवस्य ताण्डवे उद्धतनृत्ते । तस्मै गणेशाय नमः । अत्र खण्डश्लेषाक्षिप्यमाणोपमालंकारः । नीलकण्ठस्य मयूरस्य ताण्डवे मेघध्वनिर्यथा पुष्करायत इति प्रतीतेः । दशरूपानुकारेणेति । एकत्र मत्स्यकूर्मादिप्रतिमा-
रूपेणापरत्र कृतिरूपेण नाटकादिना यस्य भावुकाः ध्यातारो रसिकाश्च तस्मै अभिमताय प्रस्तुताय विष्णवे भरताय च नमः ।

श्रोतुः प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति ।

कस्यचिदेव कदाचिद् दयया विषयं सरस्वती विदुषः ।

घटयति कमपि तमन्यो ब्रजति जनो येन वैदग्ध्यम् ॥३॥

2. The Adyar Library and Research Centre, Madras. Colln. No. 73355.

The text of the Daśārūpa and the Avaloka commentary. Written on palm leaves, size, 40 cm x 4 cm. Telugu Script. Writing fairly legible and correct. 88 pages. 10 lines to a page. The manuscript begins thus:

వాచకః ప్రణవో यस्य క్రీడావస్త్వఖిలం జగత్ ।

శ్రుతిరాజ్ఞా వపుజ్ఞానం తం వందే దేవకీసుతమ్ ॥

సదాచారం ప్రమాణయతావిధేన ప్రకరణసమాప్త్యర్థమిष्टాయా దేవతాయాః ప్రకృతాభిమతయోశ్చ
దేవతయోర్నమస్కారః క్రియతే కృతినా శ్లోకద్వయేన ।

నమస్తస్మై గణేశాయ యత్కంఠః పుష్కరాయతే ।

మదాభోగధనధ్వనో నీలకంఠస్య తాండవే ॥౧॥

దశరూపానుకారేణ यस्य మాయంతి భావుకాః ।

నమః సర్వవిదే తస్మై విష్ణవే భరతాయ చ ॥౨॥

యస్య కంఠః పుష్కరాయతే మృదంగవదాచరతి । మదాభోగధనధ్వనో నివిడధ్వనిః । నీలకంఠస్య
శివస్య తాండవే ఉద్భవతే నృతే । తస్మై గణేశాయ నమః । అత్ర ఖండశ్లేషాక్షిప్యమాణోపమాచ్ఛాయాలంకారః ।
నీలకంఠస్య మయూరస్య తాండవే మేఘధ్వనిర్యథా పుష్కరాయత ఇతి ప్రతీతిః । దశరూపానుకారేణైతి । యస్య
మత్స్యకూర్మాదిప్రతిమారూపేణాన్యత్రానుకృతిరూపేణ నాటకాదినా యస్య భావుకాః ధ్యాతారో రసికాశ్చ మాయంతి
హృష్యంతి తస్మై అభిమతాయ విష్ణవే ప్రకృతాయ భరతాయ చ నమః ఇతి ।

శ్రోతుః ప్రవృత్తినిమిత్తం దర్శయతి ।

కస్యచిదేవ కదాచిద్ దయయా విషయం సరస్వతీ విదుషః ।

ఘటయతి కమపి తమన్యో బ్రజతి జనో యేన వైదధ్యమ్ ॥౩॥

I had originally intended to collate the two manuscripts described above. But I relinquished the plan, not because of any prejudice against non - *Devanāgarī* recensions, but because of practicality. We had occasion to remark that the present edition belongs to the archetype which is the only one properly represented by manuscripts. I have cited from the two manuscripts the first few lines of the *Daśarūpa* and the *Avaloka* commentary to show that these two manuscripts belong to a different archetype. The readings of these two manuscripts diverge more often from the corresponding lines in this edition than the readings of all the other manuscripts collated. Had these two manuscripts been collated, their large number of variants would have occupied considerable space in the apparatus. These variants would predictably have been minority readings, and as such would have been ignored in the selection of readings.

A parallel study based on these two manuscripts might be a suitable alternative.

3. Venkatacharya, T. : The *Daśarūpaka* with the *Avaloka* and Bhaṭṭa Nṛsiṃha's sub - commentary ' *Laghuṭīkā* ' on the *Avaloka*.¹ The Adyar Library, Madras, 1969.

1. For some manuscript information on *Laghuṭīkā*, see De, Bulletin of the School of Oriental Studies, vol. 4 (1926 - 28), p. 280 and Aufrecht, Catalogus Catalogorum, I, 247b, 248a.

Venkata has collated Parab's edition of the *Daśarūpaka* and the Adyar Library manuscript ¹ for the text of the *Daśarūpa* and the *Avaloka*. The text of the *Laghuṭīkā* has been based on a collation of four manuscripts.

In the Introduction to his work, Venkata has discussed some textual points. He thinks that a new stanza should be inserted before DR 4. 74

प्रणयायोगयोरुक्ता प्रवासे प्रोषितप्रिया ।

कलहान्तरितेर्ष्यायां विप्रलब्धा च खण्डिता ॥ DR 4. 74

स्वाधीनपतिकोत्कात्ववाससज्जाभिसारणैः ।

रम्यं सानुभवेत् तत्र हृष्टवस्थाचतुष्टयम् ॥

प्रणयायोगयोरुक्ता प्रवासे प्रोषितप्रिया ।

कलहान्तरितेर्ष्यायां विप्रलब्धा च खण्डिता ॥ Venkata 4. 68 - 69

According to Venkata² both Bhaṭṭa Nṛsiṃha and Bahurūpamiśra read the additional stanza before DR 4.77. Having cited some opinions of Bhaṭṭa Nṛsiṃha and Bahurūpamiśra in his discussion about this missing stanza (Venkata 4. 68), Venkata concludes: Therefore the four *avasthā* -s of *hṛṣṭāvasthācatuṣṭayam* have reference to those of

1. See p. 445

2. Cf. The Missing *Kārikā*, Venkata, Introduction, pp. liii - iv

svādhīnapatikā, *virahotkanṭhā*, *vāsakasajjā* and *abhisārikā* that are mentioned in the first half of the *kārikā*. I therefore think that Bhaṭṭanṛsiṃha's explanation is correct, and this *kārikā* must find its place before IV.68 (*praṇayāyogayor*, etc.) ¹ and must be connected with the *ayogaśṛṅgāra* and not with *sambhogaśṛṅgāra*.

I consider the additional *kārikā* to be spurious. Dhanañjaya has divided the Amorous under three heads, viz., Isolation (*ayoga*), Disunion (*viprayoga*) and Union (*sambhoga*). ² It is to be noted in this connection that the Isolation and Disunion together constitute the Love - in - separation (*vipralambha*). In the Isolation and Disunion, the heroines are separated from their lovers. It is surely inappropriate for the heroines in Isolation to experience delightful states. Although Venkata has based his judgement on the opinions of Bhaṭṭa Nṛsiṃha and Bahurūpamiśra, he has not taken into account the view of Dhanañjaya on this point. The states of the *utkā* and *abhisārikā* heroines are not delightful. Of the eight types of heroines ³ only the *svādhīnapatikā* and *vāsakasajjitā* types display delightful states. ⁴ As they are not parted from

1. The verse *praṇayāyogayor* etc. is Venkata 4. 69

2. DR 4. 58

3. DR 2. 36

4. DR 2. 45; also cf. the word हृष्ट in DR 2.37 and the word मुद in DR 2. 38.

their lovers, they cannot be heroines in Isolation. Further, it should be noted that the reading उक्ता in DR 4.74 has been emended to उक्ता in Venkata 4.69. Venkata has been very quiet about this emendation. He had to make this emendation, because the term उक्तात्व already exists in the previous stanza. In the absence of a noun to qualify, the feminine gender and the singular number in the participial adjective उक्ता cannot be justified.¹ Finally, all the eight varieties of heroines have been allocated to the Isolation and Disunion types. No other variety is left for the Union type of the Amorous.

Venkata also misinterprets the *kārikā* वाच्या प्रकरणादिभ्यो बुद्धिस्था etc.,² arguably the most important *kārikā* in the *Daśarūpa*. He seems to confound Permanent State with Sentiment.³

1. Vāmana's dictum - विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ *Kāvyaḥ* 1.5.10 - does not apply here, for no noun can be readily understood.

2. DR 4. 46.

3. While explaining the *padārthavākya* analogy, Venkata comments : ... the *vākya*, the *sthāyin*, (or *rasa* as the *sthāyin* itself when developed becomes *rasa* ...). He goes on to observe: ... the *sthāyibhāva* or *rasa* is comparable to *vākya* ... Venkata, Introduction, pp. xxxiii - xxxiv. Poetry is a sentence. The role of *kriyā* in a *vākya* is similar to that of *sthāyin* in *kāvya*. The *vākya* of Poetry - sentence is *rasa*, not *sthāyin*. Cf. न च रसेषु

विध्यनुवादव्यवहारो नास्तीति शक्यं वक्तुम्। तेषां वाक्यार्थत्वेनाभ्युपगमात्। *vṛtti* on DH 3.20

We have already mentioned that in Venkata's edition, the text of the *Daśarūpa* and the *Avaloka* thereon is based on a collation of Parab's edition of the *Daśarūpaka* and the Adyar Library manuscript. He has amended a few readings to correspond to those of the *Laghuṭīkā*.¹ Although Venkata does not give any critical apparatus as such, he provides us with a list of 347 variants.² It should not be supposed from this very low number of variants that the Adyar manuscript and Parab's edition are quite similar to each other. Venkata has been very selective about noticing the variants and he has relied very heavily on Parab. Parab's influence on Venkata is quite evident.³ And since Parab's edition

1. Cf. Venkata, *Laghuṭīkā*, pp. 4 - 5.

2. Cf. Venkata, NOTES TO DAŚARŪPĀVALOKA, pp. 253 - 276.

3. In Parab and in Venkata, the explanatory terms in the *Avaloka* are often preceded by the equal sign = . Cf. दासी = परिचारिका । सखी = स्नेहनिबद्धा । कारुः = रजकीप्रभृतिः । धात्रेयी = उपमातृसुता । प्रतिवेशिका = प्रतिगृहिणी । लिङ्गिनी = भिक्षुव्यादिका । शिल्पिनी = चित्रकारादिस्त्री । Parab, p. 50; Venkata, p. 110. The NPH readings are referred to by Parab (as by Venkata) in the footnotes with the customary comment इति पाठः . Cf. संश्रया इति पाठः Parab, p. 6; Venkata, p. 19. Following Parab, Venkata mistakenly ascribes the verse आयाते दयिते etc. (*Avaloka* on DR 4. 16) to Amaru. Cf. अमरुः ७७ Parab, p. 81; Venkata, p. 180. " In many places I verified, myself, the original texts (for the sources of quotations) wherever possible ..." Venkata, p. xxiv.

is based on Hall's, all the mistakes in Hall's edition which we have pointed out ¹ are repeated in Venkata.

Prof. Bhayani has discussed in detail Venkata's versions of the Prakrit and *Apabhramśa* stanzas cited in the *Avaloka*. ² Venkata has not discussed one important point regarding the *Apabhramśa* stanza अण्णहु णाह etc. ³ After this stanza Parab reads : इत्यत्र बीभत्सरसस्याङ्गभूतरसान्तरव्यवधानेन शृङ्गारसमावेशो न विरुद्धः। ⁴ Venkata has adopted the Adyar manuscript reading: इत्यत्र बीभत्सस्य बीरव्यवधानेन शृङ्गारे समावेशो न विरुद्धः। ⁵ We can see the difference very clearly. According to Parab's reading, the predominant Sentiment in the stanza is the Odious; the Amorous is the subsidiary. But according to the Adyar manuscript reading, the predominant Sentiment in the stanza is the Amorous; the Odious is the subsidiary.

1. Cf. Introduction, p. xii, fns. 2 and 3.

2. Cf. H.C. Bhayani, Restoration of the text of Some Corrupt *Apabhramśa* and Prakrit citations in Dhanika's *Avaloka* on the *Daśarūpaka* and in Kuntaka's *Vakroktijīvitā*. Journal of the Asiatic Society of Bombay, 1981, pp. 49 - 54, and 'Prakrit Verses in *Daśarūpaka* with *Avaloka*' in 'Prakrit Verses in Sanskrit Works on Poetics', ed. V.M. Kulkarni, B.L. Series No.6, Delhi, 1988; Volume I, Ch. IV, pp. 26 - 34.

3. *Avaloka* on DR 4. 43.

4. Parab, p. 91

5. Venkata, p. 197

Apart from the *Laghutīkā*, Venkata does not have much to offer. We have already mentioned that Venkata is primarily based on Parab. And Parab is not very different from Hall. Since Hall has been included in my collation, I must have collated a considerable portion of Venkata's edition. As Venkata does not provide any critical apparatus, it is difficult to evaluate his text. He has emended a few readings. Sometimes he informs us about the emendations, ¹ and sometimes not. ² When he does not give any intimation about his emendation, it is not easy to identify the emended reading. And when he does intimate us about the emended reading, he does not supply us with the unemended version. Thus we are in no position to determine whether the emendation was necessary in the first place.

Venkata's edition would not have served my purpose in the preparation of this work.

1. Cf. ... with some corrections effected by me ... Venkata, Introduction, p. xliii.

2. Cf. उक्ता Appendix, p. 449.